

महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन-एक अभ्यास
(2000-01 ते 2010-11)

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखांतर्गत अर्थशास्त्र
विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच्.डी) पदवीकरीता सादर केलेला प्रबंध

अभ्यासक
शिवाजी मुरलीधर काकडे

मार्गदर्शक
डॉ. शिवाजी कारभारी ढगे

संशोधन केंद्र
अर्थशास्त्र विभाग
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

जानेवारी, 2014

**महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन-एक अभ्यास
(2000-01 ते 2010-11)**

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखांतर्गत अर्थशास्त्र
विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच्.डी) पदवीकरीता सादर केलेला प्रबंध

जानेवारी, 2014

प्रतिज्ञापत्र

मी, शिवाजी मुरलीधर काकडे लिहून देतो की, 'महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन-एक अभ्यास' या प्रबंधातील सर्व माहिती मूळ संदर्भातून संकलित केली असून त्याचा योग्य त्या ठिकाणी तसा उल्लेख केलेला आहे. सदर माहितीचा प्रबंधाव्यतिरिक्त अन्यत्र कोठेही उपयोग केलेला नाही.

स्थळ : पुणे

अभ्यासक

दिनांक :

शिवाजी मुरलीधर काकडे

CERTIFICATE

This is to certify that the thesis entitled, 'महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन-एक अभ्यास' which is being submitted herewith for the award of the Degree of Ph.D in Economics of the Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune is the result of original research work completed by **Shivaji Murlidhar Kakade** under my supervision and guidance. To the best of my knowledge and belief the work incorporated in this thesis has not formed the basis for the award of any degree or similar title of this or any other university or examining body.

Place: Pune

Research Guide

Date:

Dr. S.K.Dhage

ऋणनिर्देश

मी वाणिज्य शाखेची पदवी प्राप्त केल्यानंतर माझे बंधू सी.ए., जी.एम.काकडे यांच्या फर्ममध्ये विविध क्षेत्रातील संस्थांचे जमा खर्च लिहिणे, लेखापरिक्षण, विक्री कर व आयकर अशी विविध स्वरूपाची कामे अद्ययावत ज्ञान जोपासण्यासाठी करित असताना नागरी सहकारी बँका, सहकारी पतसंस्था, सहकारी गृहनिर्माण संस्था व सहकारी दुध संघ अशा विविध सहकारी संस्थांचे व बँकांचे लेखापरिक्षण करण्याची संधी मला मिळाली. मागील तीस वर्षांच्या कालावधीत लेखापरिक्षणाच्या माध्यमातून विविध सहकारी संस्था व बँका जवळून पाहिल्या व अनुभवल्या आणि त्यातूनच सहकारक्षेत्राविषयी विशेषतः सहकारी बँकांविषयीची गोडी निर्माण होऊ लागली. लेखापरिक्षणाशिवाय सहकारी बँकांबाबत आपण विशेष अभ्यास करावा असे मनस्वी वारंवार वाटू लागले. समाजात कार्यरत असलेल्या सर्व बँकांमध्ये पुरूषांचे व्यवस्थापन असल्याचे दिसून आले मात्र याला महिला बँका अपवाद आहेत असे दिसून आले. म्हणून महिला सहाकारी बँकावर संशोधन करावे असा विचार माझ्या मनात आला हा विचार माझे मार्गदर्शक डॉ. एस. के. ढगे यांना बोलून दाखविला आणि त्यांनी त्याला अनुकूलता दर्शविली.

महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँका या विषयीच्या संदर्भात डॉ. एस. के. ढगे यांच्याशी वेळेनुसार वारंवार चर्चा होत गेली. झालेल्या चर्चामधून अभ्यासविषयीची माहिती गोळा होऊ लागली व त्यातील काही बारकावे देखील समजू लागले आणि याचा परिणाम म्हणून मला संशोधनाविषयी अधिकाधिक रस वाटू लागला. नंतर मागे वळून न पाहता संशोधनाविषयीची माहिती प्राथमिक व दुय्यम स्रोत पध्दतीने गोळा होत गेली.

माझे मार्गदर्शक डॉ.एस.के.ढगे यांनी माझी सहकार या विषयातील विशेष आवड ओळखून पीएच्.डी. विषयक संशोधन करण्यासाठी प्रवृत्त केले व प्रोत्साहन दिले. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात पीएच्.डी.साठी प्रवेश मिळवण्यापासून प्रबंध लेखन पुर्ण होईपर्यंत उदारतेने मला जी मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. मुख्य म्हणजे त्यांच्या प्रेमळ स्वभाव वैशिष्ट्यांमुळे, अभ्यासाचा कालखंड आनंदाचा व अविस्मरणीय ठरला. मार्गदर्शक या नात्याने सातत्याने चर्चेसाठी मागेल तेव्हा भरपूर वेळ दिला, माहिती संकलन व मुलाखती इत्यादीचे नियोजन करून दिले, मुख्य

म्हणजे या प्रबंधातील सर्व प्रकरणे बारकाईने अभ्यासली आणि माझ्या लेखन शैलीतील त्रुटी दूर व्हाव्यात म्हणून मार्गदर्शन केले. माहितीची योग्य मांडणी करण्याची त्यांची हातोटी व सततचे प्रोत्साहन यामुळे हा प्रबंध पूर्ण होऊ शकला म्हणून मी त्यांच्या प्रती कृतज्ञता व्यक्त करतो.

अभ्यासासाठी घेतलेल्या महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला सहकारी बँकांचे मा. अध्यक्षा, संचालिका शाखा व्यवस्थापिका/व्यवस्थापक अधिकारी, सभासद, सेवक व ग्राहक यांनी दैनंदिन कामातून आपला बहुमोल वेळ माझ्यासाठी दिला. तसेच आवश्यक माहिती व दसर अभ्यासासाठी उपलब्ध करून दिले, मोकळेपणाने प्रश्नाची उत्तरे दिली त्याबद्दल मी या सर्वांचा ऋणी आहे.

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीचे (मुंबई), डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे या महाविद्यालयातील माननीय प्राचार्य, अध्यापक वर्ग, प्रशासकीय वर्ग व सेवक या सर्वांनी सतत प्रोत्साहन देऊन जे सहकार्य केले त्याबद्दल मी या सर्वांचा आभारी आहे.

गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था पुणे, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, जयकर ग्रंथालय पुणे विद्यापीठ, वैकुंठ मेहता राष्ट्रीय सहकार प्रबंधन संस्था पुणे, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहूरी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय सांगवी व डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य येरवडा, पुणे या सर्व ग्रंथालयांचे ग्रंथपाल व कर्मचारी यांचा मी विशेष आभारी आहे.

पुणे जिल्हयातील सहकार खात्याचे सहाय्यक निबंधक व कर्मचारी, जिल्हा निबंधक व सहकार आयुक्तालय पुणे, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे, जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय पुणे, जिल्हा सहकारी बोर्ड मर्यादित पुणे, अधिकारी व कर्मचारी यांनी सहकार विषयक माहिती व आकडेवारी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे.

माझ्या सहकाऱ्यांनी दिलेल्या प्रोत्साहनाबद्दल त्यांचे आभार मानणे मी माझे कर्तव्य समजतो. त्यामध्ये प्रा.संतोष फासगे, प्रा. मनोज पांडकर, प्रा. नितीन विरमल व श्री. चंद्रकांत गायकवाड या सर्व सहकारी प्राध्यापकांचा उल्लेख महत्वाचा वाटतो. तसेच डॉ.चंद्रकला हासे, प्रा.बी.जी.लोबो, प्रा. अविनाश जगताप, प्रा. व्ही. आर. निकम व प्रा. सौ. पाटील एस. यांच्या

प्रोत्साहनामुळे व सहकार्यामुळे संशोधन कार्याला गती मिळत गेली त्यांचाही मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या सामाजिकशास्त्रे विभागाचे प्रमुख व अधिष्ठाता डॉ. विजय कारेकर, पीएच्.डी. विभाग प्रमुख सौ. पौर्णिमा वाते व पीएच्.डी.विभागातील प्रशासकीय वर्ग यांनी माझ्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील प्रवेशापासून ते प्रबंधाच्या मांडणीसाठी वेळोवेळी प्रोत्साहन, मार्गदर्शन केले, त्याबद्दल यासर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

प्रबंधाच्या डी.टी.पी.चे काम सौ.अंजली साळूके यांनी मनापासून व भरपूर वेळ देऊन केले त्याबद्दल मी त्यांचा व्यक्तिशः आभारी आहे.

आणि अखेरीस माझी पत्नी सौ. शितल, माझी तीन मुले स्नेहल, अंकिता व श्रीराज जावई वैभव आणि माझी वहिनी सौ. शैलजा यांनी माझ्या संशोधन कार्यादरम्यान व प्रबंध लेखनादरम्यान मला यथाशक्ती मदत करून माझा उत्साह वाढविला त्यांच्या उल्लेखाशिवाय प्रबंधास पूर्णत्व येणार नाही.

या प्रबंधाच्या कामात ज्या कोणी ज्ञात व अज्ञात व्यक्तींनी सहकार्य केले त्यांचेही मी आभार मानणे हे माझे कर्तव्य समजतो.

अभ्यासक

शिवाजी मुरलीधर काकडे

अनुक्रमणिका

अ.नं.	प्रकरणाचे नाव	पान नं.
	संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र	i
	मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र	ii
	ऋणनिर्देश	iii
	अनुक्रमणिका	vi
	तक्ता सूची	vii
	आलेख सूची	X
प्रकरण पहिले	नागरी सहकारी बँकांचा उगम आणि विकास	1-48
प्रकरण दुसरे	संशोधन पध्दती	49-66
प्रकरण तिसरे	गतकालीन संदर्भ साहित्याचा आढावा	67-94
प्रकरण चौथे	महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा विकास (महिला सहकारी बँकांच्या विशेष संदर्भात)	95-125
प्रकरण पाचवे	महिला नागरी सहकारी बँकांचे विश्लेषणात्मक मूल्यांकन	126-171
प्रकरण सहावे	महिला नागरी सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण	172-259
प्रकरण सातवे	सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी	260-298
	संदर्भसूची	299-305
	प्रश्नावली	306-321

तक्ता सूची

अ.नं.	तक्त्याचे नाव	पान नं.
1.1	महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीची प्रगती प्रकारानुसार सहकारी संस्थांची संख्यात्मक आकडेवारी	9
1.2	1 मार्च, 1966 पूर्वीची नागरी सहकारी बँकांची वाढ	23
1.3	1966 नंतर भारतातील सहकारी बँकांची संख्यात्मक वाढ (1967-68 ते 2010-11)	24
1.4	भारतातील नागरी सहकारी बँकांचे रद्द व विलीनीकरण केलेल्या बँकांची संख्या (दि. 31.3.2011 अखेर)	28
1.5	भारतातील राज्यनिहाय नागरी सहकारी बँकांचे कोअर सिस्टिम परवाना बँकांची संख्या	29
1.6	शेड्युल्ड व्यापारी बँका तसेच नागरी सहकारी बँकांना लागू असलेले ठेवींवरील व्याजदर (वार्षिक टक्केवारी)	33
1.7	नागरी सहकारी बँकांना देण्यात आलेले परवाने (2005-06 ते 2010-11)	39
1.8	श्रेणीनुसार अकार्यक्षम बँकांची स्थिती (2005-06 ते 2010-11)	41
1.9	31 मार्च, 2011 रोजी भारतातील अकार्यक्षम बँकांची स्थिती (श्रेणी III व IV मधील बँका)(2005-06 ते 2010-11)	42
2.1	भारतातील नागरी सहकारी बँकांची संख्या व शाखा	54
2.2	दिनांक 31.3.2011 रोजी महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या	55
2.3	महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय कार्यरत महिला नागरी सहकारी बँकांची संख्या (2011)	56
2.4	चेअरमन/ कार्यकारी व्यवस्थापक निवड	58
2.5	एकूण सभासद संख्येपैकी निवड केलेल्या सभासदांची निवड (2011)	59
4.1	महाराष्ट्र राज्यातील भौगोलिक प्रदेशानुसार जिल्हयांचे वर्गीकरण	96
4.2	मुंबई राज्यातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती (1938-39 ते 1951-52)	100
4.3	नागरी बँकांची गुंतवणूक (दि. 30 जून 1949 पर्यंतची)	102
4.4	नागरी बँकांच्या ठेवींचा तपशील (दि. 30 जून 1949 रोजीच्या)	103
4.5	भारत व महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका (दि. 31.3.2011)	105
4.6	महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांवर एक दृष्टिक्षेप (1961 ते 2010)	106
4.7	महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा सूक्ष्मलक्षी अभ्यास (2001 ते 2010)	108
4.8	दिनांक 31.3.2011 रोजी महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या	110

4.9	महाराष्ट्रातील महिला सहकारी संस्थांची मागील दहा वर्षातील सद्यःस्थिती (2001-10)	111
4.10	महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँका (31 मार्च 2011)	115
4.11	महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांच्या सर्वसाधारण प्रगतीवर एक दृष्टिक्षेप (दि.31/3/2010)	121
5.1	महिला बँकांची नोंदणी, कार्यक्षेत्र आणि परवाना	127
5.2	महिला बँकांच्या शाखांची बँकनिहाय स्थिती	129
5.3	महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची सभासद संख्या	131
5.4	संचालक मंडळाचे जातीनुसार वर्गीकरण (2011)	137
5.5	व्यवस्थापन समिती सदस्यांची शैक्षणिक पातळी (2011)	140
5.6	बँकेतील अध्यक्षाची उपस्थिती	143
5.7	मागील दहा वर्षांच्या (2001-11) कालावधीतील व्यवस्थापक व अध्यक्ष यांचा कालावधी	145
5.8	सेवकवर्गाच्या प्रशिक्षणाचा बँकनिहाय तपशील (2011)	151
5.9	महिला सहकारी बँकांमध्ये सेवकवर्गाचा आराखडा (2011)	154
5.10	सभासदांचे वयानुसार वर्गीकरण	164
5.11	सभासदांचे शिक्षणानुसार वर्गीकरण	165
5.12	बँकांच्या कामकाजाविषयीचे सभासदांचे समर्थन/समाधान	166
5.13	सभासदांनी महिला बँकांना दिलेला प्रतिसाद	168
6.1	महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे भाग भांडवल वर्गीकरण	174
6.2	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या राखीव निधीचे वर्गीकरण	179
6.3	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवीचे वर्गीकरण	184
6.4	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या गुंतवणूकीचे वर्गीकरण	189
6.5	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या कर्जाचे वर्गीकरण	195
6.6	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे खेळते भांडवलाचे वर्गीकरण	200
6.7	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांना मिळालेल्या व्याज रकमेचे वर्गीकरण	205
6.8	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांनी दिलेल्या व्याज रकमेचे वर्गीकरण	210
6.9	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या नफा- तोटा रकमेचे वर्गीकरण	216
6.10	2001-2011 या कालावधीतील वर्षनिहाय नफा व तोटा नफ्यातील शेकडा वाढ व घट झालेल्या बँकांची संख्या	228
6.11	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे लेखापरिक्षण वर्गाचे वर्गीकरण	233
6.11A	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे लेखापरिक्षण वर्गानुसार	234

	बँकांची संख्या	
6.12	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या थकबाकी शेकडा प्रमाणाचे वर्गीकरण	236
6.13	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या एन.पी. ए.चे शेकडा प्रमाण	242
6.14	महिला बँकांचे महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार एन.पी.ए. प्रमाण	246
6.15	One-way ANOVA for Share Capital	250
6.16	One-way ANOVA for Reserve Fund	250
6.17	One-way ANOVA for Deposit	250
6.18	One-way ANOVA for Investments	251
6.19	One-way ANOVA for Loans	251
6.20	One-way ANOVA for Working Capital	251
6.21	One-way ANOVA for Interest Received	251
6.22	One-way ANOVA for Interest Paid	252
6.23	One-way ANOVA for Profit and Loss	252

आलेख सूची

अ.नं.	आलेखाचे नाव	पान नं.
1.1	भारतातील राज्यनिहाय नागरी सहकारी बँकांचे कोअर सिस्टिम परवाना बँकांची संख्या	29
1.2	2005-06 ते 2010-11 दरम्यान नागरी सहकारी बँकांना देण्यात आलेले परवाने	40
4.1	नागरी बँकांची गुंतवणूक (दि. 30 जून 1949 पर्यंतची)	102
4.2	नागरी बँकांच्या ठेवींचा तपशील (दि. 30 जून 1949 रोजीच्या)	103
4.3	भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका (दि. 31.3.2011)	104
4.3 A	भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका (दि. 31.3.2011)	105
4.4	महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या (दि. 31.3.2011)	110
4.5	महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांच्या हिश्याची टक्केवारी (दि.31/3/2010)	122
5.1	महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची सभासद संख्येची सरासरी वाढ	133
5.2	संचालक मंडळाचे जातीनुसार वर्गीकरण (2011)	138
5.3	व्यवस्थापन समिती सदस्यांची शैक्षणिक पातळी (2011)	141
5.4	सेवकवर्गाच्या प्रशिक्षणाचा बँकनिहाय तपशील (2011)	152
5.5	महिला सहकारी बँकांमध्ये सेवकवर्गाचा आराखडा (2011)	155
6.1	महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे भाग भांडवलातील सरासरी वाढ	176
6.2	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या राखीव निधीतील सरासरी वाढ	181
6.3	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवीतील सरासरी वाढ	186
6.4	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या गुंतवणूकीतील सरासरी वाढ व घट	191
6.5	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या कर्जातील सरासरी वाढ व घट	197
6.6	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे खेळते भांडवलातील सरासरी वाढ	202
6.7	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांना मिळालेल्या व्याज रकमेतील सरासरी वाढ व घट	207
6.8	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांनी दिलेल्या व्याज रकमेतील सरासरी वाढ व घट	212
6.9	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या नफा- तोटा रकमेतील सरासरी वाढ व घट	218
6.10	2001-2011 या कालावधीतील वर्षनिहाय नफा व तोटा नफ्यातील शेकडा वाढ व घट झालेल्या बँकांची संख्या	229
6.11	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे लेखापरिक्षण वर्गानुसार	234

	बँकांची संख्या	
6.12	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या थकबाकीतील सरासरी वाढ	237
6.13	महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या एन.पी. ए.चे शेकडा प्रमाणातील सरासरी वाढ	244
6.14	महिला बँकांचे महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार एकूण बँक संख्येच्या 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असणाऱ्या बँकांचे एन.पी.ए. प्रमाण	246

प्रकरण पहिले

नागरी सहकारी बँकांचा उगम आणि विकास

1.1 प्रस्तावना

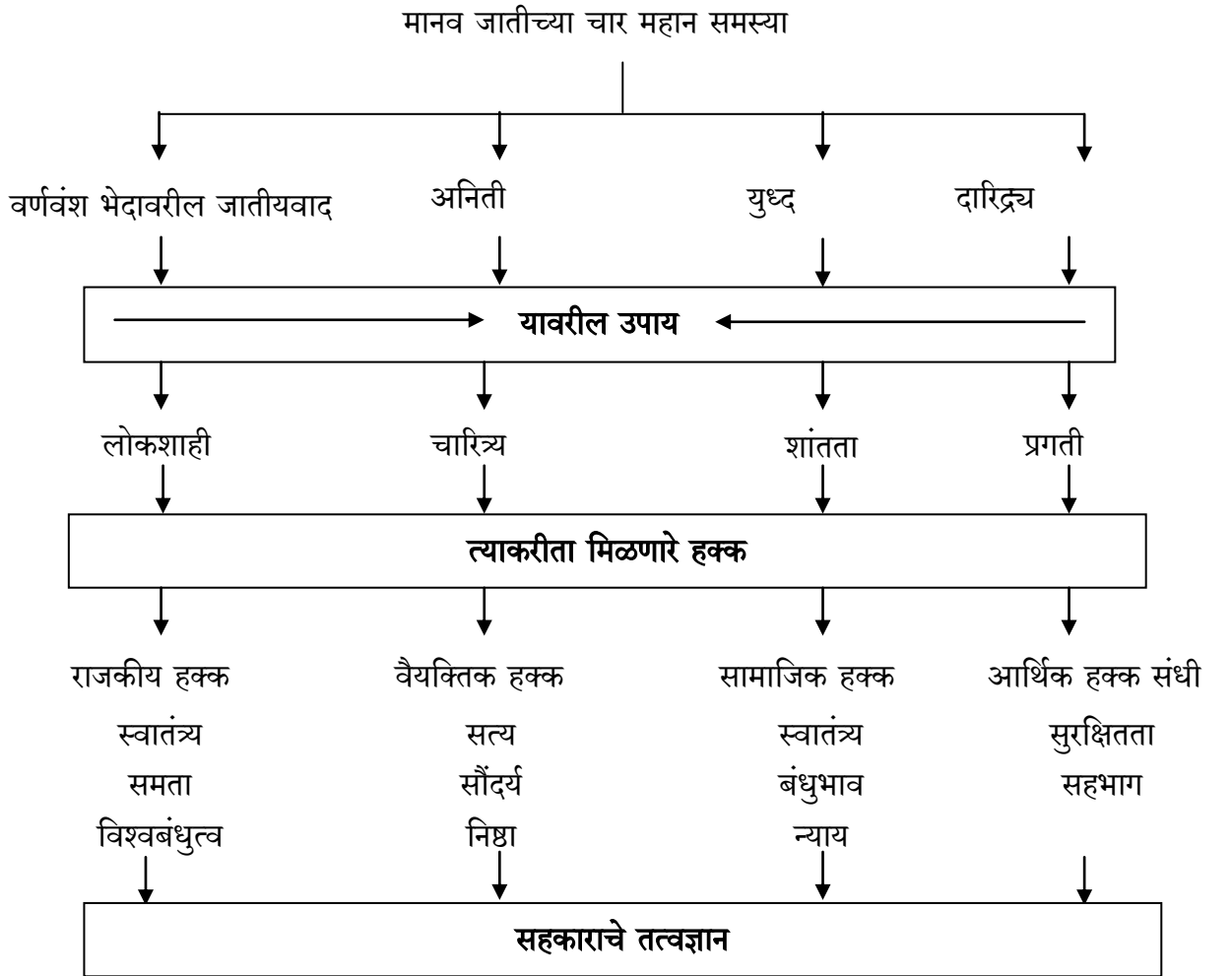
बँका ह्या अर्थव्यवस्थेच्या वित्तीय रचनेचे हृदय आहेत, कारण देशाच्या मध्यवर्ती बँकेच्या सहकार्याने बँकांमध्ये देशाच्या चलन पुरवठ्यात भर टाकण्याची आणि अतिरिक्त खरेदीशक्ती निर्माण करण्याची क्षमता आहे. बँकांचे कर्जवाटप, गुंतवणूक आणि इतर संबंधित कार्ये अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन, वितरण आणि उपभोग ह्या प्रक्रिया सुलभ करतात. बँकांचे आर्थिक महत्त्व स्पष्ट करताना प्रा. सेअर्स म्हणतात, 'बँकांमधील ठेवींच्या वित्तीय स्वरूपामुळे अर्थतज्ञांना बँकांच्या कार्यामध्ये विशेष रस आहे. इतर कोणत्याही व्यवसायाप्रमाणे बँकांचे कार्य लोकांच्या थेट वैयक्तिक फायद्याशी संबंधित आहे, जे थेट त्यांच्या वैयक्तिक फायद्याशी संबंधित आहे, जे ते वापरतात आणि जे त्यांच्याबरोबर काम करतात.'¹

सहकार ही एक प्राचीन व सर्व काळात मान्यता पावलेली संस्था आहे. भूतकाळात तिचे मुळ स्वरूप सामाजिक व धार्मिक संस्था असे होते. आता सहकारास एक व्यवसाय संघटना म्हणून महत्त्व दिले जाते. ही सहकारी व्यवसाय संघटना इतर कोणत्याही प्रकारच्या व्यवसाय प्रकारात न मिळणारे फायदे देते. एक म्हणजे गरीब व श्रीमंत या दोन्हीही समाजगटास आर्थिक विकासाची संधी मिळते व दुसरा फायदा म्हणजे व्यक्ती स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि जबाबदारी या गुणांची जोपासना केली जाते. अर्थातच हे फायदे आपोआप व सहज मिळत नाहीत. त्यासाठी सभासद व कार्यकर्ते यांच्यात सहकारावरील निष्ठा, कष्ट, चिकाटी व दृढनिश्चय हे गुण असावे लागतात.

जगातील अनेक देशात सहकारी चळवळीमुळे आर्थिक विकास होण्यास मदत झाली आहे. भारतात व महाराष्ट्रात देखील सहकारी चळवळीची प्रवृत्ती वाढीस लागली आहे. भ्रष्टाचार ही सहकारी चळवळीस लागलेली कीड आहे. तरी देखील सहकारामुळे ग्रामीण भागाचा झालेला कायापालट नाकारून चालणार नाही.

1.2 सहकाराचे तत्वज्ञान

सहकाराचा उगम सहजीवनाच्या भावनेतून झाला आहे. 1930 च्या जागतिक महामंदीच्या परिस्थितीमुळे वर्णवंश भेदावर अधिष्ठित जातीयवाद, अनिती, युध्द आणि दारिद्र्य या चार समस्यांनी उग्र स्वरूप धारण केले. 'बोएन' नावाच्या विचारवंताच्या मते या चार महान समस्या सोडविण्याची लोकशाही, चारित्र्य, शांतता व प्रगती ही साधने आहेत. या साधनांच्या प्राप्तीसाठी समाजाकडून जे प्रयत्न होतात व असे प्रयत्न विशिष्ट परिस्थिती निर्माण करतात. या सर्वांच्या मुळाशी सहकाराचीच भावना असते. त्याचे स्पष्टीकरण पुढील आकृतीबंधात केले आहे.

वर्णवंशभेद नष्ट करण्यासाठी जी खरी समानतावादी लोकशाहीत असते. त्या समाजव्यवस्थेत समाजानेच व्यक्तींना काही मुलभूत राजकीय हक्क दिलेले असतात. त्यात प्रामुख्याने स्वातंत्र्य, समता व विश्वबंधुत्व यांचा समावेश होतो. दुसरी समस्या म्हणजे अनितीची!

ही समस्या सोडविण्याचा उपाय म्हणजे 'सच्चारित्र्य'! त्यात प्रेम, सत्य व सौंदर्यदृष्टी या तीन अलौकीक गुणांची देणगी व्यक्तीला प्राप्त होते. येथे प्रेम व सौंदर्यदृष्टी यांचा खरा अर्थ निष्ठा व सद्भावना असा आहे. युद्धाच्या समस्येवरील अंतिम उपाय म्हणजे शांतता! स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुभाव या सामाजिक हक्कांच्या अंमलबजावणीने ही शांतता प्रस्थापित करता येते. आणि दारिद्र्याची मुलभूत समस्या आर्थिक प्रगती शिवाय सुटू शकत नाही. त्यासाठी संधी, सुरक्षितता व सहभाग या आर्थिक हक्कांची प्राप्ती होणे आवश्यक ठरते. अशा रीतीने मानव जातीच्या चार महान समस्या सोडविण्याच्या सर्व उपायात 'सहकाराची भावना' ही एक समान बाब आहे. या सहकारी भावनेचे वर्णन स्वातंत्र्य, समता, निष्ठा व बंधुभाव अशा विविध शब्दात केले जाते एवढेच! म्हणूनच असे म्हटले जाते की 'सहकार' ही समान निष्ठा असणाऱ्या समाजाने आपल्याच कल्याणासाठी निर्माण करावयाची एक आदर्श समाजव्यवस्था (Ideal Social Order) आहे.

'सहकारात विध्वंसक स्पर्धेला मुळीच स्थान नसून 'one for all and all for one' या सक्रिय घोषणेला महत्व आहे. सहकार हे एक असे उदात्त तत्व आहे की त्याच्या साहाय्याने मानवी जीवनात परस्परविरोधी निष्ठांसाठी झगडणाऱ्या वर्गकलहाचे रूपांतर सर्वांच्याच सामान्य कल्याणासाठी धडपणाऱ्या मैत्रीच्या विधायक सहभागात होते'.

प्राचीन काळापासूनच सहकाराचे तत्वज्ञान अस्तित्वात आहे. त्याची अंमलबजावणी धार्मिक रूढी, परंपरा व संयुक्त व्यवहार अशा स्वरूपात केली जात असे. भारतातील ग्रामीण जीवनाचा आत्मा सहकाराचाच आहे. संयुक्त कुटुंबपध्दती म्हणजेच सहकाराची एक आदर्श पाठशाळाच होय.

1.3 सहकाराचा अर्थ व व्याख्या

'को-ऑपरेशन' हा शब्द लॅटिन भाषेतील 'को-ऑपरेटी' या शब्दापासून निर्माण झाला आहे. या लॅटिन शब्दाचा सामान्य अर्थ 'एकत्र काम करणे' असा आहे. या शब्दाचा वापर सामाजिक व शास्त्रीय दृष्टिकोनातून केला जातो. त्याचा अर्थ समान आर्थिक गरजा भागविण्याच्या बाबतीत मध्यस्थांकडून होणारे आर्थिक शोषण नाहीसे करण्यासाठी लोकांनी स्वेच्छेने निर्माण

केलेली व्यवस्था असा होतो. समाजाच्या आर्थिक कल्याणासाठी या प्रवृत्तीचा कसा उपयोग करून घ्यावयाचा यावरून सहकाराची व्याप्ती व स्वरूप ठरते.

1.3.1 व्याख्या

सहकार म्हणजे समान गरजा असणाऱ्या व्यक्तींनी स्वखुषीने समानतेच्या भूमिकेतून गरजा पूर्ण करण्यासाठी एकत्र येणे होय.

1.3.2 सहकाराची तत्वे

1. सहकार ही लोकांची संघटना आहे.
2. ही ऐच्छिक संघटना आहे.
3. ही लोकशाही संघटना आहे.
4. सहकारात नफ्यापेक्षा सेवा महत्वाची मानली जाते.
5. सहकारात सर्वांना समान हक्क व कर्तव्ये असतात.
6. सहकारात सर्व सभासद हे समानतेच्या तत्वावर एकत्र आलेले असतात. त्यात गरीब-श्रीमंत, उच्च-नीच, जात-पात पक्ष असा भेद केला जात नाही.
7. सहकार हे समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे.
8. सहकार हे विधायक स्पर्धेचे लक्षण आहे.

1.4 जागतिक सहकारी चळवळीचा विकास

1985 साली इंटरनॅशनल को. ऑपरेटिव्ह अलायन्स (International Co-operative Alliance) या जागतिक संघटनेची स्थापना झाल्यापासून विविध देशातील सहकारी संस्थांच्या प्रगतीचा विचार जागतिक आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून होऊ लागला असे समजले जाते. सहकाराचा उगम व प्रगती इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, डेन्मार्क इत्यादी उत्तर व पश्चिम युरोपातील भांडवलशाही देशातच आढळते. या देशात सहकारास समाजवादी अर्थव्यवस्था स्थापण्याचे एक महत्वाचे साधन म्हणून मान्यता होती. चीन, रशिया युगोस्लाव्हिया, इस्त्रायल या साम्यवादी राष्ट्रांतील सहकारी चळवळ ही प्रामुख्याने आर्थिक क्रांती घडवून आणण्याचे एक साधन म्हणून तेथे वापरण्यात आली. साम्यवादी समाजरचना निर्माण करणे हे या राष्ट्रांचे अंतिम ध्येय होते. विसाव्या

शतकाच्या मध्यापासून International Co-operative Alliance ने आशियायी देशात आपली कार्यालये उघडून सहकारी चळवळीची सुरुवात केली. इंग्लंड हा देश जगातील सहकारी चळवळीचे उगमस्थान मानला जातो. रॉशडेल पायोनियर्स यांनी इंग्लंडमध्ये 1884 साली एक ग्राहक भांडाराची स्थापना करून सहकार चळवळ सुरू केली. जर्मनी हा देश सहकारी पतपुरवठा चळवळीचे माहेरघर मानला जातो. 19व्या शतकाच्या मध्यापासून तेथे रायफेसन व शुल्टस् या दोघांच्या प्रयत्नाने सहकारी चळवळीस सुरुवात झाली. डेन्मार्कमध्ये सहकारी चळवळ सुरू करण्याचा पहिला प्रयत्न कृषिउत्पादन क्षेत्रात झाला. 1893 मध्ये फ्रान्स या देशात कामगार सोसायट्यांनी सहकार बँकेची स्थापना केली आहे. अमेरिकेत 1916 साली 'को-ऑपरेटिव्ह लीग ऑफ दी यू. एस.ए.' या नावाचा राष्ट्रीय पातळीवरील महासंघ स्थापन करण्यात आला. इस्त्रायलमध्ये 1948 साली 'किबत्सु' शेती सहकारी संस्थेची स्थापना झाली. युगोस्लाव्हियामध्ये सुरुवातीचे सामुदायिक शेतीचे धोरण सोडून देण्यात आले व शेतकरी सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

थोडक्यात प्रत्येक देशातील निरनिराळ्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीतून सहकारी चळवळीचा उगम झाला. काही देशातील सरकारांनीच सहकारी चळवळीस उत्तेजन दिले. ब्रिटनसारख्या देशात सहकारी चळवळीचे स्वरूप ऐच्छिक संघटना व भांडवलशाही विरुद्ध प्रतिक्रिया असे होते. तर भारतासारख्या काही देशातील सरकारांनी सहकारास नियोजनाचे साधन मानले आहे.

1.5 भारतातील सहकारी चळवळीचा विकास

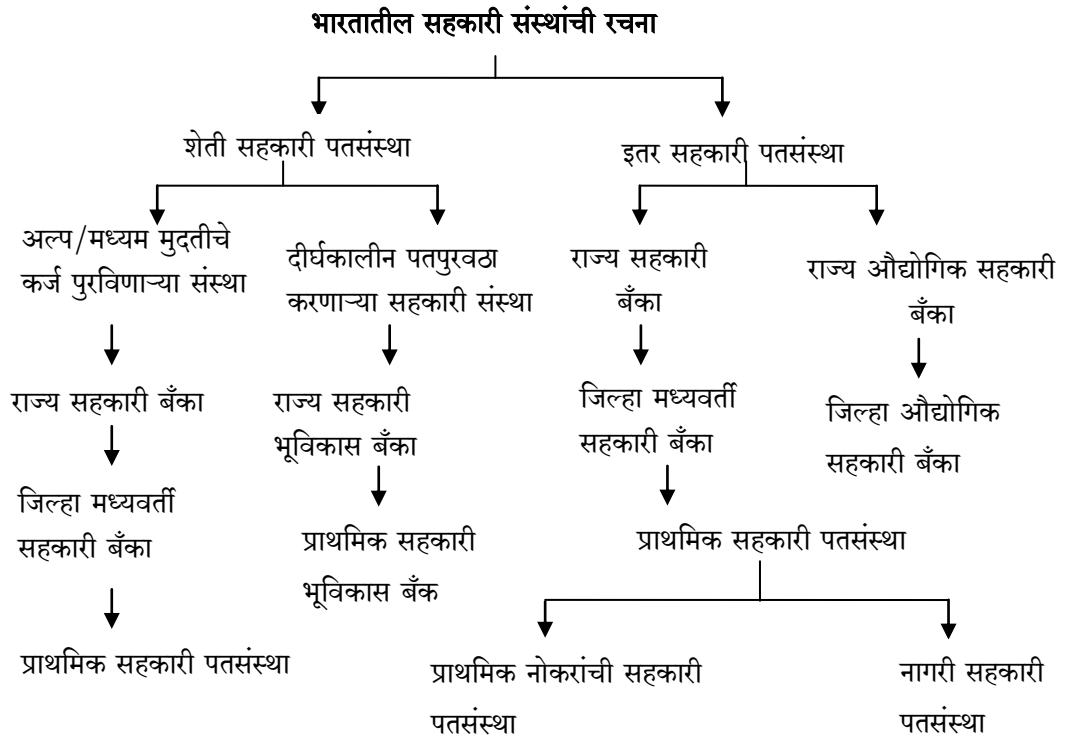
भारतात सहकारी चळवळीला प्रारंभ होऊन शतक लोटले आहे. 1892 मध्ये फेड्रिक निकोलसन यांनी भारतात सहकारी चळवळ सुरू करावी अशी शिफारस केली. देशात सहकाराचा पहिला कायदा 25 मार्च, 1904 मध्ये संमत करण्यात आला. दुसरा कायदा 1912 मध्ये तर तिसरा कायदा 1919 मध्ये संमत करण्यात आला. 1925 साली सुध्दा सहकाराविषयी कायदा संमत करण्यात आला. वेळोवेळी सहकाराविषयी कायदे करून या संस्थांमधील दोष काढून टाकण्यात आले. ग्रामीण पतसर्वेक्षण समिती (1954) व वैकुंठलाल मेहता समिती (1960) यांच्या अहवालात व पंचवार्षिक योजनांच्या मसुद्यांनी सहकाराचा सतत पुरस्कार केला.

1.5.1 स्वातंत्र्यपूर्वीचा काळ

सहकारी संस्थांचा पाया निर्माण करण्याच्या दृष्टिने सहकारी कायदा संमत करण्यात आला. 1904 ते 1919 या कालावधीत सहकारी चळवळ ही शेती क्षेत्रापुरती मर्यादित होती. 1929 पासून ते दुसऱ्या महायुद्धाच्या कालावधीपर्यंत महामंदीमुळे सहकारी चळवळीला जोम प्राप्त झाला. सहकार हा विषय प्रांतीय मानून प्रांतीय सरकारकडे त्याची जबाबदारी सोपविली. याच काळात ग्राहक चळवळ दळणवळण, दुध उत्पादक संघ व फलोत्पादक संघ इत्यादी क्षेत्रात सहकाराचा अवलंब केला जाऊ लागला.

1.5.2 स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचा काळ

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने समाजवादी समाजरचना स्वीकारली व आर्थिक नियोजनास सुरुवात केली. आर्थिक नियोजनात सहकाराच्या विकासाला प्राधान्य दिले. तज्ञ समित्या स्थापन केल्या. वेगवेगळ्या योजना आखल्या. त्या काळात सहकारी चळवळीचा वेगाने प्रसार झाला. 1950-51 मध्ये 44 लाख लोक सहकारी चळवळीत सहभागी झाले होते. 1987-88 मध्ये ही संख्या 898 लाखांवर गेली. या संस्थांनी पुरविलेली अल्पकालीन कर्जे या काळात 23 कोटी रूपयांवरून 3300 कोटी रूपयांवर गेली.

1 एप्रिल, 1935 रोजी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) ची स्थापना करण्यात आली. या बँकेच्या अंतर्गत शेतकी पत खाते (Agricultural Credit Dept.) निर्माण करण्यात आले. या विभागाकडे सहकारी संस्थांच्या विकासाची जबाबदारी सोपविण्यात आली. भारतीय नियोजन समितीने तसेच अखिल भारतीय पत पाहणी समितीने (1951) सहकारी संस्थांच्या विस्ताराबाबत महत्वाच्या शिफारशी केल्या. देशात सहकारी संस्थांमध्ये पतपेढ्यांना सर्वाधिक महत्व असून त्यांचाच विस्तार सर्वाधिक झाला आहे. सहकारी संस्थाबाबत भारतामध्ये त्रिस्तरीय रचना (Three Tier Structure) दिसून येते. खालच्या स्तरावर प्राथमिक सहकारी पतसंस्था, मधल्या स्तरावर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व उच्च पातळीवर राज्य सहकारी बँका असा पिरॅमिड सारखा स्तर दिसून येतो.

सावकारांच्या मगरमिठीतून सुटका होण्याच्या दृष्टिने सरकारने सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे एकूण वित्तपुरवठ्यात सावकारांचा वाटा खूपच कमी होण्यास मदत झाली आहे. भारतातील सहकारी संस्थांनी विविध प्रक्रिया, कापडउद्योग, विणकाम उद्योग, कातडी उद्योग, तेल उद्योग, साखर कारखाने, हातमाग, ग्राहक पेठा, मच्छिमारी, नागरी बँका, छपाई उद्योग, पेपर उद्योग त्याचप्रमाणे वाहतूक, दळणवळण अशा सेवा उद्योगांसाठी अर्थसाहाय्य. शेती क्षेत्रात प्रामुख्याने सहकारी बँकांनी लघु जलसिंचन, फलोत्पादन, ट्रॅक्टर व अन्य यंत्र सामग्रीसाठी भरीव मदत केली आहे.

1.6 महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा विकास

सहकारी चळवळीच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतातील अग्रेसर राज्य मानले जाते. महाराष्ट्रातील साखर कारखान्यांमुळे तर संबंधित भागाचा सर्वांगीण आर्थिक विकास साध्य झालेला आहे.

भारतातच नव्हे तर आशिया खंडात पहिला सहकारी तत्वावर चालणारा कारखाना महाराष्ट्रात 1949 मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरानगर (लोणी बु.) येथे कै. डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या मदतीने कै. पदमश्री विखे पाटील यांनी सुरू केला आणि तेथूनच पुढे भारतात सहकाराची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीस जे खंबीर नेतृत्व लाभले त्यात गो.कृ. गोखले, विठ्ठलदास ठाकरसी, न.चि.केळकर, जी.के.देवधर चुनीलाल मेहता, वैकुंठभाई मेहता, द.गो. कर्वे, रमणभाई सरैय्या, वा.पु.वर्दे, विठ्ठलराव विखे पाटील, धनंजयराव गाडगीळ तसेच यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, रत्नाप्पा कुंभार, शरद पवार, तात्यासाहेब कोरे, बाळासाहेब विखे पाटील अशा धुरीणांचा समावेश होता. 2004 साली सहकारी चळवळीची शताब्दी सर्वत्र साजरी करण्यात आली. सहकारी चळवळीची आजवरची वाटचाल व पुढच्या काळातील आव्हाने यांचा आढावा घेण्यासाठी केंद्र सरकारने गिरीधरराव पाटील हे या समितीचे अध्यक्ष आहेत.

ब्रिटिश सरकारने सावकारांना दिलेले संरक्षण व दुष्काळाचे तडाखे यामुळे शेतकऱ्यांचे भयानक शोषण झाले. 1872 मध्ये दक्षिण महाराष्ट्रात नगर, पुणे या भागातील अनेक शेतकऱ्यांनी सरकार विरुद्ध बंड पुकारले याबाबत उपाययोजना म्हणून ब्रिटिश सरकारने 1883 व 1884 साली जमीन सुधारणा व शेतकरी कर्ज कायदे मंजूर केले. या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांना अल्प आणि दीर्घ मुदतीचे कर्जे तगाईच्या स्वरूपात उपलब्ध करून देण्यात आली.

1.6.1 महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती

कृषि पतपुरवठा, शेती, आदिवासी विकास, बहुउद्येशीय पतपुरवठा, पणन प्रक्रिया, साठवण, सुत गिरण्या, तेल गाळणे, साखर उद्योग, गुळ उत्पादन, हातमाग औद्योगिक प्रक्रिया, ग्राहक भांडारे, मासेमारी, दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, वराहपालन, मधुमक्षिका पालन, रेशीम उद्योग, घर बांधणी, नागरी बँका, वाहतूक सेवा, श्रमसेवा, विणकाम, चर्मोद्योग, छपाईधंदा, कागद हॉटेल अशा अनेक क्षेत्रात सहकारी संस्था पोहोचल्या आहेत. देशातील एकूण सहकारी संस्थांपैकी राज्यात 27.3 टक्के संस्था, 14.68 टक्के सदस्य संख्या व खेळते भांडवल 26.3 टक्के आहे. राज्यातील एकूण रोजगारात सहकारी क्षेत्राचा वाटा 12.5 टक्के आहे.

महाराष्ट्रात 1961 ते 2010 या कालावधीत सहकारी संस्थांची संख्या 31,565 वरून 2,18,320 पर्यंत वाढली सभासद संख्या 42 लाखावरून 542 लाखापर्यंत वाढली वसुल भाग भांडवल 53 कोटी रूपयांवरून 15,015 कोटी रूपयांपर्यंत वाढले. खेळते भांडवल 326 कोटी रूपयांवरून 246162 कोटी रूपयांपर्यंत वाढले. महाराष्ट्रात 42 महिला सहकारी बँका असून

त्यापैकी 27 बँका कार्यरत आहेत. देशात पहिली सहकारी सुतगिरणी कोल्हापूर जिल्हा शेतकरी विणकर सहकारी संस्था, इचलकरंजी येथे सुरू झाली. महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीची प्रगती प्रकारानुसार सहकारी संस्थांची संख्यात्मक आकडेवारी तक्ता 1.1 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.1 : महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीची प्रगती प्रकारानुसार सहकारी संस्थांची संख्यात्मक आकडेवारी

अ.नं.	संस्थांचा प्रकार	1961अखेर	2010अखेर	वाढ /घट (टक्केवारीमध्ये)
1.	प्राथमिक शेती पतसंस्था	18998	20325	6.98
2.	इतर बिगर पतसंस्था	494	16010	3140.89
3.	पगारदार नोकरांच्या पतसंस्था	2220	7276	227.75
4.	प्राथमिक सहकारी बँका	248	553	122.98
5.	आदिवासी संस्था	293	998	240.61
6.	पणन संस्था	327	1754	436.39
7.	साखर कारखाने	78	172	120.51
8.	कृषक सेवा संस्था	04	20	400.00
9.	भात गिरण्या	112	90	-19.64
10.	सूत गिरण्या	02	173	8550.00
11.	प्राथमिक हातमाग व यंत्रमाग विणकाम संस्था	745	2141	187.38
12.	ग्राहक भांडार	1140	3523	209.04
13.	सहकारी गृहरचना संस्था	1495	81255	5335.12
14.	दूध संस्था	431	32003	7325.29
15.	इतर प्राथमिक औद्योगिक संस्था	2084	8848	324.57
16.	मच्छिमर संस्था	158	3157	1898.10
17.	उपसा जलसिंचन संस्था	119	10313	8412.45
18.	जंगल कामगार संस्था	258	295	14.34
19.	मजूर सहकारी संस्था	371	10770	2802.96
20.	औद्योगिक वसाहती	65	221	240.00
21.	इतर संस्था	1923	18605	867.50
		31565	218320	591.65

संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात- 2010

तक्ता 1.1 वरून असे दिसून येते की, 2010 साली महाराष्ट्रात प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्थांची संख्या 20,325 नागरी सहकारी बँका 553, पगारदारांच्या सहकारी पतसंस्था 7276,

पणन सहकारी संस्था 1754 सहकारी साखर कारखाने 172, सहकारी घर बांधणी संस्था 81255, सहकारी दुग्ध व्यवसाय संस्था 32003 सहकारी मच्छिमार संस्था 3157 व इतर 55815 संस्था व बिगर शेती पतसंस्थांची संख्या 16010 एवढी होती.

1961 ते 2010 या 50 वर्षांच्या कालावधीत महाराष्ट्रातील एकूण सहकारी संस्थांमध्ये 591.65 टक्के वाढ झालेली दिसून येते. एकूण सहकारी संस्थांच्या प्रकारांपैकी फक्त भात गिरण्यांमध्ये (-19.64 टक्के) घट झालेली असून प्राथमिक शेती पतसंस्था व जंगल कामगार संस्था यांची अनुक्रमे 6.98 व 14.34 टक्के इतकी अल्प वाढ झालेली आहे.

थोडक्यात महाराष्ट्र राज्यामध्ये सहकार क्षेत्राचे जाळे फारच मोठ्या प्रमाणावर पसरलेले व वाढलेले दिसून येते. सहकार चळवळीच्या प्रगतीमुळे खेडेगाव ते देशातील सर्व स्तरावरची अर्थव्यवस्था बळकट होण्यास मदत झालेली आहे.

महाराष्ट्र सहकारी कायदा 1960 मध्ये अंमलात आला. त्यात 23 जानेवारी, 1986 रोजी 36 वी दुरुस्ती विधानसभेत करण्यात आली. मध्यवर्ती बँकेच्या व्याख्येतून नागरी सहकारी बँकेला वगळण्यात आले. महाराष्ट्राचा सहकारीमुळे चेहरा मोहराच बदलून गेला. पश्चिम महाराष्ट्रात साखर सम्राटांची लॉबी निर्माण झाली. एकंदरीत सहकारी चळवळ महाराष्ट्राला वरदान ठरली आहे. सहकारी चळवळीने महाराष्ट्रात अनेक क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली आहे. सहकारी साखर कारखानदारीमुळे पश्चिम महाराष्ट्राचा कायापालट झाला आहे.

1.7 नागरी सहकारी बँकांचा उगम आणि इतिहास

नागरी सहकारी बँकांची सुरुवात आणि त्यांचा इतिहास पुढीलप्रमाणे आहे.

1.7.1 जगातील नागरी सहकारी बँकांचा उगम

जर्मनीमध्ये नागरी सहकारी कर्ज चळवळीचा उगम झाला, जेव्हा हर्मन शुल्ट्झ याने अशा प्रकारच्या संस्था शहरांमधील कारागीरांच्या फायद्यासाठी सुरू केल्या. सन 1849 मध्ये आजारी अवस्थेत असलेली एक संस्था शुल्ट्झ यांना आढळली. कर्जाच्या उपलब्धतेसाठी त्याने त्याच्या मूळ शहरात पहिली वित्त संस्था 1850 मध्ये स्थापन केली. डेअरी व्यवसायाच्या विकासासाठी डॉ. हॉग यांनी डेअरी सहकारी बँकिंग संस्था सुरू केली.

जर्मनीच्या ग्रामीण आणि निमशहरी भागात डेअरी व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे जीवनमान डॉ. हॉग यांच्या बँकिंगमुळे सुधारले आणि जर्मनीच्या शहरी भागातील लोकांचे सामाजिक व आर्थिक जीवनमान सुधारण्यासाठी शुल्ट्झ प्रतिमानाची रचना करण्यात आली. जर्मनीतील सहकारी बँकांचा आकर्षण घेणाऱ्या व्यवसायाने सन 1849 ते 1890 दरम्यान आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकारी बँकिंग व्यवसायाची वाढ होण्यासाठी आदर्श स्थिती निर्माण केली. इटलीमध्ये अशा प्रकारच्या बँकिंग संस्था सुरू करण्याचे श्रेय ल्युगी लुझाटी यांना जाते. या देशांमधील नागरी वित्त संस्थांच्या यशाने प्रेरित होऊन, 19 व्या शतकाच्या अखेरच्या काळात भारतातील सामाजिक कार्यकर्त्यांनी भारतातील मध्यम वर्गाला आधार देणारे एक साधन म्हणून सहकाराबाबत विचार करण्यास सुरुवात केली.²

सन 1870 मध्ये ब्रिटनमध्ये आणि बरी येथे झालेल्या बँकिंगविषयक परिषदेमध्ये सहकारी बँकांची कल्पना पहिल्यांदा चर्चिली गेली. लुडलो यांनी म्हटले की, 'संपूर्ण समाजाशी सर्वात जास्त जवळचा संबंध असलेली बँक का नसली पाहिजे याचे कारण मला दिसत नाही.'³ लुडलो यांचे हे मत स्वीकारले गेले आणि मे, 1872 मध्ये सी.डब्ल्यू.एस.चा एक स्वतंत्र विभाग म्हणून बँकिंग व्यवसाय हाती घेण्याचा सहकारी संघटनेने निर्णय घेतला. या नवीन विभागाचे नाव 'कर्ज आणि ठेवी विभाग' असे ठेवण्यात आले होते, 1876 पर्यंत कायम राहिले. स्रोत संकलित करण्यात बँकिंग विभागाने मोठी प्रगती केली होती. या कालखंडात, भारताने देखील जर्मनीकडून सहकारी बँकिंगचे पुस्तकी व व्यावहारिक ज्ञान मिळवले. सन 1889 मध्ये पहिली नागरी वित्त संस्था स्थापन झाली, जेव्हा परस्पर सहकार्य संस्थेची (Mutual Aid Society) बडोदा येथे नोंदणी करण्यात आली होती.

1.7.2 भारतातील नागरी सहकारी संस्थेचा उगम

एकोणिसाव्या शतकाची शेवटची दोन दशके सहकार कार्यपद्धतीशी, जिचा भारतीय तत्त्वज्ञान हा आधार होता आणि युरोपियन अनुभव हा मार्गदर्शक होता, जोडलेल्या सेवाभावी संस्थांच्या स्थापनेमुळे उल्लेखनीय ठरली. मद्रास संस्थानाने स्थानिक सहकारी संस्था विकसित केल्या होत्या, ज्या निधी म्हणून ओळखल्या जात होत्या. त्या ब्रिटनमधील सौहार्दपूर्ण आणि

बांधल्या

जाणाऱ्या संस्थांशी समांतर होत्या, तर पश्चिम भारतात परस्पर सहकार्य संस्थांना पसंती होती.

सन 1883 मध्ये सर हेन्नी स्टार्क यांनी भारतात युरोपियन मॉडेलवर आधारित सहकारी वित्त प्रणाली सुरू करण्यास प्रोत्साहन दिले होते आणि चार वर्षांनंतर सर रेमंड वेस्ट यांनी या प्रणालीचे पुर्नर्विकरण केले. मद्रास सरकारने भारतात सर्वप्रथम सहकार चळवळीची शक्यता आजमावून पाहिली होती आणि जर्मनीतील सहकार वित्त संघटनेचा विशेष संदर्भ देऊन आणि भारतात सहकार चळवळ सुरू करण्याच्या हेतूने कार्यपद्धती सुचविण्यासाठी सन 1892 मध्ये युरोपमधील सहकार चळवळीची संकल्पना आणि कार्यपद्धतीचा अभ्यास करण्यासाठी एफ. एच. निकोल्सन यांची विशेष अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली. एफ. एच. निकोल्सन यांच्या 1885 व 1897 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या दोन अहवालात, त्यांनी युरोपमधील विकासाविषयी विस्तृत माहिती दिली आणि रॅफिसेन संस्थांच्या मॉडेलची शिफारस केली. तथापि, त्यांचा भर प्रणालीवर नसून त्या व्यक्तीवर होता जिला त्यांनी शोधून काढले होते आणि म्हणून 'रैफिसेनला शोधा' (Find Raiffeisen) हा त्यांच्या सल्ल्याचा गाभा होता.

मद्रास सरकारने प्रयोग म्हणून दोन ग्रामीण बँकांची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला, परंतु मुंबई सरकार मात्र निकोल्सनच्या शिफारशीविषयी उत्सुक नव्हते. याच सुमारास उत्तर प्रदेश, पंजाब आणि बंगाल यांसारख्या राज्यांनी इटालियन मॉडेलवर आधारित सहकारी संस्था सुरू केल्या. विशेष कायद्याच्या अनुपस्थितीत या सहकारी संस्थांची सोसायटीज रजिस्ट्रेशन अॅक्ट किंवा कंपनीज अॅक्टखाली नोंदणी करण्यात आली होती.

तत्कालीन बडोदा संस्थानामध्ये नागरी सहकारी वित्त संस्थेचा पहिला प्रयोग करण्यात आला होता. 5 फेब्रुवारी, 1889 मध्ये प्रा. विठ्ठल लक्ष्मण ऊर्फ भाऊसाहेब कवठेकर यांनी त्यांच्या निवासस्थानी भोजनाचे आयोजन केले होते आणि या कार्यक्रमात 'अन्योन्य सहकारी मंडळ' ही संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या संस्थेचा उद्देश बडोदा शहरातील महाराष्ट्रीयन लोकांमध्ये बचतीची सवय वाढीस लागावी आणि त्यांच्यात मोकळीक निर्माण व्हावी हा होता. या जेवणाला उपस्थित असलेले 21 महाराष्ट्रीयन लोकांनी दरमहा रुपये 2 वर्गणी म्हणून देण्यास संमती

देऊन ते त्याच वेळेस या संस्थेचे संस्थापक-सदस्य झाले. ही वर्गणीदार-सदस्यांची परस्पर सहकार्य संस्था होती. तिचा निधी पोस्टल बँकेत ठेवला होता आणि या संस्थेला बडोदा संस्थानाकडून कोणतीही मदत मिळत नव्हती. बडोदा संस्थानातील या प्रयोगाने प्रेरित होऊन मुंबई राज्यामध्ये अशा प्रकारच्या स्वयंस्फूर्त संस्थांची सार्वजनिक भावनेने काम करणाऱ्या व्यक्तींकडून दोन हेतू साध्य करण्यासाठी सरकारच्या मदतीशिवाय स्थापना करण्यात आली. या टप्प्यावर, जर्मनी आणि इटली येथील लघु ग्रामीण बँकांच्या यशाने भारतातील अनेकजण प्रभावित झाले होते.⁴

1904 मध्ये पास झालेल्या सहकारी वित्त संस्था कायद्याने सहकारी वित्त संस्थांना कायदेशीर दर्जा प्रदान केला आणि मद्रास राज्यातील कांजीवरम येथे 1904 मध्ये पहिल्या नागरी सहकारी संस्थेची नोंदणी झाली होती. तदनंतर, अखंडित मुंबई प्रांतातील (सध्याचा उत्तर कर्नाटक) धारवार जिल्ह्यात बेटेग्री सहकारी वित्त संस्था आणि पूर्वीच्या म्हैसूर राज्यातील बेंगलोर शहरात सहकारी वित्त संस्था यांची अनुक्रमे ऑक्टोबर 1905 व डिसेंबर 1905 मध्ये नोंदणी करण्यात आली होती. तथापि, खरी सुरुवात 1911 मधील सुधारणांनंतर झाली होती, जेव्हा सहकारी वित्त संस्थांची व्याप्ती वाढवून अकृषी वित्त संस्थांची स्थापना करण्यात आली होती.

1.8 व्यापारी आणि सहकारी बँकिंगची व्याख्या

इंडियन बँकिंग कंपनीज अँक्टनुसार बँकिंगची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे - 'लोकांकडून पैशाच्या ठेवी कर्जाऊ देण्याच्या किंवा गुंतवणूक करण्याच्या हेतूने स्वीकारणे, ज्या लोकांनी मागणी केल्यानंतर लोकांना देय असतील आणि चेक, ड्राफ्ट किंवा इतर मार्गांनी बँकेत ठेवलेली रक्कम काढता येईल.' बँक हे पैसे उसने घेण्यासाठी आणि कर्जाऊ देण्यासाठीचे कार्यालय नसून बँक पतनिर्मिती करणारी संस्था आहे. बँकर (बँक व्यवसाय करणारा) हा फक्त उसने घेणारा आणि उसने देणारा या दोघांमधील मध्यस्थ आहे, जो एका पक्षाकडून पैसे उसने घेतो आणि दुसऱ्याला कर्जाऊ देतो आणि पैसे उसने घेण्याचा दर आणि कर्जाऊ देण्याचा दर यामधील जी तफावत आहे तो बँकरच्या फायद्याचा स्रोत आहे.⁵

हार्ट नुसार,

... बँकर व्यवसायाच्या सर्वसाधारण प्रक्रियेमध्ये ज्या व्यक्तीने चेक काढला आहे आणि

ज्या व्यक्तीच्या नावे चेक काढला आहे तो चेक वटवते, ज्यासाठी बँकरच्या चालू खात्यात पैसे जमा होतात.

इंडियन बँकिंग रेड्युलेशन अँक्ट 1949 च्या सेक्शन 5 (बी) नुसार,

... बँकिंग म्हणजे लोकांकडून पैशाच्या ठेवी कर्जाऊ देण्याच्या हेतूने किंवा गुंतवणूक करण्यासाठी स्वीकारणे, ज्या लोकांनी मागणी केल्यास किंवा इतर कारणासाठी त्यांना देय असतील आणि चेक, ड्राफ्ट, ऑर्डर किंवा इतर मार्गांनी काढून घेता येऊ शकतील.

बँकिंग व्यवसाय प्रामुख्याने पुढीलप्रमाणे विभागता येऊ शकतो

- 1) कर्जाऊ घेणे
- 2) कर्जाऊ देणे
- 3) संस्था सेवा
- 4) सामान्य उपयुक्ततेच्या सेवा.⁶

1.8.1 सहकारी बँकेची व्याख्या

सहकारी बँक म्हणजे अशी संस्था आहे, जी वर नमूद केलेली सर्व कार्ये सहकारी तत्त्वावर पार पाडते. हेन्री वोलफ यांच्यानुसार सहकारी बँकिंग ही एक एजन्सी आहे,

... जी छोट्या (गरीब) माणसाशी त्याच्या स्वतःच्या अटींवर त्याच्याकडून जामीन स्वीकारून आणि श्रीमंतावरील संरक्षण काढून न घेता व्यवहार करण्याच्या स्थितीत आहे. ती एजन्सी मदत करणारी किंवा सार्वजनिक निधीतून गरीब व्यक्तीला मदत करणारी नसावीच; त्याऐवजी नैतिक सुधारणा आणि शारीरिक बळकटीसाठीच मदत केली पाहिजे.⁷

बॅरौ एन. ने सहकारी पत संस्थेची (बँक) पुढीलप्रमाणे व्याख्या केली आहे :

अमर्यादित सदस्यत्व आणि छोटे उत्पादक व पगारदारांकडून एकत्रितपणे स्थापित झालेले स्रोत असलेली लोकांची स्वयंसेवी संस्था, जी एकत्रित व्यवस्थापनाखाली लोकशाही आधारावर आणि सदस्यांच्या बचतींचे संकलन करून एकमेकांच्या सेवेसाठी आणि त्यांना व्याजाच्या व पुनर्परताव्याच्या सोप्या अटींवर त्यांना कर्ज देऊन चालवली जाते; जिचे जादा उत्पन्न राखीव निधीमध्ये जमा केले जाते किंवा ठेवीदार, कर्जदार आणि भागधारकांमध्ये वाटले जाते, तसेच अशी संस्था जी तिच्या सदस्यांसाठी

बाहेरून कर्ज मिळविण्यासाठी तिच्या सदस्यांची एकत्रित जबाबदारी तारण म्हणून वापरते.

प्रस्तुत व्याख्येवरून हे स्पष्ट होते की, बँकेचे स्वरूप सहकारी स्वरूपाचे असलेच पाहिजे आणि या बँकेने असा कर्जव्यवहार केला पाहिजे, जो वर चर्चा केल्याप्रमाणे एका आदर्श कर्जव्यवहाराच्या सर्व गरजांची पूर्तता करतो.

1.8.2 नागरी सहकारी बँकेची वैधानिक व्याख्या

बँकिंगच्या इतिहासात प्रथमच सहकारी बँकेची वैधानिक व्याख्या करण्यात आलेली आहे. बँकिंग लॉज अॅक्ट, 1965 (सहकारी संस्थांना लागू असलेला) 'प्राथमिक सहकारी बँके'ची पुढीलप्रमाणे व्याख्या केलेली आहे.

'प्राथमिक सहकारी बँक' म्हणजे प्राथमिक कृषी वित्त संस्थेखेरीज असणाऱ्या इतर सहकारी संस्था होय.

- 1) जिचे प्राथमिक उद्दिष्ट किंवा मुख्य व्यवसाय हा बँकिंग उद्योग आहे.
- 2) जिचे अदा केलेले भाग भांडवल आणि राखीव निधी एक लाख रुपयांपेक्षा कमी नाही, आणि
- 3) जिचे अंतर्गत कायदे इतर कोणत्याही सहकारी संस्थेला सदस्य म्हणून प्रवेश करण्याची परवानगी देत नाही.⁸

1.9 आर्थिक विकासात बँकिंगची भूमिका

आर्थिक विचारवंत आणि सुधारणावादी बँकर यांनी आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत व्यापारी बँकांचे महत्त्व वेळोवेळी अधोरेखित केलेले आहे. आर्थिक विकास ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया असून ज्यात खाजगी आणि सार्वजनिक या दोन्ही क्षेत्रांना महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. 'विकास' या शब्दामध्ये केवळ आर्थिक बदलांचाच समावेश होत नाही तर अनेक अविकसित देशांमध्ये सामाजिक आणि संस्थात्मक बदलांचाही समावेश होतो. आर्थिक विकास ही एक अशी प्रक्रिया आहे जिच्याअंतर्गत अर्थव्यवस्थेचे वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न विशिष्ट कालावधीमध्ये वाढते.⁹ विकास प्रक्रिया नवीन मूल्यांना आणि समाज व सरकारच्या नवीन संकल्पनांना वाव देते.

अशा प्रकारे, आर्थिक विकास केवळ 'संख्यात्मक' संकल्पना दर्शवत नाही तर 'गुणात्मक' संकल्पना देखील दर्शवते. या संदर्भात, बँकिंग हा आर्थिक विकासाचा पाया आहे. अगोदर नमूद

केल्याप्रमाणे, आर्थिक विकास हा मानव आणि वस्तू (माल) या स्रोतांच्या संकलनावर आणि नियोजित पद्धतीने केलेल्या स्रोतांच्या उपयोगावर अवलंबून आहे. बँका बचती एकत्रित करून गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देत असल्याने बँकांनी आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेसाठी एक केंद्र निर्माण केले आहे. बँका ह्या समाजाच्या बचतीचे भांडार आहे आणि आर्थिक कार्यासाठी निधीचा पुरवठादार आहेत. बँका बचत करणाऱ्यास जादा निधीची गुंतवणूक करण्यास सोयिस्कर संधी आणि गुंतवणूकदारांना पैशाचा स्रोत उपलब्ध करून देतात.

1.9.1 ठेवींचे संकलन

भारतीय बँकिंगने गेल्या चाळीस वर्षांमध्ये आर्थिक विकासाला मदत केली होती आणि नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या गरजांना लक्षणीय प्रतिसाद दर्शवला आहे. भारतातील बँकिंग क्षेत्राने ठेवींचे संकलन करण्याच्या प्रयत्नात उल्लेखनीय प्रगती केली आहे आणि अलीकडच्या काळात ठेवींच्या वाढीचा दर वाढण्यासाठी अनेक उपाययोजना केलेल्या आहेत. हे साध्य करण्यासाठी व्यापारी आणि सहकारी बँकांनी शहरी, निमशहरी आणि ग्रामीण भागात अनेक शाखा उघडल्या आणि अधिक ठेवी आकर्षित करण्यासाठी नवीन योजना आणल्या.

1.9.2 कृषी क्षेत्राला वित्तसाहाय्य

राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचे भरीव योगदान (42 टक्के) आहे, म्हणून आर्थिक विकासाचा विचार केला असता, कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक ही महत्त्वाची आहे. म्हणून, कृषी वर्गाकडून जमा होणाऱ्या जादा निधीचे संकलन करणे आणि हा निधी उत्पादक गुंतवणुकीच्या दिशेने वळवणे हे बँकांचे कर्तव्य आहे.

1.9.3 उद्योगाला कर्ज

दीर्घकालीन आर्थिक वाढीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी औद्योगिक उत्पादन वाढण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावे लागतील. भारतीय राष्ट्रीय वित्त परिषदेने गुंतवणुकीची तीन क्षेत्रे दर्शवली आहेत, ती म्हणजे, कृषी, लघुउद्योग आणि निर्यात.

1.9.4 दुर्बल घटकांना कर्ज

आर्थिक विकासाचे यश हे अर्थव्यवस्थेतील दुर्बल घटकांच्या उत्पन्नावर अवलंबून असते.

त्यामुळे बँकांनी कारागीर, स्वयंरोजगारी कामगार, किरकोळ व्यापारी आणि समाजाचे इतर दुर्बल घटक यांच्या कर्जविषयक गरजा भागविल्या पाहिजेत.

विशेषतः व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर या घटकांच्या कर्जविषयक गरजांना सर्वाधिक प्राधान्य दिले जाते.

1.9.5 ग्रामीण विकास

ग्रामीण भागातील महत्त्वाचे काम म्हणजे ग्रामीण लोकांमध्ये बचतीची सवय निर्माण करणे हे आहे, तसेच त्यांचे मन वळवून, त्यांना प्रोत्साहन देऊन, प्रसंगी भाग पाडून त्यांच्या जादा उपभोगाला प्रतिबंध करणे. सद्यःस्थितीत, शेड्युल्ड व्यापारी बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये ग्रामीण ठेवींचे योगदान केवळ 13.6 टक्के इतकेच आहे. ग्रामीण भागातील ठेवींचे संकलन हे महत्त्वाचे असून देशाच्या आर्थिक विकासातील हा महत्त्वाचा घटक आहे.

1.9.6 उद्योजकतेस उत्तेजन

निर्मितीक्षम बँकिंगच्या तत्त्वज्ञानावर गतिशील कर्जवाटपावर भर देऊन बँकादेखील विश्वास ठेवतात, ज्या कर्जवाटपामुळे उत्पादन वाढण्यास मदत होईल आणि परिणामी या वाढत्या उत्पादनामुळे उत्पन्नात व रोजगारात वाढ होईल. बँका त्यांच्या विस्तृत सेवांच्या माध्यमातून निर्यातीला प्रोत्साहन देत आलेल्या आहेत. लघु औद्योगिक क्षेत्राने बँकेने पुरविलेल्या वित्तसाहाय्याच्या माध्यमातून निर्यातीत आपले योगदान दिले आहे. त्याचबरोबर, सार्वजनिक अन्न संपादन संस्थांना वित्तसहाय्य करण्यामध्ये बँकांनी स्वतःला गुंतवून घेतले आहे.¹⁰

थोडक्यात, विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा वेग वाढविण्यामध्ये व्यापारी बँका महत्त्वाची भूमिका बजावतात. वास्तविक, बँका ह्या जगाची सार्वजनिक विक्री केंद्रे, अर्थव्यवस्थेची नाडी, देशाचा निधी आणि आर्थिक भरभराटीच्या दर्शक आहेत.¹¹

1.10 नागरी सहकारी बँकांचे महत्त्व

सहकारी बँक आणि एकत्रित साठा बँक किंवा बिगर सहकारी बँकेच्या कार्यात्मक चौकटीत कसलाही फरक दिसत नाही. दोन्ही प्रकारच्या बँका दुसऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी उसनवारी करतात आणि त्यांचा खर्च भागवतात आणि त्यांच्या उसनवारीचा खर्च व कर्जाऊ दिलेल्या

रकमेतून मिळालेले उत्पन्न यातील फरकातून नफा कमावतात. ही कर्तव्ये बजावण्यासाठी दोन्ही प्रकारच्या बँकांना भांडवलाचा साठेदार म्हणून भूमिका पार पाडावी लागते, ज्याद्वारे बचतीचे संकलन केले जाते आणि जे कर्जाऊ रकमेचा फायदेशीर उपयोग सर्वांच्या फायद्यासाठी करतील अशांना कर्ज दिले जाते.

तथापि, सहकार चळवळीच्या इतिहासात आणि विशेषतः सहकारी बँकिंगच्या क्षेत्रात, नागरी बँका व्यूहात्मक स्थितीत आहेत. त्यांनी केवळ सर्वसामान्य माणसांच्या उपभोगाच्या गरजांची पूर्तता करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली नाही तर औद्योगिक उत्पादन वाढण्यात आणि कर्जपुरवठा करून शहरी व निमशहरी भागामध्ये पायाभूत सुविधांचा पाया बळकट करण्यातही महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. नागरी बँका ह्या मूलभूतपणे सर्वसामान्य लोकांच्या संस्था असून सर्वसामान्य लोकांसाठी आणि सर्वसामान्य लोकांकडून चालविल्या जातात. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित, मुंबईच्या कार्यालयीन नोंदीनुसार 72 टक्के कर्जदारांनी मार्च, 2011 पर्यंत पाच हजार रुपयांपर्यंतचे कर्ज घेतले होते. पाच हजार ते एक लाख रुपयांपर्यंत ज्यांनी कर्ज घेतले होते त्यांचे प्रमाण एकूण ठेवीदारांमध्ये 51 टक्के इतके होते. नागरी बँकिंग रचनेचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे या बँका स्वावलंबी आहेत. केंद्रीय सहकारी बँकांच्या विरुद्ध नागरी बँका त्यांच्या स्वतःच्या निधी व ठेवींवर अवलंबून असतात. नागरी बँकांचे बाहेरच्या निधीवरील अवलंबित्व फारच कमी असून 31 मार्च 2011 रोजी ते केवळ 13 टक्के इतके होते.¹² दुसरे म्हणजे, व्यापारी बँका वैयक्तिक जामीनावर व निवडक आधारावर कर्ज वितरित करतात. तिसरे म्हणजे, नागरी बँका स्थानिक संस्था असून त्यांचे लोकशाही पद्धतीचे व्यवस्थापन असते. ज्या काळात व्यापारी बँका सर्वसामान्य लोकांकडे लक्ष देत नव्हत्या तेव्हापासून नागरी सहकारी बँका सर्वसामान्य लोकांना सेवा पुरवीत आहेत.

1.11 नागरी सहकारी बँकांच्या भूमिकेवरील विविध समित्यांचे विचार

सन 1915 मध्ये प्रथम नागरी सहकारी बँकांचे महत्त्व मॅक्लेगन समितीने ओळखले. समितीने असे निदर्शनास आणून दिले की, 'नागरी वित्त संस्था उच्च व मध्यम शहरी वर्गांना सर्वसाधारण बँकिंग तत्त्वे समजावून सांगण्यासाठी उपयुक्त प्रशिक्षण देऊ शकतात.'¹³

दीड दशकानंतर, 1931 मध्ये भारतीय केंद्रीय बँकिंग चौकशी समितीने पुढीलप्रमाणे आपले

विचार व्यक्त केले आहेत.

लहान व्यापारी, लहान व्यापार आणि लोकसंख्येतील मध्यम वर्ग यांना सेवा पुरवणे हे नागरी बँकांचे कर्तव्य असले पाहिजे, जे व्यापारी बँका मोठे व्यापारी व मोठ्या व्यापारासाठी करित आहेत.¹⁴

जॉइंट स्टॉक बँकांना छोट्या कर्जांचा व्यवसाय विकसित करण्यात रस नसतो, कारण अशा व्यवसायात कर्ज देण्याचा व ते वसूल करण्याचा खर्च जास्त असतो. तसेच, जॉइंट स्टॉक बँकांना सर्वसामान्य लोकांच्या स्रोताविषयी माहिती नसते, त्यामुळे या बँका लोकांना वैयक्तिक हमीवर कर्ज वितरित करणार नाहीत. दुसऱ्या बाजूला, शहरी भागात सामान्य लोक मोठ्या संख्येने आहेत, जसे छोटे व्यापारी, कारागीर, कारखान्यातील कामगार, रस्त्यावरील विक्रेते, मोटर व ट्रक चालक, जे छोट्या रकमेच्या कर्जासाठी स्थानिक सावकारांकडे जातात आणि हे सावकार कर्जावर जास्त व्याजदर आकारतात. सहकारी बँका मात्र या वर्गातील लोकांशी घनिष्ठ संबंध स्थापित करतात आणि त्यांच्या वित्तीय गरजा भागवितात.¹⁵

ग्रामीण बँकिंग चौकशी समितीने (1950) सुद्धा आपले मत व्यक्त केले की, नागरी सहकारी बँका बँकिंग सेवा पुरवण्यात भूमिका बजावू शकत होत्या. समितीने असे निरीक्षण केले की, नागरी बँका ज्या मुंबई आणि मद्रास राज्यातील अनेक नगरांमध्ये स्थापन झाल्या होत्या, त्या शहरी लोकांबरोबरच ग्रामीण भागाजवळ राहणाऱ्या लोकांना देखील सेवा पुरविण्यास समर्थ होतील. तसेच या बँकांचा स्थापनेचा खर्च तुलनात्मकदृष्ट्या कमी असल्याने या बँकांचा विस्तार तालुक्यापेक्षाही छोट्या भागात होऊ शकतो.

नागरी सहकारी बँकांच्या माध्यमातून लघुउद्योगांना कर्जपुरवठा करण्याच्या प्रश्नावर विचार करण्यासाठी 1956 मध्ये लघुउद्योग मंडळाने स्थापन केलेल्या उपसमितीने असे निरीक्षण केले की, 'सद्यःस्थितीत कार्यरत असलेल्या संस्थात्मक संस्थांकडून होत असलेला कर्जपुरवठा मागणीची पूर्तता करण्यास पुरेसा नाही आणि लघुउद्योगांना कर्जपुरवठा करण्यासंबंधी नागरी सहकारी बँकांचा उपयोग करण्यासंबंधीच्या प्रस्तावाचा विचार केला पाहिजे.'¹⁶

भारत सरकारने 1963 साली स्वर्गीय व्ही. पी. वर्दे यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त केलेल्या अकृषी क्षेत्रातील वित्त संस्थावरील अभ्यास गटानुसार, नागरी बँकांना पार पाडण्यास अनेक

बाबतीत महत्त्वाच्या भूमिका पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) नागरी बँका शहरी व निमशहरी भागातील मध्यम व कष्टकरी वर्गांना संघटित करू शकतात आणि एकत्र आणू शकतात.

2) नागरी सहकारी बँकांकडून होणारे बचतीचे संकलन आणि परिणामी मुख्य व केंद्रीय सहकारी बँकांमध्ये जमा होणारे शहरी स्रोत, ज्यांना ग्रामीण, औद्योगिक आणि इतर कार्यात्मक सहकारी संस्थांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी निधीची आवश्यकता आहे अशा बँका सर्वसाधारण आर्थिक विकासात आपले योगदान देऊ शकतात.

3) मध्यम वर्गाला वाजवी अटींवर कर्ज उपलब्ध करून देऊन नागरी बँका त्यांची सावकाराकडून होणाऱ्या पिळवणुकीतून सुटका करू शकतात.

4) शहरी भागातील वैयक्तिक उद्योजक आणि कारागीरांना वित्तपुरवठा करून नागरी बँका औद्योगिक विकासात महत्त्वाचे योगदान देऊ शकतात.

5) नागरी बँका सहकार चळवळीला आणि केंद्रीय व मुख्य सहकारी बँकांना, ज्यांचे स्वरूप केंद्रीय पद्धतीचे असते आणि ज्या त्यांच्या सदस्य-संस्थांतून आपले संचालक निवडतात, अशा बँकांना बुद्धिमान, अनुभवी आणि सक्रिय नेतृत्व उपलब्ध करून देऊ शकतात.¹⁷ नागरी सहकारी बँकांच्या परीक्षणावर रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सादर केलेल्या अहवालात देखील अशाच प्रकारचे मत व्यक्त करण्यात आले होते.

फेब्रुवारी, 1969 मध्ये भारत सरकारकडून श्री. आर. जी. सरैय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त केलेल्या बँकिंग आयोगाने पुढीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले

नागरी बँका ठेवींचे संकलन करण्यात आणि छोट्या कर्जदारांना कर्जपुरवठा करण्यात उपयुक्त कार्य करतात... बँकांच्या सदस्यांना घरबांधणी व दुरुस्तीसाठी वित्तपुरवठा करणे हे आणखी एक उपयुक्त कार्य आहे. ज्यांच्यात बँक स्थापन करण्याची समर्थता आहे त्यांना या प्रकारच्या बँका उपयुक्त संधी उपलब्ध करून देतात.¹⁸

त्याचप्रमाणे, 1974 मध्ये महाराष्ट्र सरकारने कै. श्री. व्ही. एम. जोगळेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त केलेल्या महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या समस्यांवरील समितीने

महाराष्ट्रातील नागरी बँकांच्या कार्यावर पुढील शब्दांत आपले मत व्यक्त केले आहे.

महाराष्ट्रातील नागरी बँकांची कामगिरी एकंदरीत विचार करता समाधानकारक आहे. वर्षानुवर्षे होत राहणारी नियमित वाढ ही बिगरकार्यालयीन लोकांच्या वाहून घेतलेल्या व निस्वार्थी व्यवस्थापनामुळे अधोरेखित होऊ शकते. केवळ नागरी बँकांची संख्या वाढली नाही तर त्यांचे सदस्यत्व देखील वाढले आहे, जे लोकांच्या समावेशकतेचे मोजमाप आहे. ठेवींचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे; बँकेच्या सदस्यांपेक्षा बिगरसदस्यांचे ठेवींचे प्रमाण जास्त आहे, जे या वस्तुस्थितीचे सकारात्मक निदर्शक आहे की नागरी बँकांनी शहरी व निमशहरी भागातील लोकांचा नागरी बँकांमध्ये ठेवी ठेवण्यासंबंधी विश्वास संपादन केला आहे.¹⁹

सप्टेंबर, 1977 मध्ये रिझर्व्ह बँक इंडियाने 'माधव दास समिती' या नावाने लोकप्रिय असलेली नागरी सहकारी बँकावरील समिती नियुक्त केली. या समितीने आपला अहवाल सप्टेंबर 1978 मध्ये सादर केला. या समितीने असे निरीक्षण केले आहे की, विविध मर्यादा असूनदेखील नागरी बँकांनी स्थानिक पातळीवर भरीव प्रमाणात ठेवींचे संकलन केले आहे आणि छोट्या कर्जदारांना सेवा पुरविण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. या समितीनुसार, काही राज्यांमध्ये नागरी बँकांच्या विकासासाठी वाव आणि गरज आहे. शहरी आणि निमशहरी भागातील सध्या अस्तित्वात असलेल्या कर्जपुरवठ्यातील अपुरेपणा तुलनात्मकदृष्ट्या कमी खर्चात भरून काढण्यासाठी नागरी सहकारी बँका अतिशय योग्य आहेत.²⁰

सन 1994 च्या मराठे समितीच्या अहवालानंतर रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने मुक्त धोरण स्विकारून कमीतकमी अटी व शर्तीच्या अधीन राहून भारतभर अनेक सहकारी संस्थांना बँकींग व्यवसाय करण्यासाठी परवाने दिले गेले. जानेवारी, 2005 पासून गॅटस् (General Agreement on Trade and Services) करार अंमलात आल्याने बँकांचे जागतिकीकरण सुरू झाले.

1.12 भारतातील नागरी सहकारी बँकांची वाढ आणि विकास

1.12.1 स्वातंत्र्यापूर्वी बँकांची वाढ

सन 1904 च्या सहकारी संस्था कायद्याच्या तरतुदी स्पष्ट करताना नागरी बँकांसह सर्व नागरी वित्त संस्थांचे वर्णन अकृषी वित्त संस्था असे केले होते. सरकारकडून अशा अकृषी वित्त

संस्थांना विशेष प्रोत्साहन देण्यात आले नव्हते. राज्याच्या सहकार्याशिवाय या संस्थांनी स्वबळावर प्रगती करावी अशी त्यांच्याकडून अपेक्षा करण्यात आली होती. मॅक्लेगन कमिटीने (1915) अकृषी वर्गामध्ये सहकाराचा विस्तार करावा अशी शिफारस केली. या शिफारशीमुळे अनेक नागरी वित्त संस्था अस्तित्वात येण्यास सुरुवात झाली.

सन 1931-1937 या काळात व्यापारी बँक क्षेत्रात बँकांना अपयश येत होते. व्यापारी बँकांच्या या अपयशाने नवीन नागरी वित्त संस्थांच्या संघटनेस वाव दिला. '1930 च्या आर्थिक मंदीने कृषी वित्त संस्थांवर नागरी वित्त संस्थांपेक्षा तीव्र परिणाम केला, परंतु नागरी वित्त संस्थांची प्रगती स्थिर होती.'²¹ अंतर्गत युद्धाच्या कालखंडाने नागरी वित्त चळवळीवर इतक्या तीव्रतेने परिणाम केला नाही जितका कृषी वित्त चळवळीवर केला. हे शक्य झाले होते कारण मंदीच्या काळात नागरी उत्पन्नातील घट ही ग्रामीण उत्पन्नाइतकी जास्त नव्हती. शहरी भागात चळवळीच्या स्थिरतेला जबाबदार असलेला आणखी एक घटक म्हणजे शहरी भागातील उपलब्ध असलेल्या व्यवस्थापकीय कार्यक्षमतेचा उच्च दर्जा हा होता. दुसऱ्या महायुद्धाने नागरी वित्त चळवळीस मोठे प्रोत्साहन दिले. नागरी वित्त संस्थांनी उत्पन्नातील वाढीमुळे मोठ्या संख्येने सदस्यांना व ठेवींना आकर्षित केले.²²

सन 1938 पर्यंत सर्व नागरी सहकारी बँकांना अकृषी वित्त संस्थांच्या यादीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले होते. नागरी सहकारी संस्था व नागरी सहकारी बँक यामध्ये कोणताही फरक नव्हता. खेळते भांडवल रुपये 20,000 इतके असलेली नागरी वित्त संस्था आणि जर त्या संस्थेने रजिस्ट्रारने नेमून दिलेल्या प्रमाणकानुसार लवचीक स्रोत बाळगले तर मद्रासमध्ये अशा संस्थेला नागरी बँकेचा दर्जा दिला जात होता. मुंबईमध्ये मात्र, रुपये 50,000 इतके खेळते भांडवल असेल तर सन 1938 पर्यंत नागरी वित्त संस्थेला नागरी बँक मानण्यात येऊ शकत होते. परंतु 1938 पासून भारतीय कंपनी कायद्याच्या कलम 277 (ब) नुसार ज्या नागरी वित्त संस्थांनी बँकिंग व्यवसाय केला व यांचे अदा केलेले भाग भांडवल रुपये 20,000 पेक्षा कमी नव्हते, केवळ त्यांनाच बँक म्हणून व्यवसाय करण्याची परवानगी मिळाली. प्रत्येक राज्यात नागरी बँकेची व्याख्या करण्याचा निकष वेगवेगळा होता, ज्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर नागरी सहकारी बँकांची माहिती उपलब्ध नव्हती.

1948-49 पूर्वी संपूर्ण भारतातील बँकांची माहिती रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने प्रकाशित केलेल्या भारतातील सहकार चळवळीच्या आढाव्यात सादर केली होती. सादर माहितीला देखील अनेक मर्यादा होत्या, कारण वेगवेगळ्या राज्यांकडून नागरी बँकेची एकसारखी व्याख्या स्वीकारण्यात आली नव्हती.

1.12.2 1 मार्च 1966 पूर्वीची वाढ

दि. 1 मार्च 1966 पासून सहकारी बँकांशी 1934 च्या रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने केलेल्या कायद्याच्या व 1949 च्या बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टच्या निश्चित तरतुदींच्या विस्ताराने नागरी सहकारी बँकांच्या वाढीचे दोन कालखंडात वर्गीकरण आवश्यक केले.²³

- 1) 1 मार्च 1966 पूर्वी
- 2) 1 मार्च 1966 नंतर

1 मार्च, 1966 पूर्वीची नागरी बँकांची वाढ व प्रगती तक्ता 1.2 मध्ये दर्शवली आहे.

तक्ता 1.2: 1 मार्च, 1966 पूर्वीची नागरी सहकारी बँकांची वाढ (रु. कोटीत)

अ.नं.	तपशील	1948-49	1965-66	निव्वळ वाढ/घट	शेकडा वाढ/घट
1	नागरी बँकांची संख्या	815	936	121	14.85
2	सदस्य संख्या (हजारात)	535	2814	22.79	425.98
3	स्व-निधी (रु.)	4	18.91	14.91	372.75
4	ठेवी	17	75	58	341.18
5	खेळते भांडवल	22	100.61	78.61	357.32
6	थकीत (देय) कर्ज	12	66.97	54.97	458.08
7	थकबाकी	1	5.51	4.51	451.00
8.	थकीत कर्जाची टक्केवारी	8.33	8.22	0.11	(-1.32)

स्रोत : नववी भारतीय सहकार काँग्रेस, एनसीयूआय, बँकग्राउंड पेपर्स, 1982

तक्ता 1.2 वरून असे दिसते की, 1948-49 ते 1965-66 या कालखंडात बँकांची संख्या 14.84 टक्क्यांनी वाढली आहे. 1948-49 ते 1965-66 या कालखंडात बँकांची संख्या 815 वरून 936 पर्यंत वाढली आहे. वरील कालखंडात बँकांची सदस्य संख्या 236.06 टक्क्यांनी वाढली आहे. स्वतःचा निधी, ठेवी व खेळते भांडवल जवळजवळ चारपट वाढले. थकीत (देय) कर्ज देखील 4.58 पटीने वाढले. जरी थकबाकी एक कोटीवरून 5.51 कोटीपर्यंत वाढली, तरी वसूल न

झालेल्या कर्जाशी तुलना करता थकबाकीची टक्केवारी 8.33 टक्क्यांवरून 8.22 टक्क्यांपर्यंत घटली आहे.

प्रस्तुत आकडेवारी दर्शवते की, शहरी लोकांना वित्त सेवा पुरवून नागरी सहकारी बँकांनी विकासाच्या योग्य मार्गावर आपला प्रवास सुरू केला होता.

1.12.3 भारतातील नागरी सहकारी बँकांचा अलीकडच्या काळातील विकास (1 मार्च, 1966 नंतर)

सन 1967-68 ते 2010-11 या कालखंडातील नागरी सहकारी बँकांच्या विकासावर लक्ष केंद्रीत करित असताना बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट, 1949 च्या अंमलबजावणीपासून नागरी सहकारी बँका वेगाने वाढल्या आहेत. आर्थिक विकासाचा दर वाढविण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी सहकाराला आर्थिक विकासाचे एक साधन म्हणून स्वीकारले आहे. नागरी सहकारी बँकांच्या वाढीचा कल निश्चित करण्यासाठी निवडक निदर्शकांचा अवलंब करून प्रयत्न केला जात आहे. या निदर्शकांचा अगोदरच्या काळाच्या पृथक्करणासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे.

बँकांच्या संख्येच्या संदर्भात, आपण प्रथमतः नागरी सहकारी बँकांच्या संख्यात्मक वाढीचा विचार करणार आहोत. या बँकांची संख्यात्मक वाढ तक्ता 1.3 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.3: 1966 नंतर भारतातील सहकारी बँकांची संख्यात्मक वाढ (1967-68 ते 2010-11)

अ.नं.	तपशील	1967-68	1987-88	2000-01	2010-11
1	बँकांची संख्या	1127	1371	1618	1645
2	सभासद संख्या	2714	11372	447200	617150
3	ठेवी	110	4956.65	80840	212031
4	कर्जे	92.84	4562.24	54389	136341
5	स्वनिधी	27.70	273.09	2984	6343

स्रोत: रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे वार्षिक अहवाल 1967-68,1987-88,2000-01,2010-11

टीप : 1. सभासद संख्या हजारात 2. रक्कम कोटीमध्ये

तक्ता 1.3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे नागरी बँकांचा एकंदरीत कल 1967-68 पासून वाढत आलेला दिसतो. 1968-1988 या दोन दशकांच्या काळात बँकांची संख्या 1127 वरून 1371 इतकी वाढली. 1988-2001 या कालखंडात बँकांची संख्या ही वाढीचा सर्वसाधारण कल दर्शविते, 1987-88 अखेर बँकांची संख्या 1371 होती ही संख्या वाढून 2000-2001 अखेर 1618 इतकी

झाली. 2000-01 ते 2010-11 या दशकात बँकांची संख्या 1618 वरून 1645 इतकी वाढली म्हणजेच वाढीचा वेग फक्त 1.67 टक्के होता. दिवसेंदिवस बँकांच्या संख्येतील वाढ फारच अल्प प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

नागरी सहकारी बँकांची सदस्यसंख्या देखील पहिल्या वीस वर्षांत वाढीचा कल दर्शवित आहे. नागरी सहकारी बँकांची सदस्य संख्या 1967-68 मध्ये 2714 लाख होती, ती 1987-88 मध्ये 11372 लाख इतकी वाढली. सदस्य संख्येचे प्रमाण असेच वाढत राहून ते 2000-01 मध्ये 447 लाख इतके झाले व 2010-11 अखेर सदस्य संख्या 617.50 लाख इतकी झालेली आहे. उपरोक्त आकडेवारी व माहिती हे दर्शवते की, नागरी सहकारी बँकांचा सदस्य बनण्यात आणि नागरी सहकारी बँकांच्या मदतीने त्यांची आर्थिक कार्ये पार पाडण्यात लोकांनी रस दाखविलेला आहे. वाढती सदस्य संख्या ही देशातील एकूण आर्थिक विकासातून निर्माण होत असलेली बँकिंग व्यवहाराच्या सवयीच्या विकासाशी जोडली जाऊ शकत होती. याव्यतिरिक्त असे दिसते की, सहकारी बँकिंग क्षेत्र हे लोकशाही पद्धतीचे असणे स्वीकारते आणि या बँकांचे सदस्यत्व सर्वांसाठी खुले आहे.

संशोधनाच्या कालखंडात नागरी सहकारी बँकांचा स्व-निधीचा (मालकीचा) वाढता कल दर्शवतो. बँकांचा स्वतःचा निधी वाढ दर्शवतो. हा निधी 1967-68 मध्ये 27.70 कोटी होता, हा निधी 1987-88 मध्ये 273.09 कोटी इतका वाढला.

स्वनिधीचा आलेख असाच वाढत राहिला व 2000-01 मध्ये तो 2984 लाख इतका झाला व 2010-11 अखेर स्वनिधी रूपये 6343 लाख इतका आहे. बँकिंग क्षेत्राची कार्यात्मक कार्यक्षमता ही बँका लोकांचे जादा उत्पन्न हे ठेवींच्या संकलनाच्या माध्यमातून किती प्रमाणात संकलित करू शकते यावर अवलंबून आहे. बँकांचे कर्जवाटप हे देखील त्यांच्या ठेवींच्या संकलनावर अवलंबून आहे. ठेवी ह्या बँकांच्या सदस्यांकडून तसेच बिगर सदस्यांकडून देखील संकलित केल्या जाऊ शकतात. 1967-68 ते 1987-88 आणि 1988-89 ते 2000-01 या कालखंडात ठेवींमधील वाढ वाढता कल दर्शविते. अलीकडील वर्षांत म्हणजेच 2000-01 अखेर एकूण ठेवी रूपये 80840 लाख होत्या, त्यामध्ये वाढ होउन 2010-11 अखेर एकूण ठेवी रूपये 209949 लाख झालेल्या

आहेत. 159.71 टक्के ही वाढ निश्चितच समाधानकारक आहे.

कर्जाची रक्कम 1967-68 मध्ये 92.84 कोटी इतकी होती, ती 1987-88 मध्ये 4562.24 कोटी (18.04 पट) इतकी वाढली. कर्जाची रक्कम 2000-01 अखेर रूपये 54389 लाख होती ती 2010-11 अखेर रूपये 135104 लाख इतकी वाढली म्हणजेच वाढीचा दर 148.40 टक्के इतका होता. थोडक्यात, बँकांची संख्या, त्यांची सदस्यसंख्या, ठेवी, थकीत कर्ज, इत्यादीं संदर्भात नागरी बँकांची एकंदरीत प्रगती स्थिर आणि समाधानकारक दिसते.

1.13 भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या विकासातील असमतोल

नागरी सहकारी बँकांची समाधानकारक वाढ होऊन देखील संशोधनासाठी निश्चित केलेल्या कालखंडात काही निश्चित प्रादेशिक असमतोल घडून आलेले दिसतात. नागरी बँका महाराष्ट्र, गुजरात, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक व तामीळनाडू यांसारख्या राज्यांत एकवटलेल्या होत्या. अनेक समित्या व अहवालांनी हे असमतोल निदर्शनास आणून दिले आहेत. सहाव्या भारतीय सहकारी काँग्रेसने म्हटले आहे की, सध्या अस्तित्वात असलेल्या नागरी बँकांचा विकास अनियमित आहे. महाराष्ट्र, गुजरात, मद्रास, आंध्र, म्हैसूर व मध्यप्रदेश यांसारख्या राज्यांनी नागरी बँकांच्या विकासात प्रगती केली आहे. उत्तर प्रदेशसारख्या काही मोठ्या प्रदेशांमध्ये नागरी बँकांची प्रगती किरकोळ होती.²⁴

नागरी सहकारी बँकांच्या वाढीतील असमतोलाची विविध सामाजिक-आर्थिक व राजकीय कारणे आहेत. एक सर्वसाधारण कारण म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या प्रगत असलेली राज्ये सहकार क्षेत्राचा विकास करण्यास समर्थ आहेत.

नेतृत्व व प्रशासकीय आधार हे देखील असमतोलासाठी जबाबदार आहेत. जेव्हा जेव्हा औद्योगिक प्रगती झालेली होती, तेव्हा नागरी बँका वेगाने वाढलेल्या दिसत होत्या. नागरी सहकारी बँकांवरील रिझर्व्ह बँकेचा अहवाल असे दर्शवतो की, काही राज्यांतील नागरी सहकारी बँकांचा उच्चस्तरीय विकास हा त्या राज्यांतील उत्साही व क्षमता असलेल्या बिगर प्रशासकीय लोकांनी केलेल्या प्रयत्नांची व सेवेची फलश्रुती आहे.²⁵ बिगर प्रशासकीय लोकांचे नेतृत्व हा प्रमुख घटक होता, ज्यामुळे नागरी बँकांच्या विकासाच्या संदर्भात महाराष्ट्र राज्य देशातील इतर राज्यांपेक्षा

आघाडीवर राहिले.²⁶

1.14 नागरी सहकारी बँकांच्या विकासात रिझर्व्ह बँकेची भूमिका

सन 1949 मध्ये बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट पास झाल्यापासून रिझर्व्ह बँक नागरी सहकारी बँकांच्या सर्व बँकिंग व्यवहारांचे नियमन करते. नागरी सहकारी बँकांकडून होणारी पतनिर्मिती नियंत्रित करण्याची जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेवर आहे. तसेच प्राथमिक सहकारी बँकांच्या वाढीवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि सहकारी बँकांना पुनर्वित्त सुविधा मंजूर करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने स्वतंत्र सहकारी बँकिंग कक्ष उघडला आहे.

नवीन बँकांना आणि शाखांना परवाना देण्याची, नागरी सहकारी बँकांना पत मर्यादेची मंजूरी देण्याची जबाबदारी ह्या कक्षाची आहे; हा कक्ष बँकांची वैधानिक तपासणी देखील करतो.

1.14.1 नागरी सहकारी बँकांवर दुहेरी नियंत्रण

नागरी सहकारी बँकांचे दैनंदिन कामकाज आणि व्यवसाय रिझर्व्ह बँक आणि सहकारी विभागाकडून नियंत्रित केले जाते.

1966 पूर्वी नागरी बँकांचे नियंत्रण सहकारी विभागाकडून केले जात होते, परंतु 1 मार्च, 1966 मध्ये जेव्हा बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट, 1949 सहकारी बँकांना लागू झाला, तेव्हापासून नागरी सहकारी बँकांचा संपूर्ण व्यवसाय दोन वेगवेगळ्या संस्थांच्या दुहेरी नियंत्रणाखाली आणला गेला.

सर्वसाधारणपणे, ठेवी, व्याजदर, कर्जमर्यादा, निधीची गुंतवणूक, गहाण, कर्ज कालावधी, कर्ज परतफेड, कर्जाची जास्तीत जास्त मुदत, रोख कर्ज मर्यादा, राखीव निधी व रोखता प्रमाण (गुणोत्तर) आणि एकंदरीत परीक्षण यांसारखी बँकिंग कार्ये रिझर्व्ह बँकेकडून नियंत्रित केली जातात. नोंदणी कायद्यांमध्ये सुधारणा, सदस्यत्व, सदस्यांना सुविधा, नफ्याचे वाटप, वाद निवारण यांचे नियंत्रण राज्याच्या सहकारी विभागाकडून केले जाते. त्याचप्रमाणे, सहकारी बँकांच्या कार्यांचे नियंत्रण सहकारी संस्थांच्या रजिस्ट्रार (निबंधक) मार्फत राज्य सरकार करते. नवीन बँकेची नोंदणी रिझर्व्ह बँक आणि सहकार विभाग या दोन्हीकडून मंजूर केली जाते.

रिझर्व्ह बँकेने सहकारी बँकांसाठी नमुना म्हणून कायदे केले आहेत आणि म्हणून नोंदणी व प्रशासन हे या दोन संस्थांकडून नियंत्रित केले जातात. अशा प्रकारे, नागरी बँका दोन संस्थांना तोंड

देत आहेत.

1.14.2 भारतातील नागरी सहकारी बँकांचे रद्द व विलीनीकरण केलेल्या बँकांची संख्या

(दि. 31.3.2011 अखेर)

दि. 31.3.2011 अखेर भारतातील नागरी सहकारी बँकांचे रद्द व विलीनीकरण केलेल्या बँकांची संख्या तक्ता 1.4 मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता 1.4: भारतातील नागरी सहकारी बँकांचे रद्द व विलीनीकरण केलेल्या बँकांची संख्या (दि. 31.3.2011 अखेर)

वर्ष	रद्द परवाने	विलीनीकरण	एकूण
2000	2	0	2
2001	0	0	0
2002	0	0	0
2003	4	0	4
2004	25	0	25
2005	5	0	5
2006	8	4	12
2007	22	15	37
2008	23	27	50
2009	19	22	41
2010	22	13	35
2011	2	11	13
	132	92	224

संदर्भ: RBI Report on Currency and Finance, 2010-11, Vol. I, p. 140.

तक्ता 1.4 वरून 2000 ते 2011 या कालावधीत रिझर्व्ह बँकेने 132 नागरी सहकारी बँकांचे परवाने रद्द केलेले असून 92 बँका इतर बँकांमध्ये विलीन केलेल्या आहेत 2004 मध्ये नागरी बँकांचे परवाने रद्द होण्याचे प्रमाण सर्वात जास्त 25 म्हणजेच 18.94 टक्के इतके होते. तसेच 2007, 2008, 2009 व 2010 मध्ये अनुक्रमे 22, 23, 19 व 22 म्हणजेच हे प्रमाण टक्केवारीत 16.67, 17.42, 14.39 व 16.67 इतके होते. तसेच बँक विलीनीकरण 2008 मध्ये सर्वात जास्त 27 म्हणजेच 29.35 टक्के होते. बँक परवाने रद्द करणे व बँकांचे विलीनीकरण करणे ही बाब असमाधानकारक आहे. व्यवस्थापन मंडळातील सदस्यांचे होणारे दुर्लक्ष तसेच रिझर्व्ह

बँकेने घालून दिलेल्या नियमांचे उल्लंघन, बँकेच्या थकबाकीचे जास्त प्रमाण, बँक कायम तोट्यात असणे इत्यादी कारणास्तव बँकांचे परवाने रद्द करण्यात आलेले आहेत.

1.14.3 भारतातील नागरी सहकारी बँकांचे कोअर सिस्टिम परवाना बँकांची संख्या

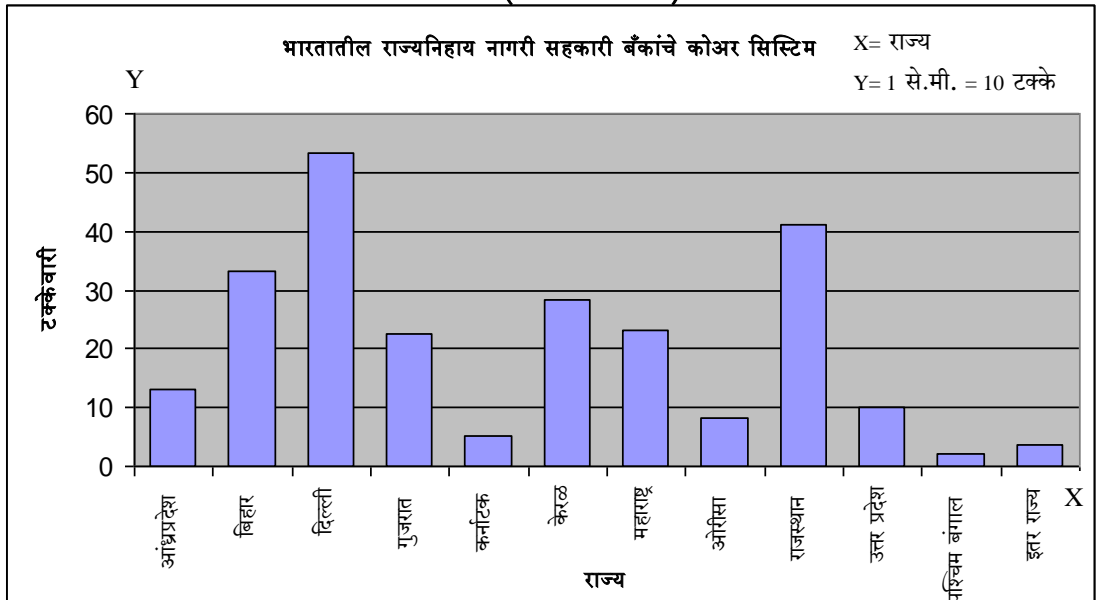
भारतातील नागरी सहकारी बँकांचे कोअर सिस्टिम परवाना बँकांची संख्या तक्ता 1.5 मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता 1.5: भारतातील राज्यनिहाय नागरी सहकारी बँकांचे कोअर सिस्टिम परवाना बँकांची संख्या

अ.नं.	राज्य	बँकांची संख्या	कोअर सिस्टिम	कोअर सिस्टिम बँकांची टक्केवारी
1.	आंध्रप्रदेश	106	14	13.21
2.	बिहार	3	01	33.33
3.	दिल्ली	15	8	53.33
4.	गुजरात	243	55	22.63
5.	कर्नाटक	268	14	5.22
6.	केरळ	60	17	28.33
7.	महाराष्ट्र	539	124	23.01
8.	ओरीसा	12	1	8.33
9.	राजस्थान	39	16	41.03
10.	उत्तर प्रदेश	70	7	10.00
11.	पश्चिम बंगाल	46	1	2.17
12.	इतर राज्य	244	9	3.69
		1645	267	

संदर्भ: RBI Report on Currency and Finance, 2010-11, Vol. I, p. 140.

आलेख 1.1: भारतातील राज्यनिहाय नागरी सहकारी बँकांचे कोअर सिस्टिम परवाना बँकांची संख्या (टक्केवारीमध्ये)

तक्ता 1.5 व आलेख 1.1 मध्ये कोअर सिस्टिमच्या बाबतीत दिल्ली प्रथम क्रमांकावर आहे कारण एकूण बँकांची संख्या 15 असून कोअर सिस्टिम 8 बँकांचे म्हणजेच 53.33 टक्के झालेले आहे. त्यानंतर राजस्थान दुसऱ्या क्रमांकावर असून त्यातील एकूण बँकांची संख्या 39 असून कोअर सिस्टिम 16 बँकांमध्ये आहे. म्हणजेच 41.03 टक्के झालेले आहे. महाराष्ट्र राज्याचा बँकांच्या संख्येत पहिला क्रमांक लागतो परंतु तुलनेने कोअर सिस्टिमचे प्रमाण (23.01 टक्के) आहे. कोअर सिस्टिमचे सर्वात कमी प्रमाण पश्चिम बंगाल व कर्नाटक राज्याचे आहे. या राज्यात कोअर सिस्टिमचे प्रमाण अनुक्रमे 2.17 टक्के व 5.22 टक्के आहे. नागरी सहकारी बँकांनी कोअर सिस्टिमचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.

1.15 नागरी सहकारी बँकांसदर्भात रिझर्व्ह बँकेच्या काही अलीकडील ध्येयपूर्ती

1.15.1 अभ्यास गट/समित्या

नागरी सहकारी बँकांची राष्ट्रीय संस्था (नॅशनल फेडरेशन ऑफ अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक्स) आणि वित्त संस्था यांनी उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांची तपासणी करण्यासाठी स्थापन केलेल्या समितीने तिचा अहवाल फेब्रुवारी, 1987 मध्ये सादर केला. समितीच्या जवळजवळ सर्व शिफारशी स्वीकारण्यात आल्या आणि रिझर्व्ह बँकेकडून आवश्यक कार्यवाही करण्यात आली. निवडक नागरी सहकारी बँकांना शेड्युल्ड बँकांचा दर्जा देण्याचा निर्णय ही या शिफारशींची महत्त्वाची फलश्रुती होती. भारत सरकारने कार्यालयीन पत्रकात एक जाहीरनामा, ज्यात 11 सहकारी बँकांना शेड्युल्ड बँकांचा दर्जा देण्यात आला, प्रसिद्ध करण्यासाठी आदेश जारी केला. इतर शिफारशी ह्या प्राधान्य देण्यात आलेल्या क्षेत्रांना द्यावयाच्या कर्जासंबंधीच्या नियमात शिथिलता आणणे, दुर्बल घटक, नागरी सहकारी बँकांकडून दिल्या जाणाऱ्या गृहकर्जावरील कमाल मर्यादित सुधारणा, निश्चित प्रकारच्या कर्जांच्या कमाल मर्यादित वाढ, इत्यादी संबंधी होत्या.

1.15.2 नागरी सहकारी बँकांसाठी स्थायी सल्लागार समिती

नागरी बँका आणि वित्त संस्थांची राष्ट्रीय संस्थेच्या (नॅशनल फेडरेशन ऑफ अर्बन बँक्स अँड क्रेडिट सोसायटीज) शिफारशीनुसार देशातील नागरी सहकारी बँकांच्या कारभारात लक्ष घालण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने स्थायी सल्लागार समितीची स्थापना केली आहे. त्यानुसार, नागरी

सहकारी बँकांसाठीची स्थायी सल्लागार समितीची बैठक 31 मे, 1988 झाली. या बैठकीत नागरी सहकारी बँकांमध्ये मुख्य अधिकारी आणि इतर महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक, भरती प्रक्रियेची कायदेशीरता, चार्टर्ड अकाउंटंटकडून नागरी सहकारी बँकांचे हिशेब-तपासणी करून घेणे, संचालक मंडळ, कमकुवत बँकांचे पुनर्वसन करताना या बँकांचे प्रशासन आणि प्रगती या विषयांवर चर्चा केली. नागरी सहकारी बँकांचे दैनंदिन प्रश्न सोडविण्यास समिती मदत करीत आहे.

1.15.3 परवाना धोरणात शिथिलता

नागरी सहकारी बँकांसाठी स्थायी सल्लागार समितीने मांडलेले प्रस्ताव स्वीकारून रिझर्व्ह बँकेने नवीन नागरी सहकारी बँकांच्या कार्यक्षेत्राशी संबंधित असलेले नियम शिथिल केले आहेत. त्यामुळे दुय्यम किंवा बाजूला असलेल्या प्रदेशाचा, तो शहरी प्रदेशाचा भाग आहे याचा विचार न करता, शहरी नगरात/शहरात ताबडतोब समावेश करणे सोयीचे होईल. त्याचप्रमाणे, प्रस्तावित बँकेच्या मुख्यालयाच्या जवळ असलेली इतर शहरी/निमशहरी केंद्रे ही तिच्या कार्यक्षेत्रात समाविष्ट केली जाऊ शकतात, हे गृहीत धरून की या केंद्रांवर कोणत्याही नागरी सहकारी बँकिंग सुविधा उपलब्ध नाहीत आणि बँकेची व्यावहारिकता तपासून पाहण्यासाठी अशा प्रदेशाचा समावेश आवश्यक मानला आहे. कार्यक्षेत्राशी संबंधित असलेल्या सवलती काही योग्य बाबतीत बँकांना दिल्या जातील, ज्या प्रामुख्याने अनुसूचित जाती/जमाती किंवा इतर दुर्बल घटकांची वस्ती असलेल्या भागात संघटित झाल्या आहेत किंवा स्त्रियांच्या फायद्यासाठी संघटित झाल्या आहेत. तथापि, ग्रामीण भागात सहकारी वित्त संस्थांचे अस्तित्व असल्याने नागरी बँकांना ग्रामीण भागात काम करण्यास परवानगी दिली जात नाही.

1.15.4 कर्ज अधिकृतता योजना

या योजने अंतर्गत नागरी सहकारी बँकांना काही निश्चित सहकारी संस्थांना, ज्या मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक हितासाठी काम करीत आहेत त्यांना वित्तसाहाय्य करण्यास परवानगी दिली जाते. 2010-11 दरम्यान 48 नागरी सहकारी बँकांकडून एकंदरीत 104 कोटी रुपयांचे 98 प्रस्ताव रिझर्व्ह बँकेच्या मंजूरीसाठी प्राप्त झाले. तसेच, महाराष्ट्रातील 13 नागरी बँकांना महाराष्ट्र सरकारच्या

मत्केदारी कापूस योजनेअंतर्गत कापूस मिळविण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहसंस्थेला गट वित्तसाह्य करण्यात सहभागी होण्याची परवानगी देण्यात आली होती. त्याचप्रमाणे 5 नागरी बँकांना वरील संस्थेला देण्यात येणाऱ्या कर्जसुविधेचे नूतनीकरण करण्याचा अधिकार दिला होता.

1.15.5 लघुउद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी ठेवी विम्याची कर्ज हमी योजना व कर्ज हमी संस्था

लघुउद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी ठेवी विम्याची कर्ज हमी योजना आणि कर्ज हमी संस्था या अंतर्गत असणाऱ्या एकूण नागरी बँकांची संख्या मार्च, 2011 अखेर 550 पर्यंत वाढली. नागरी बँकांच्या संख्येतील ही वाढ मुख्यत्वे 80 सहकारी बँकांच्या समावेशामुळे आणि नव्याने संघटित झालेल्या नागरी बँका, ज्यांना बँकिंग व्यवसाय सुरू करण्याचा परवाना देण्यात आला होता, या समाविष्ट केल्यामुळे घडून आली. याशिवाय, लघु कर्ज हमी योजना, 1981 चा त्यांच्यासाठी फायदा घेण्यासाठी पात्र वित्त संस्थांच्या यादीत समावेश करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने 16 आणखी विनापरवाना नागरी बँकांची DICGC ला शिफारस केली होती. तथापि, पात्र संस्थांच्या या यादीतील एक बँक कमी झाल्याने तिचा परवाना रद्द झाला.

1.15.6 परकीय चलन व्यवसाय करण्यास परवानगी

मार्च, 2011 अखेर मुंबई व्यापारी सहकारी बँक मर्यादित आणि सारस्वत सहकारी बँक मर्यादित या दोन नागरी सहकारी बँका परकीय चलन व्यवसाय अधिकृतपणे करीत आहेत. निवडक आधारावर नागरी सहकारी बँकांमध्ये बिगर निवासी रुपयातील (बहिस्थ)/(सामान्य) खाते उघडण्याची परवानगी देण्याचे तत्त्वतः ठरविण्यात आले आहे.

1.15.7 नागरी सहकारी बँकांसाठी पुनर्वसन कार्यक्रम

नागरी सहकारी बँकांसाठी स्थायी सल्लागार समितीने सर्वसामान्यपणे नागरी सहकारी बँकांतील क्रियात्मक कार्यक्षमतेच्या घटत्या पातळीचा विचार केला, जी पुनर्वसनाची गरज असलेल्या दुर्बल बँकांच्या वाढत्या संख्येत प्रतिबिंबित झाली आहे. समितीने सुचविले आहे की, नागरी सहकारी बँकांमध्ये वेगाने सुधारणा घडवून आणण्यासाठी पुनर्वसनाच्या कार्यक्रमावरील वेळेचे बंधन काढून टाकण्यासारख्या उपाययोजनांचा समावेश करून सकारात्मक पावले उचलली पाहिजेत.²⁷

1.15.8 कर्जाशी भागजोडणीत शिथिलता

निश्चित प्रकारच्या मोठ्या बँकांच्या बाबतीत भागधारकता ही कर्जाला जोडण्यासाठीच्या असलेल्या नियमात रिझर्व्ह बँकेने शिथिलता आणली. सहकारी संस्थांच्या कुलसचिवांना सुरक्षित कर्जाच्या बाबतीत एक टक्का इतकी कर्जाशी असलेली भागजोडणी कमी करण्याचा सल्ला देण्यात आला होता. हे सुरक्षित कर्ज एक कोटी आणि अधिक इतके अदा केलेले भाग भांडवल आणि राखीव निधी असलेल्या नागरी सहकारी बँकांकडून उपलब्ध करून दिले जाते.

भाग भांडवलाची ही मर्यादा, अशा बँकांच्या स्वनिधीच्या 25 पट इतक्या जास्तीतजास्त कर्जाक्षमतेची निश्चिती, बुडीत किंवा संदिग्ध कर्जासाठी पुरेशी तरतूद, देय असलेल्या एकूण कर्ज व उचलीच्या 20 टक्क्यांपेक्षा अधिक नसलेली थकबाकी, इत्यादी निश्चित अटींवर अवलंबून आहे.

1.15.9 ठेवींवरील व्याजदर

प्राथमिक सहकारी बँकांच्या मुदत ठेवींवरील व्याजदरात रिझर्व्ह बँकेने वेळोवेळी बदल केले आहेत. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने 31.3.2011 अखेर ठेवींवरील निश्चित केलेले व्याजदर तक्ता 1.6 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 1.6: शेड्युल्ड व्यापारी बँका तसेच नागरी सहकारी बँकांना लागू असलेले ठेवींवरील व्याजदर (वार्षिक टक्केवारी)

अ नं.	खात्याचा तपशील	शेकडा व्याजदर
1	चालू खाते	-
2	बचत खाते	4.00
3	मुदत ठेवी	
	अ) 15 दिवस ते 45 दिवस	5.00
	ब) 46 दिवस ते 90 दिवस	6.00
	क) 91 दिवस आणि वर परंतु एक वर्षापेक्षा कमी	7.00
	ड) 1 वर्ष आणि वर परंतु 2 वर्षापेक्षा कमी	9.00
	फ) 2 वर्षे आणि वर	9.50

स्रोत : RBI Report on Currency and Finance, 2010-11, Vol. I, p. 140.

तथापि, ठेवींना आकर्षित करण्याच्या हेतूने प्राथमिक सहकारी बँका त्यांच्या अंदाजावर

आधारित सर्व मुदत ठेवींवर आणि बचतीवर ठरवून दिलेल्या व्याजदरापेक्षा 1 टक्के अधिक व्याज देऊ शकतात. तसेच 60 वर्षे झालेल्या जेष्ठ नागरिकांना त्यांच्या ठेवीवर अर्धा टक्का व्याज जास्त दिले जाते.

1.16 रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि लघुउद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी पुनर्वित्तपुरवठा सुविधा

1.16.1 रिझर्व्ह बँकेकडून पुनर्वित्तपुरवठा

रिझर्व्ह बँकेकडून लघुउद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी करण्यात येत असलेले पुनर्वित्तपुरवठा सहाय्य नियंत्रित करणारे धोरण बदलण्यात आले आहे. या बदललेल्या धोरणानुसार, नवीन लघुउद्योगांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी किंवा जे उद्योग अस्तित्वात होते किंवा सात वर्षांपेक्षा अधिक काळ उत्पादन करीत नव्हते अशा लघुउद्योगांना त्यांच्या कर्जाची गरज भागविण्यासाठी बँकदरापेक्षा 2.5 टक्के कमी असलेल्या दराने सवलतीचा पुनर्वित्तपुरवठा सहकारी बँकांना करण्यात आला.

रिझर्व्ह बँकेकडून सवलतीने मिळणारा पुनर्वित्तपुरवठा, नागरी सहकारी बँकांकडून लघुउद्योगांच्या अस्तित्वाचा कालावधी किंवा उत्पादन यांचा विचार न करता सर्व स्रोतांकडून दोन लाखांपर्यंतची कर्जमर्यादा उपभोगणाऱ्या छोट्या उद्योगांना कर्ज देण्यासाठी, वापरला जाऊ शकतो. ज्या बँका रिझर्व्ह बँकेस नियमितपणे कायदेशीर व इतर परतावा करीत आहेत, अशा बँकांनाच या योजनेखाली पुनर्वित्तपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाणार आहे.

1.16.2 भारतीय औद्योगिक विकास बँकेकडून मुदत कर्ज पुनर्वित्तपुरवठा

ऑगस्ट, 1983 पासून भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI) तिच्या पुनर्वित्तपुरवठा योजनेखाली केंद्रीय आणि प्राथमिक सहकारी बँकांच्या वतीने आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, पंजाब, तामिळनाडू, उत्तर प्रदेश व पश्चिम बंगाल यांसारख्या राज्यांतील दुय्यम सहकारी बँकांना लघुउद्योगांना त्यांच्या भांडवलविषयक गरजा भागविण्यासाठी मुदत कर्ज देण्यास समर्थ बनविण्यासाठी मुदत कर्ज सुविधा देत आलेली आहे. आयडीबीआयकडून देण्यात येणाऱ्या मुदत कर्जसुविधा अलीकडच्या वैधानिक हिशेब वर्गीकरणांतर्गत 'अ' किंवा 'ब' प्रवर्गात येणाऱ्या नागरी सहकारी बँकांपुरत्या बंधनकारक केल्या होत्या व या बँका डीआयसीजीसीकडून मिळणारी हमी

प्राप्त करण्याच्या हेतुसाठी मंजूर संस्था होत्या.

1.16.3 भाग भांडवलात योगदान देण्यासाठी राज्य सरकारांना कर्ज

लघुउद्योगांना कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांना समर्थ बनविण्याच्या हेतुने नाबार्डने राज्य सरकारांना, नागरी सहकारी बँकांच्या भाग भांडवलात योगदान देण्यासाठी, कर्ज मंजूर करण्याची वर्तमान व्यवस्था चालू ठेवली आहे.

1.16.4 संवेदनशील वस्तुंच्या बदल्यात कर्ज

कापूस, तांदूळ, तेलबिया, हळद तसेच मसाले, मिरची, इत्यादी खाद्यवस्तुंच्या किमतीतील चढते कल नियंत्रित करण्याच्या दृष्टीने या खाद्यवस्तुंना देण्यात येणारे कर्ज मंजूर करताना अधिक सावधानी बाळगण्याचा सल्ला प्राथमिक सहकारी बँकांना देण्यात आला होता.

कॉटन कापड इत्यादीच्या हमीवर एका कर्जदाराला मंजूर केल्या जाणाऱ्या कर्जपातळीला 1 लाख रुपयांवरून 4 लाख रुपयांपर्यंत मर्यादा वाढविण्यात आली होती. या एकूण पातळीअंतर्गत, बँकांना त्यांच्या अंदाजावर एका कर्जदाराला या वस्तुंच्या (कॉटन कापड इत्यादी) विक्रीतून उद्भवणाऱ्या थकबाकीच्या आणि निश्चित अटींवर अवलंबून राहून 60 दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी नसणारे व 2 लाखांपर्यंत असणाऱ्या देय कर्जाच्या परतफेडीसाठी कर्ज मंजूर करण्याची परवानगी देण्यात आली होती. इतर संवेदनशील वस्तुंना देण्यात येणाऱ्या कर्जाच्या संदर्भात, एका कर्जदाराला मंजूर करण्यात आलेली कर्जाची एकत्रित पातळी 1 लाख रुपयांवरून 2 लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आलेली आहे. ही कर्जे, जी संवेदनशील वस्तुंचा समावेश असणाऱ्या मागणी पत्र बिलाच्या हमीवर किंवा खरेदीवर मंजूर केली जातात, त्या कर्जांना आज्ञापत्राच्या - मधून पूर्णपणे सूट देण्यात आलेली आहे.

1.17 नागरी सहकारी बँकांचा रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या दुसऱ्या शेड्युलमध्ये समावेश

जिल्हा पातळीवर, राज्य पातळीवर किंवा राष्ट्रीय पातळीवर भरणाऱ्या नागरी सहकारी बँकांच्या प्रत्येक सभेत ज्या मागण्या केल्या जातात, त्यातील एक म्हणजे नागरी बँकांना शेड्युलड बँक म्हणून मान्यता देण्यासंबंधीच्या जाहीरनाम्याची विनंती करणारा ठराव एकमताने पारित करण्यात आलेला आहे. या अशा मागणीमागचे मुख्य कारण म्हणजे, नागरी बँकांचे अनेक

भागधारक सार्वजनिक ट्रस्टचे विश्वस्त, स्थानिक संस्थांचे सदस्य, अशा प्रकारे इतर संस्थांशी निगडित आहेत, त्यामुळे त्यांना त्यांचा निधी नागरी बँकांमध्ये ठेवता येत नाही.

त्याचप्रमाणे, नागरी बँकांचे अनेक भागधारक जे सरकारी प्रकल्प, इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन, हिंदुस्थान स्टील आणि इतर व्यापारी संस्था जसे सिएट टायर्स लि. इत्यादींचा समावेश असलेल्या सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या यांच्याशी संबंधित आहेत, ते नागरी बँका ह्या बिगर-शेड्युल्ड (सरकारी यादीत समावेश नसलेल्या) बँका असल्याने नागरी बँकांवर काढलेले चेक/निर्गमित केलेल्या वेतन चिठ्ठ्या स्वीकारण्यास नकार देत होते.

दि. 31 मार्च, 2011 अखेर भारतामध्ये एकूण 53 शेड्युल्ड बँका आहेत. 1988-89 या काळात ज्या नागरी सहकारी बँकांच्या मागील तीन वर्षांच्या सरासरी ठेवी किमान रूपये 50 कोटी अथवा जास्त होत्या त्यांना शेड्युल्ड बँकेचा दर्जा देण्यात आला. नंतर किमान ठेवीची मर्यादा रूपये 100 कोटी व सध्या ही मर्यादा रूपये 250 कोटी करण्यात आली. त्यामुळे शेड्युल्ड बँक ही एक नवीन श्रेणी नागरी सहकारी बँकांमध्ये निर्माण झाली. अशा खालील 53 बँकांचा समावेश रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अँक्ट, 1934 च्या दुसऱ्या यादीत (शेड्युल) समावेश केल्याचे सांगण्यात आले होते.

शेड्युल्ड बँका

- 1 अहमदाबाद मर्कटाइल को-ऑपरेटिव्ह बँक लि., अहमदाबाद
- 2 बॉम्बे मर्कटाइल को-ऑपरेटिव्ह बँक लि., मुंबई
- 3 नुतन नागरी को-ऑप. बँक लि., अहमदाबाद
- 4 सारस्वत सहकारी बँक मर्या., मुंबई
- 5 मेहसाना अर्बन को-ऑप. बँक लि., अहमदाबाद
- 6 अभ्युदय सहकारी बँक मर्या., मुंबई
- 7 सरदार भिलवाडा पारदी पीपल्स को-ऑप. बँक लि., अहमदाबाद
- 8 विकास सहकारी बँक मर्या., मुंबई
- 9 आमनाथ को-ऑप. बँक लि., बँगलोर
- 10 जनता सहकारी बँक मर्या., पुणे
- 11 आंध्र प्रदेश महेश को-ऑप. बँक लि., हैद्राबाद
- 12 शामराव विठ्ठल सहकारी बँक मर्या., मुंबई
- 13 वसावी को-ऑप. बँक लि., हैद्राबाद

- 14 राजकोट नागरिक सहकारी बँक मर्या., राजकोट
15 इंडियन मर्कटाइल को-ऑप. बँक लि., लखनौ
16 कलापूर व्यापारी सहकारी बँक मर्या., अहमदाबाद
17 बसेन कॅथॅलिक को-ऑप. बँक लि., मुंबई
18 सूरत पीपल्स सहकारी बँक मर्या., सांगली
19 भारत को-ऑप. बँक लि., मुंबई
20 सांगली नागरी सहकारी बँक मर्या., सांगली
21 भारती सहकारी बँक लि., पुणे
22 रूपी सहकारी बँक मर्या., पुणे
23 सिटीझन क्रेडीट को-ऑप. बँक लि., मुंबई
24 कॉसमॉस को-ऑप. अर्बन बँक लि., पुणे
25 डोंबविली नागरी सहकारी बँक लि., मुंबई
26 गोवा अर्बन को-ऑप. बँक लि., गोवा
27 गोपीनाथ पाटील पारसीक जनता बँक लि., ठाणे
28 ग्रेटर बॉम्बे को-ऑप. बँक लि., मुंबई
29 जळगाव जनता सहकारी बँक लि., जळगाव
30 जनकल्याण सहकारी बँक लि., मुंबई
31 जनलक्ष्मी को-ऑप. बँक लि., नासिक
32 कलाप्पन्ना अवाडे इचलकरंजी जनता बँक लि., इचलकरंजी
33 कल्याण जनता सहकारी बँक लि., कल्याण
34 कराड अर्बन को-ऑप. बँक लि., कराड
35 महानगर को-ऑप. बँक लि., मुंबई
36 म्हापसा अर्बन को-ऑप. बँक लि., गोवा
37 नगर अर्बन को-ऑप. बँक लि., अ.नगर
38 नासिक मर्चंट्स को-ऑप. बँक लि., नासिक
39 न्यू इंडिया को-ऑप. बँक लि., मुंबई
40 एनकेजीएसबी को-ऑप. बँक लि., मुंबई
41 प्रवरा सहकारी बँक लि., अहमदनगर
42 पंजाब व महाराष्ट्र को-ऑप. बँक लि., मुंबई
43 सोलापूर जनता सहकारी बँक लि., सोलापूर
44 ठाणे भारत सहकारी बँक लि., ठाणे
45 ठाणे जनता सहकारी बँक लि., ठाणे
46 दि कपोल को-ऑप. बँक लि., मुंबई
47 झोरोऑस्ट्रिन को-ऑप. बँक लि., मुंबई
48 नागपूर नागरी सहकारी बँक लि., नागपूर
49 शिक्षक नागरी सहकारी बँक लि., नागपूर

50 दि अकोला जनता कमर्शियल को-ऑप. बँक लि., अकोला

51 दि अकोला अर्बन को-ऑप.बँक लि., अकोला

52 दि खामगाव अर्बन को-ऑप.बँक लि.,बुलढाणा

53 चारमिनार को-ऑप.अर्बन बँक लि.,हैद्राबाद

दि. 31 मार्च 2011 अखेर वरील बँकांचा रिझर्व्ह बँकेच्या दुसऱ्या यादीत समावेश करण्यात आला. नागरी सहकारी बँकिंग चळवळीच्या इतिहासात या तारखेकडे लाल पत्र दिवस म्हणून पाहिले जाऊ शकते. देशातील सहकारी बँकिंग चळवळीला 100 वर्षे पूर्ण झाली त्याच वेळेस योगायोगाने ही ध्येयपूर्ती झाली, हे निश्चितच उत्साहवर्धक आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या दुसऱ्या यादीत नागरी बँकांचा समावेश करण्यात आला त्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

1.17.1 शेड्युल्ड नागरी सहकारी बँकांची ठळक वैशिष्ट्ये

- 1) नागरी सहकारी बँकेला यादीचा दर्जा दिल्यामुळे सर्वसामान्य लोकांमध्ये बँकेची प्रतिमा निर्माण होईल.
- 2) रिझर्व्ह बँकेच्या दुसऱ्या यादीत समावेश झाल्याने नागरी सहकारी बँका राज्य सहकारी बँकांच्या मार्फत पुनर्वित्तपुरवठा सुविधा प्राप्त करण्याऐवजी थेट रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया आणि भारतीय औद्योगिक विकास बँक यांच्याकडून पुनर्वित्तपुरवठा सुविधा मिळविण्यास पात्र होईल. या सुविधेने बँकेला औद्योगिक कर्जाची कक्षा रुंदावण्यास मदत केली पाहिजे.
- 3) नागरी बँकेला रिझर्व्ह बँकेच्या देयक सुविधा योजनेचा लाभ घेता येऊ शकतो.
- 4) स्थानिक संस्था, सरकारी संस्था आणि धार्मिक व धर्मादाय संस्थांकडून ठेवी स्वीकारण्याच्या स्थितीत नागरी बँक येईल.
- 5) नागरी सहकारी बँक तिच्या ग्राहकांच्या फायद्यासाठी राज्य आणि केंद्रीय सरकारी विभागांना हमी देऊ शकेल. बँक तिच्या ग्राहकांची थकबाकी मिटविण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांसाठी चेक किंवा देयक पत्रे काढू शकते.

जरी मोठ्या शहरी बँकांना शेड्युल्ड बँक म्हणून घोषित करण्यात आलेले असले तरी अद्याप अशा बँकांना सर्व सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या/संस्था, इत्यादींकडून मान्यता मिळविता आलेली नाही. सुरुवातीला, सर्व कंपन्यांच्या नियमांनुसार सर्व प्रकारच्या बँकिंग व्यवहारासाठी

शेड्युल्ड बँकांना मान्यताप्राप्त संस्था म्हणून ओळखले जात होते.

तथापि यांपैकी अनेक कंपन्यांनी नियमांत बदल केले असून केवळ राष्ट्रीयीकृत बँकांना मान्यताप्राप्त संस्था म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे नागरी सहकारी बँकांचा रिझर्व्ह बँकेच्या दुसऱ्या यादीत समावेश केला तरी याचा या बँकांना किती काळ फायदा होईल याबद्दल साशंकता आहे. हा दोष किंवा ही मर्यादा माहीत असूनही, नागरी बँकांनी टाइम व डिमांड लायबिलिटीची मर्यादारेषा कमी करून 10 कोटी रुपयांपर्यंत आणण्याची मागणी केली आहे, ज्यामुळे 200 पेक्षा जास्त सहकारी बँकांचा रिझर्व्ह बँकेच्या दुसऱ्या यादीत समावेश होऊन त्यांना शेड्युल्ड बँकेचा दर्जा मिळेल.²⁸

1.18 नागरी सहकारी बँकांचे विलीनीकरण

बँकिंग रेग्युलेशन अँक्टनुसार बँकांना आपले विलीनीकरणासाठी परवाना पाहिजे असेल तर बँकेने भारताच्या रिझर्व्ह बँकेच्या नागरी सहकारी विभागाच्या प्रादेशिक कार्यालयात नमूद केलेल्या नमुन्यात दोन प्रतीमध्ये अर्ज सादर केला पाहिजे.

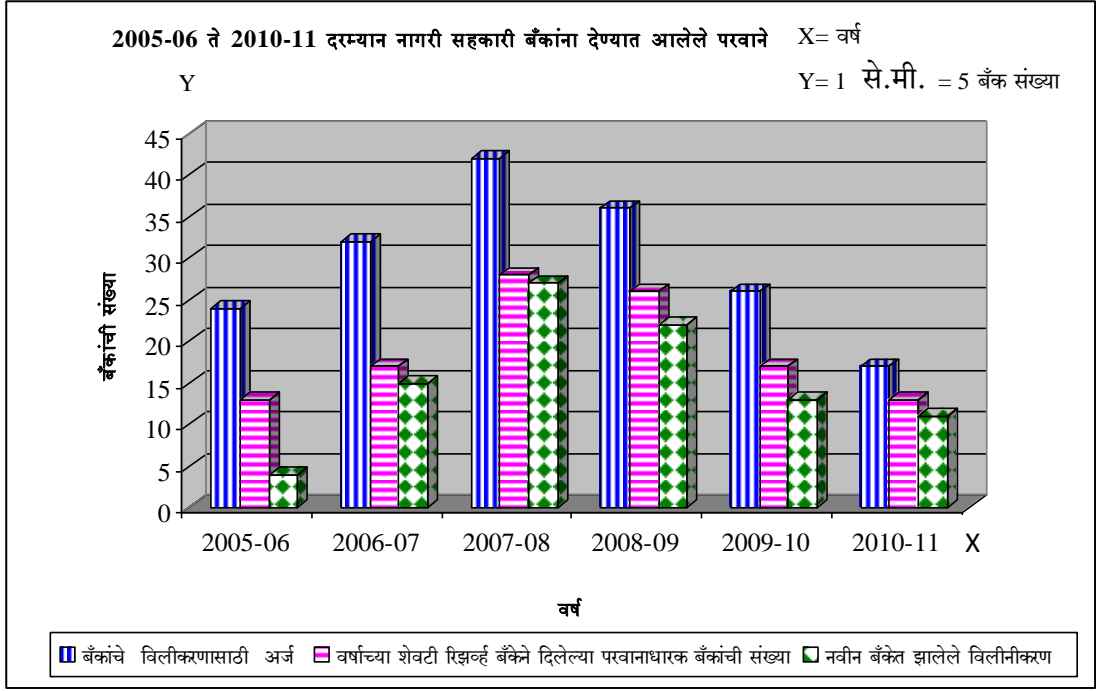
देशातील 1645 नागरी बँकांपैकी 1230 बँकांकडे 74.77 टक्के 31.3.2011 अखेर रिझर्व्ह बँकेचा परवाना होता. अलीकडील वर्षात परवाना प्राप्त बँकांची संख्या वाढली आहे. हे तक्ता 1.7 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 1.7: नागरी सहकारी बँकांना देण्यात आलेले परवाने (2005-06 ते 2010-11)

अ.नं.	तपशील एकूण	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	एकूण
1.	बँकांचे विलीनीकरणासाठी अर्ज	24	32	42	36	26	17	177
2.	वर्षाच्या शेवटी रिझर्व्ह बँकेने दिलेल्या परवानाधारक बँकांची संख्या	13	17	28	26	17	13	114
3.	नवीन बँकेत झालेले विलीनीकरण	4	15	27	22	13	11	92

संदर्भ : RBI Report on Currency and Finance (Bombay), 2010-11

आलेख 1.2 : नागरी सहकारी बँकांना देण्यात आलेले परवाने (2005-06 ते 2010-11)

तक्ता 1.7 दर्शवितो की, 2007-08 या वर्षात सर्वात जास्त म्हणजेच 42 बँकांनी विलीनीकरणासाठी रिझर्व्ह बँकेकडे अर्ज केलेला होता व त्याच वर्षात रिझर्व्ह बँकेने विलीनीकरणासाठी म्हणजेच 28 बँकांना परवानगी दिलेली होती. परंतु 2007-08 मध्ये प्रत्यक्षात 27 बँकांनी विलीनीकरण केलेले आहे. 2005-06 ते 2010-11 या कालावधीत एकूण 177 बँकांनी विलीनीकरणासाठी अर्ज केले होते. त्यापैकी 114 बँकांना विलीनीकरणाची परवानगी मिळालेली होती त्यानुसार प्रत्यक्षात 92 बँकांचे विलीनीकरण झालेले आहे.

दिवसेंदिवस नागरी सहकारी बँकांच्या संख्येत घट होत असल्याचे दिसून येते याचे प्रमुख कारण म्हणजेच विलीनीकरण प्रशासकीय नेमणूक, दिवाळखोरी व बँक बंद होणे ही कारणे सांगता येतील.

1.19 दुर्बल नागरी बँकांच्या समस्या

जेव्हा बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट (1949) सहकारी संस्थांना लागू केला तेव्हा मुश्किलीने 48 (10.12 टक्के) बँकांनी रिझर्व्ह बँकेकडून परवाना मिळविले. रिझर्व्ह बँकेने केलेल्या अभ्यासावरून असे दिसते की, राज्य सहकारी विभागामध्ये ज्या सहकारी संस्थांची नोंदणी केली जात होती, त्या संस्था त्यांच्या भाग भांडवलाची पातळी जाणीवपूर्वक 1 लाख रुपयांपेक्षा कमी ठेवत असत,

जेणेकरून या संस्था रिझर्व्ह बँकेकडून परवाना न घेता बँकिंग व्यवसाय सुरू करू शकल्या. परंतु नंतरच्या काळात रिझर्व्ह बँकेने राज्यांच्या सर्व कुलसचिवांना आज्ञा केली की, जर नागरी बँकेने सुरुवातीचे भाग भांडवल कमीत कमी 1 लाख रुपये इतके संकलित केले नसेल तर अशा बँकेची नोंदणी करू नये.

रिझर्व्ह बँकेकडून परवाना घेतल्याशिवाय कोणत्याही नवीन बँकेने बँकिंग व्यवसाय सुरू करता कामा नये याची खात्री करणे हे या सल्ल्याचे उद्दिष्ट होते. यानंतर रिझर्व्ह बँकेने असे ठरवले की, सर्व नागरी सहकारी बँकांकडे बँकिंग व्यवसाय सुरू करतेवेळी कमीत कमी 3 लाख रुपये इतके भाग भांडवल आणि राखीव निधी असला पाहिजे आणि बँकिंग व्यवसाय करण्याचा हेतू असणाऱ्या प्रत्येक सहकारी संस्थेने रिझर्व्ह बँकेकडून परवाना मिळविलाच पाहिजे. या निर्णयाचा परिणाम म्हणजे, 31 मार्च, 2011 रोजी 1645 नागरी सहकारी बँकांपैकी 298 बँका दुर्बल होत्या किंवा काम करण्याच्या अवस्थेत नव्हत्या. तक्ता 1.8 व 1.9 मध्ये दुर्बल बँकांची स्थिती दर्शविली आहे.²⁹

तक्ता 1.8: श्रेणीनुसार अकार्यक्षम बँकांची स्थिती (2005-06 ते 2010-11)

अ.नं.	वर्ष	एकूण बँकांची संख्या	बँकांची संख्या श्रेणी			
			श्रेणी III	श्रेणी IV	श्रेणी III व IV मधील अकार्यक्षम बँकांची संख्या	एकूण बँकांपैकी अकार्यक्षम बँकांची टक्केवारी श्रेणी III व IV
1	2005-06	1853	407	270	677	37
2	2006-07	1813	295	268	563	31
3	2007-08	1770	258	238	496	28
4	2008-09	1721	219	173	392	23
5	2009-10	1674	179	151	330	20
6	2010-11	1645	172	126	298	18

तक्ता 1.9 : 31 मार्च, 2011 रोजी भारतातील अकार्यक्षम बँकांची स्थिती (श्रेणी III व IV मधील बँका)(2005-06 ते 2010-11)

अ.नं.	राज्याचे नाव	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	एकूण
1	अहमदाबाद	110	82	19	44	37	34	386
2	बेंगलोर	131	97	83	63	56	48	478
3	भोपाळ	31	24	20	17	15	14	121
4	भुवनेश्वर	7	8	7	6	4	5	37
5	चंदिगड	5	4	4	4	3	4	24
6	चेन्नई	46	28	16	8	6	5	109
7	डेहराडून	0	3	3	1	1	3	11
8	गुवाहाटी	8	5	3	2	2	3	23
9	हैद्राबाद	33	18	15	14	12	10	102
10	जयपूर	4	2	2	3	2	3	16
11	जम्मू	2	1	1	1	1	2	8
12	कोलकत्ता	10	10	9	11	8	8	56
13	लखनौ	17	9	8	14	14	10	72
14	मुंबई	155	156	144	118	89	88	760
15	नागपूर	76	78	68	68	55	48	393
16	नवी दिल्ली	2	2	2	2	2	2	12
17	पाटना	1	0	1	0	1	01	4
18	रायपूर	0	4	4	3	2	2	15
19	तिरुअनंतपूरम	39	32	27	13	10	8	129
	एकूण	677	563	496	392	330	298	2756

संदर्भ : नागरी सहकारी बँक आंतरराज्यीय वार्षिक अंक (IYUCOB), संपा. : देसाई अरुण (2010-11), पुणे.

तक्ता 1.8 व 1.9 वरून असे दिसून येते की, जेव्हा प्राथमिक सहकारी बँकेचा 25 टक्के किंवा त्यापेक्षा अधिक स्वतःचा निधी थकीत कर्जामुळे लाटला जातो तेव्हा या बँकेला दुर्बल म्हणून वर्गीकृत केले जाते. इतर मृत संपत्ती आणि एकत्रित तोटा किंवा मागील वर्षाखेरची बँकेची प्राप्त न झालेली थकबाकी जर एकूण देय कर्जाच्या 50 टक्के असेल तर अशा बँकेला दुर्बल बँक म्हटले जाते. तथापि, जर बँक तिचा बँकिंग व्यवसाय सुरू ठेवण्याच्या अवस्थेत असली पाहिजे, म्हणजेच नेमून दिलेल्या नियमानुसार बँकेची क्षमता जर 66.6 टक्के असली पाहिजे आणि तीन ते पाच वर्षांत बँक जर व्यवस्थित काम करण्याच्या स्थितीत असावी आणि बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट, 1949 च्या भाग 11 च्या तरतुदींचे पालन करण्यात अपयशी होता कामा नये.

ज्या बँका बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टच्या भाग 11 (1) मध्ये नमूद केलेल्या कमीत कमी भाग भांडवलाची पूर्तता करण्यात अयशस्वी झाली आणि/किंवा बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टच्या भाग

22 (3) (अ) या तरतुदीचे पालन करित नसेल तर अशा बँकांना दुर्बल म्हणून वर्गीकृत केले जाते.

जर सुस्थितीत नसलेल्या बँकांच्या स्थितीचे निरीक्षण केले तर असे दिसून येईल की, 31 मार्च 2011 रोजी नागरी सहकारी बँकांची एकूण संख्या 1645 इतकी होती, त्यांपैकी 298 (18.12 टक्के) बँका सुस्थितीत नव्हत्या हे समाधानकारक चित्र नाही. अकार्यक्षम बँकांची उच्चतम टक्केवारी मुंबई, बेंगलोर, अहमदाबाद, भोपाळ, भुवनेश्वर, हैद्राबाद व नागपूर या राज्यांमध्ये होती. या राज्यांमध्ये अकार्यक्षम बँकांची टक्केवारी 5 टक्क्यांपासून ते 35 टक्क्यापर्यंत होती. त्याच वेळेस अकार्यक्षम बँकांची न्यूनतम टक्केवारी नवी दिल्ली, पाटना, रायपूर, जयपूर, चेन्नई व चंडिगड या राज्यांमध्ये होती. या राज्यांमध्ये अकार्यक्षम बँकांची टक्केवारी 0.02 ते 3 टक्के होती. या तक्त्यामध्ये हे देखील दर्शविते की, ज्या राज्यांमध्ये नागरी सहकारी बँकांची सर्वात जास्त संख्या आहे, त्या राज्यांमध्ये अकार्यक्षम बँकांची संख्या कमीत कमी होती. व्यवसायाच्या कमी प्रमाणामुळे आणि व्यवस्थापनाच्या अकार्यक्षमतेमुळे वर नमूद केलेल्या राज्यांमध्ये अकार्यक्षम बँकांची संख्या वाढलेली आहे. 31 मार्च 2011 नुसार 142 बँकांनी निवडलेल्या संचालक मंडळांचे अधिकार बँकेच्या इतर अधिकाऱ्यांकडून हस्तगत करण्यात आले आणि ह्या संचालक मंडळांचे व्यवस्थापन एक तर विभागीय अधिकाऱ्यांकडून किंवा सरकारी अधिकारी/केंद्रीय बँकेकडून करण्यात आले, जे बँकांच्या दृष्टीने चांगले नाही.

रिझर्व्ह बँकेने 298 अकार्यक्षम बँकांपैकी 129 दुर्बल नागरी सहकारी बँकांच्या पुनर्वसनाचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. ज्या बँका 3 ते 5 वर्षांच्या कालावधीत त्यांची वित्तीय स्थितीमध्ये सुधारणा करणार नाहीत, अशा बँकांची वित्तीय संकटातून सुटका करण्यात येणार नाही आणि अशा बँकांचे इतर कार्यक्षम बँकेत विलिनीकरण करण्यात येईल किंवा या बँका बंद करण्यात येतील.

1.20 नागरी सहकारी बँका आणि गृह वित्तसाहाय

वैयक्तिक गृहकर्ज त्याचबरोबर गृहकुल योजनेला कर्ज उपलब्ध करून देण्यातील नागरी सहकारी बँकांची भूमिका रिझर्व्ह बँक वेळोवेळी तपासत आलेली आहे. एप्रिल, 2005 मध्ये रिझर्व्ह बँकेने गृहकुल योजनांना कर्जपुरवठा करण्यासंबंधी सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे जाहीर केली होती.

गृहकर्जाचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहेत.

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, अल्प उत्पन्न गट आणि मध्यम उत्पन्न गटातील वैयक्तिक कर्जदाराला देण्यात येणारे कर्ज जास्तीतजास्त 2 लाख रुपये इतके असेल, ते या अटीवर की ही रक्कम बांधकाम खर्चाच्या 80 टक्के इतकी असेल. उच्च उत्पन्न गटातील व्यक्तींना शेड्युल्ड प्राथमिक (नागरी) सहकारी बँकांकडून कर्ज दिले जाऊ शकते. अशा कर्जाची मर्यादा 10 लाख रुपये इतकी असेल. घरदुरुस्ती, जादा बांधकाम आणि घरातील बदल यासाठी वैयक्तिक कर्जदाराला देण्यात येणाऱ्या जास्तीतजास्त कर्ज मर्यादा 50,000 रुपये इतकी असेल. अशा कर्जाची परतफेड 15 वर्षांच्या कालावधीत करण्यात येईल. कर्जाच्या रकमेवर वार्षिक व्याजाचा दर अवलंबून राहिल. व्याजदर 9.5 ते 15 टक्के आकारण्यात येईल. तथापि, नागरी सहकारी बँक तिच्या एकूण ठेवींच्या 10 टक्के किंवा एकूण देण्यात येणाऱ्या दीर्घकालीन स्रोतांच्या 25 टक्के, जे जास्त असेल तो स्रोत वापरू शकते.³⁰ झोपडपट्टी निर्मूलन योजना, अनुसूचित जाती/जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे, सार्वजनिक आरोग्य योजना, दुकाने/बाजार, गृहयोजनेचे भाग यांसारख्या कर्जपुरवठ्यासाठी पात्र असलेल्या योजना होत्या. गृहसंस्था, स्थानिक संस्था, इत्यादींसारख्या संस्थांना देण्यात येणारे कर्ज प्रकल्पखर्चाच्या 75 टक्क्यांपेक्षा जास्त असू नये असे बंधन घातले होते. परंतु नागरी बँकांकडून गृहकर्जाची तरतूद करण्यात अनेक व्यावहारिक अडचणी होत्या. मुंबई आणि अहमदाबाद वगळता अनेक नागरी बँकांकडे गृहकर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी पुरेसे स्रोत नव्हते. कर्जपुरवठ्यासाठी उपलब्ध असलेले दीर्घकालीन स्रोत अपुरे होते. मोठ्या शहरांतील घरांचे दर खूपच जास्त होते आणि 2 लाख रुपयांमध्ये 250 ते 300 चौ.फूट आकाराची सदनिका मोठ्या मुश्किलीने घेता येऊ शकत होती. त्यामुळे, ह्या छोट्या कर्जाचा घरखरेदीसाठी जास्त उपयोग होत नाही. त्याचप्रमाणे, 2 लाख रुपयांपेक्षा जास्त रकमेचे कर्ज केवळ शेड्युल्ड सहकारी बँकाच देऊ शकतात, ज्यांची संख्या फक्त 53 इतकी आहे. इतरही अनेक व्यावहारिक अडचणी आहेत. दीर्घकालीन गुंतवणूक म्हणून, गृहकर्ज देण्यापूर्वी घराची कागदपत्रे आणि आवश्यक असणारी कर्जरक्कम यांची सखोल तपासणी आवश्यक आहे. नागरी बँकांकडे या संदर्भातील कौशल्य उपलब्ध नाही.

गृह आराखडा व अंदाजित खर्चाची छाननी करण्यासाठी आणि घराच्या बांधकामावर देखरेख ठेवण्यासाठी नागरी बँकांकडे पुरेसे तांत्रिक सेवक असणे आवश्यक असेल. बहुतेक नागरी बँकांची अशा प्रकारच्या तांत्रिक सेवकांना नियमितपणे कामावर ठेवण्याची क्षमता नव्हती, कारण या प्रकारचे कर्ज हे छोटे आणि संख्येने कमी होते.

वर नमूद केल्याप्रमाणे, बहुतांश बँकांची गृहखरेदी वा गृहबांधणीसाठी आवश्यक कर्ज देण्याची क्षमता दिसत नाही. नागरी बँका केवळ गृहसंस्था किंवा व्यक्तींना छोट्या-मोठ्या घरदुरुस्तीसाठी कर्ज देऊ शकते. अशा प्रकारची वैयक्तिक कर्जे स्वतःच्या आर्थिक स्रोतांतून देण्यापेक्षा नॅशनल हाउसिंग बँक, हुडको, एफएफसी, इत्यादींसारख्या बँकांचा आधार घेऊन कर्जपुरवठा केल्यास ते अधिक फायदेशीर होईल.

1.21 समारोप

भारतात 2005 मध्ये सुरु झालेल्या नागरी सहकारी बँकिंग चळवळीने महत्त्वपूर्ण प्रगती केलेली आहे. ह्या चळवळीत दोन मैलाचे दगड ठरले, त्यातील पहिला म्हणजे, 1966 मध्ये सहकारी बँकांना लागू करण्यासाठी बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट (1949) चा विस्तार करण्यात आला आणि दुसरा म्हणजे, 1978 मध्ये नागरी सहकारी बँक समितीची (माधवदास समिती) नियुक्ती. बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट (1949) च्या विस्ताराने आवश्यक वित्तीय शिस्त आणि नियंत्रण आणून नागरी सहकारी बँकिंग चळवळीच्या पोषक प्रगतीसाठी मार्ग प्रशस्त केला. आपण जर बँकांची संख्या, सदस्य संख्या, ठेवी, देय असलेली कर्जे, इत्यादी संदर्भात नागरी सहकारी बँकांच्या वाढीचा अभ्यास केला तर असे दिसून येईल की, नागरी बँकांची प्रगती स्तुतीस पात्र आहे. तथापि, नागरी बँकांच्या विकासात असमतोल आहे. जर नागरी बँकांकडून सद्यःस्थितीतील वाढीचा कल जोपासला गेला तर जे त्यांचे मुख्य ग्राहक आहेत अशा दुर्बल घटकांतील लोकांना जास्त फायदा होईल. अशा प्रकारे, आर्थिक योजनेची उद्दिष्टे साध्य करण्यात नागरी सहकारी बँकांना महत्त्वाची आणि परिणामकारक भूमिका पार पाडायची आहे.

संदर्भ

1. Sayers, R.S. (1972) 'Modern Banking': Oxford University Press, London, 7th Edition, p 2.
2. Mathur, B.S. (1975) 'Co-operation in India', Sahitya Bhawan, Agra, p. 270.
3. Barou, N. (1932) 'Co-Operative Banking', P.S.King and sons, Orchard House, Westminster, p 98.
4. 1983 'The Maharashtra State Co-operative Bank' Ltd., Seven Decades of Innovative Banking, Bombay, pp7,8.
5. Barou, N. Op.cit.,p.73
6. Choubey, B.N. (1968) 'Principles and Practice of Co-operative Banking in India', Asia Publishing House, Bombay.pp.2,3,4.
7. Barou, N. Op.cit.,p.73
8. Reserve Bank of India, (1980) 'Compendium of Instructions', Guidelines Issued by RBI Urban Banks Department, Bombay,p.34
9. Meir, G.M. and Baldwin, R.E. (1957) 'Economic Development', Asia Publishing House, New Delhi, p.2.
10. Desai, Vasant (1987) 'Indian Banking': Nature and Problems Himalaya Publishing House, Bombay,pp.12,13,15,16,17.
11. Sharma, B.D. (1974) 'Role of Commercial Banks in India's Developing Economy', S. Chand and Co., New Delhi ,p.1.
12. National Co-operative Union of India, (2011) Background Papers, 9th Indian Co-operative Congress, New Delhi.p3
13. GOI, Report of the Committee on Co-operation in India, Delhi, (1915) p. 11.
14. GOI, Report of the Indian Central Banking Enquiry Committee, Delhi, (1931) p. 255.

15. GOI, Report of the Co-operative Planning Committee, New Delhi, (1946) p.116.
16. Quoted in Report on the Survey of Urban Co-operative Banks (1957-58,1961), Reserve Bank of India, Bombay, p.65.
17. GOI, Report of the Study Group on Credit Co-operatives in the Non-Agricultural Sector, New Delhi, (1963) p.67.
18. GOI, Report on the Banking Commission, New Delhi, (1972) p. 231.
19. The Maharashtra State Co-operative Bank, Ltd., Report of the Committee Problems of Urban Co-operative Bank in Maharashtra, Bobay, 1976, p. 12
20. Reserve Bank of India, Report of the Committee on Urban Co-operative Banks, April 1979 (Preamble of the Report)
21. Laud, G.M. Co-operative Banking in India, Bobay, 1965.
22. National Co-operative Union of India, 9th Indian Co-operative Congress, Background Papers, April 26-28,1982, New Delhi.
23. Reserve Bank of India, Report of the survey on Urban Banks Bobay, 1957-58.p.73
24. National Co-operative Union of India, 6th Indian Co-operative Congress, Background Papers, Bew Delhi, 1971, p. 190.
25. Reserve Bank of India, Report of the Survey of Urban Co-operative Banks, Bombay 1957-58, p. 73.
26. Nakkiran, S. Urban Co-operative Banking in India, Rainbow Publications, Coimbatore, 1982,p.18
27. Reserve Bank of India, Report on Currency and Finance Vol.I Economic Review, Bombay 1983-84, pp.175-181.
28. D'Silva John. (2010) Scheduled Banks, Urban Credit, NFUCBSS, New Delhi, pp.9, 11.

29. Reserve Bank of India, Annual Report on Trend and Progress of Banking in India, Bombay (2010-11) pp. 74-75.
30. Reserve Bank of India, (2011) Circular, Urban Banks Department, Bombay,.

प्रकरण दुसरे

संशोधन पध्दती

2.1 प्रास्ताविक

प्रस्तुत अभ्यासाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याकरीता उपयोजिलेल्या संशोधन पध्दतीवर सदर प्रकरणामध्ये चर्चा केलेली आहे. सदर प्रकरणामध्ये माहिती संकलनाचे माध्यम, नमुना आराखडा, विविध संज्ञा आणि संकल्पनांचा अभ्यासाच्या दृष्टीने अर्थ समजून घेणे व त्याचा सदर अभ्यासाशी असलेला संबंध तपासून पाहणे हे उद्दिष्ट साध्य केले आहे. सदर अभ्यासातून महाराष्ट्र राज्याच्या विविध विभागातील महिला सहकारी बँकांचा अशक्तपणा, बँकांमधील उणिवा किंवा त्रुटी तसेच बँकांचा विकास अशा विविध भागाच्या क्षमतेवर प्रकाश टाकता येईल, ज्यामुळे महिला सहकारी बँकांच्या कमकुवत बाबी किंवा त्रुटींवर वेळीच उपाययोजना करता येतील व होणाऱ्या संभाव्य गंभीर परिणामांना सामोरे जाणे शक्य होईल किंवा संभाव्य गंभीर परिणाम टाळता येतील. सदर अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश महाराष्ट्रातील सर्व महिला सहकारी बँकांनी सन 2000-01 ते 2010-11 या कालावधीसाठी महाराष्ट्र राज्यासाठीचे योगदान आणि वाटचालीचा विश्लेषणात्मक तसेच तौलनिक अभ्यास करणे असा आहे.

2.2 विषयाची निवड

भारताच्या आर्थिक विकासात बँकांचे योगदान महत्वाचे आहे. बँकांमुळेच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कायापालट होण्यास मदत झालेली आहे. भारतीय नाणेबाजार व भांडवल बाजाराचा विकास होण्यास बँकांची भूमिका महत्वाची ठरलेली आहे. ज्या अर्थव्यवस्थेत बँकांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झालेला आहे ती अर्थव्यवस्था विकसीत समजली जाते. भारतात अजूनही बँकींग प्रणाली पाहिजे तेवढी विकसीत झालेली नाही. देशाच्या जडणघडणीत बँकांची भूमिका महत्वाची असल्यामुळे बँकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे वाटते.

नागरी भागात नागरी सहकारी बँकांनीदेखील भरीव आर्थिक कामगिरी केलेली आहे. मध्यम वर्गीयांच्या दृष्टीने नागरी सहकारी बँका ह्या महत्वपूर्ण ठरलेल्या आहेत. नागरी भागात नागरी

बँकांनी दिलेले योगदान महत्वाचे असल्यामुळे नागरी सहकारी बँकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे वाटते.

नागरी भागात महिलांचा विकास होण्याच्या दृष्टीने त्यांची बचत वाढण्याच्या दृष्टीने व त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने महिलांनी स्थापन केलेल्या नागरी सहकारी बँकांनी देखील नागरी भागात केलेली आर्थिक व सामाजिक कामगिरी अतिशय उल्लेखनीय, भरीव व महत्वपूर्ण आहे.

दिनांक 31 मार्च, 2011 अखेर भारतातील एकूण नागरी सहकारी बँकांपैकी (1645) सर्वात जास्त नागरी सहकारी बँका महाराष्ट्र राज्यात (539) आहेत. तसेच सर्वात जास्त महिला नागरी सहकारी बँका देखील महाराष्ट्र राज्यात (27) आहेत.

देश, राज्य, नागरी व ग्रामीण विकासातील सहभाग या महिला नागरी सहकारी बँकांचा मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. या महिला नागरी सहकारी बँकांनी केलेली आर्थिक व सामाजिक कामगिरी महत्वपूर्ण वाटल्याने 'महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन-एक अभ्यास' हा विषय अभ्यास संशोधनासाठी निवडण्यात आलेला आहे.

2.3 अभ्यासाचे महत्त्व

सर्वसामान्य सहकारी बँक आणि महिला सहकारी बँक यांच्यात कोणताही मूलभूत फरक नाही. तथापि, एक फरक स्वीकारलाच पाहिजे आणि तो म्हणजे, महिलांच्या सहकारी बँका ह्या सामाजिक हेतुस्तव स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत आणि म्हणून त्यांना सरकारकडून व समाजाकडून विशेष प्रोत्साहनाची गरज आहे.

कामकाजाच्या संबंधात महिलांची सहकारी बँक ही इतर कोणत्याही सहकारी बँकेसारखीच आहे. तथापि, भारतातील महिलांची प्रचंड मोठी शक्ती एकत्रित बांधून ठेवण्याची ताकद या बँकांमध्ये आहे. स्त्रिया जवळजवळ सर्वच क्षेत्रांमध्ये पुरुषांशी यशस्वीपणे स्पर्धा करित आहेत. तथापि, पुरुषांशी तुलना करता स्त्रियांना पुरुषांएवढ्या रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत. असे गृहित धरले जाते की, कामावर पहिला हक्क पुरुषांचा आहे आणि स्त्रियांचे प्राथमिक लक्ष हे तिच्या कुटुंबाकडे आहे. परंतु जेव्हा स्त्री तिच्या घरगुती किंवा कौटुंबिक कामातून मोकळी होते तेव्हा तिला

काम करण्यास वेळ मिळतो आणि तिच्या कुटुंबाला आधार देण्यासाठी ती उत्पन्न कमवू शकते. जर समाज स्त्रीच्या उर्जा, क्षमता आणि शिक्षणाचा उपयोग करित नसेल तर देश मर्यादित असलेला मानवी स्रोत गमावेल. जर महिला सहकारी बँकांमार्फत वित्तसाह्य आणि तांत्रिक मार्गदर्शन पुरविण्यात आले तर बेरोजगारीची समस्या कमी होईल. स्त्रियांच्या समस्येवर महिलांच्या सहकारी बँकेने टाकलेला प्रकाश हे त्यांच्या गरजेचे उत्तर आहे.

शहरी भागातील स्त्रियांना आर्थिक साहाय्य पुरवून महिला सहकारी बँका औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यासाठी मदत आणि मार्गदर्शन करू शकतात. कोल्हापूर जिल्हा महिला सहकारी बँकेने महिलांसाठी सहकार तत्वावर कागद कारखाना स्थापन करून काही प्रमाणात हे करून दाखवले आहे. महिलांच्या सहकारी बँका ह्या महिला ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन करण्यास देखील मदत करू शकतात. महिलांच्या सहकारी बँकांकडून पुरस्कृत झालेल्या अशा प्रकारची कार्ये महिलांमध्ये उद्योजकतेचा विकास होण्यासाठी चांगले वातावरण निर्माण करतील.

महाराष्ट्राबरोबरच देशातील इतर राज्यांतील महिला सहकारी बँका ह्या शहरी भागात आहेत. तथापि, ग्रामीण भागात एकही महिलांची सहकारी बँक संघटित झालेली नाही. ग्रामीण स्त्रियांनी शेती व कुटुंब यांचे संगोपन करून त्यांची कार्यक्षमता सिद्ध केलेली आहे. म्हणून, सहकारी बँका स्थापन करून त्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. जिल्ह्यातील विशिष्ट प्रदेशाचा समावेश असलेली महिलांची सहकारी बँक ग्रामीण भागात असली पाहिजे. नागरी बँकांच्या सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये जर योग्य उत्तेजन व सवलती दिल्या तर महिलांच्या सहकारी बँका सुरू होतील.

ग्रामीण भागात नवीन महिला सहकारी बँकांची आवश्यकता आहे. जर भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि राज्य सरकारने वर्तमान महिला सहकारी बँकांना ग्रामीण भागात शाखा उघडण्यास परवानगी दिली तर ग्रामीण भागात महिलांच्या नवीन सहकारी बँका सुरू करता येतील. ग्रामीण भागातील ठेवींचे संकलन करण्याबरोबरच आणखी जास्त उत्पादक हेतूने या महिला बँका ग्रामीण स्त्री-शक्ती एकत्रित करून एक सामाजिक संस्था म्हणून काम करतील.

मिश्र नागरी सहकारी बँकांमध्ये स्त्रियांचा समाधानकारक सहभाग नव्हता आणि म्हणून, अशा प्रकारच्या बँकांची गरज होती. अर्थातच, महिला बँकांचे भवितव्य, 'चांगला व्यवसाय आणि

चांगले जीवन' हे कार्य पार पाडताना या बँका किती यशस्वी होतील, यावर अवलंबून आहे. स्त्रियांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी जर महिला बँकांना महत्त्वाचा घटक व्हायचे असेल तर त्यांनी स्त्रियांच्या संपूर्ण निमशहरी व ग्रामीण जीवनाला स्पर्श केलाच पाहिजे. वस्तुतः, महिला सहकारी बँक महिलांसाठीच्या राष्ट्रीय योजनेबरोबर (इ.स. 2001-2011) सुसंगतपणे काम केल्यास एक परिणामकारक संस्था होऊ शकते. म्हणून महाराष्ट्र राज्यातील महिला सहकारी बँकांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

2.4 अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये

महिला नागरी सहकारी बँकांच्या कार्याचे विश्लेषणात्मक मूल्यांकन करणे ही प्रस्तुत अभ्यासाची विस्तृत उद्दिष्ट्ये आहेत. अभ्यासाची निश्चित उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

1. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचा अभ्यास करणे.
2. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या आर्थिक कामगिरीची आंतरप्रादेशिक तुलना करणे.
3. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची तौलनिक स्थिती अभ्यासणे.
4. महिला बँकेच्या विकासातील समस्यांचे अध्ययन करणे व त्यात सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

2.5 गृहितके

उद्दिष्टांना पूरक अशी खालीलप्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली आहेत

1. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँका भारतीय रिझर्व्ह बँकेने (R.B.I.) निर्धारित केलेल्या पुरेशा भांडवलाची व निधीची अट पूर्ण करतात.
2. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचा एन.पी.ए. (N.P.A.) ठरवून दिलेल्या मर्यादेच्या आत सातत्याने राहिलेला आहे.

2.6 अभ्यास पध्दती

'महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन एक अभ्यास'(2000-01 ते 2010-11) हा विषय अध्ययनासाठी निवडला आहे. प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करताना महिला

नागरी सहकारी बँकेच्या स्थापनेपासून म्हणजेच 1971 पासून ते सद्यःस्थितीपर्यंत म्हणजेच दि. 31 मार्च 2011 पर्यंत बँकांच्या सर्वांगाने आढावा घेण्यात आलेला आहे.

बँकांची आर्थिक पत्रके व वार्षिक अहवालाच्या मदतीने अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत अभ्यास हा प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. महाराष्ट्रात एकूण 27 महिला सहकारी बँका कार्यरत आहेत. या सर्वच बँकांचा अभ्यास विचारात घेतला. म्हणून हा अभ्यास करण्यासाठी 'एकूण लोकसंख्येची अध्ययन पध्दती' (It is a population study rather than sample study) विचारात घेतलेली आहे. प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन अधिक सखोलरीत्या होण्यासाठी प्राथमिक स्रोतांचा देखील अवलंब केला आहे.

2.6.1 प्राथमिक स्रोत

महाराष्ट्रात एकूण 35 जिल्हयांतील 17 जिल्हयात कार्यरत असलेल्या 27 महिला नागरी सहकारी बँका आहेत. बँकांच्या कामगिरीविषयी माहिती मिळविण्यासाठी 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचे व्यवस्थापक/चेअरमन यांच्या मुलाखती घेतल्या.

महाराष्ट्रातील 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचे एकूण सभासद संख्या 2,52,900 इतकी आहे. एकूण सभासदांपैकी 0.1 टक्के म्हणजेच 253 सभासदांची साधा यादृच्छिक पध्दतीने (Simple Random Sample) अभ्यासाकरीता निवड केली व मुलाखतीद्वारे अनुसूचीचा वापर करून माहिती संकलित केली.

1. भारत देशाची निवड

भारतातील नागरी सहकारी बँकांची संख्या व शाखा यांचे तुलनात्मक चित्र तक्ता 2.1 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.1 मध्ये नागरी बँकांच्या अनियमित विकासाशी संबंधित वस्तुस्थिती पुढीलप्रमाणे दर्शवली आहे :

नागरी सहकारी बँकांच्या संदर्भात भारतातील सर्व राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्य हे एक प्रमुख राज्य म्हणून उदयास आले. महाराष्ट्र, गुजरात व कर्नाटक या तीन राज्यांचा भारतातील एकूण नागरी बँकांच्या संख्येत 64 टक्के वाटा आहे, एकूण बँक शाखांच्या संख्येत 75 टक्के हिस्सा आहे.

उपलब्ध आकडेवारी असे दर्शवते की, उर्वरित इतर राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांचे या बाबतीतील योगदान महत्त्वाचे नाही.

तक्ता 2.1: भारतातील नागरी सहकारी बँकांची संख्या व शाखा

अ.नं.	राज्य	बँकांची संख्या	शाखांची संख्या
1.	आंध्रप्रदेश	106	260
2.	आसाम	8	22
3.	बिहार	3	4
4.	छत्तीसगढ	12	23
5.	गोवा	6	66
6.	गुजरात	243 (15%)	853(10%)
7.	हरीयाना	7	17
8.	हिमाचल प्रदेश	5	10
9.	जम्मू काश्मीर	4	19
10.	झारखंड	2	2
11.	कर्नाटक	268 (16%)	835 (10%)
12.	केरळ	60	358
13.	मध्यप्रदेश	52	90
14.	महाराष्ट्र	539 (33%)	4502 (55%)
15.	मणिपूर	3	10
16.	मेघालय	3	6
17.	मिझोराम	1	1
18.	नवी दिल्ली	15	78
19.	ओरीसा	12	46
20.	पंजाब	4	19
21.	पाँडेचेरी	1	5
22.	राजस्थान	39	201
23.	सिक्कीम	1	3
24.	तामिळनाडू	129	319
25.	त्रिपूरा	1	2
26.	उत्तराखंड	5	61
27.	उत्तरप्रदेश	70	242
28.	पश्चिम बंगाल	46	103
	एकूण	1645	8157

स्रोत : रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया वार्षिक अहवाल 2010-11

सरासरी बँक शाखांच्या संदर्भात महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक (55 टक्के) कर्नाटक व गुजरात यांचा क्रमांक नंतर येतो. जर तीन राज्यांतील नागरी बँकांचा विकास वगळला तर इतर राज्यांनी केलेल्या विकासाचे फारच थोडे योगदान आहे. म्हणून, नागरी सहकारी बँकांच्या विकासातील प्रादेशिक असमतोल दूर करण्याची आवश्यकता आहे.

2. महाराष्ट्र राज्याची निवड

प्रादेशिक विषमता केवळ समग्र पातळीवर मर्यादित राहिली नाही, तर ती सूक्ष्म पातळीवरही पाहावयास मिळाली. उदाहरणार्थ, जर आपण महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या स्थितीचे पृथक्करण केले. तर 31.3.2011 रोजी महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या तक्ता 2.2 वरून लक्षात येईल.

तक्ता 2.2 : दिनांक 31.3.2011 रोजी महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या

अ. नं.	प्रदेश	जिल्हांची संख्या	बँकांची संख्या	एकूणातील टक्केवारी	
1	पुणे	पुणे (54), कोल्हापूर (62), सांगली (19), सोलापूर (32), सातारा (25)	5	192	35.62
2	मुंबई	मुंबई उपनगर (40), मुंबई (48) ठाणे (13), रायगड(9), रत्नागिरी (4), सिंधुदूर्ग (3)	6	117	21.71
3	नाशिक	नाशिक (43), नंदूरबार (6) अहमदनगर (20), जळगाव (16), धुळे (5)	5	90	16.70
4	अमरावती	बुलढाणा (9), वासीम (1) अमरावती (12), अकोला (7), यवतमाळ (4)	5	33	6.12
5	औरंगाबाद	औरंगाबाद (12), बीड (10), उस्मानाबाद (10), परभणी (11), जालना (8), नांदेड (7), लातूर(7), हिंगोली (6)	8	71	13.17
6	नागपूर	नागपूर (19), वर्धा (6), भंडारा(2), चंद्रपूर (4), गडचिरोली (2), गोंदिया (3)	6	36	6.68
	एकूण	जिल्हे	35	539	100.00

स्रोत: सहकार आयुक्त व सहकारी संस्थांचे निबंधक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे. एका दृष्टिकोपात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ, 2011.

तक्ता 2.2 वरून असे दिसून येते की, राज्यातील निरनिराळ्या प्रदेशांमध्ये नागरी सहकारी

बँकांच्या विकासात महत्त्वाचे फरक होते. दिनांक 31 मार्च, 2011 रोजी महाराष्ट्रात 539 नागरी सहकारी बँका होत्या, त्यांपैकी सगळ्यात जास्त बँकांची संख्या पुणे विभागात (35.62 टक्के) आहे. मुंबई, नाशिक, अमरावती, औरंगाबाद आणि नागपूर ही प्रादेशिक तफावत संबंधित जिल्ह्यांमधील कृषी व औद्योगिक विकासामुळे होती. अमरावती, औरंगाबाद व नागपूर या जिल्ह्यांशी तुलना करता पश्चिम महाराष्ट्र व मुंबई या परिसरात औद्योगिकदृष्ट्या विकसित असे प्रदेश होते. ह्या प्रदेशांमध्ये देखील बँकांच्या संख्येत असमतोल आहे. उदाहरणार्थ, पुणे विभागात पुणे (54), कोल्हापूर (62), सोलापूर (22) व सातारा (25) अशी बँकांच्या संख्येत तफावत एकाच विभागात आहे. ह्या बँकांकडून संकलित केल्या गेलेल्या ठेवींची सरासरी आणि या बँकांकडून सेवा देण्यात आलेल्या लोकसंख्येची सरासरी यात देखील तफावत आहे. यावरून असे दिसते की, महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या विकासात प्रादेशिक तसेच आंतर जिल्हा पातळीवरील असमतोल होते.

3. जिल्हयाची निवड

महाराष्ट्र राज्यात एकूण 35 जिल्हे आहेत. महाराष्ट्रातील जिल्हा निहाय महिला सहकारी बँकांची माहिती तक्ता 2.3 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.3 : महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय कार्यरत महिला नागरी सहकारी बँकांची संख्या (2011)

अ.नं.	प्रदेश	जिल्ह्यांची संख्या	बँकांची संख्या
1	पुणे	पुणे (2), कोल्हापूर (2), सांगली (2), सातारा (3)	9
2	मुंबई	ठाणे (1)	1
3	नाशिक	नाशिक (3), अहमदनगर (2)	5
4	अमरावती	बुलढाणा (1), अमरावती (1), यवतमाळ (1)	3
5	औरंगाबाद	औरंगाबाद (1), बीड (२), परभणी (2), नांदेड (1)	6
6	नागपूर	वर्धा (1), चंद्रपूर (1), गोंदिया (1)	3
7	एकूण	जिल्हे	27

स्रोत: सहकार आयुक्त व सहकारी संस्थांचे निबंधक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे. एका दृष्टिकोपात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ, 2011.

तक्ता 2.3 वरून असे दिसून येते की, भारतात महिला सहकारी बँकांमध्ये महाराष्ट्र हे नेतृत्वशाली राज्य आहे. 'इचलकरंजी महिला सहकारी बँक मर्यादित' ह्या नावाने परिचित असलेल्या पहिल्या महिला सहकारी बँकेची स्थापना ऑक्टोबर 1971 मध्ये राजकीय नेता असलेल्या श्रीमती सरोजिनी खंजिरे यांच्या अध्यक्षतेखाली इचलकरंजी येथे झाली. त्यानंतर, डिसेंबर 1971 मध्ये व मे 1972 मध्ये अनुक्रमे श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक मर्यादित, सांगली आणि कोल्हापूर महिला सहकारी बँक मर्यादित, कोल्हापूर या बँकांची स्थापना झाली. 2 ऑक्टोबर 1972 रोजी मुंबईमध्ये इंदिरा महिला सहकारी बँक मर्यादित, मुंबई ची स्थापना झाली होती. 1973 च्या अखेरीस महिला सहकारी बँकांची संख्या 12 वर गेली. गेल्या दशकात, चळवळीने एक ताकद गोळा केली आणि 1982 पर्यंत महाराष्ट्राच्या विविध जिल्ह्यांमध्ये 17 महिला सहकारी बँका विखुरल्या होत्या. 1983 ते 2003 या कालावधी दरम्यान 15 महिला सहकारी बँका अस्तित्वात आल्याने दिनांक 31 मार्च, 2011 अखेर पर्यंत एकूण 42 महिला सहकारी बँकांची नोंदणी झालेली दिसून येते. महिला सहकारी बँकांनी सक्रिय वित्त संस्था म्हणून नावलौकिक मिळवला आहे आणि काही प्रमाणात सुरुवातीला त्यांच्या विरुद्ध होणाऱ्या भेदभाव व अन्यायावर त्यांनी मात केली आहे.

सद्यःस्थितीत, महाराष्ट्रात 42 महिला सहकारी बँकांची नोंदणी झालेली आहे. परंतू काही महिला सहकारी बँका दुसऱ्या बँकेत विलीन झालेल्या असून काही महिला बँका दिवाळखोरीत तर काही बंद पडलेल्या आहेत. 31 मार्च, 2011 अखेर कार्यान्वित असलेल्या 27 महिला सहकारी बँका अभ्यासासाठी घेतलेल्या आहेत. गुजरातमध्ये 1974 मध्ये महिला सहकारी बँकांची नोंद झाली, ज्या मालमत्ता व कर्जपुरवठा यात प्रगती करित आहेत. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या यशाचे अनुकरण करित, गोवा, कर्नाटक, मणिपूर आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांतील नेत्यांनी त्यांच्या राज्यात महिला सहकारी बँकांची स्थापना केली आहे. अशा प्रकारे, महाराष्ट्र हे देशात महिला सहकारी बँकांमध्ये अग्रणी राज्य ठरले आहे.

4. चेअरमन/कार्यकारी व्यवस्थापक यांची निवड

प्रस्तुत अभ्यास कालावधीतील माहिती संकलितकरण्यासाठी महिला सहकारी बँकेच्या चेअरमन / कार्यकारी व्यवस्थापक यांची निवड तक्ता 2.4 मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता 2.4: चेअरमन/ कार्यकारी व्यवस्थापक निवड

अ.नं.	बँकेचे नाव	चेअरमन संख्या
1.	जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, पुणे	1
2.	भगिनी निवेदिता सहकारी बँक मर्यादित, पुणे	1
3.	माणदेशी महिला सहकारी बँक मर्यादित, म्हसवड, सातारा	1
4.	अजिंक्यतारा महिला सहकारी बँक लि. सातारा	1
5.	जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, सातारा	1
6.	कोल्हापूर महिला सहकारी बँक मर्यादित, कोल्हापूर	1
7.	इचलकरंजी महिला सहकारी बँक मर्यादित, इचलकरंजी	1
8.	दि प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि. गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर	1
9.	श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक मर्यादित, सांगली	1
10.	दि अंबिका महिला सहकारी बँक लि. अहमदनगर	1
11.	मातोश्री महिला सहकारी बँक लि. पारनेर, अहमदनगर	1
12.	दि नासिक जिल्हा महिला सहकारी बँक लि. नासिक	1
13.	नासिकजिल्हा महिला विकास सहकारी बँक लि. नासिक	1
14.	इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. मालेगाव जि. नासिक, 423203	1
15.	अमरावती जिल्हा महिला सहकारी बँक लि., अमरावती	1
16.	जिजामाता महिला सहकारी बँक लि. बुलढाणा	1
17.	दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक लि. नांदेड	1
18.	दि यवतमाळ महिला सहकारी बँक लि. यवतमाळ	1
19.	सन्मित्र इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. चंद्रपूर	1
20.	दि महिला अर्बन सहकारी बँक मर्यादित, गोंदिया.	1
21.	वर्धा जिल्हा महिला सहकारी बँक मर्यादित, हिंगणघाट, वर्धा	1
22.	आदर्श महिला सहकारी बँक मर्यादित, औरंगाबाद	1
23.	जयकालीमाता महिला अर्बन को-ऑप बँक लि. वसमतनगर परभणी	1
24.	वसुंधरा महिला नागरी सहकारी बँक मर्यादित, अंबाजोगाई, बीड	1
25.	शिवपार्वती महिला सहकारी बँक मर्यादित, परभणी	1
26.	शताब्दी महिला सहकारी बँक लि. ठाणे	1
27.	प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि. बीड	1
	एकूण	27

स्रोत: क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता 2.4 वरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्यात दि. 31 मार्च, 2011 अखेर 27 महिला सहकारी बँका कार्यरत आहेत. या प्रत्येक महिला सहकारी बँकेचे चेअरमन किंवा कार्यकारी व्यवस्थापक यांची निवड करून प्रस्तुत अभ्यासासाठी मुलाखतीद्वारे संकलित केलेली

आहे. निवड केलेल्या चेअरमन/कार्यकारी व्यवस्थापक यांची संख्या 100 टक्के असल्याने त्यासाठी एकूण लोकसंख्येचे अध्ययन पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

5. सभासदांची निवड

प्रस्तुत अभ्यास कालावधीतील माहिती संकलित करण्यासाठी महिला सहकारी बँकेच्या एकूण सभासदांपैकी केलेल्या सभासदांची निवड तक्ता 2.5 मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता 2.5 : एकूण सभासद संख्येपैकी निवड केलेल्या सभासदांची निवड (2011)

अ.नं.	बँकेचे नाव	एकूण सभासद	निवडलेले सभासद
1.	जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, पुणे	18695	19
2.	भगिनी निवेदिता सहकारी बँक मर्यादित, पुणे	32041	32
3.	माणदेशी महिला सहकारी बँक मर्यादित, सातारा	13354	13
4.	अजिंक्यतारा महिला सहकारी बँक लि. सातारा	4013	4
5.	जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, सातारा	10663	11
6.	कोल्हापूर महिला सहकारी बँक मर्यादित, कोल्हापूर	10858	11
7.	इचलकरंजी महिला सहकारी बँक म., इचलकरंजी	9246	9
8.	दि प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि. कोल्हापूर	2239	2
9.	श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक मर्यादित, सांगली	6618	7
10.	दि अंबिका महिला सहकारी बँक लि. अहमदनगर	5318	5
11.	मातोश्री महिला सहकारी बँक लि. अहमदनगर	1589	2
12.	दि नासिक जिल्हा महिला सहकारी बँक नासिक	29926	30
13.	नासिकजिल्हा महिला विकास सहकारी बँक नासिक	19388	19
14.	इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. नासिक,	4065	4
15.	अमरावती जिल्हा महिला सहकारी बँक अमरावती	21009	21
16.	जिजामाता महिला सहकारी बँक लि. बुलढाणा	5304	5
17.	दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक लि. नांदेड	18340	18
18.	दि यवतमाळ महिला सहकारी बँक लि. यवतमाळ	6880	7
19.	सन्मित्र इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. चंद्रपूर	3895	4
20.	दि महिला अर्बन सहकारी बँक मर्यादित, गोंदिया.	4262	4
21.	वर्धा जिल्हा महिला सहकारी बँक, वर्धा	3230	3
22.	आदर्श महिला सहकारी बँक मर्यादित, औरंगाबाद	6382	6
23.	जयकालीमाता महिला अर्बन बँक परभणी	1808	2
24.	वसुंधरा महिला नागरी सहकारी बँक मर्यादित, बीड	2123	3
25.	शिवपार्वती महिला सहकारी बँक मर्यादित, परभणी	2885	3
26.	शताब्दी महिला सहकारी बँक लि. ठाणे	4412	5
27.	प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि. बीड	3157	5
	एकूण	252900	253

स्रोत: क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता 2.5 वरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील 27 महिला सहकारी बँकांचे एकूण सभासद संख्या कार्यरत आहेत.दि. 31 मार्च, 2011 अखेर 2,52,900 इतकी आहे. प्रस्तुत अभ्यासविषयी मुलाखतीद्वारे माहिती संकलित करण्यासाठी प्रत्येक महिला सहकारी बँकेच्या एकूण सभासदांपैकी 0.1 टक्के प्रमाणे एकूण 253 सभासदांची निवड करण्यात आलेली आहे. यासाठी साधा यादृच्छिक नमुना पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

2.6.2 दुय्यम स्रोत

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास सर्वांगीण सखोलरीत्या होण्यासाठी 2001-2011 हा कालावधी निवडला आहे. व ही माहिती दुय्यम स्रोताद्वारे संकलित केली आहे.

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या अभ्यासासाठी माहिती व आकडेवारी संकलित करण्यासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित अशा दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला. ग्रामीण व शहरी विकासाची संकल्पना, विकासाची प्रक्रिया, महिला सहकारी बँकांचे योगदान, ग्रामीण व शहरी विकासाचे मोजमाप इत्यादीची शास्त्रीय पध्दतीने माहिती संकलित करण्यासाठी संदर्भ पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, दैनिके व नियतकालिके यांचा वापर केला आहे. ग्रामीण व शहरी आर्थिक विकासातील महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन हा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम माहिती पुढीलप्रमाणे मिळविलेली आहे.

- 1) महाराष्ट्र राज्यातील कार्यरत असणाऱ्या 27 महिला नागरी सहकारी बँकांना भेटी देऊन प्रत्येक महिला सहकारी बँकांचे अभ्यास कालावधीचे वार्षिक अहवाल व अभ्यासविषयीची इतर माहिती संकलित केली आहे.
- 2) सहकार आयुक्तालय पुणे, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे, जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय पुणे, पुणे जिल्हा सहकारी बोर्ड मर्यादित पुणे इत्यादींकडील दप्तरावरून माहिती व आकडेवारी संकलित करण्यात आली आहे.
- 3) सहकार, बँकिंग, ग्रामीण व शहरी विकास, भारतीय अर्थव्यवस्था इत्यादी विषयावरील इंग्रजी व मराठी संदर्भ पुस्तके तसेच राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रकाशित मासिके व नियतकालिके इत्यादीतून माहिती संकलित केली आहे.

- 4) सहकार, ग्रामीण व शहरी विकास, ग्रामीण व शहरी अर्थशास्त्र, विकासाचे अर्थशास्त्र इत्यादी विषयातील प्रबंध, संशोधन लेख इत्यादी प्रकाशित माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.
- 5) सहकार, महिला सबलीकरण, महिलांचा आर्थिक विकास, महिलांचा राजकारणातील सहभाग, समाजाभिमुख महिला इत्यादी विषयाबाबत वृत्तपत्रे कात्रणे, विशेषांक, तज्ञ अभ्यासकाचे लेख, सहकार क्षेत्रात काम करणारे समाजकारणी इत्यादींकडून माहिती मिळवण्यात आली आहे.
- 6) इंटरनेटवरील विविध संकेत स्थळावरून सहकार, राजकारण, समाजकारण, उद्योगधंदे व आर्थिक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग विषयक माहितीचा उपयोग अभ्यासासाठी करण्यात आला.
- 7) महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचा अभ्यास या विषयचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, जयकर ग्रंथालय पुणे विद्यापीठ, गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था पुणे, वैकुंठ मेहता राष्ट्रीय सहकार प्रबंधन संस्था पुणे, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी, छत्रपती शाहू केंद्रीय व्यवसाय शिक्षण आणि संशोधन संस्था कोल्हापूर, सामाजिक विकास भवन नवी दिल्ली, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे इत्यादी संस्थांचा माहिती मिळविण्यासाठी उपयोग झाला.

2.6.3 सांख्यिकीय साधने

महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला सहाकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन हा अभ्यास करताना बँकांचे भाग भांडवल, राखीव निधी, खेळते भांडवल, ठेवी, कर्जे, गुंतवणूक, थकबाकी, एन.पी.ए., मिळालेले व्याज, दिलेले व्याज व नफा-तोटा या घटकाचे आर्थिक संख्यात्मक वर्गीकरण सन 2000-01 ते 2010-11 या कालावधीसाठी केलले असून सदरहू वर्गीकरणाच्या आधारे संख्याशास्त्रीय मोजमापाचा शोध घेवून बँकांच्या विविध आर्थिक घटकांचा व बँकांचा आर्थिक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. संख्याशास्त्रीय साधने पुढीलप्रमाणे आहेत.

2.6.3.1 वार्षिक शेकडा वाढ किंवा घट प्रमाण

प्रस्तूत अभ्यासासाठी महिला सहाकारी बँकांच्या दहा वर्षांच्या कालावधीची आर्थिक माहिती संकलित केलेली असून अशा आर्थिक संख्यात्मक माहितीचे वर्गीकरण करून दरवर्षी मागील वर्षापेक्षा चालू वर्षात किती वाढ किंवा घट झालेली आहे हे पुढील सुत्रानुसार वार्षिक

शेकडा वाढ किंवा घट काढण्यात आलेली आहे.

वर्षे - $x_1, x_2, x_3, x_4, \dots, x_{10}$

$$\text{वार्षिक शेकडा वाढ किंवा घट} = \frac{x_2 - x_1}{x_1} \times 100, \dots, \frac{x_{10} - x_9}{x_9} \times 100$$

चालू वर्षातून मागील वर्षाची रक्कम वजा करून आलेल्या रकमेला मागील वर्षीच्या रकमेने भागल्यास येणाऱ्या प्रमाणाला 100 या संख्येने गुणल्यास वार्षिक शेकडा वाढ किंवा घट मिळते. ज्यावेळेस दरवर्षी वार्षिक शेकडा प्रमाण वाढत असेल तर बँकेची आर्थिक परिस्थिती उत्तम आहे असे समजले जाते. परंतु वार्षिक शेकडा प्रमाण घटत असेल तर बँकेची आर्थिक परिस्थिती गंभीर किंवा बिकट समजली जाते.

2.6.3.2 सरासरी प्रमाण (Mean)

महिला नागरी सहकारी बँकांच्या विविध आर्थिक घटकांचा अभ्यास करताना संख्याशास्त्रीय सरासरीचे मोजमाप विचारात घेवून आर्थिक विश्लेषण केलेले आहे. सरासरीचे मोजमाप पुढील सूत्रानुसार काढण्यात आलेले आहे.

$$\text{Mean} = \frac{\sum x}{n}$$
$$\sum x = x_1 + x_2 + x_3 + x_4 + \dots + x_{10}$$

n = एकूण वर्षांची संख्या

सरासरी मोजमाप तुलनात्मकदृष्ट्या इतर बँकांपेक्षा ज्या बँकांची सरासरी जास्त प्रमाणात असेल तर बँकांची आर्थिक प्रगती होत आहे असे म्हटले जाते. परंतु सरासरी मोजमाप इतर बँकांपेक्षा ज्या बँकांचे कमी असेल तर आर्थिक प्रगती संथ गतीने होत आहे असे निदर्शनास येते.

2.6.3.3 Co-efficient of Variation

महिला नागरी सहकारी बँकांच्या विविध आर्थिक घटकांचा अभ्यास करताना संख्याशास्त्रीय मोजमाप विचलनाचा सहगुणक (Co-efficient of variation) विचारात घेवून आर्थिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. Co-efficient of variation मोजमापाचे प्रमाण पुढील सूत्रानुसार काढण्यात आलेले आहे.

$$\text{C.V.} = \frac{\text{S.D.}}{\text{Mean}} \times 100$$

C.V. = Co-efficient of Variation

S.D.= Standard Deviation

Mean = $\sum x/n$

Co-efficient of Variation मोजमापाचे ज्यावेळेस सर्व बँकांच्या तुलनेत ज्या बँकांचे मोजमाप कमी प्रमाणात असते अशा बँकांच्या आर्थिक घटकामध्ये सातत्य आहे असे दिसून येते. तर याउलट ज्या बँकांचे मोजमाप इतर बँकांच्या तुलनेत जास्त आहे अशा बँकांच्या आर्थिक घटकामध्ये चढउतार होत असल्याचे दिसून येते.

2.6.3.4 F-Test Analysis of Variation (ANOVA)

महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला नागरी सहकारी बँका विविध भागात विखुरलेल्या आहेत. भौगोलिक प्रदेशानुसार महाराष्ट्र राज्याचे पाच प्रादेशिक विभाग करण्यात आलेले असून या प्रादेशिक विभागानुसार महिला सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. प्रादेशिक विभाग नमुना म्हणून व प्रादेशिक विभागातील बँकांचे आर्थिक घटक गृहितके म्हणून घेतल्यास त्या आधारे एफ चाचणी करण्यात आलेली आहे. एफ चाचणी प्रमाण काढण्यासाठी खालील सुत्राचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

Source of Variation	SS	d.f.	MS	F Ratio
Between samples or categories	$[n_1(\bar{x}_1 - \bar{x})^2 + n_2(\bar{x}_2 - \bar{x})^2 + \dots + n_k(\bar{x}_k - \bar{x})^2]$	(k-1)	$\frac{SS \text{ Between}}{(k-1)}$	$\frac{MS \text{ between}}{MS \text{ within}}$
Within samples or categories	$[\sum(\bar{x}_{1i} - \bar{x}_1)^2 + \sum(\bar{x}_{2i} - \bar{x}_2)^2 + \dots + \sum(\bar{x}_{ki} - \bar{x}_k)^2]$	(n-k)	$\frac{SS \text{ Within}}{(n-k)}$	
Total	$\sum(\bar{x}_{ij} - \bar{x})^2$	(n-1)		

(प्रमाणित चाचणी प्रमाण पाच टक्के आहे.)

SS- Sum of Squares

MS-Mean Square

d.f.- Degrees of freedom

K- Samples (1,2,3....)

n- Total no. of Banks (1,2,3....)

i-1,2,3,...

j-1,2,3,...

जर 'एफ' चे कार्यान्वीत मुल्य संख्या ही टेबल मुल्य संख्येपेक्षा कमी असेल तर त्यातील

फरक असूचकपणा दर्शवितो. परंतू 'एफ' चे गुणात्मक मुल्य जर टेबल मुल्याच्या समान किंवा अधिक होत असेल तर तो फरक सूचक गृहित दर्शवितो. यावरून 'एफ' चे गुणात्मक मुल्य हे टेबल मुल्यापेक्षा जितके जास्त असेल तितके ते निश्चित व खात्रीशीर असते असा निष्कर्ष काढला जातो.

2.7 अभ्यासाची व्याप्ती व मर्यादा

प्रस्तुत अभ्यासविषय 'महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन एक अभ्यास' हा या प्रकारातील प्रथमच अभ्यासण्यात आला आहे. महिला सहकारी बँका ह्या केवळ स्त्रियांसाठी बँका सुरू करून स्त्रियांच्या बचतीचा उपयोग करण्यासाठी प्रयत्न करू शकतात.

व्यापारी बँकांनी महिलांकडे जवळजवळ दुर्लक्षच केले आहे, अपवाद केवळ निवडक इलेक्ट्रिक वस्तू व घरगुती फर्निचर खरेदी करण्यासाठी देण्यात येणाऱ्या कर्जाचा आहे. अर्थव्यवस्थेच्या वाढीबरोबर उत्पादक रोजगारातील स्त्रियांचा सहभाग वाढत आहे. आर्थिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया अधिकाधिक भाग घेत आहेत. काटकसरी गृहिणी आणि काम करणाऱ्या स्त्रिया निधी गोळा करण्यात महत्त्वाचे योगदान देतात. शहरांमधील आणि औद्योगिक केंद्रांमधील वाढत्या तरुणींच्या वर्गामध्ये बचतीची उच्च सीमांत प्रवृत्ती दिसून येते.

महिला सहकारी बँकांचा त्यांच्या सदस्यांवर झालेला परिणाम आणि त्यांच्या समस्यांचा विचार करणे हे समजून घेणे आवश्यक होते. महिला सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन उत्तम प्रकारे केले जात असेल तर ह्या बँका त्यांच्या सदस्यांच्या आर्थिक जीवनावर चांगला परिणाम करू शकतात. प्रस्तुत अभ्यासाच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. प्रस्तुत अभ्यास हा दि. 31.3.2011 अखेर कार्यरत असलेल्या महाराष्ट्रातील 27 महिला सहकारी बँकांपुरता सीमित आहे.
2. मर्यादित वेळ व निधीमुळे प्रस्तुत अभ्यासात बंद पडलेल्या व विलीनीकरण झालेल्या तसेच दिवाळखोरीत असलेल्या महिला बँका घेतलेल्या नाहीत.
3. प्रस्तुत अभ्यासाचे निष्कर्ष हे प्रतिसादकाच्या लक्षात ठेवण्याच्या क्षमतेवर आधारित आहेत.
4. प्रस्तुत अभ्यासाचा हेतू महिला बँकांचे कामकाज आणि बँकांचा त्यांच्या सदस्यांवर होणाऱ्या

परिणामापुरता मर्यादित आहे.

5. प्रस्तुत अभ्यासासाठी 2000-01 ते 2010-11 हा कालावधी मर्यादित आहे.

जरी प्रस्तुत अभ्यास कार्यरत असलेल्या महिला बँकांपुरताच मर्यादित असला तरी सदर अभ्यासातील परीक्षणाच्या तीव्रतेमुळे काही निश्चित निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत, जे महिला सहकारी बँकांसाठी योग्य धोरणे आखण्यासाठी उपयुक्त ठरतील अशी अपेक्षा आहे.

2.8 अभ्यासाची रूपरेषा

प्रस्तुत अभ्यास सात प्रकरणांमध्ये विभागला आहे.

पहिल्या प्रकरणात जागतिक, भारतीय व महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ, नागरी सहकारी बँकांचा उदय व विकास यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

दुसऱ्या प्रकरणात संशोधन पध्दती यामध्ये विषयाची निवड, अभ्यासाचे महत्व, अभ्यासाची उद्दिष्टे, गृहितके, अभ्यास पध्दती, अभ्यासाची व्याप्ती व मर्यादा व अभ्यासाची रूपरेषा इत्यादींचा अभ्यास केला आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात गतकालीन अभ्यासाचा आढावा अभ्यासविषयावरील आणि भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या विकासावरील उपलब्ध साहित्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. या महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या विकासातील रिझर्व्ह बँकेच्या भूमिकेचे सुद्धा वर्णन करण्यात आले आहे.

चौथ्या प्रकरणात महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा विकास व अभ्यासासाठी घेतलेल्या महिला नागरी सहकारी बँकांची गरज व महत्व यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

पाचव्या प्रकरणात महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे विश्लेषणात्मक मूल्यांकन करण्यात आले आहे. याद्वारे महिला बँकांच्या कार्यपद्धतीवर प्रकाश टाकण्यात आला असून यामध्ये सदस्यत्व, व्यवस्थापन, कामगारांची भरती, प्रशिक्षण, कर्मचारी व सभासद इत्यादींचा समावेश आहे.

सहाव्या प्रकरणात महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण केले आहे. यामध्ये भाग-भांडवल, राखीव निधी, गुंतवणूक, ठेवी, कर्जे थकबाकी, एन.पी.ए. व नफा-

तुटा डर दृष्टीने आर्थिक आढरवर व सरसुडरंकर सवसर अडुडरस केरर आहे.

डुरकरण सरतडुधुडे डुरसुतुत अडुडरसवडुषुडुीकर सरररंश, नडुडुरष व शरडररशी दरलेलुडर आहेत.

प्रकरण तिसरे

गतकालीन संदर्भ साहित्याचा आढावा

3.1 प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन-एक अभ्यास हा विषय अभ्यासण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्र राज्याची निवड केली आहे. या अभ्यासामध्ये प्रामुख्याने महिला सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. कोणत्याही विषयाच्या संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी त्या विषयाशी संबंधित केलेल्या गतकालीन अभ्यासाचा आढावा घेणे हे अतिशय महत्वाचे असते. कारण त्यामुळे वेगवेगळ्या संकल्पना स्पष्ट होतात. तसेच त्या विषयाच्या संदर्भातील अभ्यासपध्दती समजणे सोपे जाते. या संशोधनाच्या संबंधित विषयाबाबत इतरांनी केलेल्या अभ्यासाचा गोषवारा मार्गदर्शक ठरू शकतो.

सहकारी चळवळीच्या विविध अंगांचे अनेक संशोधकांनी अध्ययन केलेले आहे. महिला सहकारी बँकांचा विस्तार, उद्देश, कार्ये, संघटन, ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील योगदान यांची इतकी मोठी व्याप्ती आहे की, त्यामध्ये पुनःपुन्हा संशोधन, अध्ययन करण्यास संधी आहे. महिला सहकारी बँका या विषयातील विविध दृष्टीकोनावर आधारित विविध संशोधन कार्ये झालेले आहे.

सहकारी वित्तपुरवठा आणि ग्रामीण व कृषी विकास या विषयावर आधारित देशभरातील अर्थतज्ञ व सहकारी क्षेत्रातील तज्ञ यांनी पीएच्.डी., एम.फिल. विषयक संशोधन कार्ये तसेच राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील नामांकित संशोधन पत्रिकेतून अभ्यासपूर्ण लेखन केलेले आहे. अभ्यास कालखंडात ग्रामीण व कृषी विकासाशी संबंधित विविध विषयांवरील संशोधन व संशोधनलेखांचा, त्यातील दृष्टीकोनाचा मागोवा घेण्यात आला. शोध निबंधाच्या विविध दृष्टीकोनानुसार गतकालीन अभ्यासाचा मागोवा पुढीलप्रमाणे आहे.

3.2 बँक वित्तपुरवठा (Bank Finance)

हिरुगडे डी.आर. (एप्रिल 1998)¹ यांनी पीएच्.डी. पदवीसाठी अंकलखोप बहुउद्देशीय सहकारी सोसायटी मर्यादित अंकलखोपचा उगम, वृद्धी, विविधीकरण आणि समस्या याचे अध्ययन केले आहे. अभ्यासासाठी त्यांनी 6 गावातील 183 सभासदांकडून प्रश्नावलींचा प्राथमिक

सामुग्री म्हणून उपयोग करून माहिती संकलित केली आहे.

प्रस्तुत अध्ययनासाठी हिरुगडे यांनी संस्थेचे सर्वसाधारण स्वरूप अभ्यासणे, भांडवल संरचनेचे मूल्यमापन, कर्जपुरवठा, वसुली, थकबाकी, कार्याचे विविधीकरण आणि अध्ययन कालखंडात संस्थेची झालेली प्रगती अभ्यासणे इत्यादी उद्दिष्टे अध्ययनासाठी लक्षात घेतली आहेत.

उद्दिष्टानुरूप अध्ययनावरून आढळून आले की संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात पर्याप्त लोकसंख्या असून संस्थेमध्ये वेगवेगळ्या धर्माचे, जातीचे, भिन्न धारणक्षेत्र असलेले, भिन्न उत्पन्न गट असलेले लोक इत्यादींना खुले सभासदत्व मिळते. संस्थेच्या इतिहासात कोणाचेही सभासदत्व रद्द झालेले नाही. संस्थेचा लोकशाही पध्दतीवर विश्वास आहे, त्याचबरोबर व्यवस्थापनातील सर्व लोक नेतृत्व चांगले करत असल्याने स्थानिक नेतृत्वामध्ये एकता आहे. संस्थेच्या ठेवीच्या प्रमाणात वर्षानुवर्षे घट होत असल्याने हे कार्य असमाधानकारक आढळले. संस्था या कार्याबरोबरच पीक कर्जाच्या स्वरूपात अल्पकालीन कर्जपुरवठा व मध्यकालीन कर्जपुरवठा करत असून 85 टक्के कर्जपुरवठा हा दुर्बल घटकातील सभासदांना, मागासवर्गीय व इतर मागासवर्गीय तसेच अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांना केला आहे. मात्र एकूण कर्जपुरवठ्यात चढउतार दिसून येतात. तसेच सहकारी विपणन संस्था म्हणून बियाणांचा पुरवठा, खते, शेती, आदाने, पशुखाद्य, उपभोग्य वस्तूंमध्ये कपडे, रॉकेल, मीठ, काडेपेटी व शेतीपूरक व्यवसायांना प्रोत्साहित करण्यासाठी डेअरी, पोल्ट्री इत्यादी विविध कार्ये करित आहे. संस्थेच्या कार्यातील विविधीकरणाचा सभासदांना व गैर सभासदांना त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी फायदा झालेला आहे. कार्यक्षेत्रातील एकूण सभासदांच्या 57 टक्के क्षेत्र बागायत आहे. शिवाय संस्थेने अशा योजना राबवल्या आहेत की, ज्यामुळे सभासदांचे महत्तम हित साध्य झाले आहे.

गायकवाड एस. ए. (2007)² यांनी यंशवतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक येथे नाशिक जिल्हा महिला सहकारी बँकांचे सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील योगदानाचे अध्ययन यावर अभ्यास केला आहे. यामध्ये नाशिक जिल्हा महिला सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन संघटन, कार्ये व बँकेच्या नफा-तोटा पत्रकाचे व ताळेबंद पत्रकाचे 2001-2005 या कालावधीचे आर्थिक विश्लेषण केले

आहे.

भोसले जे.पी (2005)³ यांनी जुन्नर, आंबेगाव व खेड तालुक्यामधील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी त्यांनी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोताचा आधार घेतला आहे. त्यांनी 33 प्राथमिक कृषी पतसंस्था अध्ययनासाठी निवडल्या आहेत. तसेच प्रश्नावली, मुलाखत व क्षेत्रीय पाहणीचा प्राथमिक सामुग्री म्हणून उपयोग केला असून 330 लाभार्थी शेतकरी सभासदांकडून प्रश्नावलीच्या स्वरूपात माहिती संकलित केली आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची कार्यप्रणाली, संघटन व व्यवस्थापन, वितरित केलेली कर्ज, सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या विविध सुविधा, संस्थेची वृद्धी व भविष्य आणि ग्रामीण विकासातील योगदान इत्यादी उद्दिष्ट्ये लक्षात घेतली आहेत. सदर अभ्यास करताना प्राथमिक कृषी पतसंस्थांकडून दिल्या जाणाऱ्या सुविधा पुरेशा नाहीत हे गृहीतक विचारात घेतले आहे.

प्रस्तुत अध्ययनात त्यांना असे आढळून आले की, संस्थेच्या एकूण सभासदांपैकी फक्त 69.63 टक्के सभासद कर्जदार आहेत. संस्थेकडून होणारा कर्जपुरवठा अपुरा आहे. लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या आर्थिक गरजा भागविण्याइतपत पीक कर्ज मिळत नाही असे 92.39 टक्के सभासदांचे मत आहे. 77.28 टक्के सभासदांनी असे मत व्यक्त केले आहे की मागणी केल्यापासून 8 ते 15 दिवसांच्या दरम्यान कर्ज मिळते. या संस्था ठेवी गोळा करण्यात अपयशी ठरल्या आहेत. सभासदांच्या विकासासाठी प्रशिक्षण, कार्यशाळा, कार्यक्रम इत्यादींचे आयोजन फक्त 7.68 टक्के संस्था करतात, व्यवस्थापन अयोग्य आहे असे 22.73 टक्के सभासदांचे मत आहे. मान्सूनचा अभाव व हंगामी प्रतिकूल परिस्थिती, सामाजिक व धार्मिक कार्यक्रम, सावकार व शासनाची कर्ज परतफेड, कौटुंबिक खर्च व किंमत पातळीत वाढ, व्यवस्थापकीय अकार्यक्षमता आणि अनावश्यक खर्च, उदा. सामाजिक बंधने, चालीरीती, सण, लग्न इत्यादी कारणांमुळे कर्जाची परतफेड हाऊ शकली नाही. तसेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेकडून मिळणारे कर्ज हे कर्ज नसून एक मदत किंवा बक्षीस आहे असा सभासदांचा चुकीचा समज असल्यामुळे संस्थांची थकबाकी वाढली आहे. अ वर्ग लेखापरीक्षण असलेल्या फक्त 12.72 टक्के संस्था ब वर्ग लेखापरीक्षण असलेल्या 51.52 टक्के संस्था आणि क वर्ग लेखापरीक्षण असलेल्या 36.36 टक्के संस्था आहेत. सभासदांचे दीर्घ

आजारपण, राजकीय दबाव, सभासदांचा मृत्यू इत्यादीमुळे संशयित व बुडीत कर्जाचे प्रमाण 5 ते 20 टक्के एवढे आहे. केवळ 18.18 टक्के कर्जे पशु खरेदीसाठी दिली असून अपुऱ्या वैद्यकीय सुविधामुळे जनावरांचा मृत्यू झाला आहे. त्यामुळे कर्ज वसूल झाले नाही.

दातीर आर.के.(2006)⁴ यांनी सहकारी कृषी पतपुरवठ्याच्या मुल्यमापनासाठी घटक अभ्यास म्हणून नाशिक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित, नाशिक या बँकेचे अध्ययन केलेले आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी त्यांनी प्राथमिक सामुग्रीचा उपयोग केला असून 120 नमुना शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावलीच्या स्वरूपात माहिती संकलित केली आहे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी नाशिक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्यादित नाशिकच्या कामगिरीचे कृषी पतधोरण, वसुली व थकबाकीबाबतच्या समस्या, कार्यात्मक उणिवा, दोष व सद्यःस्थितीतील समस्या, शासनाच्या विविध योजनांमधील सहभाग, पतपुरवठ्याचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम अभ्यासणे इत्यादी उद्दिष्ट्ये लक्षात घेतली आहेत. प्रस्तुत अध्ययनातून त्यांना तालुकानिहाय शाखा विस्तार विषम झालेला आहे असे आढळून आले. बँकेच्या सभासद संख्येतील एकूण वृद्धी 1994 ते 2004 या कालावधीत 30.44 टक्के ही समाधानकारक आहे. वसूल भागभांडवलात एकूण वृद्धी 347.78 टक्के झाली असून ती भक्कम आहे. 1994 ते 2004 या कालावधीत ठेवीतील एकूण वृद्धी 409.10 टक्के आहे. गंगाजळी व इतर निधीची स्थिती चांगली आहे. बाहेरून उभारलेल्या कर्ज रकमेत, खेळत्या भांडवलात सातत्याने वाढ झाली आहे. कृषी व बिगर कृषी कर्जपुरवठ्यात समाधानकारक वाढ झालेली असून नफा तोट्यात चढउतार झाले आहेत इत्यादी सर्वसाधारण निष्कर्ष आढळले. शेतकऱ्यांना या बँकेकडून पुरेसे कर्ज न मिळाल्याने कर्जाच्या इतर स्रोतांचा वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या प्रमाणात 57.5 टक्क्यांवरून 56.67 टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे. तसेच बँकेला 1994 मध्ये प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या माध्यमांतून शेतकऱ्यांना हव्या असलेल्या कर्जापैकी 83.50 टक्के कर्जाची गरज पूर्ण करता आली. 1994 ते 2004 या कालावधीत व्यापारी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचे एकूण प्राप्त कर्जातील प्रमाण 0.43 टक्क्यांवरून 5.21 टक्क्यांपर्यंत वाढले. सहकारी कृषी कर्ज प्राप्त करण्यात बहुतांश शेतकऱ्यांना प्राथमिक कृषी पतसंस्थांकडून अडचणी आल्या आहेत. तसेच एकूण नमुना

शेतकऱ्यांपैकी फक्त 45 टक्के शेतकरी सहकारी कृषी कर्जाचा विनियोग फक्त शेतीसाठी करीत होते. 1994 ते 2004 या कालावधीत बँकेच्या कृषी कर्जातील निष्क्रिय मालमत्तेची येणे कृषी कर्जाशी असलेल्या प्रमाणाची वार्षिक सरासरी 12.85 टक्के होते. अल्पमुदत कृषी कर्जाच्या वसुलीचे वसूलपात्र रकमेशी व थकबाकीचे वसूलपात्र रकमेशी प्रमाण चिंताजनक आहे. तसेच मध्यम मुदत कृषी कर्जाची वसुली व थकबाकीची स्थिती असमाधानकारक असून प्रकल्पांतर्गत दीर्घ मुदत कृषी कर्जाची वसुली व थकबाकीची स्थिती चिंताजनक आहे असे आढळून आले आहे.

टाकळकर जे.डी (1983-84)⁵ यांनी खेड तालुक्यातील 20 प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे सूक्ष्म पातळीवर अध्ययन केले आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी त्यांनी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतांचा आधार घेतला आहे. सहकारी पतपुरवठ्याचे विस्ताराने मूल्यमापन करणे, उत्पादक कार्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा वापर करून याच कारणासाठी झाला अथवा नाही याची तपासणी करणे आणि सहकारी कर्जाच्या असमाधानकारक वसुलीची कारणे शोधून काढणे इत्यादी उद्दिष्टांवर आधारित अभ्यास केलेला आहे.

प्रस्तुत अभ्यासात भूमिहीन शेतमजूर आणि कुळे यांना संस्थेच्या सदस्यत्वामध्ये प्रतिनिधीत्व मिळत नसून कर्जदार सभासदांचे प्रमाण एकूण सभासदांच्या 50 टक्के आहे. म्हणजेच फक्त 50 टक्के सभासद कर्ज घेतात. मे व जूनमध्ये पीक कर्जाला सर्वाधिक मागणी असून हे कर्ज रोख स्वरूपात दिले जाते. मात्र या कर्जाचा पुरवठा पुरेसा झाला नसल्याचे आढळून आहे. पीक कर्जव्यवस्थेचा सर्वाधिक फायदा मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना झाला असून अल्पभूधारकांना पुरेसा कर्जपुरवठा झाला नाही. प्राथमिक कृषी पतसंस्था ठेवी स्वीकारत नसल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती दुर्बल आहे तसेच या संस्थांचे कर्जविषयक धोरण पुरोगामी नाही. उत्पादक कर्जाचा वापर सामाजिक रुढी, परंपरा, सण, लग्न इत्यादी अनुत्पादक व गैरवापरासाठी झाला आहे. संस्थेचे थकबाकीचे प्रमाण अधिक आहेच परंतु पीक कर्जपुरवठा अपुरा असून देखील थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. 2 वर्षांपर्यंत व 5 वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीतील थकबाकी अधिक प्रबळ आहे. व्यवस्थापकीय अकार्यक्षमतेमुळे वसुलीचे प्रमाण घटले आहे. त्याचबरोबर असे दिसून आले की मान्सूनचा अभाव, पीक हंगामातील समस्या, कर्जाचा सामाजिक व धार्मिक कारणासाठी खर्च,

कौटुंबिक खर्च व किंमत पातळीतील वाढ होत असून सभासद सर्वप्रथम सावकार, व्यापारी, यांचे कर्ज परत करतात व जर रक्कम शिल्लक राहिली तरच संस्थेचे कर्ज परत करतात यामुळे कर्ज परतफेडीत अडचणी येऊन प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या थकबाकीत वाढ झाली आहे असे निष्कर्ष आढळून आले.

पवार ए.एम.(मार्च, 2006)⁶ यांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा ऐतिहासिक आढावा घेत 1994 ते 2004 या कालखंडात पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने उपलब्ध करून दिलेल्या कृषी कर्ज पुरवठ्याचा अभ्यास केलेला आहे. त्यांनी आपल्या अभ्यासात पुणे जिल्ह्यात एकूण शेती कर्जाच्या मागणीपैकी 32.3 टक्के वित्तपुरवठा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून उपलब्ध होतो व कर्जपुरवठ्यातील मोठा वाटा बारामती, इंदापूर, दौंड, हवेली, शिरूर, खेड व जुन्नर या विशिष्ट सिंचनामध्ये अग्रेसर असणाऱ्या तालुक्यांना उपलब्ध होतो त्याचवेळी भोर, वेलहे, मुळशी, मावळ, आंबेगाव व पुरंदर या तालुक्यांना कमी प्रमाणात वित्तीय कर्जे प्राप्त होतात. सिंचन सोयीच्या प्रमाणाचा कर्ज वितरणावर मोठा प्रभाव असतो असे त्यांना दिसून आले.

त्यागी आर.बी. (1968)⁷ यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी सहकारी चळवळीचे प्रतिमान विशद करताना एक गाव, एक सहकारी पतसंस्था व एक गाव, एक समाज ही संकल्पना पूर्णतः अपयशी ठरलेली आहे. ग्रामीण भागात बचतीला प्रोत्साहन देऊन तेथील बचत ग्रामीण विकासासाठी वापरात आणावी या उद्देशाने स्थापन केलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या उद्दिष्टांपासून दूर असून त्यांच्यापुढे भांडवलाचा गंभीर प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

माथुर बी. एस. (1983)⁸ यांच्या मते शेती विकासाची मूलभूत अट म्हणजे संस्थात्मक ग्रामीण वित्तपुरवठा स्रोत आहे. आजच्या प्रगत देशातील कृषी विकासात एकात्मिक संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्थांचा वाटा मोठा आहे. संस्थात्मक वित्तीय संस्थांची कार्यप्रणाली शेती व्यवसायात दारिद्र्याचे दृष्टचक्र भेदणारी, वेठबिगारी, कर्जबाजारीपणा, व गुलामगिरी संपृष्टात आणणारी असून त्यामुळे शेतीची उत्पादकता, उत्पादन वाढून शेती व्यवसायात नवचैतन्य वाढीस लागते.

बैद्यनाथन मिश्रा (1997)⁹ यांच्या मते जागतिकीकरण आणि स्पर्धात्मक वातावरणाचा परिणाम केवळ औद्योगिक क्षेत्रे व व्यापारी बँकातील सुधारणा प्रक्रियेत बदल घडवून आणणारा

ठरलेला नाही तर कृषी आणि सहकारी वित्तपुरवठा प्रणालीवर सुधारणांचा प्रभाव वाढतो आहे. शासनावरील सहकारी पतसंस्थांचे अवलंबित्व झपाट्याने कमी होत असून संसाधन निर्मितीचे नवनवीन मार्ग शोधणे आणि गुंतवणुकीच्या संधी शोधणे आवश्यक ठरत आहे.

मुदगल एम.के.(1998)¹⁰ यांच्या मते सहकारी वित्तपुरवठा ग्रामीण व कृषी क्षेत्रात महत्वाचे योगदान देत आहे. हरितक्रांती यशस्वी होण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांचा सहभाग मोठा आहे. याचबरोबर श्वेतक्रांतीतील सहकारी क्षेत्राचा वाटा जागतिक पातळीवर सर्वज्ञात आहे त्यामुळेच भारतीय शेतीचा विचार सहकारी वित्तीय संस्थांशिवाय करणे अशक्य ठरते.

3.3 ग्रामीण वित्तपुरवठा धोरण (Rural Credit Policy)

भारतात कृषी व ग्रामीण वित्तपुरवठाविषयक धोरणात्मक कृषीयोजना राबवल्या गेल्यामुळेच विकासापासून वंचित असणाऱ्या प्राधान्यक्रम क्षेत्रातील घटक म्हणून शेती विकासाला काही प्रमाणात बळकटी प्राप्त झाली आहे. ग्रामीण वित्तपुरवठा धोरणाबाबत तज्ञांनी मांडलेले विचार पुढील प्रमाणे आहेत.

रत्नपारखे ए.एन. व पागीरे बी.यू. (1999)¹¹ यांनी आपल्या शोध निबंधात सांगितले की सहकारी वित्तपुरवठा संस्थांनी निश्चित केलेले पीकवार दर हेक्टरी कर्जपुरवठ्याचे धोरण आणि कर्जमागणी यांचे परीक्षण करून असे सांगितले की बाजरी व भुईमूग पिकांचे बाबतीत कर्जमागणी व कर्जपुरवठा धोरण यामध्ये मर्यादित फरक दिसून येतो. परंतु ऊस पिकाबाबत एकूण येणारा खर्च आणि उपलब्ध होणारा वित्तपुरवठा यामध्ये मोठा फरक आहे. अन्नधान्य पीक पध्दतीतील थोडा फरक अन्य कर्जपुरवठा स्रोतांच्या साहाय्याने भरून काढता येतो. परंतु ऊस पिकाबाबत त्याला मर्यादा येत असल्यामुळे दर हेक्टरी उत्पादन व उत्पादकतेवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम झालेले दिसून येतात.

सूर्यवंशी एस.पी. (1999)¹² यांनी आपल्या शोध निबंधात सांगितले की शेतकऱ्यांकडून अतिरिक्त मूल्याची आदाने वापरात येत असल्यामुळे त्यांची कर्ज रकमेची मागणी वाढत आहे. अतिरिक्त मूल्याची आदाने म्हणजे अवजड यांत्रिक अवजारे, खर्चिक तंत्रज्ञान, रासायनिक खतांचे वाढते प्रमाण इत्यादी असून त्यामुळे शेतकऱ्यांची प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्ज

निधीची मागणी वाढत असून त्यांना मागणी एवढे कर्ज देणे आवश्यक आहे. कर्जपुरवठा करताना पीक उत्पादनाचा खर्च विचारात घ्यावा.

3.4 सहकारी संस्थांची भूमिका (Role of Co-operative Society)

ग्रामीण विकास प्रक्रियेत सहकारी संस्थांच्या भूमिकेबाबत विविध तज्ञांनी आपले दृष्टीकोन मांडलेले आहेत. सहकारी संस्थांची कार्यप्रणाली आणि ग्रामीण अर्थकारणाच्या गरजा यावर भाष्य नोंदवताना विचारवंतानी मांडलेली मते पुढीलप्रमाणे आहेत.

सदर अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांची कामगिरी अणि व्यवहार्यता यांचे परीक्षण करणे हे उद्दिष्ट लक्षात घेतले आहे. प्रस्तुत अभ्यासात महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या संख्येत घट झाली आहे. संस्थेच्या कर्ज वितरणाबरोबच ठेवीमध्ये संख्यात्मक वाढ झाली आहे. सभासद संख्येमध्ये वाढ झाली असली तरी कर्जदार सभासद संख्येच्या टक्केवारीत घट झाली आहे. तसेच त्रिस्तरीय सहकारी पतपुरवठयामधील सर्वात खालच्या स्तरावरील नागरी सहकारी बँकांचे वरच्या स्तरावरील संस्थावर व शासनावर अवलंबित्व जास्त आहे. भारतातील सर्व राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्यात नागरी सहकारी बँका सर्वात जास्त असल्यातरी त्यांची गुणात्मक वाढ झालेली नाही. 2001 ते 2011 या कालखंडात या नागरी बँकांचा नफा कमी होत गेलेला आहे.

माथूर बी.एस.(1980)¹³ यांनी आपल्या शोध निबंधात सांगितले की सहकारी संघटन प्रणालीतील वित्तीय सेवा, विक्रेय सेवा, प्रक्रिया उद्योग, सहकारी दूध संघ इत्यादी ग्रामीण अर्थकारणाचे सर्वोत्तम विकास स्रोत आहेत. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व नागरी सहकारी बँका या समाजाच्या भांडवलविषयक कमाल गरजांची पूर्तता करतात. भारतीय ग्रामीण जीवनाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सहकार प्रणालीची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

जुगळे व्ही.बी. (1995)¹⁴ यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या Grass without root प्रकारच्या म्हणजेच केवळ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या प्रतिनिधी असून केवळ त्यांच्या कर्जांचे वाटप व वसुली करण्याचे काम करतात. त्यामुळे भारतीय ग्रामीण सहकारी संस्थांचे पुनर्संघटन करण्याची आवश्यकता आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी

पतसंस्थाऐवजी सहकारी ग्राम बँका (Co-operative Village Banks) ही संकल्पना राबवावी. ग्रामीण बचती गोळा करण्यावर अधिक भर देऊन त्यातून ग्रामीण कर्जपुरवठ्याच्या गरजा भागवल्या गेल्या पाहिजेत.

3.5 उत्पादन आणि उत्पन्नावरील प्रभाव (Impact of Production Income)

सहकारी वित्तपुरवठा पध्दती ग्रामीण व कृषी क्षेत्रासाठी भांडवल पुरवठ्याचे परिणामकारक स्रोत आहेत. अर्थशास्त्रातील विकासाच्या सिध्दांतानुसार भांडवली गुंतवणूक ही उत्पादन, उत्पादकता व उत्पन्न यात वृद्धी प्रेरणा निर्माण करते परिणामी विकास प्रक्रिया जाणून घेण्यासाठी सहकारी पतधोरणाचा उत्पादन व उत्पन्नावरील प्रभाव महत्वाचा ठरतो.

वाळुंज एस.आर. (नोव्हेंबर 2000)¹⁵ यांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरानगर अंतर्गत लोणी, राहुरी व संगमनेर तालुक्याचा काही भाग मिळून प्रवराक्षेत्र निश्चित करून सहकारी बँकांचे पतपुरवठा धोरण ग्रामीण व कृषी विकास आणि रोजगारावर कसा परिणाम करते याबाबत 1989 ते 1999 या कालखंडाचा अभ्यास केलेला आहे. प्रस्तुत अभ्यासात प्रवरा भाग 89 टक्के बागायती क्षेत्र असून सहकारी बँकांनी उपलब्ध करून दिलेल्या कर्जामुळे शेतीची उत्पादकता, सिंचनक्षमता, रोजगार पातळी इत्यादी वाढ झाली त्याचवेळी सहकारी बँका व वित्तीय संस्थांच्या कर्ज परतफेडीबाबत शेतकरी लाभार्थींच्या इच्छेचा अभाव इत्यादीमुळे प्रमाणात वाढून या संस्था आर्थिक आजारपणाच्या उंबरठ्यावर आहेत.

भाटीया बी.एस.व वर्मा एच.एल. (1994)¹⁶ भारतीय आर्थिक विकासात सहकारी बँकांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे. पंजाब, हरियाना, मध्यप्रदेश इत्यादी राज्यात हरितक्रांती यशस्वी होण्यात नागरी सहकारी बँकांचा मोठा वाटा आहे. कारण त्यांनी योग्यवेळी व आवश्यक इतका वित्तपुरवठा उपलब्ध करून दिलेला होता. भारतीय ग्रामीण व शहारी विकासाचा करावयाचा असेल तर सहकारी वित्तीय बँकांची व्याप्ती व विस्ताराला मोठी संधी आहे.

गुलाबसिंग आझाद (2007)¹⁷ यांनी मांडलेल्या शोध निबंधात असे दिसून आले की शेतीतील उत्पादकता वाढवण्यात प्राथमिक सहकारी कृषी संस्थांचा सहभाग मोठा आहे. शेतीतील उत्पादन व उत्पादकता वाढीसाठी ज्या सहयोगी सेवांची निर्मिती करण्यात आली त्यामध्ये

रासायनिक खतांचा पुरवठा वाढविण्यासाठी वित्तपुरवठा, उत्पादनवर्धक बी-बीयाणांच्या वापराबाबतच्या जाणीवा निर्माण करणे, कीटकनाशकांचा पुरवठा, सिंचनाच्या सोयी इत्यादी साठी कर्जपुरवठा तसेच विक्री सुविधा उपलब्ध करून दिल्या सद्यःस्थितीत भारतीय शेती विकासातील अविभाज्य घटक म्हणून सहकारी संघटनांकडे पाहिले जात आहे.

3.6 कर्ज परतफेड क्षमता (Repayment Capacity)

शेती व्यवसायातील अनिश्चितता आणि मोठे प्रमाण यामुळे कृषी कर्जे जोखमीची मानली जातात. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर प्रदीर्घ कालखंडात कृषी कर्जाबाबत संस्थात्मक वित्तपुरवठा संस्थांचे धोरण नेहमीच उदासीन राहिलेले दिसून येते. या दृष्टीने शेती कर्जे आणि त्यांची परतफेड क्षमता यावर संशोधकांनी केलेला अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

पाटील एस.जी.(1991)¹⁸ यांनी पीएच्.डी.पदवीसाठी सादर केलेल्या प्रबंधात धुळे जिल्ह्यातील दहा तालुक्यातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याच्या समस्यांचे अध्ययन केले आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी त्यांनी प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोताचा आधार घेतला असून सहकारी संस्थेतील अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या आहेत व शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून व्यवस्थाबध्द यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने माहिती संकलित केली आहे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा चळवळीच्या प्रमुख समस्यांचे परीक्षण करणे व दुर्बलतेची कारणे शोधणे, संघटनात्मक संरचनेचे परीक्षण करून ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा वितरणासाठी वापरलेल्या धोरणाची व प्रक्रियाची माहिती घेणे, ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्यातील पोकळी शोधणे, ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा चळवळीची प्रगती आणि कामगिरी यांचा आढावा घेणे, शेती अर्थव्यवस्थेवर ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याचा परिणाम अभ्यासणे इत्यादी उद्दिष्ट्ये लक्षात घेतली असून प्रस्तुत अध्ययन करताना त्यांनी तालुक्यांतर्गत व क्षेत्रांतर्गत ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याच्या वितरणात विषमता आहे, कर्ज मंजूरीची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असून कर्जाचा वापर अनुत्पादकतेसाठी झाला आहे व कर्ज वसुलीची परिस्थिती समाधानकारक नाही. दीर्घकालीन व अल्पकालीन सहकारी पतपुरवठा व ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या इतर संस्था यांच्यात समन्वयाचा अभाव असून विविधीकरण करण्यास सहकारी पतसंस्था अपयशी ठरल्या आहेत इत्यादी गृहितके

विचारात घेतली आहेत.

प्रस्तुत अध्ययनात धुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा चळवळ शासनाच्या व नोकरशाहीच्या हस्तक्षेपाने त्रस्त आहे. बहुतांश संस्थांचे नेतृत्व गतिशील व कार्यक्षम नाही. बहुतांशी संस्था आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असून प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची आर्थिक परिस्थिती हालखोतीची असल्याने त्या सुरळीतपणे चालू शकत नाहीत. संघटनात्मक व कार्यात्मक अकार्यक्षमता असून पुरेसे तांत्रिक कौशल्य आणि व्यवस्थापनाचा अभाव आहे.

कर्ज मंजूरी व वितरण यांमध्ये विलंब, भ्रष्टाचार व गैरव्यवहाराबरोबरच ग्रामीण कर्जपुरवठ्यात प्रादेशिक व वर्गनिहाय विषमता आढळून आली. तसेच या सहकारी पतपुरवठ्याचा विपणनाशी संबंध नाही. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका शेतकऱ्यांच्या गरजा पूर्ण करत नसून सहकारी पतपुरवठ्यामध्ये अल्पकालीन, मध्यमकालीन व दीर्घकालीन कर्जांमध्ये समन्वय नाही. सहकारी पतपुरवठा संस्था व व्यापारी बँका बरोबरच इतर ग्रामीण पतपुरवठा संस्था यांच्यात समन्वयाचा अभाव आहे.

बहुतांशी संस्थामध्ये संघटनात्मक व कार्यात्मक अकार्यक्षमता आहे, कार्याच्या विविधीकरणाचा अभाव आहे. निधीचा व उत्पन्नाचा गैरवापर राजकीय दबावामुळे कर्ज परतफेडीची अनिच्छा, शेतकऱ्यांची दुर्बल व अस्थिर वित्तीय स्थिती, उत्पादनाच्या अल्प किंमती, कुटुंबाचा उत्पन्नापेक्षा अधिक उदरनिर्वाह खर्च व नवीन कर्जाचा जुन्या कर्जाच्या परतफेडीसाठी वापर इत्यादीमुळे कर्ज परतफेडीवर परिणाम होऊन थकबाकी वाढली आहे. तसेच सहकारी संस्था ग्रामीण पतपुरवठ्यासाठी एकमेव स्रोत नाहीत हे निष्कर्ष आढळून आले.

दत्ता एस.के. (1991)¹⁹ यांना असे दिसून आले की प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांकडून शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष करण्यात येणाऱ्या कर्जपुरवठ्यात होणारी दिरंगाई हीच कर्ज परतफेडीबाबत समस्या निर्माण करणारी ठरते. कारण उशिरा व अयोग्य वेळी मिळणारी कर्जे अनुत्पादक कारणासाठी खर्च होतात किंवा उपभोग्य कारणासाठी खर्च होतात व कर्जफेड कठीण होते.

दांडेकर एम.एम.(1994)²⁰ यांनी आपल्या शोध निबंधात सांगितले की संपूर्ण सहकारी वित्तपुरवठा प्रणाली ही अतिशय दुबळ्या पायावर उभी आहे. यामध्ये मुख्यतः प्राथमिक कृषी

सहकारी संस्था यांचा समावेश आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आर्थिकदृष्ट्या आजारी आहेत कारण त्यांची कर्ज वितरण प्रणाली थकबाकी वाढवणारी आहे. भारतीय कृषी क्षेत्राला वित्तीय संसाधने उपलब्ध करून देण्यासाठी सहकारी पतपुरवठ्याचे योगदान उल्लेखनीय आहे व सहकारी वित्तीय संस्थाबाबत कोणतेही निकष लावताना या बाबीकडे दुर्लक्ष होता कामा नये.

गोपाललाल जैन (2000)²¹ यांनी आपल्या शोधनिबंधात सांगितले की प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला जिल्हा पातळीशी जोडण्याचे कार्य करतात. शासनाने सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना परंपरागत कर्जबाजारीपणाच्या प्रभावातून बाहेर काढून त्यांच्यामध्ये बचतीची प्रेरणा प्राप्त करून दिलेली आहे. सावकाराच्या गुलामगिरीचा प्रतिकार करण्याची शक्ती प्रदान करण्याबरोबर स्पर्धात्मक विचार रुजवण्यात सहकारी वित्तप्रणाली काही प्रमाणात यशस्वी झालेली आहे.

घाडगे जे.एस. (डिसेंबर 2007)²² यांनी एम्.फिल. पदवीसाठी जिरायत व बागायत भागातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास, विशेष संदर्भ बारामती तालुका या विषयावर प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची आर्थिक परिस्थिती, थकबाकी, कृषी विकासातील सहभाग याबाबत अभ्यास केलेला आहे. सदरचा अभ्यास बारामती (जि.पुणे) या तालुक्यातील 20 प्राथमिक सहकारी पतसंस्था निवडून त्यांचा 2001 ते 2005 या कालखंडाचा अभ्यास केलेला आहे. प्रस्तुत अभ्यासात जिरायत भागापेक्षा बागायत क्षेत्रातील पतसंस्थांतील सभासद संख्येत अधिक वाढ झालेली आहे व त्यांचे कर्जलाभार्थी अधिक आहेत, बागायत भागातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची नफा क्षमता अधिक आहे व त्यातील काही संस्थांनी 4 टक्के ते 15 टक्के दराने आपल्या सभासदांना लाभांशाचे वितरण केलेले आहे. 30 टक्के कर्जाचा विनियोग शेतीसाठी केलेला आहे व 32.86 टक्के कर्ज जुन्या कर्जाची परतफेड, उपभोगखर्च, शिक्षण, लग्न समारंभ इत्यादी कारणांसाठी केला होता. कर्जवसुलीबाबत जिरायत क्षेत्रात 43.35 टक्के व बागायत क्षेत्रात 56.04 टक्के कर्ज वसुलीचे प्रमाण असून थकबाकीचा प्रश्न गंभीर होत असल्याचे म्हटले आहे. थकबाकीवाढीची कारणे म्हणून दुष्काळ, कर्जाचा अयोग्य विनियोग, शेतमालाच्या घटत्या किंमती इत्यादी कारणे नमूद केलेली आहेत.

जुल्का ए. सी. आणि अरोरा एस.(2005)²³ यांनी आपल्या शोध निबंधात निष्कर्ष नोंदवताना असे नमूद केलेले आहे की, सहकारी वित्तपुरवठ्याच्या साहाय्याने ज्या विभागातील शेतकऱ्यांनी शेतीमध्ये रचनात्मक सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत. त्या शेतकऱ्यांची कर्जनिधी परतफेड समाधानकारक आहे.त्याचवेळी ज्या विभागात कर्जाऊ भांडवलाचा वापर करून सुध्दा परंपरागत पध्दतीची शेती टिकून आहे तेथे कर्जनिधी परतफेडीची समस्या वाढत आहे. सधन शेती विभागात कृषिकांची सर्वसाधारण प्रवृत्ती कर्जमुक्त होऊन शेती उत्पन्नातून सुखद, चैनीच्या गरजा पूर्ण करण्याची आढळते.

खुश्रो ए.एम.(1989)²⁴ भारतीय कृषी संबंधित वित्तपुरवठा करणाऱ्या सहकारी कृषी पतपुरवठा संस्था, सहकारी बँका, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका इत्यादीच्या थकीत कर्जाचा प्रश्न अनेक वर्षांपासून सातत्याने वाढत असून आता त्याने गंभीर स्वरूप धारण केलेले आहे की ज्यामुळे भारतीय वित्तीय संस्था आणि बँकिंग क्षेत्राचे भक्कम स्वरूप ठिसूळ होत आहे. जो पर्यंत कृषी अर्थव्यवस्थेतील गुंतागुंतीचे स्वरूप आणि शेती व्यवसायातील मूलभूत समस्या परिणामकारकपणे सोडवल्या जात नाहीत तोपर्यंत थकबाकीच्या समस्येचे निराकरण होणार नाही.

सी. रंगराजन (माजी गव्हर्नर आर.बी.आय) (1997)²⁵ 1980 च्या दशकात शेती व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी उपलब्ध आकडेवारीनुसार कर्ज वितरणाच्या दरापेक्षा कर्ज थकबाकीचा दर अधिक होता. यामध्ये कर्ज वसुली मागणीच्या प्रमाणात थकबाकीचे प्रमाण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाबाबत 59 टक्के, भूविकास बँका 61 टक्के, प्रादेशिक ग्रामीण बँका 58 टक्के आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाबाबत हेच प्रमाण 61.8 टक्के होते. दारिद्र्य निवारणांतर्गत योजनातील वसुली अतिशय अत्यल्प होती. कर्ज थकबाकीचा प्रश्न अधिक गंभीर होण्यास राज्य सरकारचा अनेक वर्षांपासूनचा वित्तीय व व्यवस्थापकीय नियंत्रणाचा सहभाग आणि सहकारी तत्वज्ञानाचा सहकारी व्यवस्थापनात पडलेला विसर यामुळे सहकारी चळवळीचे चारित्र्य बदनाम होत आहे.

वेंकटचारी के.टी.(1978)²⁶ यांनी आपल्या शोध निबंधात तामिळनाडू राज्यातील थिरुमेनामेडू गावातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेच्या वाढत्या थकबाकीची समस्या आणि सातत्याने थकबाकीच्या कारणांचा अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत अध्ययनातून त्यांना कर्ज मंजूरी व

वितरणासंबंधीचे नियम जाचक आहेत. कर्जपुरवठा वेळेवर उपलब्ध होत नसून पुरेसा कर्जपुरवठा करण्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था असमर्थ ठरल्याने सभासद बिगर संस्थात्मक स्रोतांचा वापर करतात यामुळे सर्व स्तरातील सभासद हे थकबाकीदार आहेत असे निष्कर्ष मांडले.

3.7 सहकारविषयक विविध समित्या (Various committees on co-operation)

भारतातील सहकारी चळवळ ही शंभर वर्षे पूर्ण झालेली व भारतीय उपखंडात सर्वदूर खोलवर रुजलेली आहे. सहकारी चळवळीचे वेळोवेळी मुल्यांकन करून त्यांचे स्वरूप व कार्यपध्दतीत आवश्यक लवचिकता प्राप्त करून देण्याच्या उद्देशाने अल्प, मध्यम व दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करणाऱ्या बँकांची रचना तयार केलेली असून स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून विविध समित्या, अभ्यासगट यांच्याकडून सहकारी वित्तीय रचनेचे स्वरूप कार्यपध्दती इत्यादीबाबत अभ्यासपूर्वक शिफारशीच्या साहाय्याने सहकारी बँकांमध्ये सुधारणा आणि गुणात्मक दृष्टीकोन प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो.

सरैय्या समिती (1945)¹

भारत सरकारने 1945 मध्ये सरैय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकारविषयक नियोजन समितीची स्थापना केली. या समितीने पुढील ठळक शिफारशी केल्या.

- अ) कृषी जीवन पध्दतीवर सहकाराने मोठा प्रभाव निर्माण केलेला असून शेतकऱ्यांची सर्वकष जीवनमानपातळी वाढवण्यासाठी सहकारप्रणालीचा विकास करणे आवश्यक आहे.
- ब) पुढील दहा वर्षांत देशातील किमान 50 टक्के गावे व 30 टक्के ग्रामीण लोकसंख्या सहकाराच्या प्रभावाखाली आणण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
- क) एका खेडेगावातील प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थेची किमान सभासद संस्था 50 असावी.
- ड) सभासदांचा विक्रेय वाढावा व त्याची खरेदी विक्री सहकारी बाजारसंस्थांच्या साहाय्याने करावी.

सरैया समितीच्या सर्व शिफारशी शासनाने स्वीकारल्या

दामले समितीचा अहवाल (1958-59)²

दामले के.आर. यांच्या अध्यक्षतेखाली भारत सरकारने सहकारासंबंधी धोरण ठरवण्यासाठी

1958 मध्ये अभ्यासगट स्थापन केला. या अभ्यासगटाने पुढील शिफारशी केल्या.

अ) प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थेचे एक महसुली गाव एवढेच कार्यक्षेत्र असावे.

ब) प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांनी सभासदांसाठी साठवणगृहाच्या सोयी उपलब्ध करून घ्याव्यात. प्रत्येक भागात साठवणगृह उपलब्ध करून देणे शक्य नसेल तर दहा गावांच्या समूहासाठी एक साठवणगृह उपलब्ध करून द्यावे.

गोरवाला समिती (1951)³

1951 मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने श्री गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामीण पतपुरवठा पाहाणी समितीची स्थापना केली. गोरवाला समितीने आपला अहवाल 1954 मध्ये सादर केला. त्यामध्ये संस्थात्मक आणि बिगर संस्थात्मक कृषी वित्तपुरवठा अनुक्रमे 7.3 टक्के व 92.7 टक्के होता. समितीने पुढील शिफारशी केल्या.

अ) अल्प मुदतीची पीक कर्ज योजना अंमलात आणावी पीक कर्जे उत्पादकाच्या मालकीच्या मालमत्तेवरून न ठरवता ती लागवडीखालील क्षेत्रानुसार उपलब्ध करून द्यावीत.

ब) राष्ट्रीय सहकारी विकास व गोदाम मंडळ स्थापन करावे आणि राष्ट्रीय व राज्यस्तरावर साठवणक्षमता वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.

क) इम्पिरियल बँक आणि तिच्या सलग्न बँका यांचे विलीनीकरण करून स्टेट बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करावी. या बँकेने ग्रामीण कृषी व सहकारी क्षेत्राला वित्तपुरवठा व समन्वयाचे कार्य करावे.

मेहता समिती (1960)⁴

सहकारी वित्तपुरवठ्याचा अभ्यास करण्यासाठी 1960 मध्ये व्ही.एल. मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आलेल्या समितीने पुढील शिफारशी केल्या.

1. रिझर्व्ह बँकेकडून सहकारी बँकांना सहज व सुलभ कर्जपुरवठा धोरण राबवावे.
2. पीक कर्जपुरवठ्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती बँकांना लेखा परीक्षण वर्गवारीनुसार भारतीय रिझर्व्ह बँकेने बँकदरापेक्षा 2 टक्के कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करावा.
3. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या पर्यवेक्षणाची जबाबदारी जिल्हा मध्यवर्ती बँकांकडे

सोपवावी.

4. सहकारी संस्थातील काम करणाऱ्यांना आवश्यक प्रशिक्षण व गरजेनुसार उजळणी वर्ग इत्यादीचे आयोजन करावे.

पटेल समिती (1961)⁵

सहकारी संस्था मार्फत शासनाच्यावतीने पुरवठ्यात येणाऱ्या तगाई कर्जे (Taccavi Loans) व इतर सुविधांच्या संघटनात्मक कार्यपध्दतीविषयी व व्यवस्थापकीय समस्यांच्या अभ्यासासाठी पटेल समितीची 1961 मध्ये नेमणूक करण्यात आली. या समितीने 1963 मध्ये आपला अहवाल सादर केला. पटेल समितीने आपल्या शिफारशी नोंदवताना शासनाने कृषीविषयक सर्व कर्जपुरवठा आणि सवलती सहकारी संस्थामार्फत शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून आल्यात. ज्या कर्जपुरवठ्यात मोठी जोखीम आहे. अशी कर्जे शासनाने प्रत्यक्षपणे शेतकऱ्यांना द्यावीत. शासनाने प्रतिवर्षी अर्थसंकल्पीय तरतूदी करून सहकारी संस्थांना कर्जे उपलब्ध करून द्यावीत व सहकारी संस्थांना भक्कम वित्तीय पाठबळ उपलब्ध करून द्यावे.

मिर्धा समिती (1964)⁶

सहकारी चळवळीच्या वाढीसाठी उपाययोजना सूचविण्यासाठी मिर्धा समितीची नियुक्ती करण्यात आली. या समितीने ऑगस्ट 1965 मध्ये केंद्र सरकारला आपला अहवाल सादर केला.

1. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थामध्ये खुल्या सभासदत्वाचे तत्व कायद्याने लागू करावे.
2. प्रत्येक तीन वर्षासाठी निवडणूक पध्दतीने व्यवस्थापन मंडळ अस्तित्वात यावे. निवडणूक प्रक्रिया सर्वसाधारण सभेतून व्हावी.
3. शासनाने सहकारी क्षेत्राला मदत करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात पुढाकार घ्यावा
4. सहकारी क्षेत्रासाठी ठेव विमा योजना लागू करावी की त्यामुळे समाजाचा सहकारी क्षेत्रावरील विश्वास दृढ होईल.
5. लेखा परीक्षण यंत्रणा कार्यक्षम करावी व नियमित लेखा परीक्षण सक्तीचे करावे.

व्यंकटपैया समिती (1969)⁷

अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समितीची स्थापना बी. व्यंकटपैया यांच्या

अध्यक्षतेखाली करण्यात आली. या समितीला ग्रामीण कर्जपुरवठ्याचे पुनर्संघटन व उपाय योजना सूचवण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आली. समितीने पुढील ठळक शिफारशी केल्या.

1. कृषी पतपुरवठा मंडळाची स्थापना करावी.
2. भारतातील निवडक जिल्ह्यात लहान शेतकरी विकास संस्था स्थापन कराव्यात.
3. शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या मागासक्षेत्रात ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळ स्थापन करावे.
4. कृषी पुनर्वित्त महामंडळाची भूमिका अधिक सक्षम होण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
5. सहकारी पतसंस्था व व्यापारी बँकाकडून वेळेवर व पुरेसा कृषी पतपुरवठा होण्यासाठी उपाययोजना राबवाव्यात.

संथानम समिती (1969)⁸

संथानम यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकारविषयक समितीने आपल्या अहवालात पुढील शिफारशी केल्या आहेत.

1. सभासद शेतकरी कुटुंबांचा उपभोगविषयक खर्च विचारात घेऊन लागवडयोग्य प्रमाणानुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी कर्जपुरवठा उपलब्ध करून घ्यावा.
2. जमीन महसूल कायद्यातर्गत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कर्ज वसुलीचे अधिकार असावेत.
3. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांनी दिलेल्या कर्जावरील व्याजदर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना द्यावा लागणारा व्याजदर यामध्ये 3 टक्के अंतर असावे.

शेतकरी सेवा संघ (1971)⁹

कृषीविषयक राष्ट्रीय आयोगाने डिसेंबर 1971 मध्ये आपल्या अंतरीम अहवालात शेतकरी सेवा संघाची शिफारस केली व शेतकरी सेवा संघाची कार्यप्रणाली पुढीलप्रमाणे असावी असे सुचवले.

1. लहान शेतकऱ्यांसाठी शेतीच्या सर्वांगीण विकासाच्या हेतूने सर्व प्रकारची कर्जे, तांत्रिक सहकार्य, मदत आणि कृषी संबंधित सर्व प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देणे.
2. शेतकरी सेवा संघाचे एक तालुका किंवा 10000 लोकसंख्या एवढे कार्यक्षेत्र असावे, ज्यामुळे

असा शेतकरी सेवा संघ कार्यात्मकदृष्ट्या सक्षम ठरेल.

3. शेतकरी सेवा संघाला व्यापारी बँका किंवा सहकारी बँकांनी वित्तीय सहकार्य करावे.

भारत सरकारने शेतकरी सेवा संघाच्या शिफारशींवर विचार करण्यासाठी स्वतंत्र अभ्यासगट नियुक्त करण्याचे ठरवले.

बावा समिती (1971)¹⁰

श्री. बावा यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात आलेल्या विशेष अभ्यास गटाने आग्रहाने प्रतिपादन केले की देशात मोठ्या संख्येने असणाऱ्या आदिवासी विभागात आदिवासी बहुविध सहकारी संस्था स्थापन कराव्यात.

अखिल भारतीय कर्जे आणि गुंतवणूक पाहणी समिती (1971-72)¹¹

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने स्थापन केलेल्या पाहणी अभ्यासानुसार जून 1971 मध्ये भारतातील ग्रामीण कुटुंबाचे डोक्यावर एकूण कर्ज 3848 कोटी रुपये आहे. 1961 च्या तुलनेत ग्रामीण कुटुंबाचा कर्जबाजारीपणा 96.73 टक्के इतका वाढलेला आहे.

पाहणीत असेही निदर्शनास आले की ग्रामीण कर्जबाजारीपणात बिगर संस्थात्मक घटकांचे वर्चस्व मोठ्या प्रमाणात वाढत असून बिगर संस्थात्मक घटकाचा एकूण शेती व ग्रामीण वित्तपुरवठ्यातील वाटा 68 टक्के इतका मोठा आहे.

हजारी समिती (1975)¹²

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने 1975 मध्ये आर.के.हजारी यांच्या अध्यक्षतेखाली संघटित सहकारी पतपुरवठा रचनेची व्यवहार्यता अभ्यासण्यासाठी समिती नियुक्त केली. समितीने वित्तपुरवठ्यात निर्माण झालेला असमतोल स्पष्ट करताना सहकारी पतपुरवठा संस्थांना पूर्ण क्षमतेने आपली कार्यपध्दती राबवण्यासाठी सहकारी पतसंस्थांना योग्य त्या प्रमाणात कर्जपुरवठ्याच्या सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात अशी शिफारस केली.

कामथ कार्यकारी गट (1976)¹³

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ऑगस्ट, 1976 मध्ये सी.ई. कामथ यांच्या अध्यक्षतेखाली कार्यकारी गटाची नियुक्ती केली. कामथ कार्यकारी गटाने कृषी वित्तपुरवठा पध्दतीत बहुविध सेवा

दृष्टीकोनाचा अभ्यास करून नमूद केले की सहकारी संघटन पध्दतीची व्याप्ती लक्षात घेता ग्रामीण व कृषी विभागात अत्यंत खोलवर रूजलेली व शेती क्षेत्राच्या पतविषयक गरजा भागविणारी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ही एक आदर्श प्रणाली आहे.

शिवरामन समिती (1979)¹⁴

शिवरामन यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात झालेल्या समितीने कृषी आणि ग्रामीण वित्तपुरवठा विषयक संस्थात्मक प्रणालीचे मूल्यमापन करून शिफारशी करावयाच्या होत्या. जानेवारी 1981 मध्ये समितीने आपला अहवाल सादर केला. त्यामध्ये पुढील ठळक शिफारशी केलेल्या होत्या.

भारतातील शेतमजूर, भूमिहीन शेतमजूर, ग्रामीण हस्त व्यवसाय या ग्रामीण क्षेत्रातील गरीब कुटुंबांची विवाह विषयक खर्च, धार्मिक सण, शिक्षण आणि वैद्यकीय स्वरूपाचे खर्च इत्यादींसाठी कर्जनिधीची मागणी वार्षिक 170 कोटी रुपये इतकी माठी आहे. याप्रकारची कर्जे सहकारी पतपुरवठा संस्था व शासनाने उपलब्ध करून द्यावीत.

1. सीमांत व लहान शेतकऱ्यांची वरील स्वरूपाची कर्जविषयक मागणी वार्षिक 125 कोटी रुपये आहे. सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि अनुसूचित बँकांनी यासाठी कर्जपुरवठा उपलब्ध करून द्यावा.
2. ग्रामीण क्षेत्रातील गरीब कर्जधारकांना कर्जाची परतफेड करणे कठीण ठरत असल्यामुळे राज्य शासनाने ग्रामीण रोजगार संधी निर्माण करणाऱ्या योजना कार्यान्वित कराव्यात.

ओझा समिती (1984)¹⁵

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने ओझा यांच्या अध्यक्षतेखाली 1984 मध्ये उच्चस्तरीय समितीची स्थापना केली. या समितीने ग्रामीण क्षेत्रातील संस्थात्मक कर्जपुरवठ्याचे मूल्यमापन करावयाचे होते. या समितीने ग्रामीण व कृषी अर्थव्यवस्थेत कार्य करणाऱ्या सहकारी पतपुरवठा पध्दतीचा अभ्यास केला.

समितीच्या मते भारतात ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात संस्थात्मक पतपुरवठ्याची यंत्रणा म्हणून संघटित क्षेत्रातील सहकारी वित्तीय प्रणाली मोठ्या प्रमाणात सहभागी होत आहे. परंतु वित्तीय

निधीच्या मर्यादा व्यवस्थापकीय कार्यक्षमता, ग्रामीण व कृषीविषयक निर्माण होणाऱ्या समस्या इत्यादीमुळे त्यांच्या कार्यपध्दतीला मर्यादा येतात.

खुस्त्रो समिती (1989)¹⁶

1989 मध्ये रिझर्व्ह बँकेने ए.एम. खुस्त्रो यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतातील कृषी कर्जपुरवठ्याचे परीक्षण करण्यासाठी समिती नियुक्त केली. या समितीच्या मते कृषी वित्तपुरवठा पध्दतीतील थकबाकीचे प्रमाण दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. थकबाकीचे वाढते प्रमाण वित्तीय संस्थांच्या आर्थिक स्थैर्य व क्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम करित असून कृषी अर्थकारणातील गुंतागुंतीचे स्वरूप व समस्या यांवर परिणामकारक उपाययोजना राबवल्या नाहीत तर कर्ज थकबाकीची समस्या सोडवणे कठीण होईल.

नरसिंहम समिती (1991)¹⁷

14 ऑगस्ट 1991 रोजी एम.नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय रिझर्व्ह बँकेने आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा भाग म्हणून वित्तीय सुधारणा विषयक शिफारशी सूचवण्यासाठी उच्चाधिकार समिती नियुक्त केली. या समितीने बँकांग सुधारणा विषयक विविध शिफारशी नमूद करताना ग्रामीण व कृषी वित्तपुरवठा विषयक स्वतंत्र शिफारशी केल्या.

1. ग्रामीण व कृषी अर्थकारणात कार्य करणाऱ्या क्षेत्रीय ग्रामीण बँका, सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि सार्वजनिक बँका इत्यादींनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या गरजा लक्षात घेऊन योग्य कामगिरी पार पडलेली आहे. वित्तीय संस्थांच्या संस्थात्मक विकासाबरोबर ग्रामीण व कृषी कर्जपुरवठ्यात वाढ झालेली आहे.
2. बँकांची वित्तीय व्यवस्था सुदृढ व्हावी यासाठी भारतात काम करणाऱ्या सर्वच वित्तीय संस्था यामध्ये सार्वजनिक व खाजगी बँका, विदेशी बँका व वित्तीयसंस्था, सहकारी व क्षेत्रीय ग्रामीण बँका तसेच प्राथमिक कृषी व बिगरकृषी सहकारी संस्था इत्यादींना पुढील सुधारणा करणे बंधनकारक करण्यात याव्यात.

अ) व्याजप्राप्ती गणना करण्याबाबत निकष ठरविण्यात यावेत व अनुत्पादक जिंदगी वरील व्याज गणना करू नये.

ब) वित्तीय संस्थांनी उत्पन्न गणना, मालमत्ता वर्गीकरण व बुडीत कर्जाबाबत तरतूद करण्यासंदर्भात एक समान हिशोब पध्दती अनुसरावी.

क) अनुत्पादक जिंदगी ठरवण्यासाठीचे आरोग्य संकेत आणि मालमत्तेच्या वर्गीकरणाचे प्रकार यांच्या साहाय्याने निष्क्रिय मालमत्तेच्या प्रमाणानुसार वित्तीय संस्थांचे वर्गीकरण करण्यात यावे.

ड) कर्जवसुलीसाठी स्वतंत्र न्यायाधिकरणे स्थापन करावीत.

इ) वित्तीय संस्थांच्या कार्यपध्दतीत स्पर्धात्मक दृष्टीकोन वाढीस लावावा.

जगदीश कपूर समिती (1999)¹⁸

आर्थिक व वित्तीय सुधारणांचा परिणाम म्हणून सहकारी पतपुरवठा यंत्रणा जागतिकीकरण व स्पर्धात्मक वातावरणात कितपत सक्षम आहेत व त्यासाठीचे उपाय सुचवण्यासाठी 9 एप्रिल 1999 रोजी रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गव्हर्नर जगदीश कपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने जुलै, 2000 मध्ये सादर केलेल्या अहवालात सहकारी पतपुरवठा विषयक केलेल्या ठळक शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचा व्यवसाय मर्यादित स्वरूपाचा आहे. त्यामध्ये वाढ घडवून आणण्यासाठी भाडवलनिधी वाढीसाठी शासनाने पुढाकार घ्यावा.
2. सहकारी पतपुरवठा यंत्रणा कार्यक्षम होण्यासाठी राज्य सरकार, रिझर्व्ह बँक, केंद्र सरकार व नाबार्ड यांनी पुढाकार घेऊन प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
3. लोकशाही तत्वाला अनुसरून प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांना कमाल स्वायत्तता देण्यासाठी संपूर्ण देशात सहकार कायद्यात समानता आणण्याबाबत आदर्श सहकार कायद्याची आवश्यकता आहे.
4. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचे आजचे व्यवस्थापन सुदृढ व सक्षम आर्थिक संस्थेची गरज पूर्ण करू शकत नाही. त्यासाठी प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांमध्ये कुशल व तज्ञ मनुष्यबळाची निवड होणे आवश्यक आहे. कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती, प्रशिक्षण, बदली, व्यक्तिमत्व विकास व व्यवस्थापन कौशल्ये इत्यादी व्यावसायिक दृष्टीकोनासाठी प्रयत्न आवश्यक आहे.
5. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था स्पर्धात्मक वातावरणात व्यावसायिक दृष्टीकोनातून

चालविण्यात याव्यात.

वैद्यनाथन ए.समिती (फेब्रुवारी 2005)¹⁹

कृषी पतपुरवठा क्षेत्रात व विशेषतः प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये अनुत्पादक जिंदगीचे प्रमाण वाढल्यामुळे केंद्र सरकारने 5 ऑगस्ट 2004 च्या अधिसूचनेव्दारा मद्रास विकास अभ्यास संस्था, चेन्नईचे सन्माननीय सेवानिवृत्त प्राध्यापक वैद्यनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली रामा रेड्डी, एम.एस.श्रीराम, ए.के.सिंग, एच.एस.चहार, एल.एम.चोबे, यु.सी.सरंगी, एस.पी. थोरात, ए.व्ही. सरदेसाई, के.डी. झकेरीया अशा तज्ञ सदस्यांचा एक टास्क फोर्स ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा ढाच्याची वास्तव अंमलबजावणी व योग्य कृती आराखडा तयार करण्यासाठी नियुक्त केला. या टास्क फोर्सने सहकारी पतसंस्थाची प्रसिध्द होणारी माहिती आणि राज्य सहकारी खात्याचे वरिष्ठ अधिकारी, सहकारी पतसंस्थाचे व्यवस्थापक व मुख्य कार्यकारी संचालक, सहकारी चळवळीत प्रदीर्घ सहभाग व अनुभव असणारे कार्यकर्ते, सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधी, सहकारातील तज्ञ, एन.जी.ओ. इत्यादींशी विस्ताराने चर्चा करून 4 फेब्रुवारी, 2005 रोजी केंद्राकडे अहवाल सादर केला. या कार्यगटाने सुचविलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

सहकारी संस्था जर लोकशाही कारभार करणाऱ्या व स्वावलंबी असल्या तरच सक्षम होवू शकतील यासाठी शासनाच्या त्यांच्या अंतर्गत कारभारातील हस्तक्षेप करू नये. सभासद निधीचा व कर्जावू घेतलेल्या रकमांचा कार्यक्षमतेने व शहाणपणाने उपयोग करण्याची जबाबदारी लोकशाही पध्दतीने निवडून आलेल्या व्यवस्थापनाकडे सुपूर्त करावी. अंतर्गत नियंत्रणाचे तंत्र व पतपुरवठा अंमलबजावणी वाढविण्यासाठी ठेवीदार व कर्जदार यांना समान मतदान अधिकार असावा.

सभासदांची बचत ही समुदायांची कर्जाची गरज भागविण्यास पुरेशी पडणार नाही किंवा ज्यांच्याकडे बचत आहे ते सभासद होण्यास तयार होणार नाहीत. किंवा सभासद झाले तरी सर्व बचत संस्थेत ठेवणार नाहीत आणि म्हणून या संस्था इतर आर्थिक संस्थांकडून त्यांचे बाजारातील पतीवर कर्ज घेण्यास मुक्त असाव्यात. कर्जाचे प्रमाण व अटी संस्थेच्या कर्जाच्या गुणवत्तेवर आर्थिक कार्यक्षमतेवर व परतफेड अनुभवावर निश्चित व्हाव्यात.

शासनाने थेट पैसा देणे किंवा संस्थेच्या आर्थिक व्यवस्थापनात हस्तक्षेप करणे हे

संस्थेच्या कार्यपध्दतीला बाधक असल्याने ते थांबवावे. बचत व पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थेने नाबार्डकडून पुनर्वित्त घेण्यावर निर्बंध काढून टाकावेत.

संस्थांच्या आर्थिक व्यवस्थापनात बाह्य नियंत्रण समर्थनीस नसल्याने भांडवल पर्याप्ततेचे आणि तरतुदीचे स्पष्ट निकष लावणे संस्थेच्या चांगल्या वाढीसाठी योग्य होईल. राज्य शासनाने रिझर्व्ह बँकेला बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्टनुसार तिचे नियंत्रणाचे अधिकार सहकारी संस्थामार्फत न वापरता प्रत्यक्षात वापरण्यासाठी कायद्यात दुरुस्ती करावी. ग्रामीण आर्थिक सहकारी संस्थांचा वेगळा स्वतंत्र वर्ग समजावा आणि सध्या अस्तित्वात असलेल्या विद्यमान कायद्यात एक स्वतंत्र विभाग सहकारी बँकासाठी असावा. राज्य शासनाने नियंत्रण व नियमन करणाऱ्या यंत्रणेबरोबर योग्य कारभार, नियंत्रण रचना सुलभ करण्यासाठी समझोता करार करावा.

कार्यगटाच्या शिफारशीच्या अंमलबजावणीमुळे राज्यातील सहकारी पतपुरवठा यंत्रणेसाठी 2004 च्या अखेरीस लेखापरीक्षणाने प्राथमिक संस्थांचे ताळेबंद स्वच्छ करण्यासाठी 2000 कोटी रुपये मिळणार असल्याने संस्थेचे तोटे भरून निघतील आणि जिल्हा मध्यवती सहकारी बँका व संस्था पातळीवरील अनिष्ट तफावत भरून निघेल. जून, 2007 अखेर 30 टक्के वसुली न झालेल्या संस्था बंद अथवा विलीनीकरण केल्याने केवळ सुदृढ संस्था राहतील. केडर बरखास्त होत असल्याने सचिव हे जिल्हा बँकेचे किंवा संस्थेचे नोकर होतील परिणामी ते अधिक जबाबदारीने काम करतील. सहकारी बँका वगळता इतर सहकारी संस्थांना, ठेवीदारांना व कर्जदारांना मताधिकार प्राप्त होईल, सहकारी संस्थेस कोणत्याही संघीय संस्थेस संलग्न होण्याची किंवा संलग्नता रद्द करण्याची स्वायत्तता राहिल.

3.8 गतकालीन अभ्यास आणि चालू अभ्यास: परीक्षण

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या संदर्भात उपलब्ध झालेल्या संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यानंतर असे निदर्शनास आले की, नागरी सहकारी बँकांचे स्वरूप, संघटन, व्यवस्थापन, कार्याचे विविधीकरण, वितरीत केलेले कर्ज, पतपुरवठा वितरणासाठी वापरलेल्या धोरणांची व प्रक्रियांची माहिती घेणे, ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा पोकळी शोधणे, उत्पादक कार्यासाठी दिलेल्या कर्जाचा वापर त्याच कारणासाठी झाला अथवा नाही याची तपासणी करणे,

सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या विविध सुविधा अभ्यासणे, संस्थेच्या शासकीय विविध योजनामधील सहभाग, संस्थेची कामगिरी आणि व्यवहार्यता यांचे परीक्षण करणे, संस्थेच्या कार्यातील उणिवा व दोष, असमाधानकारक वसुली, वाढती थकबाकी, सद्यःस्थितीतील समस्यांचे परीक्षण करणे व दुर्बलतेची कारणे शोधणे, बँकांच्या पतपुरवठ्याचा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर व ग्रामीण विकासावरील परिणाम अभ्यासणे, संस्थेची वृद्धी, प्रगती व भविष्य अभ्यासणे, ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा ढाच्याची वास्तव अंमलबजावणी व योग्य कृती आराखडा तयार करणे इत्यादी उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टीकोनातून अध्ययन केलेले आहे. सदर विषयाचे बहुतांश अध्ययन हे गाव, तालुका, जिल्हा व राष्ट्रीय स्तरावर झाले होते.

नागरी सहकारी बँकांचे कार्यक्षेत्र, उद्देश, व्यवस्थापन कार्य, सभासद, ठेवीदार व कर्जदारांची त्या संस्थेविषयी असणारी बांधिलकी, संस्थांचे आजारपण व त्यांची कारणामीमांसा इत्यादी अनेक पैलूंचा प्रकाश टाकणारे अभ्यास अभ्यासकांनी केलेला आहे. परंतु सविस्तर व सखोल अभ्यास केलेला नाही.

प्रस्तुत अभ्यासात विशिष्टोपयोगी महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची उद्दिष्टे, कार्यपध्दती आणि समस्यांचा अभ्यास केलेला आहे. भारतात सहकारी चळवळीचा उगम हाच मूलतः ग्रामीण व शहरी वित्तपुरवठ्याच्या गरजा भागवण्याच्या उद्देशातून म्हणजेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या उगमातून झाला असे म्हटले जाते. या सहकारी पतपुरवठा पध्दतीच्या उगम व व्याप्तीला शंभर वर्षांपेक्षा अधिक कालखंड लोटलेला आहे. सहकारी पतपुरवठ्याची ही प्रणाली 21 व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर असताना आर्थिक सुधारणांना प्रारंभ झाला.

पूर्वीची आर्थिक धोरणे आणि सद्यःस्थितीतील आर्थिक धोरणे नेमकी दोन भिन्न टोकांची असून त्याच्याशी जुळवून घेऊन संस्थात्मक सहकारी बँकांनी आपली कार्यपध्दती व उपयुक्तता सिध्द करणे हे एक आव्हान आहे.

दिवसेंदिवस एकूणच नागरी सहकारी बँकांचे घटते प्रमाण, बँकांचे थकबाकीचे वाढते प्रमाण तसेच एन.पी.ए.चे वाढते प्रमाण या बाबी नागरी सहकारी बँकेच्या दृष्टीने घातक ठरू शकतात म्हणून नागरी सहकारी बँकांनी सभासद संख्या, भांडवल, गुंतवणूक, विविध निधी, खेळते भांडवल

व नफा इत्यादी बाबतीत जास्तीत जास्त वाढ होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशिल राहणे गरजेचे व महत्वाचे आहे.

नागरी सहकारी बँकांपैकी विशेषतः महिला नागरी सहकारी बँकांनी महिलांना उत्तेजन देवून त्याची आर्थिक प्रगती उंचवण्याच्या दृष्टीने त्यांना बचतीची सवय लावणे त्यांना सभासदत्व देणे तसेच स्वयंरोजगार किंवा उद्योगधंद्यासाठी आवश्यक कर्जपूरवठा करून कर्जवसुली ही वेळेत केली पाहिजे. बँकांना जास्तीत जास्त नफा कोणत्या सनदशीर मार्गाने होईल यादृष्टीने बँकेचे संचालक मंडळ, ठेवीदार कर्जदार, सभासद, अधिकारी व कर्मचारी या सर्वांनीच प्रयत्नशिल राहिल्यास निश्चितपणे प्रत्येक महिला बँक व समाजातील महिला प्रभावीपणे आपला आर्थिक विकास घडवू शकते.

महाराष्ट्रातील कार्यरत असलेल्या महिला सहकारी बँकांमधील आर्थिक विषमता कशी आहे त्यापाठीमागची कारणे कोणती आहेत त्यावर उपाय काय आहेत या सर्व गोष्टींचा उहापोह या प्रबंधात केलेला आहे.

महाराष्ट्र राज्य अभ्यासासाठी निवडण्याचे कारण म्हणजे 35 जिल्ह्यांचा हा भौगोलिक परिसर अत्यंत विविधता असलेला आहे. या प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये विविध स्तरावरील क्षेत्रातील नागरी सहकारी बँका आहेत. महाराष्ट्र राज्यातील नागरी सहकारी बँकांचा विशेषतः महिला सहकारी बँकांचा विकास व व्याप्ती सार्वत्रिक आहे. त्यामुळे अध्ययनासाठी निवडलेला विषय आणि नमुना संयुक्तिक ठरतो.

थोडक्यात अध्ययनासाठी निवडलेला विषय यापूर्वीच्या अध्ययन विषयापेक्षा वेगळा आहे. बदलत्या कालखंडात त्याला विशेष महत्व आहे. त्यातून पुढे येणारे निष्कर्ष सहकार चळवळीला, ग्रामीण व शहरी विकासाला दिशादर्शक ठरणारे आहेत. सदर अभ्यास व्दितीय सामुग्रीला प्राथमिक सामुग्रीची जोड देऊन राज्य पातळीवरील सुक्ष्मलक्षी दृष्टीकोनातून केला आहे.

संदर्भ

1. हिरगुडे डी.आर. : (1998) अंकलखोप बहुउद्देशीय सहकारी सोसायटी मर्या. अंकलखोप उगमवृद्धी, विविधीकरण आणि संस्थांचा अभ्यास. शिवाजी विद्यापीठ, (पीएच्.डी).
2. गायकवाड एस.ए. :(2007) नासिक जिल्हा महिला सहकारी बँकांचे सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील योगदानाचे अध्ययन अभ्यास (2000 ते 2005) एम्.फिल., यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नासिक.
3. भोसले जे.पी.: (2005) जुन्नर, आंबेगाव व खेड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा घटक अभ्यास (1997 ते 2002) पीएच्.डी प्रबंध पुणे विद्यापीठ.
4. दातीर आर.के. : (2006) सहकारी कृषी पतपुरवठ्याचे मूल्यमापन: नाशिक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि.नाशिकचा घटक अभ्यास, पीएच्.डी. पुणे विद्यापीठ.
5. टाकळकर जे.डी.: (1983-84) खेड तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास. एम.फिल.,शोध प्रबंध पुणे विद्यापीठ.
6. पवार ए.एम. : (2006) पुणे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेने उपलब्ध करून दिलेल्या कृषी वित्तपुरवठ्याचे परीक्षण, पीएच्.डी. प्रबंध पुणे विद्यापीठ.
7. Tyagi, R.B. (1968) Recent Trends in the Co-operative Movement in India , Asia Publishing House ,New York, P 64,71
8. Muthur, B.S. (1983) Co-operation in India, Sahitya Bhavan, Jaipur, P.60.
9. Baidyanath Misra (1997) Co-operative movement in India, A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi, , P.159.
10. Mudgal, M.K., (1998) Co-operatives at Cross Roads, Kurukshetra, Vol .46 No .8 P.426.
11. Ratnaparkhe, A.N. and Pagire B.U. (1998) 'A study into the Appropriateness in the scale of Fiannce by the Co-operatives in Maharashtra State': Indian Journal of Agricultural Economics, Vol XLIII. No. 3 P.490.
12. Suryawanshi S.P. (1998) 'Credit Requirement and its Gap on the Farm in Bhima Command Area of Western Maharashtra', Indian Journal of Agricultural Economic, Vol XLIII, No .3 PP 424, 425.
13. Mathur B.S. (1980) Co-operation in India, Sahitya Bhavan, Agra, , PP 59-64.

14. Jugale V.B. (Dr.) (2005) Reasserting the Co-operative Movement, Serial Publication, New Delhi, PP 74, 77.
15. वाळुंज एस.आर.: (2000) शेती व ग्रामीण विकास आणि रोजगार यावर पतपुरवठा संस्थांचा प्रभाव: (प्रवरा विभागातील सहकारी बँकांचा व्यष्टी अभ्यास), पीएच्.डी. शोध प्रबंध पुणे विद्यापीठ, पुणे.
16. Bhatia, B.S., Verma, H.L. and Garg G. Mahesh (1994) 'Encyclopedia of Co-operative Management' Vol 3, Co-operative Banking: Leavers of Rural Economy, Deep and Deep Publication, New Delhi, P.129.
17. Gulab Singh Azad , (1997) 'Role of Co-operatives in Rural Development', The Tamil Nadu Journal of Co-operative , Vol.88 No .11, Chennai, P.29.
18. पाटील एस.जी.: (1991) धुळे जिल्ह्यातील दहा तालुक्यातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठ्याचे अध्ययन पीएच्.डी. प्रबंध पुणे विद्यापीठ मे.
19. Dutta S.K. (1991) 'Co-operative Societies and Rural Development' Mittal Publications, New Delhi, P.167.
20. Dandekar M.M. (1994) 'The Indian Economy 1947-92 Agriculture Vol.I, Sage Publication India Pvt. Ltd. , New Delhi, P. 367
21. Gopal Lal Jain, (1997) Rural Development, Mangal Deep Publications Jaipur, P. 236,237.
22. घाडगे, जे. एस.(2007) बारामती तालुक्यातील जिरायत व बागायत भागातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास, एम.फिल. शोध प्रबंध पुणे विद्यापीठ.
23. Julka, A.C., Somi, R.N. and Arora, S. (1988) 'Profile and Cost of Rural Credit, A Case Study 'Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. XIII , No. 3, P. 440
24. Khusro, A.M.(Chairman) (1989) 'A Review of The Agricultural Credit System In India : Reserve Bank Of India Bombay, P. 535, 566-567
25. Rangrajan C. (1997) 'Issue in Rural Credit', The Tamil Nadu Journal of Co-Operative Vol. 89.No. 5 , P. 24
26. VenkatchariK. T. (1978) Agricultural Developemnt and Problems of its Recovery. The Tamil Nadu Journal of Co-operative Vol. 19, No.3 May 1978 PP19.

Committees

1. Tyagi R.B., (1968) 'Recent Trends in the Co-operative Movement in India', Asia Publishing House, Bombay, PP 14, 15.
2. Ibid P. 119,133
3. Uduman Mohideen, (1991) 'Institutional Credit'. Agricultural Development ,Mittal Publications , New Delhi , PP28
4. OP Cit. Mamoria , C.B. PP 440
5. OP Cit. Mamoria , C.B. PP 29
6. Bedi R.D., (1987) Theory, History. Practice of Co-operation, International Publishing House, Meerut PP 201, 202.
7. OP.Cit Mamoria C.B. . Saksena R.D. PP 214, 215.
8. OP.Cit Mamoria C.B. . Saksena R.D. PP 35.
9. Op Cit Uduman Mohideem K.S.S. P.38
10. Op Cit Uduman Mohideem K.S.S. P.41
11. Op Cit Uduman Mohideem K.S.S. P.31
12. Report on Trend. Progress of Banking in India (1998 – 99), Supplement to RBI Bulletin, (1999), Mumbai P.129.
13. Tyagi B.P.,(1990) Agricultural Economics. Rural Development, Jai Prakash Nath. Co, Meerut P.694
14. Ibid P.687
15. OP Cit Uduman Mohideem KSS ,P.86
16. OP Cit Khusro, A.M. P.535, 566, 567.
17. Narasimhan M. (Chairman) (1991) 'Report of the Committee on the financial System in India , RBI ,Bombay PP69-75
18. Report on Trend and Progress of Banking in India (1999-2000), RBI, Mumbai PP 121, 122.
19. Report of Vaidyanathan Committee, www.nabard.org.

प्रकरण चौथे

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा विकास (महिला सहकारी बँकांच्या विशेष संदर्भात)

4.1 प्रास्ताविक

प्रस्तुत अभ्यासाचे क्षेत्र संपूर्ण महाराष्ट्र राज्य असून महाराष्ट्र राज्य 3.08 लाख चौरस किलोमीटर क्षेत्रात आहे. भारत देशाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या 10 टक्के क्षेत्र महाराष्ट्र राज्याचे आहे. महाराष्ट्र राज्यातील दिनांक 31/3/2011 अखेर कार्यरत असलेल्या 27 महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन हा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात केलेला आहे.

महाराष्ट्र राज्याचे विभाग

भारतीय राज्यांची भाषिक प्रांतवार रचना केल्यानंतर 1 एप्रिल, 1953 रोजी बृहन-महाराष्ट्र अस्तित्वात आले. सदर राज्यामध्ये मुंबई प्रांत ज्यामध्ये विजापूर, बेळगाव, धारवाड आणि नागपूरचे आठ जिल्हे व हैद्राबाद राज्याचे पाच जिल्हे समाविष्ट होते व ही रचना 30 एप्रिल, 1960 पर्यंत अस्तित्वात होती. परंतु त्यानंतर बृहन-महाराष्ट्राचे महाराष्ट्र राज्य व गुजरात राज्य अशा दोन राज्याची निर्मिती करण्यात आली. 1 मे, 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन पाच प्रादेशिक विभागामध्ये विभागणी करण्यात आली.

पश्चिम महाराष्ट्र, उत्तर महाराष्ट्र, मराठवाडा, विदर्भ आणि कोकण असे पाच प्रादेशिक विभाग असून सदर विभाग शेती, हवामान, पिक पध्दती, राजकीय व प्रशासकीय रचनेनुसार करण्यात आलेले आहेत. सदर प्रादेशिक विभागांची पुणे, औरंगाबाद, नासिक, अमरावती, नागपूर व मुंबई अशी पाच मुख्य कार्यालये आहेत. या पाचही प्रादेशिक विभागामध्ये एकूण 35 जिल्हे आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील भौगोलिक प्रदेशानुसार जिल्हयांचे वर्गीकरण हे तक्ता 4.1 मध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता 4.1: महाराष्ट्र राज्यातील भौगोलिक प्रदेशानुसार जिल्हयांचे वर्गीकरण

अ.नं.	मुख्य कार्यालय	प्रादेशिक विभाग	जिल्हा
1.	अमरावती	विदर्भ	1) अकोला 2) अमरावती 3) बुलढाणा 4) यवतमाळ 5) वासीम
2.	नागपूर	विदर्भ	1) भंडारा 2) चंद्रपूर 3) गडचिरोली 4) गोंदिया 5) नागपूर 6) वर्धा
3.	औरंगाबाद	मराठवाडा	1) औरंगाबाद 2) बीड 3) हिंगोली 4) जालना 5) लातूर 6) नांदेड 7) उस्मानाबाद 8) परभणी
4.	नासिक	उत्तर महाराष्ट्र	1) अहमदनगर 2) धुळे 3) जळगाव 4) नंदूरबार 5) नासिक
5.	पुणे	पश्चिम महाराष्ट्र	1) कोल्हापूर 2) पुणे 3) सांगली 4) सातारा 5) सोलापूर
6.	मुंबई	कोकण	1) मुंबई शहर 2) मुंबई उपनगर 3) ठाणे 4) रायगड 5) रत्नागिरी 6) सिंधुदूर्ग

स्रोत : www.maharashtrastate.com

तक्ता 4.1 वरून असे दिसून येते की,

1) पश्चिम महाराष्ट्र विभाग

पश्चिम महाराष्ट्र या प्रादेशिक विभागाचे मुख्य कार्यालय पुणे येथे असून एकूण पाच जिल्ह्यांचा समावेश होतो. या विभागात लालसर, तपकिरी व काळी जमीन असून पर्जन्यमानाचे प्रमाण 500 ते 2000 मि.मि. असल्याने खरीप व रब्बी पिके घेतली जातात. नगदी पिकांमध्ये ऊस, कापूस, फळबागा, तेलबिया तर फळ उत्पादनामध्ये केळी, डाळींब, द्राक्षे, चिकू व सिताफळ असे उत्पादन घेतले जाते. त्याचबरोबर बटाटा, टोमॅटो, वांगी व कांदे इत्यादी पिके घेतली जातात.

2) उत्तर महाराष्ट्र विभाग

उत्तर महाराष्ट्र या प्रादेशिक विभागाचे मुख्य कार्यालय नासिक येथे असून या विभागात एकूण पाच जिल्ह्यांचा समावेश होत आहे. या विभागात लालसर व तपकिरी जमीनीचे प्रमाण जास्त असून काळसर जमीनीचे प्रमाण कमी आहे. पर्जन्यमानाचे प्रमाण 700 ते 1200 मि.मि. असून खरीप व रब्बी पिके घेतली जातात. या विभागात अहमदनगर जिल्ह्यात पर्जन्यमानाचे प्रमाण फारच अल्प आहे. नगदी पिकांमध्ये ऊस, तेलबिया तर फळ उत्पादनामध्ये केळी, डाळींब, सिताफळ, चिकू, द्राक्षे असे उत्पादन घेतले जाते. त्याचबरोबर बटाटा, टोमॅटो या पिकांचेही उत्पादन केले जाते.

3) कोकण विभाग

सह्याद्रीच्या रांगा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे विस्तारलेला असून किनारपट्टीवरील एकूण सहा जिल्ह्यांचा समावेश या विभागात आहे. या विभागाचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे आहे. या विभागात पर्जन्यमानाचे प्रमाण 2000 ते 2500 मि.मि. असून संपूर्ण वर्षभर दमट हवामान असते. या विभागात आंबा, नारळ, काजू, तांदूळ आणि मसाल्याच्या विविध पदार्थांचे उत्पादन घेतले जाते.

4) मराठवाडा विभाग

काळी जमीन व अनिश्चित पाऊस असे या विभागाचे वैशिष्ट्य आहे. सदर विभागात 700 ते 900 मिमि पर्जन्यमान असून ज्वारी व कापूस ही दोन नगदी पिके घेतली जातात. हवामान उष्णकटिबंधीय पावसाळी आहे. या विभागात जायकवाडी धरण प्रकल्प पूर्ण केलेला असल्याने सिंचन योजना उत्तमरीत्या राबविली जात आहे. या विभागाचे मुख्य कार्यालय औरंगाबाद येथे असून एकूण आठ जिल्ह्यांचा समावेश या विभागात आहे.

5) विदर्भ विभाग

विदर्भ विभागाची मुख्य कार्यालय दोन आहेत. पहिले कार्यालय नागपूर येथे असून या अंतर्गत एकूण सहा जिल्ह्यांचा समावेश होतो तर दुसरे मुख्य कार्यालय अमरावती असून या अंतर्गत पाच जिल्ह्यांचा समावेश आहे. या विभागात उष्णकटिबंधीय पावसाळी हवामान असून 900 ते 1700 मी.मी. प्रमाणात पर्जन्यवृष्टी होते. माती हिरवट काळसर रंगाची असून मिश्र खडकापासून तयार झालेली आहे. ज्वारी, कापूस, तूर, सोयाबीन इत्यादी पिके खरीप हंगामामध्ये घेतली जातात. तर मोसंबी व केळी ही फळ पिके घेतली जातात.

महाराष्ट्रातील विविध प्रांतातील जमीन वापराचा हिस्सा

महाराष्ट्र देशातील एक अग्रेसर औद्योगिक राज्य आहे. आजही महाराष्ट्रात शेती आणि शेतीपूरक व्यवसाय प्रभावी आहेत. 2001 च्या जनगणनेनुसार 65 टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. शेती व्यवसायाचे राज्याच्या मिळकतीमधील योगदान घटत चाललेले आहे. महाराष्ट्र राज्याचे क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारतातील दुसरे राज्य आहे. महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 3.08 लाख चौरस किलोमीटर आहे. यापैकी 1.77 चौरस किलोमीटर म्हणजेच

57.60 टक्के शेती क्षेत्रात येते. राष्ट्रीय स्तरावर सदर प्रमाण 43.30 टक्के आहे. एकूण सिंचन क्षेत्र एकूण पिक क्षेत्राच्या प्रमाणात राष्ट्रीय स्तरावर 38.70 टक्के असून ज्यामध्ये महाराष्ट्राचे प्रमाण 16.50 टक्के आहे. अशा रीतीने राज्यातील 83.50 टक्के क्षेत्र मान्सूनवर अवलंबून आहे. (इकॉनॉमिक सर्व्हे ऑफ महाराष्ट्र 2010)

महाराष्ट्र राज्याला 800 किलोमीटर लांबीची किनारपट्टी असून ती 16.4⁰ ते 22.1⁰ उत्तर आणि 72.6⁰ ते 80.9⁰ पूर्व च्या मध्ये येते. महाराष्ट्र राज्याच्या पश्चिमेला अरेबियन समुद्र असून दमट हवामान आहे. पश्चिम घाट उत्तर ते दक्षिण असा असून त्यामध्ये कोकण व उर्वरीत महाराष्ट्र विभागलेला आहे. पश्चिम महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 117 लाख हेक्टर (37.98 टक्के), कोकण 30 लाख हेक्टर (9.74 टक्के), मराठवाडा 64 लाख हेक्टर (20.78 टक्के) आणि विदर्भ 97 लाख हेक्टर (31.50 टक्के) असे आहे.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ ही दोन्ही गुणात्मक आणि संख्यात्मक बाजूंच्या बाबतीत देशाला एक आदर्श उपलब्ध करून देते. विविध क्षेत्रांमध्ये सहकारीच्या प्रयत्नांना नवी दिशा देण्यात या चळवळीचे यश स्तुतीस पात्र आहेत. ग्रामीण कर्जपुरवठा, कृषी प्रक्रिया, इत्यादींसारख्या इतर उपलब्धींप्रमाणे देशातील राज्यांमध्ये महाराष्ट्र नागरी सहकारी बँकांमध्ये आघाडीवर आहे. नागरी सहकारी बँकांनी महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, कोल्हापूर व सांगली आणि गुजरातमधील बडोदा, अहमदाबाद, राजकोट व सुरत या ठिकाणी नागरी सहकारी बँकांचा उदय झाला आणि त्यांचे संघटन झाले. नागरी बँकांच्या विकासात सर्व राज्यांमध्ये महाराष्ट्र, जुना मुंबई प्रांत, प्रमुख आघाडीचे राज्य आहे. देशातील इतर राज्यांसाठी महाराष्ट्र हे उत्कृष्ट उदाहरण बनले आहे. महाराष्ट्रातील नागरी बँका व्यापारी बँकांशी स्पर्धा करतात आणि त्यासुद्धा ग्राहकांना आकर्षित करण्यात समर्थ आहेत.

नागरी सहकारी बँकांचा अभ्यास दोन भागांमध्ये विभागला जाऊ शकतो, पहिले म्हणजे मुंबई प्रांतातील नागरी सहकारी बँकांचा विकास आणि दुसरे म्हणजे महाराष्ट्रातील नागरी बँकांचा विकास. मुंबई प्रांत व महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा सुरुवातीच्या काळातील इतिहास आणि त्यांची स्थिती याचे वर्णन पुढे केले आहे.

4.2 सुरुवातीचा इतिहास

1904 च्या सहकारी कायद्याने जरी ग्रामीण व नागरी वित्त संस्थांच्या संघटनाचे परीक्षण केले असले तरी भारत सरकारने ग्रामीण वित्त संस्थांच्या संघटनावर भर दिला आणि कृषीप्रधान समाजातील वित्तसंस्थांची स्थापना ही स्थानिक सरकारांचे प्रथम कर्तव्य असले पाहिजे असे सुचवले. ग्रामीण वित्तसंस्थांच्या स्थापनेवर भर देण्यात आला तरी काही नागरी वित्तसंस्थांचे सुशिक्षित व्यक्तींकडून संघटन करण्यात आले होते. कारण मॅक्लेगन समितीपासून लोकांची सुटका करणारी संस्था म्हणून नागरी वित्तसंस्थेकडे पाहिले गेले. नागरी सहकारी वित्त चळवळीच्या विकासाला भारतभर मोठे प्रोत्साहन मिळाले, विशेषतः मुंबई व मद्रासमध्ये. समितीने खालीलप्रमाणे शेरा दिला...

...आम्हाला असे दिसते की भारत सरकारकडून आखण्यात आलेले धोरण सुरुवातीच्या टप्प्यात जरी चांगले आणि मिळणाऱ्या निकालामुळे पूर्ण समर्थनीय असले तरी ते शिथिल होऊ शकते आणि अकृषी संस्थांचा विकास हा कृषी संस्थांबरोबर होऊ शकतो.¹

मुंबई प्रांतामध्ये ज्या सर्वात पहिल्या नागरी बँकेचे संघटन व्हायचे होते ती गडग-बेटगेरी नागरी सहकारी बँक होती. ही बँक धारवार जिल्ह्यामध्ये असून 1905 तिची नोंदणी झाली होती. मुंबई प्रांतातील नागरी कर्ज चळवळीने सुरुवातीपासून भरवसा आणि योग्यता दर्शित केली.

4.3 महाराष्ट्रात नागरी सहकारी बँकांचा विकास

महाराष्ट्रातील बहुसंख्य नागरी बँका सुरुवातीला नागरी संस्था म्हणून संघटित झाल्या होत्या. नंतर ह्या संस्था नागरी बँकांमध्ये रुपांतरित झाल्या. महाराष्ट्रामध्ये पहिल्या नागरी सहकारी बँकेची 9 जानेवारी 1906 रोजी पुणे येथे नोंदणी झाली होती. या बँकेचे नाव 'डिफेन्स अकाउंट्स सहकारी बँक मर्यादित' असे होते. दुसऱ्या बँकेची देखील 18 जानेवारी, 1906 रोजी पुण्यातच नोंदणी झाली होती, जिचे नाव कॉसमॉस सहकारी बँक मर्यादित असे होते.

बार्शी केंद्रीय नागरी सहकारी बँक मर्यादित, बार्शी ही 29 एप्रिल, 1906 रोजी नोंदणी झालेली तिसरी बँक होती. सन 1912 मध्ये सहकार संस्था कायदा लागू झाल्यानंतर तत्कालीन मुंबई प्रांतामध्ये अनेक नागरी सहकारी बँका स्थापन झाल्या होत्या. तथापि, बँकांचा भरीव विकास

हा पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाला.

4.3.1 नियोजन कालखंडापूर्वीच्या नागरी सहकारी बँका

सहकार चळवळीवरील (1939) मेहता-भन्साळी एकत्रित पुनर्संघटन अहवालाच्या शिफारशी येण्यापूर्वी ज्या नागरी वित्त संस्थेचे खेळते भांडवल रुपये 50,000/- पेक्षा जास्त होते अशा वित्तसंस्थेला नागरी बँक म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

मेहता-भन्साळी समितीच्या शिफारशी स्वीकारल्यानंतर मुंबई सरकारने असे सूचित केले की, ज्या नागरी वित्त संस्था प्रत्यक्षपणे भारतीय कंपनी कायद्याच्या भाग 277 फ मध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे बँकिंग व्यवसाय म्हणजेच, चालू खात्यावर पैशाच्या ठेवी स्वीकारणे किंवा चेक, ड्राफ्ट किंवा ऑर्डरने पैसे काढणे, असा व्यवसाय चालवतात आणि ज्यांचे अदा केलेले भाग भांडवल रुपये 20,000/- पेक्षा कमी नसेल अशा वित्त संस्थांना संपूर्ण नागरी बँक म्हणून मान्यता देण्याची मुभा दिली पाहिजे. 1939 या वर्षाअखेरीस मुंबई राज्यातील जवळजवळ सर्व नगरे आणि व्यापारी केंद्रे नागरी बँकांनी व्याप्त झाली. तक्ता 4.2 1938-39 ते 1951-52 या नियोजन कालखंडा दरम्यान झालेली नागरी बँकांची प्रगती दर्शवते.

तक्ता 4.2 : मुंबई राज्यातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती (1938-39 ते 1951-52)

(रुपये लाखात)

अ.नं.	तपशील	1938-39	1948-49	1951-52
1	नागरी बँकांची संख्या	52.00	140.00	184.00
2	सदस्य	59,938.00	1,44,701.00	2,19,781.00
3	भाग भांडवल	2,916.00	104.33	158.82
4	राखीव निधी आणि इतर निधी	34.74	79.35	127.62
5	खेळते भांडवल	242.52	1,180.67	1,588.36
6	सदस्यांच्या ठेवी	96.87	463.95	631.57
7	बिगर-सदस्यांच्या ठेवी	75.87	485.50	563.94
8	केंद्रीय बँकेकडून कर्ज	4.33	34.72	51.32
9	नफा	3.36	12.99	20.24
10	कर्ज येणे	120.28	470.05	717.62
11	थकबाकी	36.20	28.29	77.69
12	थकबाकीची टक्केवारी	30.1	6.00	10.8

स्रोत :1. नाईक के. एन., मुंबई राज्यातील सहकार चळवळ, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई, 1953, पृ. 151.

2. सहकाराची पन्नास वर्षे, मुंबई प्रांतीय सहकार संस्था, 1954, पृ. 167.

तक्ता 4.2 वरून असे दिसते की, 1938-39 ते 1949-50 दरम्यान, म्हणजेच बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट लागू होण्यापूर्वी, नागरी बँकांची संख्या अडीच पटीपेक्षा जास्त वाढली व खेळते भांडवल जवळजवळ पाचपटीने वाढले. सदस्य तसेच बिगर-सदस्यांच्या ठेवी सुद्धा लक्षणीयरीत्या वाढल्या. प्रत्यक्षात मात्र, ठेवींची आवक इतकी मोठी होती की आठ पट भाग भांडवल व राखीव निधीपेक्षा बाहेरील कर्जाऊ रक्कम (ठेवी) जास्त असू नये असा नियम होता, तो नियम शिथिल करावा लागला आणि ठेवींची ही मर्यादा केंद्रीय बँका व प्रांतीय बँकांच्या बाबतीत बारा पटीपर्यंत वाढवली. एका गोष्टीकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे की, युद्धकाळाने थकबाकीच्या परिस्थितीवर फायदेशीर परिणाम केला. या संदर्भात याची नोंद घ्यावी लागेल की, 1938-39 या वर्षी थकबाकीचे प्रमाण 30.1 टक्के इतके होते, जे 1948-49 या वर्षी केवळ 6 टक्क्यांपर्यंत खाली आले.

सन 1951-52 मध्ये देखील पुनर्गठित मुंबई राज्यामध्ये प्रगतीचा हाच दर कायम राखला गेला होता. त्या काळी 184 नागरी बँका अस्तित्वात होत्या. या बँकांची एकूण सदस्य संख्या 2,19,781 इतकी होती आणि खेळते भांडवल रुपये 1,588.36 लाख इतके होते.

4.3.2 नागरी सहकारी बँकांची ठळक वैशिष्ट्ये (दि. 30 जून 1949)

- 1) नागरी बँकांचे अदा केलेल्या भाग भांडवलाची रक्कम अतिशय कमी होती. ज्या वित्त संस्थांचे अदा केलेले भाग भांडवल रुपये 20,000/- होते, त्या संस्थांना बँकिंग व्यवसाय चालविण्याची परवानगी देण्यात आली.
- 2) नागरी बँका मुंबई प्रांतात सर्वत्र पसरल्या होत्या. तथापि, त्या मोठी शहरे आणि व्यापारी नगरांमध्ये एकवटल्या होत्या. निमशहरी भागांमध्ये थोड्या संख्येने नागरी बँका होत्या.
- 3) नागरी बँका व वित्त संस्थांचे सदस्यत्व व्यापाऱ्यांनी (31.5 टक्के) व पगारदारांनी (19.8 टक्के) मोठ्या प्रमाणात व्यापले होते. या सदस्यसंख्येत कारागीर किंवा लघुउद्योगात काम करणाऱ्या व्यक्ती फारच कमी प्रमाणात (5 टक्के) होत्या.
- 4) जास्त प्रमाणात कर्जे (26.5 टक्के) अचल संपत्तीच्या हमीवर दिली गेली. नंतर विश्वस्ताच्या व औद्योगिक वस्तू व वैयक्तिक हमी यांसारख्या इतर हमीवर कर्जे (21.5 टक्के) देण्यात आली होती.

5) नागरी बँकांची गुंतवणूक

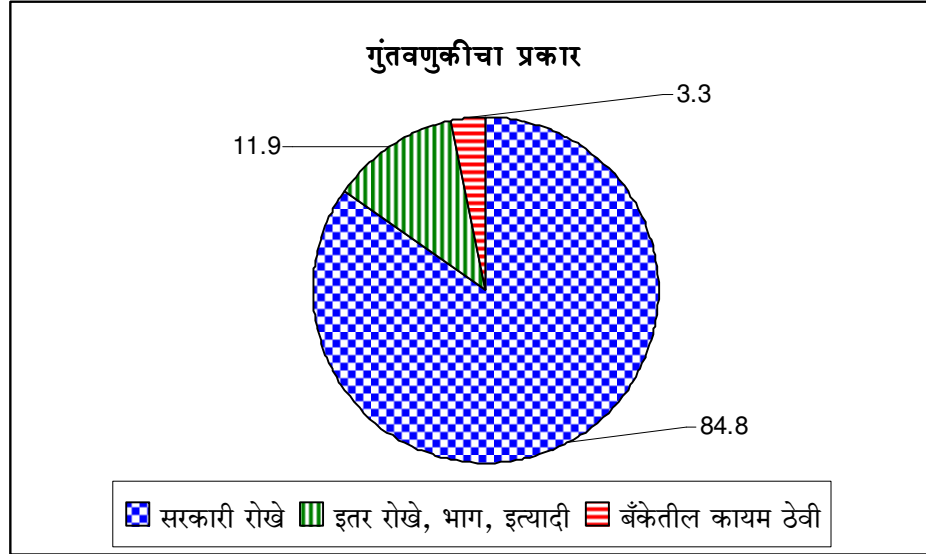
मुंबई प्रांतामध्ये दि. 30 जून 1949 रोजी नागरी सहकारी बँकांनी केलेली गुंतवणूक तक्ता 4.3 मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता 4.3: नागरी बँकांची गुंतवणूक (दि. 30 जून 1949 पर्यंतची)

अ.नं.	गुंतवणुकीचा प्रकार	रक्कम (रुपयात)	टक्केवारी
1	सरकारी रोखे	4,25,890	84.8
2	इतर रोखे, भाग, इत्यादी	59,706	11.9
3	बँकेतील कायम ठेवी	16,751	3.3
	एकूण	5,02,347	100.00

स्रोत : नाईक के. एन., मुंबई राज्यातील सहकार चळवळ, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई, 1953.

आलेख 4.1 : नागरी बँकांची गुंतवणूक (दि. 30 जून 1949 पर्यंतची)

तक्ता 4.3 व आलेख 4.1 वरून स्पष्ट होते की, नागरी बँकांनी सरकारी रोख्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली, जी 84.8 टक्के इतकी होती. यावरून असे दिसते की, सरकारी रोख्यांतील मोठ्या निधीची गुंतवणूक ही नागरी बँकांचे काही प्रमाणात व्यापारी बँकांसारखे स्वरूप दर्शवते. नागरी बँकांनी जास्तीतजास्त रक्कम केंद्रीय सहकारी वित्तीय संस्थांमध्ये गुंतवली पाहिजे असे अपेक्षित आहे.

6) नागरी बँकांच्या ठेवी

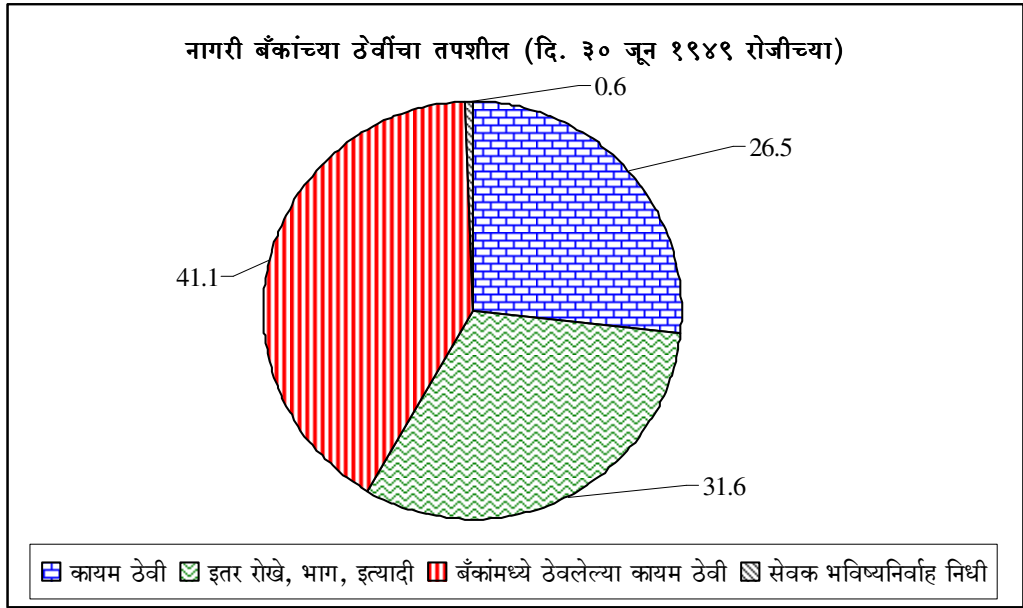
दि. 30 जून 1949 रोजीचे नागरी बँकांतील ठेवींचे पृथक्करण तक्ता 4.4 मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता 4.4: नागरी बँकांच्या ठेवींचा तपशील (दि. 30 जून 1949 रोजीच्या)

अ.नं.	ठेवींचा तपशील	रक्कम (रुपयात)	टक्केवारी
1	कायम ठेवी	264.12	26.5
2	इतर रोखे, भाग, इत्यादी	314.73	31.6
3	बँकांमध्ये ठेवलेल्या कायम ठेवी	409.67	41.1
4	सेवक भविष्यनिर्वाह निधी	5.69	0.6
	एकूण	994.23	100.00

स्रोत : नाईक के. एन., मुंबई राज्यातील सहकार चळवळ, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई, 1953.

आलेख 4.2: नागरी बँकांच्या ठेवींचा तपशील (दि. 30 जून 1949 रोजीच्या)

तक्ता 4.4 व आलेख 4.2 वरून स्पष्ट होते की, नागरी बँकांच्या ठेवींमध्ये मोठा हिस्सा बचत ठेवींचा आहे. त्यानंतर चालू ठेवी व कायम ठेवी महत्त्वाच्या ठरतात. ह्या कालखंडा दरम्यान अनेक बँकांनी सोने व चांदीच्या हमीवर छोटी कर्जे मंजूर करण्यासाठी नाममात्र सदस्यत्व देण्याची योजना स्वीकारली. नेहमीच्या व्यवसायात भर म्हणून काही बँकांनी नियंत्रित वस्तूंचा पुरवठा आणि वाटप हाती घेतले.

4.3.3 भारत आणि महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका-एक तुलना (दि. 31.3.2011 रोजी)

नागरी सहकारी बँकांतील महाराष्ट्राचे प्रभुत्व अधोरेखित करण्यासाठी काही महत्त्वाची सांख्यिकी निर्देशक मदत करणार आहेत हे तक्ता 4.5 मध्ये दर्शविले आहे.

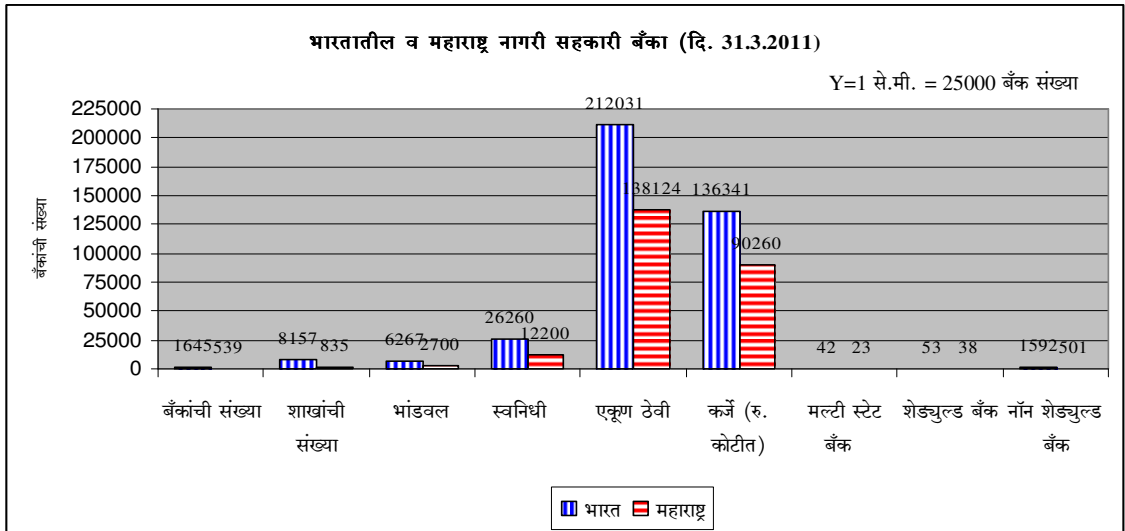
तक्ता 4.5: भारत व महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका (दि. 31.3.2011)

अ.नं.	तपशील	भारत	महाराष्ट्र	भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्राची टक्केवारी
1	बँकांची संख्या	1645	539	32.77
2	शाखांची संख्या	8157	835	10.24
4	भांडवल(रु. कोटीत)	6267	2700	43.08
5	स्वनिधी (रु. कोटीत)	26260	12200	46.46
6	एकूण ठेवी (रु. कोटीत)	212031	138124	65.14
7	कर्जे (रु. कोटीत)	136341	90260	66.20
8	मल्टी स्टेट बँक	42	23	54.76
9	शेड्युल्ड बँक	53	38	71.70
10	नॉन शेड्युल्ड बँक	1592	501	31.47

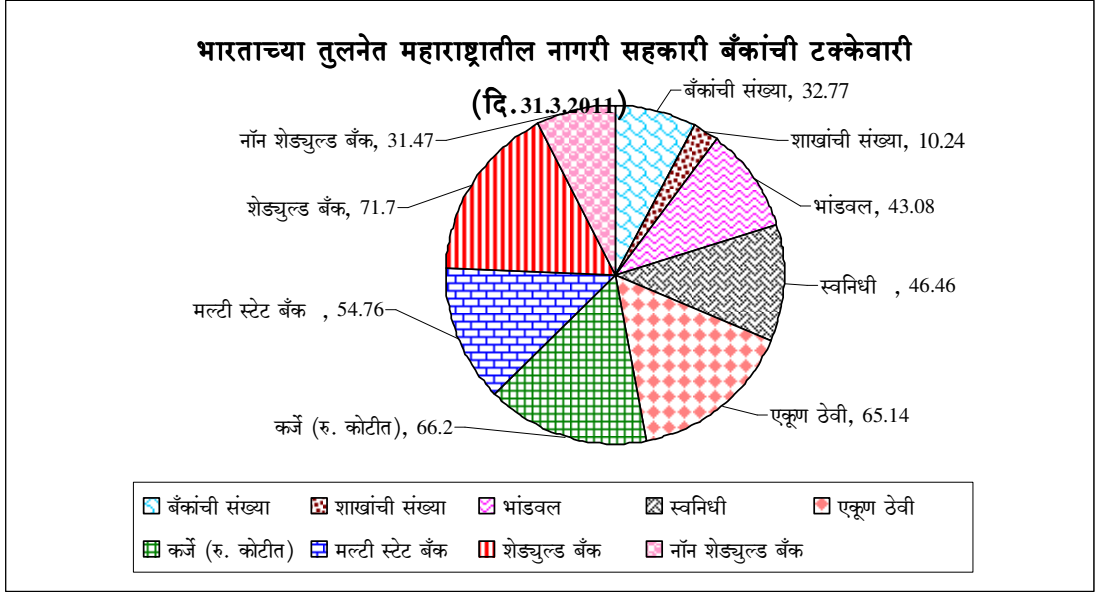
स्रोत : 1. डेप्युटी गव्हर्नर, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, राज्यस्तरीय नागरी सहकारी बँक परिषद, पुणे मधील भाषणाचा सारांश, 2011.

सूचना : महाराष्ट्रातील आकडेवारी एकूणाशी असलेली टक्केवारी दर्शवतात.

आलेख 4.3 : भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका (दि. 31.3.2011)

आलेख 4.3 A : भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका (दि. 31.3.2011)

तक्ता 4.5 व आलेख 4.3 असे दर्शवतो की, 31 मार्च 2011 रोजी भारतातील 8157 शाखा असलेल्या एकूण 1645 बँकांपैकी 539 बँका (32.77 टक्के) व त्यांच्या 835 शाखा (10.25 टक्के) केवळ महाराष्ट्रात आहेत. भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण भांडवलापैकी (43.08 टक्के) एकूण स्वनिधीपैकी (46.46 टक्के) एकूण ठेवीपैकी (65.14 टक्के) व एकूण कर्जापैकी (66.20 टक्के) संपूर्ण भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या आकडेवारीशी तुलना केली असता, महाराष्ट्र राज्य अग्रक्रमावर असल्याचे दिसून येते.

भारतात एकूण 53 शेड्युल्ड बँका असून त्यापैकी महाराष्ट्रात 38 म्हणजेच हे प्रमाण 71.70 टक्के आहे. तसेच भारतात एकूण 1592 नॉन शेड्युल्ड बँका असून त्यापैकी महाराष्ट्रातील नॉन शेड्युल्ड बँकांची संख्या 501 म्हणजेच हे प्रमाण 31.40 टक्के आहे.

भारतातील एकूण राज्यांपैकी महाराष्ट्र एकमेव राज्य असे आहे की एकूण नागरी सहकारी बँकांच्या आर्थिक व्यवहारांपैकी जवळजवळ 45 टक्के व्यवहार महाराष्ट्र राज्यात होताना दिसून येतात.

तक्ता 4.5 मधील आकडेवारीकडे पाहिले तर असे दिसते की, महाराष्ट्र इतर राज्यांपेक्षा बराच पुढे होता. यावरून हे प्रतिबिंबित होते की, नागरी सहकारी बँकांकडून दिल्या गेलेल्या सेवा आर्थिक कृतीसाठी पुरेशा व उपयुक्त होत्या. हा अतिशय स्तुत्य उपक्रम आहे आणि राज्याचे

सहकारातील नेतृत्व यासाठी अभिनंदनास पात्र आहेत.²

4.4 महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांवर एक दृष्टिक्षेप (1961 ते 2010)

1961 ते 2010 या दरम्यान नागरी सहकारी बँकांच्या सर्व आकडेवारीत वाढ झाली होती. आपण जर गेल्या 10 वर्षांतील, म्हणजे 2001 ते 2010 या कालखंडातील, बँकांच्या विकासाचा अभ्यास केला तर असे दिसते की बँकेची संख्या, सभासद संख्या, वाटप केलेली कर्जे व नफ्यातील बँकांची संख्या यामध्ये घट झालेली दिसून येते. मागील तीन दशकांमधील महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगतीचा अभ्यास तक्ता 4.6 मध्ये करता येऊ शकेल.

तक्ता 4.6 : महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांवर एक दृष्टिक्षेप (1961 ते 2010)

अ.नं.	तपशील	1961	1971	1981	1991	2001	2010
1	बँकांची संख्या	149	265	345	389	654	553 (-14.07)
2	सदस्यत्व	433	883	1618	4464	7808	6689 (-14.43)
3	भाग भांडवल	294	987	4201	18682	89875	163820 (82.28)
4	मालकीचे भांडवल	511	1502	8530	55540	431770	877721 (82.44)
5	ठेवी	1243	6832	65779	466298	4092326	434142 (6.09)
6	कर्जे	-97	308	1666	32965	75440	267223 (254.22)
7	खेळते भांडवल	-	9260	88704	617642	5574123	7030587 (26.15)
8	वाटप केलेली कर्जे	-	12381	55581	442279	3221062	2654652 (-17.58)
9	थकीत कर्जे	1671	5007	48008	170203	2834956	2757771 (-2.72)
10	थकबाकी	133	364	3732	45735	182409	369147 (99.05)
11	नफ्यातील बँकांची संख्या	-	-	330	367	559	464 (-16.99)
12	नफ्याची रक्कम	25	-	1170	7116	4875	59753 (1113.39)
13	तोट्यातील बँकांची संख्या	NA	NA	7	13	92	89 (-3.26)
14	तोट्याची रक्कम	-	-	6	163	13122	16861 (28.49)

स्रोत : महाराष्ट्र सरकार : एका दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ, 2010, पृ. 53.

सूचना : 1. रक्कम लाखात 2. सदस्यसंख्या हजारात 3. एन.ए.- उपलब्ध नाही 4. कंसातील आकडे 2001 च्या तुलनेत 2010 मधील वाढीची टक्केवारी दर्शवतात.

तक्ता 4.6 वरून असे दिसून येते की पुढील बाबतीत महत्त्वाची वाढ झाली होती. भाग

भांडवल (82.28 टक्के), मालकीचे भांडवल (82.44 टक्के), वितरित केलेली कर्जे (254.22 टक्के), ठेवी (6.09 टक्के), खेळते भांडवल (26.15 टक्के) आणि नफ्याच्या रकमेत (1113.39 टक्के). हे अभिमानाने सांगता येते की, ह्या बँकांमध्ये सरकारी भाग भांडवलाची रक्कम अजिबात नव्हती आणि म्हणून बँकांची ही प्रगती स्वावलंबी व समाधानकारक असल्याचे दिसते. त्याच वेळेस, एका गोष्टीची गंभीरपणे दखल घेतली पाहिजे की तोट्यातील बँकांच्या संख्येत (3.28 टक्के) घट आणि तोटा रकमेचे प्रमाण (26.49 टक्के) वाढले आहे. त्यामुळे बँकांनी थकबाकी वसुलीसाठी योग्य उपाययोजना हाती घेतल्या पाहिजे.

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचे यशाचे श्रेय वेगवेगळ्या अनुकूल घटकांच्या एकत्रीकरणाला देऊ शकतो. बँकिंग व्यवसायाची निर्मळ तत्त्वांनुसार त्यांच्या भवितव्याला मार्गदर्शन करण्यासाठी व बँकांच्या कामगिरीविषयी व ठेवीदारांच्या निधीच्या सुरक्षिततेविषयी सामान्य जनतेमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी पहिल्या महायुद्धापूर्वी व नंतर सुरू झालेल्या बँकांमध्ये उत्साह आणि एकात्मतेची भावना असलेले सन्माननीय कर्मचारी होते. असाच आत्मविश्वास व उत्साह अजूनही सध्याच्या सहकार्यांच्या मनात आणि सदस्यांमध्ये आहे.

4.4.1 महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची सद्यःस्थिती

तक्ता 4.6 मध्ये दर्शवल्याप्रमाणे दि. 31 मार्च 2010 रोजी महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची एकूण सदस्यसंख्या 66 लाखांपेक्षा जास्त होती. ही सदस्यसंख्या महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येच्या 05.93 टक्के इतकी आहे. या बँकांचे भाग भांडवल (रु. 1638 कोटी), मालकीचे भांडवल (रु. 7877 कोटी), आणि एकूण ठेवी (रु. 434142 कोटी) दर्शवतात की नागरी बँका बाहेरील कर्जावर (निधीवर) कमी प्रमाणात अवलंबून होत्या.

बाहेरून घेण्यात येणाऱ्या कर्जाऊ निधीचे प्रमाण या बँकांच्या एकूण खेळत्या भांडवलाच्या केवळ 3.60 टक्के होते. देय असलेल्या कर्जांच्या तुलनेत थकीत कर्जांची रक्कम देखील कमी (10 टक्के) होती. एकूण 553 बँकांपैकी 464 (83.91 टक्के) बँका फायद्यात होत्या आणि तोट्यातील बँकांची संख्या केवळ 89 (16.79 टक्के) होती व एकूण तोटा रु. 16861 लाख इतका होता. जर 2001 सालापासून बँकांच्या विकासाचे निरीक्षण केले तर असे दिसते की, रिझर्व्ह बँकेच्या

धोरणामुळे नागरी बँकांची संख्या फारशी वाढली नाही, त्यामुळे नवीन बँका आणि बँकांच्या शाखा सुरू झाल्या नाहीत.

4.4.2 महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा सूक्ष्मलक्षी अभ्यास (2001 ते 2010)

सन 1961 ते 2010 या दरम्यान महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा विकास यापूर्वीच पाहिला आहे (तक्ता 3.5). तथापि, तक्त्यामध्ये नागरी सहकारी बँकांचा सूक्ष्मलक्षी विकास दर्शवला नाही. त्यामुळे, 2001 ते 2010 या काळातील नागरी सहकारी बँकांच्या विकासाचा सूक्ष्मलक्षी अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात केला आहे. नागरी सहकारी बँकांच्या कामकाजाचे मूल्यांकन तक्ता 4.7 आधारे करता येईल.

तक्ता 4.7: महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा सूक्ष्मलक्षी अभ्यास (2001 ते 2010)

अ. नं.	तपशील	31 मार्च 2001 रोजी	31 मार्च 2010 रोजी	2001 च्या तुलनेत 2010 मधील विकासाची टक्केवारी
1.	प्रति बँक सदस्य संख्या	11939	12081	1.19
2.	प्रति बँक अदा केलेले भाग भांडवल	137.42	294.24	41.35
3.	प्रति सदस्य अदा केलेले भाग भांडवल (रु. प्रत्यक्षातील आकड्यात)	1151.00	2452.00	113.03
4.	प्रतिबँक मालकीचे भांडवल	644.91	1424.45	120.88
5.	प्रति बँक खेळते भांडवल	8523.12	12715.35	49.19
6.	प्रति बँक ठेवी	6257.38	7850.68	25.46
7.	प्रति बँक कर्जे	115.35	483.22	318.92
8.	प्रति बँक कर्जवाटप	4925.17	4800.46	(-2.53)
9.	प्रति सदस्य कर्जवाटप (रु. प्रत्यक्षातील आकड्यात)	41253.36	39734.35	(-3.68)
10.	प्रति सदस्य थकीत कर्जे (रु. प्रत्यक्षातील आकड्यात)	2336.18	3938.74	68.60
11.	प्रति बँक थकबाकी	278.91	656.59	135.41
12.	नफ्यातील बँकांची संख्या	559	464	(-16.99)
13.	प्रति बँक सरासरी नफा	8.72	127.49	1361.93
14.	तोट्यातील बँकांची संख्या	92	89	(-3.26)
15.	प्रति बँक सरासरी तोटा	142.63	189.45	32.83

स्रोत : तक्ता 3.5 च्या सहाय्याने

सूचना : 1. सदस्यसंख्या प्रत्यक्षातील आकड्यात. 2. रक्कम लाखात.

तक्ता 4.7 वरून नागरी सहकारी बँकांच्या कामकाजाचे मूल्यांकन खालील निष्कर्षांच्या आधारे करता येईल.

- 1) प्रतिबँक सरासरी सदस्यसंख्या 2001 मध्ये 11939 इतकी होती, ती 2010 मध्ये 12081 पर्यंत वाढली. या कालखंडात 1.19 टक्के इतका विकास झाल्याचे यावरून दिसते.
- 2) प्रतिबँक अदा केलेले भाग भांडवल, प्रतिसदस्य अदा केलेले भाग भांडवल, तसेच प्रतिबँक मालकीचे भांडवल व खेळते भांडवल अनेक वेळा वाढल्याचे दिसते. प्रतिसदस्य अदा केलेल्या भांडवलाची रक्कम वरील कालखंडात रु.1151 कोटीवरून रु. 2452 कोटीपर्यंत (113.03 टक्के) वाढली.
- 3) प्रतिबँक वाटप केलेल्या कर्जांच्या सरासरीमध्ये घट (3.68 टक्के) झाली होती. 2001 मध्ये प्रतिसदस्य वाटप केलेल्या कर्जाची रक्कम रु. 41253.36 इतकी होती, त्यामध्ये घट होऊन 2010 मध्ये रु. 39734.35 इतकी झाली.
- 4) प्रतिबँक नफ्याची रक्कम 2001 मध्ये रु. 8.72 लाख इतकी होती, ती 2010 मध्ये रु. 127.48 लाख इतकी वाढली. यावरून नफ्यात 1361.93 टक्के इतकी समाधानकारक वाढ झाल्याचे दिसते.
- 5) 2001 च्या तुलनेत 2010 मध्ये प्रतिबँक थकबाकी 135.41 टक्के आणि तोटा 32.83 टक्के वाढला. तथापि, यामुळे प्रतिबँक कर्जवाटपाशी सकारात्मक संबंध ठेवल्याचे दिसते.

वरील अभ्यासावरून असे दिसते की, महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा सूक्ष्मलक्षी विकास सातत्यपूर्ण व स्थिर होता. यावरून हे दिसते की, नागरी सहकारी बँकांच्या स्थापनेमागील हेतू राज्यामध्ये यशस्वी झाले होते.

4.5 महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचा असंतुलित विकास

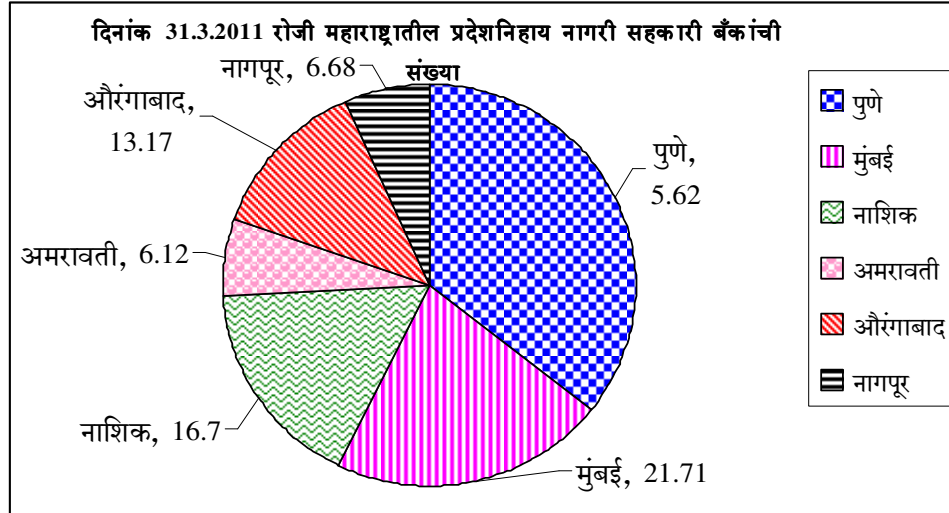
प्रादेशिक विषमता केवळ समग्र पातळीवर मर्यादित राहिली नाही, तर ती सूक्ष्म पातळीवर देखील पाहावयास मिळाली. उदाहरणार्थ, जर आपण महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या स्थितीचे पृथक्करण केले. तर 31.3.2011 रोजी महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या तक्ता 4.8 वरून लक्षात येईल.

तक्ता 4.8 : महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या दिनांक 31.3.2011 रोजी

अ.नं.	प्रदेश	जिल्ह्यांची संख्या	बँकांची संख्या	एकूणातील टक्केवारी	
1	पुणे	पुणे (54), कोल्हापूर (62), सांगली (19), सोलापूर (32), सातारा (25)	5	192	35.62
2	मुंबई	मुंबई उपनगर (40), ठाणे (13), मुंबई(48) रायगड(9), रत्नागिरी (4), सिंधुदूर्ग (3)	6	117	21.71
3	नाशिक	नाशिक (43), नंदूरबार (6) अहमदनगर (20), जळगाव (16), धुळे (5)	5	90	16.70
4	अमरावती	बुलढाणा (9), वासीम (1) अमरावती (12), अकोला (7), यवतमाळ (4)	5	33	6.12
5	औरंगाबाद	औरंगाबाद (12), बीड (10), उस्मानाबाद (10), परभणी (11), जालना (8), नांदेड (7), लातूर (7) हिंगोली (6)	8	71	13.17
6	नागपूर	नागपूर (19), वर्धा (6), भंडारा(2), चंद्रपूर (4), गडचिरोली (2) गोंदिया (3)	6	36	6.68
7	एकूण :	जिल्हे	35	539	100.00

स्रोत: सहकार आयुक्त व सहकारी संस्थांचे निबंधक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे. एका दृष्टिकोपात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ, 2011.

आलेख 4.4 : महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या दिनांक 31.3.2011 रोजी

तक्ता 4.8 व आलेख 4.4 वरून असे दिसून येते की, राज्यातील निरनिराळ्या प्रदेशांमध्ये नागरी सहकारी बँकांच्या विकासात महत्त्वाचे फरक होते. दिनांक 31 मार्च 2011 रोजी महाराष्ट्रात 539 नागरी सहकारी बँका होत्या, त्यापैकी सगळ्यात जास्त बँकांची संख्या (35.62 टक्के) पुण्यानंतर पाच जिल्ह्यांमध्ये होती, ते म्हणजे, मुंबई, नाशिक, अमरावती, औरंगाबाद आणि

नागपूर. ही प्रादेशिक तफावत संबंधित जिल्ह्यांमधील कृषी व औद्योगिक विकासामुळे होती. अमरावती, औरंगाबाद व नागपूर या जिल्ह्यांशी तुलना करता पश्चिम महाराष्ट्र आणि मुंबई या परिसरात औद्योगिकदृष्ट्या विकसित असे प्रदेश होते. ह्या प्रदेशांमध्ये देखील बँकांच्या संख्येत असमतोल होते; उदाहरणार्थ, पुणे परिसरात पुणे (54), कोल्हापूर (62), सोलापूर (22) व सातारा (25) अशी बँकांच्या संख्येत तफावत एकाच परिसरात होती. ह्या बँकांकडून संकलित केल्या गेलेल्या ठेवींची सरासरी आणि या बँकांकडून सेवा देण्यात आलेल्या लोकसंख्येची सरासरी यात देखील तफावत होती. यावरून हे दिसते की, महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या विकासात प्रादेशिक तसेच आंतरजिल्हापातळीवरील असमतोल होते.

4.6 महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी संस्थांची मागील दहा वर्षातील सद्यःस्थिती

दिनांक 31 मार्च, 2001 आणि 31 मार्च, 2011 अखेर महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी संस्थांची सद्यःस्थिती तक्ता 4.9 मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता 4.9 : महाराष्ट्रातील महिला सहकारी संस्थांची मागील दहा वर्षातील सद्यःस्थिती (2001-10)

अ.नं.	तपशील	2001	2010	शेकडा वाढ / घट
1	संस्थांची संख्या	1046	938	-10.33
2	पैकी कार्यान्वीत	939	693	-26.20
3	सभासद संख्या (हजारात)	130	249	91.54
4	भाग भांडवल	244	268	9.84
5	पैकी शासनाचे	73	4	-14200.00
6	स्वनिधी	250	287	14.80
7	ठेवी	100	33	-67.00
8	खेळते भांडवल	50	65	30.00
9	येणे कर्ज	1558	683	-56.16
10	देय कर्ज	50	51	2.00
11	थकबाकी	22	31	40.91
12	नफ्यातील संस्था	445	171	-61.57
13	नफा	60	74	23.33
14	तोट्यातील संस्था	494	549	11.13
15	तोटा	85	76	-10.59

स्रोत : महाराष्ट्र सरकार : एका दृष्टिकोपात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ, सहकार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे, 2010:.

सूचना : 1. रक्कम रुपये कोटीत

तक्ता 4.9 वरून असे दिसून येते की, 2001 च्या तुलनेत 2011 अखेर महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी संस्थांचे प्रमाण 10.33 टक्के कमी झालेले आहे. म्हणजेच दिवसेंदिवस महिला सहकारी संस्थांचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येते. 2001 अखेर नफ्यातील महिला सहकारी संस्थांची संख्या 445 होती. त्यामध्ये घट होऊन ते 2010 अखेर 171 या संख्येवर आलेले आहे.

सदर बाब फारच चिंताजनक आहे. तसेच तोट्यातील महिला सहकारी संस्थांची संख्या 494 होती. त्यामध्ये वाढ होऊन ती 2011 अखेर 549 झाली. ही बाब देखील तितकीच गंभीर आहे.

नफ्यातील संस्था कमी व तोट्यातील संस्था जास्त याची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

1. महिला संस्थांमध्ये महिलांचा समावेश कमी प्रमाणात असणे.
2. महिला संस्थांमध्ये पदाधिकारी महिलांना प्रशिक्षण नसणे.
3. महिला संस्थांमध्ये पुरुषांचे प्रभूत्व असणे.
4. संबंधित संस्थांच्या नियमांची माहिती नसणे.
5. ध्येय निश्चित करून त्याप्रमाणे त्याची पूर्तता न होणे

सभासद संख्या (91.54 टक्के), भाग भांडवल (9.84 टक्के), स्वनिधी (14.80 टक्के), देय कर्ज (30.00 टक्के) व नफा (23.33 टक्के) वाढ झाल्याचे दिसून येते मात्र शासनाचे भांडवल (94.52 टक्के), ठेवी (67.00 टक्के), व खेळते भांडवल (56.16 टक्के) इत्यादी मध्ये घट झाल्याचे दिसून येत आहे.

महाराष्ट्रातील महिला संस्थांमधील महिलांचा सहभाग वाढवून राज्य शासनाच्या विविध योजना समजावून घडवून विविध योजनांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. प्रशिक्षित कर्मचारी व पदाधिकारी यांची नेमणूक करणे आवश्यक आहे. आपल्या संस्थांची संख्या व संस्थांचा नफा जास्तीत जास्त वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशिल राहिल्यास निश्चितपणे महिलांना आपल्या संस्थांमध्ये यश मिळू शकते.

4.7 मुख्य नागरी सहकारी बँकांची गरज

राज्य (मुख्य) नागरी सहकारी बँकेच्या स्थापनेची मागणी सातत्याने होत आहे. सद्यस्थितीत, राज्य सहकारी बँका ह्या नागरी सहकारी बँकांना त्यांच्या कर्जपुरवठ्यात आणि इतर काही गरजांमध्ये मदत करीत आहेत. तथापि, नागरी सहकारी बँका त्यांना राज्य सहकारी बँकांकडून मिळत असलेल्या मदतीवर समाधानी नाहीत. राज्य सहकारी बँका ह्या प्रामुख्याने कृषी कर्जपुरवठा करीत आहेत. दुर्बल नागरी सहकारी बँकांसाठी बाहेरील वित्तसाहाय्य आवश्यक आहे. जेव्हा त्यांच्याकडे अपुरा निधी असतो तेव्हा या बँका केंद्रीय सहकारी बँकांकडून मदतीची अपेक्षा करतात.³

परंतु काही केंद्रीय सहकारी बँका ह्या नागरी सहकारी बँकांना मदतीचा हात देत नाहीत. म्हणून, स्वतंत्र राज्य नागरी सहकारी बँकेच्या मागणीविषयीची चर्चा सहकारी बँकांमध्ये केली जाते. माधवदास समितीने देखील केंद्रीय नागरी सहकारी बँकेच्या आवश्यकतेला अनुकूलता दर्शवली आहे. परंतु ही विवादात्मक/चर्चात्मक बाब आहे. राज्यामध्ये दोन राज्य सहकारी बँका असता कामा नये या धर्तीवर रिझर्व्ह बँक अशी नवीन बँक स्थापन करण्यासाठी परवानगी देण्याच्या स्थितीत नाही. अशा प्रकारच्या स्वतंत्र बँकेची मागणी अनेक राज्यस्तरीय व राष्ट्रीय परिषदांमधून खालील कारणांसाठी केली जाते.

4.7.1 केंद्रीय नागरी सहकारी बँकेला अनुकूलता दर्शवणारी चर्चा

महाराष्ट्राच्या बाबतीत सांगायचे झाल्यास, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेशी संलग्नित असलेल्या 539 नागरी सहकारी बँका महाराष्ट्रात होत्या असे दिसून येईल. ह्या नागरी सहकारी बँकांनी 2010 मध्ये राज्य सहकारी बँकेमध्ये रुपये 30980 कोटी जमा केले आहेत. जमा केलेली ही रक्कम ह्या नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण ठेवींच्या 33 टक्के इतकी आहे. परंतु नागरी सहकारी बँकांना राज्य सहकारी बँकेकडून केवळ 2 टक्के कर्ज मिळत आहे. दुसरे म्हणजे, राज्य सहकारी बँक 12 टक्के व्याजदर आकारात आहे, जो नागरी बँकांसाठी खूपच जास्त व्याजदर असल्याचे दिसते. नागरी बँकांना कर्ज मंजूर करण्यात विलंब देखील होतो. अशा प्रकारे नागरी सहकारी बँकांना राज्य सहकारी बँकेकडून देण्यात येणारी सद्यःस्थितीतील वागणूक ही भेदभावपूर्ण आहे

आणि म्हणून स्वतंत्र राज्य नागरी सहकारी बँकेची मागणी आहे. जर स्वतंत्र राज्य नागरी सहकारी बँक असती तर अधिक कर्जपुरवठा करणे शक्य झाले असते, तसेच गरजू नागरी बँकांना व्यवस्थापन व मानवी स्रोतासंबंधीची प्रगत तंत्रे उपलब्ध करून देता आली असती.⁴

4.7.2 प्रमुख नागरी सहकारी बँकांच्या स्थापनेतील अडथळे

प्रमुख नागरी सहकारी बँकांची स्थापना व त्यांच्या मार्गक्रमणात अनेक अडथळे आहेत. अशा बँकांच्या स्थापनेविरुद्ध जे वादविवाद होतात ते असे की, नागरी सहकारी बँकांकडून वापरलेला जादा निधी मध्यवर्ती सहकारी बँका गमावू शकतात. दुसरे म्हणजे, स्वतंत्र संस्थेचे संघटन म्हणजे राज्य व जिल्हा पातळीवर स्पर्धा निर्माण होऊन याचा परिणाम निधी विखरण्यात होईल.⁵

4.8 व्यापारी बँकांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग

महिला सहकारी बँकांचा अभ्यास करण्यापूर्वी, बँकिंग व्यवसायात स्त्रियांच्या सहभागासाठी व्यापारी बँकांकडून केलेल्या सुरुवातीच्या काळातील प्रयत्नांचा विचार करणे योग्य होईल.

सन 1952 मध्ये मदुराई येथे पांड्यान बँक मर्यादित, मदुराई (आता कॅनरा बँकेत विलीन झालेली) ही महिलांची शाखा सुरू करणारी पहिली बँक होती. याचेच अनुकरण करित, 1962 मध्ये बंगलोरमध्ये शेशाद्रीपूरम येथे सिंडिकेट बँकेने संपूर्णपणे महिला कर्मचाऱ्यांकडून व्यवस्थापन केली गेलेली पहिली महिला शाखा उघडली. त्यावेळची गरज अशी होती की, बँकेच्या महिला अधिकाऱ्यांनी प्रत्येक घरात जाऊन महिला ठेवीदारांना बँकेत खाते उघडण्याच्या फायद्याविषयी खात्री पटविण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत.

बँकेत अधिक संख्येने असलेले महिला कर्मचारी देखील अधिकाधिक ठेवीदारांना बँकेकडे आकर्षित करण्यासाठी प्रयत्न करतील. अहवालात असे नमूद केले आहे की, इंग्लंडमधील बाव्लें बँकेचे अंदाजे 56 टक्के कारकुनी कर्मचारी ह्या स्त्रिया आहेत आणि बँकेतील त्यांची उपस्थितीचे ग्राहकांकडून स्वागत करण्यात आलेले आहे. स्त्रिया अतिशय कार्यक्षम असल्याचे दिसून आले आणि त्या पुरुषांपेक्षा अधिक कर्तव्यदक्ष व सुस्वभावी असलेल्या दिसतात.⁶ अतिशय प्रसिद्ध अशा ब्रिटिश बँकेचा हा अनुभव भारतातील बँकांसाठी चांगला धडा होऊ शकेल.

4.9 महिला नागरी सहकारी बँकांची सुरुवात

महिला नागरी सहकारी बँकांची स्थापना ही भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या इतिहासातील एक धाडसी व क्रांतिकारी पाऊल आहे. जरी आपल्या घटनेने आणि विविध कायद्यांनी स्त्रियांना स्वातंत्र्य दिलेले आहे, तरी आपल्या देशातील समाजरचनेने स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने मुक्त होण्यास कधीही परवानगी दिलेली नाही.⁷ जोपर्यंत स्त्रियांना सामाजिक न्याय व समानतेचा हक्क प्राप्त होत नाही, तोपर्यंत, स्त्रियांनी देशाच्या आर्थिक जीवनात प्रवेश केला पाहिजे व त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, ही उद्दिष्टे साध्य करणे शक्य होणार नाही. या संदर्भात, महिला बँकांची स्थापना करून स्त्रियांना स्वातंत्र्य देऊन महाराष्ट्राने लक्षणीय प्रगती केली आहे हे तक्ता 4.10 मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता 4.10 : महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँका (31 मार्च 2011)

अ.नं.	बँकेचे नाव व स्थळ	नोंदणी क्रमांक	स्थापना	मुख्य शाखा
1	जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, पुणे मालती-माधव, 1639 ब, टिळक रोड, पुणे-30.	पी.एन.ए./बी.एन.के./29 दि.25.4.1974	14/6/1974	1+9
2	भगिनी निवेदिता सहकारी बँक मर्यादित, पुणे 387/388, नारायण पेठ, राष्ट्रभाषा भवन, पुणे-30.	पी.एन.ए./बी.एन.के. दि.34/19/2/1974	24/3/1974	1+9
3	माणदेशी महिला सहकारी बँक मर्यादित, म्हसवड, ता. माण. जि. सातारा	एस.ए.टी./माण/बी.एन.के./ओ/119 सन1996	31/10/1996	1+4
4	अजिंक्यतारा महिला सहकारी बँक लि. सातारा 346, लक्ष्मी निवास, यादोगोपाळ पेठ, सातारा.	एस.ए.टी./बी.एन.के./ओ/109 दि.22/5/89	31/7/1989	1+5
5	जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, सातारा राजधानी टॉवर्स, एल.जी.2,3,44-46,329 यादोगोपाळ पेठ, राजवाडा सातारा 415002.	एस.ए.टी./बी.एन.के./ओ दि.22/1997	4/5/1997	1+1
6	कोल्हापूर महिला सहकारी बँक मर्यादित, कोल्हापूर महिला सेवा मंडळ संकुल, 1082 ख, बी वार्ड, तुतूची बाग खासबागसमोर कोल्हापूर.	के. /पी./आर./बी.एन.के./157 दि.19/5/72	19/5/1972	1+8
7	इचलकरंजी महिला सहकारी बँक मर्यादित, इचलकरंजी	के. /पी./आर./बी.एन.के./153 दि.21/10/71	21/9/1971	1+6

	18/489, इचलकरंजी औद्योगिक वसाहत, प्लॉट नं.77, शाहू पुतळा, इचलकरंजी-416115			
8	दि प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि. गडहिंग्लज ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर पिन.416502	पी.एन.ए./बी.एन.के.ओ /102	21/9/1994	1
9	श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक मर्यादित, सांगली 134, दक्षिण शिवाजीनगर राम मंदिर जवळ सांगली -416416	एस.एन.जी./बी.एन.के. दि.20/12/71	20/12/1971	1+5
10	दि अंबिका महिला सहकारी बँक लि. अहमदनगर पंचपीर चावडी, माळीवाडा अहमदनगर	ए.एन.आर./बी.एन.के. /((ओ)/207 दि.18/9/1987	18/9/1987	1+4
11	दि नासिक जिल्हा महिला सहकारी बँक लि. नासिक इ, स्टेडियम कॉम्प्लेक्स.एम.जी.रोड नासिक-422001	एन.एस.के./बी.एन.के. /120 दि.11/7/73	11/7/1973	1+11
12	नासिकजिल्हा महिला विकास सहकारी बँक लि. नासिक 430, वडनगरे भवन, जुना आग्रा रोड, नासिक-422002	एन.एस.के./बी.एन.के./ 121 दि.19/10/73	19/10/1973	1+5
13	इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. मालेगाव वात्सल्य, मामलेदार गल्ली, बुधवार पेठ, ता. मालेगाव जि. नासिक, 423203	एन.एस.के./एम.एल.ज पी./बी.एन.के./ओ/ 1542/1996	12/9/1996	1+1
14	अमरावती जिल्हा महिला सहकारी बँक लि., अमरावती जवाहर पेठ, अमरावती 444601	ए.टी.आय/बी.एन.के./ 170 दि.3/12/75	3/12/1975	1+4
15	जिजामाता महिला सहकारी बँक लि. बुलढाणा पहिला माळा, देशपांडे नर्सिंग होम चिखली रोड, बुलढाणा 443001	बी.यु.जी./बी.एन.के./ ओ/101/91-92	16/12/1995	2
16	दि यवतमाळ महिला सहकारी बँक लि. यवतमाळ अन्नपूर्णा, माईदे चौक संकटमोचन रोड, यवतमाळ 445001	अय.एम.एल./बी.एन.के. ./ओ/308/1994	5/8/1994	1+7
17	सन्मित्र इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. चंद्रपूर	सी.एच.डी./बी.एन.के. /ओ/102/97-98	23/9/1997	1
18	वर्धा जिल्हा महिला सहकारी बँक मर्यादित, हिंगणघाट, वर्धा सिव्हील कोर्ट समोर, हिंगणघाट, जि. वर्धा	डब्ल्युडीए/बी.एन.के./ ओ/131/85/86	30/9/1985	1

19	आदर्श महिला सहकारी बँक मर्यादित, औरंगाबाद प्लॉट नं.22, समाधान कॉलनी कोकणवाडी, औरंगाबाद.	एजीडी/बी.एन.के./48 6/97 दि.30/5/1997	31/1/1998	1
20	जयकालीमाता महिला अर्बन को-ऑप बँक लि.वसमतनगर परभणी वसमतनगर वि.का.स. सोसायटी कॉम्प्लेक्स, मामा चौक, वसमतनगर जि.परभणी. 431512	पी.बी.एन/बी.एम.टी./ बी.एन.के./ओ/124/9 6-97	9/7/1996	1
21	वसुंधरा महिला नागरी सहकारी बँक मर्यादित, अंबाजोगाई, बीड प्रशांत नगर, अंबाजोगाई, जि. बीड-431517.	बी.एच.आय.आर./बी. एन.के./105/94	12/12/1994	1+2
22	शिवपार्वती महिला सहकारी बँक मर्यादित, परभणी	पी.बी.एन/बी.एन.के./ ओ/139/1996-97	25/8/1997	1
23	शताब्दी महिला सहकारी बँक लि. ठाणे लक्ष्मी पॅलेस, म.गांधी रोड चौपाडा, ठाणे-400602	टी.एन.ए/बी.एन.के./ ओ/326/2003	20/8/2003	1
24	दि महिला अर्बन सहकारी बँक मर्यादित, गोंदिया. मेन रोड, गोंदिया -441601	बी.एन.डी./बी.एन.के. /144/दि.12/7/1994	31/3/94	1
25	प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि.बीड नवा मोढा रोड, बीड पिन-४३११२२	बी.एच.आर./बी.एन.के ./ (ओ)/103/ 93-943 दि.1/3/94	31/3/94	1
26	दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक लि. नांदेड भाग्यलक्ष्मी भवन, महावीर चौक, नांदेड - 431601	एन.एन.डी/बी.एन.के./ 136/1963दि.15/4/83	15/4/1983	12
27	मातोश्री महिला सहकारी बँक लि. पारनेर, ता. पारनेर , जिल्हा अहमदनगर	ए.एनआर/बी.एन.के. (ओ)/2921/2002 दि.6/6/2002	6/6/2002	

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल

तक्ता 4.10 वरून हे स्पष्ट होते की, भारतात महिला सहकारी बँकांमध्ये महाराष्ट्र हे नेतृत्वशाली राज्य आहे. 'इचलकरंजी महिला सहकारी बँक मर्यादित' ह्या नावाने परिचित असलेल्या पहिल्या महिला सहकारी बँकेची स्थापना ऑक्टोबर 1971 मध्ये राजकीय नेता असलेल्या श्रीमती सरोजिनी खंजिरे यांच्या अध्यक्षतेखाली इचलकरंजी येथे झाली. त्यानंतर, डिसेंबर 1971 मध्ये व मे 1972 मध्ये अनुक्रमे श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक मर्यादित, सांगली आणि कोल्हापूर महिला सहकारी बँक मर्यादित, कोल्हापूर या बँकांची स्थापना झाली. 2 ऑक्टोबर 1972 रोजी मुंबईमध्ये इंदिरा महिला सहकारी बँक मर्यादित, मुंबई ची स्थापना झाली होती. 1973

च्या अखेरीस महिला सहकारी बँकांची संख्या 12 वर गेली. गेल्या दशकात, चळवळीने एक ताकद गोळा केली आणि 1982 पर्यंत महाराष्ट्राच्या विविध जिल्ह्यांमध्ये 17 महिला सहकारी बँका विखुरल्या होत्या. महिला सहकारी बँकांनी सक्रिय वित्त संस्था म्हणून नावलौकिक मिळवला आहे आणि काही प्रमाणात सुरुवातीला त्यांच्या विरुद्ध होणाऱ्या भेदभाव व अन्यायावर त्यांनी मात केली आहे.⁸ सद्यस्थितीत, महाराष्ट्रात 42 महिला सहकारी बँका आहेत. परंतू काही महिला सहकारी बँका दुसऱ्या बँकेत विलीन करून काही महिला बँका दिवाळखोरीत तर काही बंद पडलेल्या आहेत. 31.3.2011 अखेर कार्यान्वित असलेल्या 27 महिला सहकारी बँका अभ्यासासाठी घेतलेल्या आहेत. गुजरातमध्ये 1974 मध्ये महिला सहकारी बँकांची नोंद झाली, ज्या मालमत्ता व कर्जपुरवठा यात प्रगती करित आहेत. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या यशाचे अनुकरण करित, गोवा, कर्नाटक, मणिपूर आणि आंध्रप्रदेश या राज्यांतील नेत्यांनी त्यांच्या राज्यात महिला सहकारी बँकांची स्थापना केली आहे.⁸ अशा प्रकारे, महाराष्ट्र हे देशात महिला सहकारी बँकांमध्ये अग्रणी राज्य ठरले आहे.

4.10 महिला नागरी सहकारी बँकांची उद्दिष्टे आणि आवश्यकता

महिला नागरी सहकारी बँका ह्या प्रामुख्याने पुढील उद्दिष्टांसह स्थापन झालेल्या आहेत.

- 1) स्त्रियांमध्ये स्वयंसहाय्यता आणि बचतीची सवय रुजवणे व ठेवी संकलित करणे.
- 2) बचती ह्या उत्पादक हेतूसाठी वापरता येऊ शकतात व बँकिंग व्यवहाराच्या सवयीचा स्त्रियांमध्ये विस्तार करणे.
- 3) स्त्रियांच्या आर्थिक गरजा भागवणे आणि त्यांना सावकाराच्या पाशातून मुक्त करणे.
- 4) महिलांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांचे उत्पन्न वाढवणे, तसेच त्यांचे राहणीमान उंचावणे.
- 5) डॉक्टर, ब्यूटी पार्लर्स, कारागीर, इत्यादी व्यावसायिकांच्या आर्थिक गरजा भागवणे.
- 6) भांडवल उपलब्ध करून स्त्रियांमध्ये उद्योजकतेचा विकास करणे.
- 7) टीव्ही, फर्निचर, शिवणयंत्र, स्वयंपाकघरातील वस्तू, वाहने, इत्यादी घरगुती वस्तू खरेदी करण्यासाठी स्त्रियांना वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या आर्थिक गरजा भागवणे.
- 8) महिला उद्योजकांना तांत्रिक मार्गदर्शन व सल्लासेवा पुरविणे.

4.11 महिला नागरी सहकारी बँकांचे महत्त्व

सर्वसामान्य सहकारी बँक आणि महिला सहकारी बँक यांच्यात कोणताही मूलभूत फरक नाही. तथापि, एक फरक स्वीकारलाच पाहिजे व तो म्हणजे, महिलांच्या सहकारी बँका ह्या सामाजिक हेतुस्तव स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत म्हणून त्यांना सरकारकडून व समाजाकडून विशेष प्रोत्साहनाची गरज आहे.⁹

कामकाजाच्या संबंधात महिलांची सहकारी बँक ही इतर कोणत्याही सहकारी बँकेसारखीच आहे. तथापि, भारतातील महिलांची प्रचंड मोठी शक्ती एकत्रित बांधून ठेवण्याची ताकद या बँकांमध्ये आहे. स्त्रिया जवळजवळ सर्वच क्षेत्रांमध्ये पुरुषांशी यशस्वीपणे स्पर्धा करित आहेत. तथापि, पुरुषांशी तुलना करता स्त्रियांना पुरुषांएवढ्या रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत. असे गृहित धरले जाते की, कामावर पहिला हक्क पुरुषांचा आहे व स्त्रियांचे प्राथमिक लक्ष हे तिच्या कुटुंबाकडे आहे. परंतु जेव्हा स्त्री तिच्या घरगुती किंवा कौटुंबिक कामातून मोकळी होते तेव्हा तिला काम करण्यास वेळ मिळून तिच्या कुटुंबाला आधार देण्यासाठी ती उत्पन्न कमवू शकते. जर समाज स्त्रीच्या उर्जा, क्षमता व शिक्षणाचा उपयोग करित नसेल तर देश मर्यादित असलेला मानवी स्रोत गमावेल. जर महिला सहकारी बँकांमार्फत वित्तसाह्य व तांत्रिक मार्गदर्शन पुरविण्यात आले तर बेरोजगारीची समस्या कमी होईल. स्त्रियांच्या समस्येवर महिलांच्या सहकारी बँकेने टाकलेला प्रकाश हे त्यांच्या गरजेचे उत्तर आहे.

शहरी भागातील स्त्रियांना आर्थिक साहाय्य पुरवून महिला सहकारी बँका औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यासाठी मदत व मार्गदर्शन करू शकतात. कोल्हापूर जिल्हा महिला सहकारी बँकेने महिलांसाठी सहकार तत्त्वावर कागद कारखाना स्थापन करून काही प्रमाणात हे करून दाखवले आहे. महिलांच्या सहकारी बँका ह्या महिला ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन करण्यास देखील मदत करू शकतात. महिलांच्या सहकारी बँकांकडून पुरस्कृत झालेल्या अशा प्रकारची कार्ये महिलांमध्ये उद्योजकतेचा विकास होण्यासाठी चांगले वातावरण निर्माण करतील.

4.11.1 ग्रामीण भागात महिलांच्या सहकारी बँकेची गरज

महाराष्ट्राबरोबरच देशातील इतर राज्यांतील महिला सहकारी बँका ह्या शहरी भागात आहेत.

तथापि, ग्रामीण भागात एकही महिलांची सहकारी बँक संघटित झालेली नाही. ग्रामीण स्त्रियांनी शेती व कुटुंब यांचे संगोपन करून त्यांची कार्यक्षमता सिद्ध केलेली आहे. म्हणून, सहकारी बँका स्थापन करून त्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. जिल्ह्यातील विशिष्ट प्रदेशाचा समावेश असलेली महिलांची सहकारी बँक ग्रामीण भागात असली पाहिजे. नागरी बँकांच्या सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये जर योग्य उत्तेजन व सवलती दिल्या तर महिलांच्या सहकारी बँका सुरू होतील.

ग्रामीण भागात नवीन महिला सहकारी बँकांची आवश्यकता आहे. जर भारतीय रिझर्व्ह बँक व राज्य सरकारने वर्तमान महिला सहकारी बँकांना ग्रामीण भागात शाखा उघडण्यास परवानगी दिली तर ग्रामीण भागात महिलांच्या नवीन सहकारी बँका सुरू करता येतील. ग्रामीण भागातील ठेवींचे संकलन करण्याबरोबरच आणखी जास्त उत्पादक हेतूसाठी आणखी जास्त उत्पादक हेतूने या महिला बँका ग्रामीण स्त्री-शक्ती एकत्रित करून एक सामाजिक संस्था म्हणून काम करतील.¹⁰

4.11.2 महिलांच्या स्वतंत्र सहकारी बँका

स्त्रियांनी मोठ्या संख्येने सहकारी संस्थांमध्ये सामील व्हावे, ज्या स्त्रियांसाठी खुल्या आहेत, अशी इच्छा जरी अत्यंत उत्कटतेने व्यक्त केली जात असली तरी स्त्रियांच्या अशा सहभागासाठी कोणतेही धोरण सरकार किंवा सहकार कर्त्यांकडून तयार करण्यात आलेले नाही. सहकार संस्थांमध्ये स्त्रियांच्या सहभागाची खात्री देणारे कोणतेही विशेष कायदे, कोणतीही विशिष्ट आर्थिक तरतूद नाही. स्त्रिया जेव्हा सहकारी संस्थांमध्ये त्यांच्या सदस्यत्वाविषयी चौकशी करण्यास जातात तेव्हा स्त्रियांकडे योग्य लक्ष दिले जात नाही व त्यांची योग्य काळजी घेतली जात नाही.¹¹ नागरी सहकारी बँका याला अपवाद नाहीत. थोडक्यात, स्त्रिया समान संधींसाठी लढा देत आहेत, विशेष सुविधा वा संधींसाठी नाही.

व्यक्ती आणि संस्थांनी हाती घेतलेल्या सूक्ष्म पातळीवरील अभ्यासावरून देखील याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. भारतीय राष्ट्रीय सहकार संघटना (नवी दिल्ली) या संस्थेकडून करण्यात आलेल्या एका अभ्यासात असे दिसून आले होते की, नागरी सहकारी बँकांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग या बँकांच्या एकूण सदस्य संख्येच्या 35.00 टक्क्यांपेक्षा कमी होता. व्यवस्थापनात महिला सदस्यांची टक्केवारी देखील दुर्लक्षणीय होती. अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी 20 बँकांमध्ये

व्यवस्थापन समितीमध्ये 7 ते 03 महिला सदस्य होत्या, तर 2 बँकांमध्ये व्यवस्थापन समितीवर 1 ते 3 महिला सदस्य होत्या. तथापि, अशा बँकांमध्ये महिला सदस्यांची संख्या बऱ्यापैकी (35.00 टक्के) होती. सर्वसाधारणपणे, व्यवस्थापन समितीमध्ये महिला सदस्य संख्या 60 ते 80 टक्के इतकी होती. याच अभ्यासांतर्गत असे देखील दिसून आले की, स्त्रियांना मिश्र बँकेत मिळणाऱ्या रोजगार संधी अत्यंत कमी, म्हणजे एकूण रोजगारात केवळ 29 टक्के इतक्याच आहेत. यावरून हे दिसते की, मिश्र नागरी सहकारी बँकांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग समाधानकारक नव्हता. त्यामुळेच स्वतंत्र महिला सहकारी बँकांची गरज आहे.

4.12 भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि महिला सहकारी बँका

महिलांच्या सहकारी बँका उघडण्याविषयी भारतीय रिझर्व्ह बँकेचा दृष्टिकोन उदार आहे. नवीन महिला सहकारी बँकांना परवाना देण्यासंदर्भात रिझर्व्ह बँकेने निश्चित शिथिलता आणली आहे. महिलांच्या सहकारी बँकांच्या प्रस्तावांना रिझर्व्ह बँकेने सहानुभूतीची वागणूक दिली आहे.

4.13 महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांवर एक दृष्टिक्षेप

सदस्यत्व, भाग भांडवल, ठेवी, दिलेली कर्जे, इत्यादी काही सांख्यिकीय निदर्शके महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची सद्यःस्थिती अधोरेखित करतील हे तक्ता 4.11 मध्ये दर्शविले आहे.

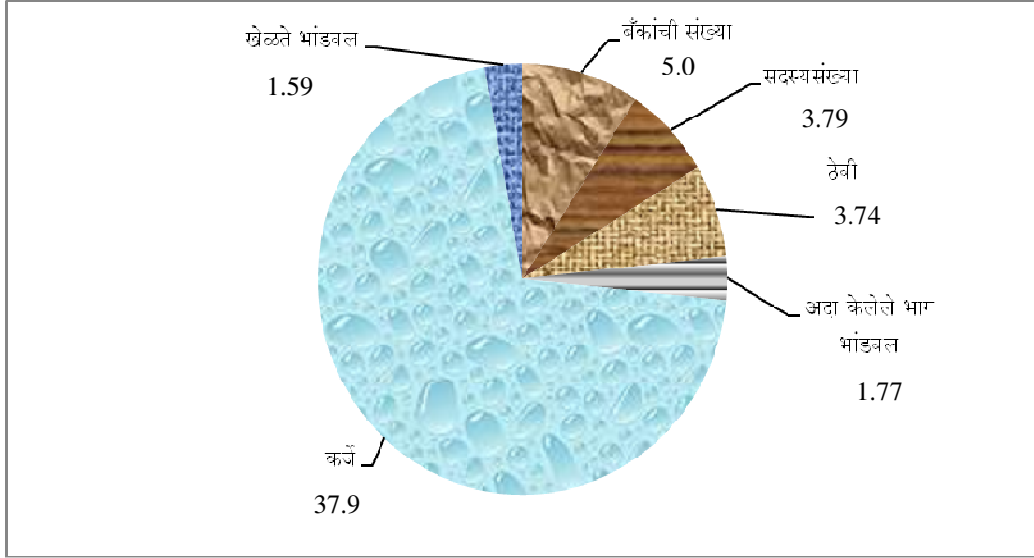
तक्ता 4.11 : 31/3/2010 रोजी महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या सर्वसाधारण प्रगतीवर एक दृष्टिक्षेप (रुपये लाखात)

अ. नं.	तपशील	महाराष्ट्र राज्यस्तरीय नागरी बँका	महिला बँका	महाराष्ट्रातील महिला बँकांच्या हिश्याची टक्केवारी
1	बँकांची संख्या	539	27	5.01
2	सदस्यसंख्या	6681	253	3.79
3	ठेवी	4341427	162309	3.74
4	अदा केलेले भाग भांडवल	163820	2897	1.77
5	कर्जे	267223	101378	37.94
6	खेळते भांडवल	7031587	111956	1.59

स्रोत : एका दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ, 2010, सहकार संस्था, महाराष्ट्र राज्य.

सूचना : माहितीमध्ये 27 महिला सहकारी बँकादेखील समाविष्ट आहेत.

आलेख 4.5: 31/3/2010 रोजी महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांच्या हिश्याची टक्केवारी

तक्ता 4.11 व आलेख 4.5 वरून असे लक्षात येते की, राज्यातील एकूण नागरी सहकारी बँकांमध्ये महिला बँकांचा हिस्सा केवळ 5.01 टक्के होता. महिला सहकारी बँकांची एकूण सदस्यसंख्या 2,52,900 इतकी होती, जी महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण सदस्य संख्येच्या केवळ 3.79 टक्के इतकी होती. त्याचप्रमाणे अदा केलेल्या भांडवलातील हिस्सा, ठेवी, कर्जे आणि खेळते भांडवल यांचे प्रमाण, राज्यातील नागरी बँकांच्या आकडेवारीशी तुलना करता, अतिशय कमी म्हणजे अनुक्रमे 1.77, 3.74, 37.94 व 1.59 टक्के इतके होते.

तथापि, राज्यातील नागरी सहकारी बँकांतील महिला सहकारी बँकांच्या टक्केवारीचा हिस्सा महिला बँकांचे खरे चित्र रेखाटणार नाही. म्हणून, प्रतिबँक सरासरी सदस्यत्व, प्रतिबँक ठेवी, इत्यादी महिला सहकारी बँकांची स्थिती दर्शवेल. वरील तक्त्यातील आकड्यांची छाननी केली दर्शवते की, महिला सहकारी बँकांची स्थिती ही राज्यातील नागरी सहकारी बँकांच्या बरोबरीची नव्हती. महाराष्ट्रातील प्रति नागरी सहकारी बँक सदस्य संख्या 12081 होती, तर महिला सहकारी बँकांची प्रतिबँक सदस्य संख्या 9370 इतकी होती. प्रतिबँक सरासरी ठेवी, प्रतिबँक अदा केलेले भाग भांडवल, कर्जे, दिलेली कर्जे ही देखील महिला सहकारी बँकांमध्ये कमी होती.

वरील विश्लेषण असे दर्शवते की, महिला नागरी सहकारी बँकांची एकूण स्थिती महाराष्ट्रातील नागरी बँकांच्या आकडेवारीशी तुलना करता समाधानकारक नव्हती. मर्यादित कार्यक्षेत्र

आणि शाखा ही यामागील कारणे असू शकतात. सदस्यसंख्यासंदर्भात निवडक व प्रतिबंधात्मक धोरणामुळे वाढीचा कमी वेग राहिलेला दिसला. प्रस्तुत प्रकरणात नमुना बँकांचा अभ्यास सुद्धा दर्शवतो की, काही महिला सहकारी बँकांची सदस्यसंख्या समाधानकारकरीत्या वाढली नव्हती कारण बँका त्यांच्या सदस्यांच्या नावावर मालमत्ता असल्याशिवाय त्यांना सदस्य म्हणून घेण्यास कचरत होत्या. अर्थातच, महाराष्ट्रातच्या सहकार चळवळीतील महिला सहकारी बँक हा एक नवीन प्रकल्प असल्याने, भविष्यात महिला सहकारी बँका चांगल्यापैकी भाग भांडवल, ठेवी, इत्यादी मिळवू शकतील अशी आपण आशा करू शकतो.

4.14 समारोप

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ ही देशासाठी कृषी व अकृषी अशा दोन्ही वित्तीय रचनेत एक उदाहरण आहे. नागरी सहकारी बँकांची ध्येयपूर्ती ही स्तुतीस पात्र आहे. नागरी सहकारी बँका ह्या इतर राज्यांसाठी विशेष उल्लेखनीय उदाहरण बनल्या आहेत. महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या यशामध्ये सन्माननीय कर्मचाऱ्यांचा कामातील रस व उत्साह, सामान्य जनतेचा आधार व आत्मविश्वास इत्यादी वेगवेगळ्या घटकांचे योगदान आहे. आपण जर 1961 पासून नागरी सहकारी बँकांच्या विकासाचा अभ्यास केला तर असे दिसते की, भाग भांडवल, सदस्यसंख्या, येणे असलेली कर्जे, इत्यादीमध्ये महत्त्वपूर्ण विकास झाला होता. तथापि, नागरी बँकांचा विकास हा अधिकपणे मुंबई, पुणे यांसारख्या काही प्रदेशांपुरताच मर्यादित आहे. उर्वरित प्रदेश नागरी सहकारी बँकांच्या विकासाच्या बाबतीत मागे आहेत. त्यामुळे नागरी बँकांच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक आखलेल्या धोरणाची गरज आहे. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची स्थापना हे एक अलीकडील व धाडसी पाऊल आहे. महिला सहकारी बँकांमध्ये महाराष्ट्र हे दिशादर्शक राज्य आहे. महिला बँका ह्या स्त्रियांच्या आर्थिक गरजा भागवत आहेत आणि स्त्रियांचे उत्पन्न वाढण्यासाठी व त्यांच्या कुटुंबाचे राहणीमान उंचावण्यासाठी मदत करीत आहेत.

मिश्र नागरी सहकारी बँकांमध्ये स्त्रियांचा समाधानकारक सहभाग नव्हता आणि म्हणून, अशा प्रकारच्या बँकांची गरज होती. अर्थातच, महिला बँकांचे भवितव्य, 'चांगला व्यवसाय आणि चांगले जीवन' हे कार्य पार पाडताना या बँका किती यशस्वी होतील, यावर अवलंबून आहे.

स्त्रियांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी जर महिला बँकांना महत्त्वाचा घटक व्हायचे असेल तर त्यांनी स्त्रियांच्या संपूर्ण निमशहरी व ग्रामीण जीवनाला स्पर्श केलाच/व्याप्त केलेच पाहिजे. वस्तुतः, महिला सहकारी बँक महिलांसाठीच्या राष्ट्रीय योजनेबरोबर (इ.स. 2001-2011) सुसंगतपणे काम केल्यास एक परिणामकारक संस्था होऊ शकते.

संदर्भ

1. Naik, N.K. (1953) Quoted in The Co-operative Movement in the Bombay State, The Popular Book Depot., Bombay, p.145.
2. Sisodia, S.S. (1987) Urban Credit NFUBCS, New Delhi, December, p.5.
3. Shrishrimal, W.C. (1978) Co-operative Economy, The Maharashtra State Co-operative Bank Ltd., Bombay, p.241.
4. Gundecha, Suwalaji, (1988) Apex Co-operative Bank for Urban Co-operative Banks, 'Vivek', Urban Co-operative Banks, Special Issue, pp.16,17.
5. Choudey, B.P. (1974) The Role of Commercial Banks in India's Development Economy, S. Chand and Co.(Pvt.) Ltd., New Delhi.p.122
6. Sharma, B.P.(1974) The Role of Commercial Banks in India's Developemnt Economy, S. Chand and Co., (Pvt.)Ltd., New Delhi p.122.
7. Verulkar, Asha (1986-87) "Mahila Banks" A Novel Experiment, Conference Issue Maharashtra Urban Co-operative Banks' Federation Ltd., Bombay, pp. 127-28.
8. Sonarika, Sunanda, (1982) Women in Co-operative Banking, Seminar Paper, Vaikunth Mehta National Institute of Co-operative Management, Pune,.
9. Rathod, C.S. (1984) Role of Women in Co-operative Development, A Seminar Paper submitted in the National Convention, organized by The Indian Society for Studies in Co-operation, Pune.
10. National Co-operative Union of India, Involvement of Women in Urban Co-operative Banks, Research Paper, New Delhi, (2011).
11. RBI, Circular Bo. BDOD, UBD RBL 925J.21 (7 December, 2010).

प्रकरण पाचवे

महिला नागरी सहकारी बँकांचे विश्लेषणात्मक मूल्यांकन

5.1 प्रास्ताविक

गेल्या काही वर्षांपासून महिला बँकांच्या संख्येत आणि त्यांच्या सदस्य संख्येत वाढ दिसून येत होती. महाराष्ट्रात महिला सहकारी बँकांची वाढ होत आहे हे ध्यानात ठेवून, या अभ्यासाद्वारे महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अभ्यासाचा निरीक्षणात्मक भाग हा महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांसाठीचा असून त्यासाठी 2000-01 ते 2010-2011 हा कालावधी निश्चित केला आहे. महाराष्ट्राचे भौगोलिक वातावरणानुसार पाच विभाग पाडलेले असून विभागवार कार्यरत असलेल्या महिला नागरी सहकारी बँका पुढीलप्रमाणे आहेत.

विदर्भ विभाग	मराठवाडा विभाग	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र	पश्चिम महाराष्ट्र	कोकण विभाग
अमरावती जिल्हा, अमरावती दि यवतमाळ , यवतमाळ	आदर्श, औरंगाबाद जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	दि नासिक जिल्हा, नासिक नासिक जिल्हा विकास, नासिक	जिजामाता, पुणे भगिनी निवेदिता, पुणे	शताब्दी, ठाणे
जिजामाता बँक, बुलढाणा वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	शिवपार्वती, परभणी वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	इंदिरा मालेगाव, नासिक दि अंबिका, अहमदनगर	माणदेशी, म्हसवड, सातारा अजिंक्यतारा, सातारा	
सन्मित्र, चंद्रपूर दि महिला अर्बन, गोंदिया	प्रियदर्शनी, बीड दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	जिजामाता, सातारा श्री लक्ष्मी, सांगली इचलकरंजी, इचलकरंजी कोल्हापूर, कोल्हापूर दिप्रियदर्शनी, गडहिंग्लज कोल्हापूर	

महाराष्ट्रातील एकूण महिला नागरी सहकारी बँकांपैकी सर्व प्रथम इचलकरंजी महिला सहकारी बँक लि. इचलकरंजी या बँकेची दि. 21/10/1971 रोजी नोंदणी झालेली आहे. प्रबंध कालावधीत मातोश्री महिला बँक, पारनेर, अहमदनगर दि. 6/6/2002 व शताब्दी महिला बँक, ठाणे दि. 20/8/2003 रोजी नोंदणी झालेली आहे.

5.2 महिला बँकांची नोंदणी आणि परवाना

महिला बँकांची नोंदणी कशी झाली होती आणि त्यांचा कार्यकाळ कसा होता याची माहिती घेणे महत्त्वाचे आहे. नोंदणी वर्ष, कार्यक्षेत्र आणि रिझर्व्ह बँकेचे परवाना धोरण याविषयी माहिती तक्ता

5.1 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 5.1: महिला बँकांची नोंदणी, कार्यक्षेत्र आणि परवाना

अ. नं.	बँकेचे नाव	नोंदणी दिनांक	कार्यक्षेत्र	रिझर्व्ह बँकेने परवाना दिलेला आहे का
	विदर्भ विभाग			
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती	03.12.1975	अमरावती जिल्हा	होय
2	दि यवतमाळ , यवतमाळ	05.08.1994	यवतमाळ जिल्हा	होय
3	जिजामाता बँक , बुलढाणा	15.12.1991	बुलढाणा जिल्हा	होय
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंणघाट	30.09.1985	वर्धा जिल्हा	होय
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	23.09.1997	चंद्रपूर जिल्हा	होय
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	12.07.1994	गोंदिया जिल्हा भंडारा	होय
	मराठवाडा विभाग			
7	आदर्श, औरंगाबाद	30.5.1997	औरंगाबाद जिल्हा	होय
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	09.07.1996	परभणी व हिंगोली जिल्हा	होय
9	शिवपार्वती, परभणी	25.08.1997	परभणी जिल्हा	होय
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	12.12.1994	बीड जिल्हा लातूर व औरंगाबाद	होय
11	प्रियदर्शनी, बीड	31.3.1994	बीड जिल्हा नांदेड उस्मानाबाद व लातूर	होय
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	15.4.1983	महाराष्ट्र राज्य	होय
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र			
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक	11.07.1973	नासिक जिल्हा	होय
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	19.10.1973	नासिक जिल्हा	होय
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	12.09.1996	नासिक जिल्हा	होय
16	दि अबिका, अहमदनगर	18.09.1987	अहमदनगर जिल्हा	होय
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	6.6.2002	अहमदनगर जिल्हा	होय
	पश्चिम महाराष्ट्र			
18	जिजामाता, पुणे	25.04.1974	महाराष्ट्र राज्य	होय
19	भगिनी निवेदिता, पुणे	19.02.1974	महाराष्ट्र राज्य	होय
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा	31.10.1996	सातारा जिल्हा	होय
21	अजिंक्यतारा, सातारा	22.05.1989	सातारा जिल्हा	होय
22	जिजामाता, सातारा	4.5.1997	सातारा जिल्हा	होय
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	20.12.1971	सांगली जिल्हा	होय
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी	21.10.1971	सांगली सातारा कोल्हापूर जिल्हा	होय
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	19.05.1972	कोल्हापूर जिल्हा	होय
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंग्लज कोल्हापूर	21.09.1994	कोल्हापूर जिल्हा	होय
	कोकण विभाग			
27	शताब्दी, ठाणे	20.08.2003	ठाणे जिल्हा	होय

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल

टीप : या प्रकरणात समाविष्ट करण्यात आलेले सर्व तक्ते नमुना बँकांच्या कार्यालयीन नोंदीवर आणि वार्षिक अहवालांवर आधारित आहेत.

तक्ता 5.1 वरून हे पाहता येते की, महिला बँकांचा उदय हा अलीकडील विकासाचा भाग

आहे. बँकेच्या कार्यकाळाच्या बाबतीत सर्वात जुनी बँक कोल्हापूर जिल्ह्यातील इचलकरंजी बँक असून तिची नोंदणी 21 ऑक्टोबर 1971 रोजी झाली होती आणि त्यानंतर इतर बँकांची नोंदणी झाली. या बँका केवळ महाराष्ट्रातच जुन्या नव्हत्या तर भारतात देखील होत्या. तक्ता 5.1 वरून असे दिसते की, जवळजवळ सर्व बँका तीन चार वर्षांच्या अंतराने एकामागून एक अशा सुरू झाल्या, कारण त्यावेळेस सहकारातील नेत्यांमध्ये एक लाट होती. कार्यक्षेत्राच्या बाबतीत असे दिसते की, इतर महिला बँकांचे कार्यक्षेत्र वगळता प्रत्येक बँक संपूर्ण जिल्ह्यासाठी काम करित होती. सहकार विभागाने केलेल्या निरीक्षणप्रमाणे बँका सुरळीतपणे काम करू शकल्या, त्यामुळे एका बँकेच्या कार्यक्षेत्रात दुसऱ्या बँकेने काम करण्याचा प्रश्न उद्भवला नाही, असे निरीक्षण नोंदवले गेले होते. बँकिंग व्यवसायात रिझर्व्ह बँकेचे परवाना धोरण हा महत्त्वाचा घटक आहे, महाराष्ट्रातील सर्व महिला सहकारी बँकांनी रिझर्व्ह बँकेचा परवाना मिळालेला आहे.

5.3 महिला बँकांच्या शाखा

नागरी बँकेच्या शाखेने जर कार्यक्षमता दाखवली तरच त्या बँकेला परवानगी दिली जाते, म्हणजेच, अशी बँक तिच्या नोंदणीनंतर तीन वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर महानगर, नगर आणि उपनगर केंद्रांमध्ये अनुक्रमे रुपये 11 लाख, रुपये 9 लाख, रुपये 5.5 लाख इतकी कर्जे वितरित करू शकली पाहिजे.¹

माधवदास समितीने असे सुचवले आहे की, व्यापारी बँका तसेच सहकारी बँकांना शाखा उघडण्यासाठी परवाना देताना रिझर्व्ह बँकेने राज्य सहकारी विभाग व भारतीय रिझर्व्ह बँकेमध्ये आवश्यक समन्वय ठेवला पाहिजे. नागरी बँकांचे उद्दिष्ट हे एखाद्या विशिष्ट भागात कार्य करण्याचे असल्याने शाखा उघडणे हे नागरी बँकांचे काम नाही.

तथापि, मोठ्या प्रमाणातील अर्थव्यवस्था निर्माण करणे, कर्जवाटपाची उच्च क्षमता धारण करणे आणि बँकांच्या सदस्यांना चांगल्या सेवा पुरवणे या कारणांसाठी महिला बँकांनी त्यांच्या शाखा उघडल्या आहेत. तक्ता 5.2 मध्ये बँकांच्या सध्याच्या शाखांची बँकनिहाय स्थिती दर्शवली आहे.

तक्ता 5.2: महिला बँकांच्या शाखांची बँकनिहाय स्थिती

अ.नं.	बँकेचे नाव	शाखांची संख्या		एकूण	एकूण टक्केवारी
		शहरी	ग्रामीण		
	विदर्भ विभाग				
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती	2	3	5	3.91
2	दि यवतमाळ , यवतमाळ	3	5	8	6.25
3	जिजामाता बँक , बुलढाणा	1	1	2	1.56
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंणघाट	1	-	1	0.78
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	1	-	1	0.78
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	1	-	1	0.78
	मराठवाडा विभाग				
7	आदर्श, औरंगाबाद	1	-	1	0.78
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	1	-	1	0.78
9	शिवपार्वती, परभणी	1	-	1	0.78
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	1	2	3	2.34
11	प्रियदर्शनी, बीड	3	2	5	3.91
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	9	3	12	9.38
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र				
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक	10	2	12	9.38
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	5	1	6	4.69
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	2	-	2	1.56
16	दि अंबिका, अहमदनगर	4	1	5	3.91
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	1	-	1	0.78
	पश्चिम महाराष्ट्र				
18	जिजामाता, पुणे	8	4	12	9.38
19	भगिनी निवेदिता, पुणे	10	2	12	9.38
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा	1	4	5	3.91
21	अजिंक्यतारा, सातारा	3	3	6	4.69
22	जिजामाता, सातारा	2	-	2	1.56
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	5	1	6	4.69
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी	2	5	7	5.46
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	7	2	9	7.02
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंग्लज कोल्हापूर	1	-	1	0.78
	कोकण विभाग				
27	शताब्दी, ठाणे	1	-	1	0.78
		87	41	128	100.00

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल

टीप : शाखांची संख्या ही मुख्य कार्यालयासह

तक्ता 5.2 वरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील बहुतांशी महिला सहकारी बँकांनी आपल्या शाखा वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. दि भाग्यलक्ष्मी बँक, जिजामाता, पुणे, भगिनी निवेदिता व दि नासिक जिल्हा महिला बँकांच्या बारा शाखा आहेत. महिलांच्या बँकिंग व्यवहाराची गरज भागविण्यासाठी भाग्यलक्ष्मी, जिजामाता, पुणे, भगिनी निवेदिता व नासिक जिल्हा बँकेने सर्वात जास्त शाखा उघडल्या आहेत. या शाखा केवळ शहरी भागात नव्हत्या, तर दुय्यम दर्जाच्या भागातही मध्यमवर्गीय लोकांना बँकिंग सुविधा पुरविण्यासाठी कार्यरत होत्या. या बँकांनी ग्रामीण भागातही आपली शाखा उघडली त्यामुळे हे स्पष्ट होते की, ही बँक समाजाच्या एखाद्या विशिष्ट वर्गासाठी काम करित नसून समाजातील सर्व वर्गांसाठी काम करते. इतर बँकांनीही ग्रामीण भागात शाखा उघडली आहे. जवळजवळ सर्व बँकांचे सदस्य ग्रामीण व शहरी भागात विखुरलेले होते व बँकेचे कार्यक्षेत्र पूर्ण जिल्ह्यापुरते मर्यादित होते, तरीही काही बँकेच्या शाखांचे शहरी केंद्रांमध्ये केंद्रीकरण झाले. एका गोष्टीची दखल घेणे महत्त्वाचे आहे की, महिला बँकांचे उद्दिष्ट हे, ठेवी संकलित करणे व सहकाराची प्रेरणा घेऊन त्यांच्या सदस्यांच्या वित्तीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी मदत करणे आहे. म्हणून, हे अतिशय महत्त्वाचे आहे की, दुर्लक्षित भागातील बचत व गुंतवणूक यांवर महिला बँकांनी अधिक लक्ष दिले पाहिजे. प्रस्तावित शाखा विस्तारा विषयी बोलायचे झाल्यास असे दिसते की, ग्रामीण व शहरी भागात बँकिंग व्यवसाय महिलांपुरताच मर्यादित असल्याने, बँकिंग व्यवसायास मर्यादित वाव असल्यामुळे महिला बँकांची शाखा विस्ताराची इच्छा दिसून येत नाही.

5.4 सदस्यत्व

कोणत्याही नागरी सहकारी बँकेचा विकास हा तिच्या सदस्य संख्येच्या ताकदीवर अवलंबून असतो. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर, मोठ्या संख्येने लोकांना नागरी बँकेच्या कक्षेत आणले जाते. सदस्य संख्येची निकोप वाढ ही नागरी बँकेच्या विकासास मदतीचा हात देईल. सहकारी बँकांच्या विकासासाठी सक्रियतेची गरज आहे तर ती, विश्वासू व प्रामाणिक सदस्यसंख्येची.² वास्तविक, सर्वसमावेशक विकास घडवून आणण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांनी त्या ज्या भागात कार्य करित आहेत तेथे जात, धर्म, वर्ग किंवा उत्पन्न पातळी यात भेदभाव न करता सर्व लोकांची आर्थिक गरज भागविण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावण्याची आवश्यकता आहे हे तक्ता 5.3 मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता 5.3: महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची सभासद संख्या (2000-01 ते 2010-11)

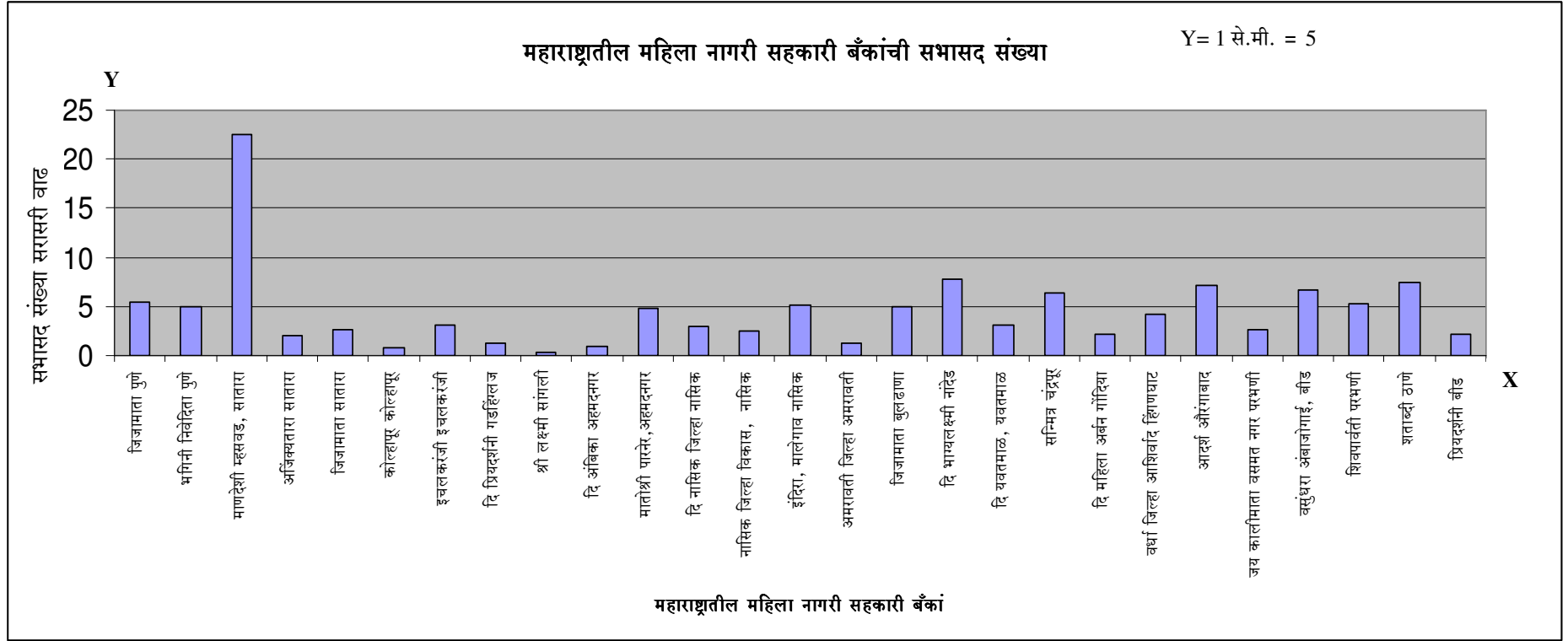
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%
1.	जिजामाता पुणे	10979	11650 (6.11)	12138 (4.19)	12585 (3.68)	13153 (4.51)	13938 (5.97)	14886 (6.80)	16290 (9.43)	17469 (7.05)	18119 (3.90)	18695 (3.18)	5.48
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	19876	20994 (5.62)	23461 (11.75)	25839 (10.14)	27028 (4.60)	27080 (0.19)	28166 (4.01)	28987 (2.91)	29588 (2.07)	30088 (1.69)	32041 (6.49)	4.95
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	1826	2108 (15.44)	2350 (11.48)	2613 (11.19)	3058 (17.03)	4567 (49.35)	5961 (30.52)	7630 (28.00)	9392 (23.09)	11368 (21.02)	13354 (17.49)	22.46
4.	अजिंक्यतारा सातारा	3307	3321 (0.42)	3334 (0.39)	3344 (0.30)	3333 (-0.33)	3326 (-0.21)	3411 (2.56)	3495 (2.46)	3717 (6.35)	3939 (5.97)	4013 (1.88)	01.98
5.	जिजामाता सातारा	8213	8973 (9.25)	9708 (8.19)	98.41 (1.37)	9974 (1.35)	10068 (9.94)	10098 (0.30)	10202 (1.03)	10414 (2.08)	10553 (1.33)	10663 (1.04)	02.69
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	9983	10012 (0.29)	10007 (-0.05)	10046 (0.39)	10071 (0.25)	10404 (3.31)	10537 (1.28)	10638 (0.96)	10709 (0.67)	10817 (1.00)	10858 (0.38)	0.85
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	6815	7500 (10.05)	-7993 (6.57)	8114 (1.51)	8348 (2.88)	8808 (5.51)	9146 (3.83)	9122 (-0.26)	9163 (0.45)	9192 (0.32)	9246 (0.59)	3.15
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	1969	1984 (0.76)	2002 (0.91)	2015 (0.65)	2022 (0.35)	2052 (1.48)	2077 (1.22)	2101 (1.16)	2188 (4.14)	2208 (0.91)	2239 (1.40)	1.27
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	6457	6603 (2.26)	6617 (0.21)	6614 (-0.05)	6604 (-0.15)	6543 (-0.95)	6470 (-1.12)	6415 (-0.85)	6476 (0.95)	6567 (1.41)	6618 (0.78)	0.35
10.	दि अंबिका अहमदनगर	4831	4918 (1.80)	4963 (0.92)	5061 (1.97)	5155 (1.86)	5196 (0.80)	5205 (0.17)	5220 (0.29)	5259 (0.75)	5285 (0.30)	5318 (0.62)	0.95
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	1044 (0.00)	1153 (10.44)	1187 (2.95)	1244 (9.01)	1311 (1.31)	1448 (10.45)	1550 (7.04)	1548 (-0.13)	1589 (2.65)	4.86
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	22362	23615 (5.60)	24140 (2.22)	24874 (3.04)	25415 (2.17)	26716 (5.12)	27414 (2.61)	28044 (2.30)	29048 (3.58)	29534 (1.67)	29926 (1.33)	2.96
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	15236	16245 (6.62)	17005 (4.68)	17490 (2.85)	17630 (0.80)	17729 (0.56)	17904 (0.99)	18234 (1.84)	18694 (2.52)	19047 (1.89)	19388 (1.79)	2.45
14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	2519	2721 (8.02)	3021 (11.03)	3591 (18.37)	3733 (3.95)	3761 (0.75)	3769 (0.21)	3786 (0.45)	3839 (1.40)	3980 (3.67)	4065 (2.14)	5.05

15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	18494	18702 (1.12)	19015 (1.67)	19159 (0.76)	19242 (0.43)	19391 (0.77)	19537 (0.75)	19632 (0.49)	19734 (0.52)	20429 (3.52)	21009 (2.84)	1.29
16.	जिजामाता बुलढाणा	3457	3555 (2.83)	3570 (0.42)	3603 (0.90)	3576 (-0.75)	3528 (-1.34)	3559 (0.88)	5003 (40.57)	5140 (2.74)	5147 (0.14)	5304 (3.05)	4.95
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	8777	10423 (18.75)	12344 (18.43)	13593 (10.12)	14516 (6.79)	14943 (2.94)	15296 (2.36)	15845 (3.59)	16377 (3.36)	17257 (5.37)	18340 (6.28)	7.80
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	5135	5461 (6.35)	5727 (5.05)	5817 (1.57)	5769 (-0.83)	5677 (-1.59)	5627 (-0.88)	5780 (2.72)	5740 (-0.69)	6223 (8.41)	6880 (10.56)	3.07
19.	सन्मि चंद्रपूर	2146	2397 (11.70)	2545 (6.17)	3000 (17.88)	2900 (-3.33)	2900 (0.00)	3087 (6.45)	3132 (1.46)	3295 (5.20)	3382 (2.64)	3895 (15.17)	6.33
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	3444	3516 (2.09)	3593 (2.19)	3664 (1.98)	4145 (13.13)	4149 (0.10)	4153 (0.10)	4134 (-0.46)	4120 (-0.34)	4193 (1.77)	4262 (1.65)	2.22
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	2172	2252 (3.68)	2491 (10.61)	2507 (0.64)	2524 (0.68)	2543 (0.75)	2561 (0.71)	2572 (0.43)	2579 (0.27)	2625 (1.78)	3230 (23.05)	4.26
22.	आदर्श औरंगाबाद	3370	4021 (19.32)	5281 (31.34)	6244 (18.24)	7110 (13.87)	6795 (-4.43)	6664 (-1.93)	6410 (-3.81)	6332 (-1.22)	6235 (-1.35)	6382 (2.36)	7.22
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	1399	1428 (2.07)	1521 (6.51)	1622 (6.64)	1654 (1.97)	1695 (2.48)	1707 (0.71)	1711 (0.23)	1744 (1.93)	1799 (3.15)	1808 (0.50)	2.62
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	1474	1800 (22.12)	2382 (32.33)	2702 (13.43)	2867 (3.89)	2708 (-5.55)	2684 (-0.89)	2708 (0.89)	2702 (-0.22)	2703 (0.04)	2723 (0.74)	6.68
25.	शिवपार्वती परभणी	1820	2033 (11.70)	1941 (-4.53)	1936 (-0.26)	2684 (38.64)	2871 (6.97)	2871 (0.00)	2871 (0.00)	2882 (0.38)	2882 (0.00)	2885 (0.10)	5.30
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	2508 (0.00)	2694 (7.42)	2711 (0.63)	2992 (10.37)	3288 (9.89)	3755 (14.20)	3785 (0.80)	4412 (16.57)	7.49
27.	प्रियदर्शनी बीड	3029	3029 (0.00)	3029 (0.00)	3029 (0.00)	3029 (0.00)	3029 (0.00)	3250 (7.30)	3229 (-0.65)	3349 (3.72)	3535 (5.55)	3757 (6.28)	2.22

संदर्भ : बँकांचे वार्षिक अहवाल

टीप : 1. कंसातील आकडे मागील वर्षीच्या तुलनेत वाढीची टक्केवारी दर्शवितात.

आलेख 5.1: महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची सभासद संख्येची सरासरी वाढ (टक्केवारीमध्ये) (2000-01 ते 2010-11)

तक्ता 5.3 व आलेख 5.1 वरून दिसून येते की, बँकेचे सभासदत्व सर्वांना खुले करण्यासाठी प्रतिबंधात्मक तरतुदी दूर करण्याच्या हेतुस्तव बँकेच्या नियमांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या व नव्याने सुरू झालेल्या नागरी बँकांच्या व्यवस्थापनाला रिझर्व्ह बँकेने विनंती केली आहे. या पार्श्वभूमीच्या उलट, महिला सहकारी बँकांच्या सदस्यत्वाची रचना व पद्धतीची चौकशी करण्यात आली असता असे दिसून आले की, जिजामाता व भगिनी महिला सहकारी बँका वगळता, इतर सर्व बँकानी त्यांचे सदस्यत्व पुरुषांपुरतेच मर्यादित ठेवले आहे.

सदस्यत्व रचनेचे पृथक्करण करताना असे दिसून आले की, सभासदत्व कोणत्याही जात किंवा वर्गापुरते मर्यादित नव्हते. तथापि, या बँकांकडे सभासदत्वाच्या जातनिहाय रचनेची माहिती उपलब्ध नव्हती. जवळजवळ सर्व बँका, जेथे जेथे आवश्यक होते, तेथे नावापुरत्या सभासदत्वाची कार्यपद्धतीचा अवलंब करित होत्या.³ असेही दिसून आले की, सर्व बँकांमध्ये सर्व स्तरांतील महिलांचा समावेश होता. शिक्षक, डॉक्टर, कारखान्यातील कामगार, नर्स, लघुउद्योजक महिला यांसारख्या उच्च स्तरातील महिला, तसेच महानगरपालिकेतील सफाई कामगार, रस्त्यावरील फेरीवाले, इ. यांसारख्या खालच्या स्तरातील महिला या बँकांच्या सभासद झाल्या आहेत.

बँकांच्या सदस्यसंख्येची वर्षनिहाय वाढ दर्शवितो. जर आपण दहा वर्षांच्या कालखंडातील सभासदत्व दराच्या वाढीची वार्षिक सरासरीचे पृथक्करण केले तर असे दिसते की, महिला बँकांपैकी सर्व बँकांच्या सदस्यसंख्येत वाढ झाल्याचे दिसते, परंतु लक्ष्मी बँक, सांगली या बँकेत मात्र सदस्यसंख्या वाढीचा दर 0.25 टक्के इतका होता. सरासरी, बँकांकडून कर्ज सुविधेचा लाभ घेण्याच्या बाबतीत सदस्य संख्येने वाढीचा कल दर्शवला होता.

तथापि, केवळ माणदेशी बँकेत समाधानकारक वाढ (22.46 टक्के) झाल्याचे दिसून आले. त्यानंतर भाग्यलक्ष्मी, नांदेड (7.80 टक्के) व शताब्दी, ठाणे (7.49 टक्के) आदर्श, औरंगाबाद (7.22 टक्के) या बँकांचा क्रमांक येतो. हळू व नकारार्थी वाढीचा दर असे दर्शवतो की, एक तर नवीन सदस्य करून घेण्यासाठी संचालक मंडळाने त्यांच्याकडून जोमाने प्रयत्न केले नाहीत किंवा बँकेच्या सेवा आपल्यासाठी योग्य नाहीत असे या सदस्यांना दिसून आले.

प्रत्यक्षात, नवीन गट किंवा लोक बँकेच्या सभासदत्वासाठी विचारत होते परंतु सभासदत्वा

विषयीच्या निवडक व प्रतिबंधात्मक धोरणामुळे धिम्या वाढीचा कल दिसून आला. राज्य सरकारचा हिशेब तपासणी विभाग, हिशेब तपासणीचा 'अ' दर्जा टिकवून धरण्यासाठी, प्रतिवर्षी सदस्यसंख्येत 10 टक्के वाढीची अपेक्षा करित आहे. जर आपण या नियमाचा विचार केला तर केवळ माणदेशी बँकेने या निकषाची पूर्तता केली आहे. भाग्यलक्ष्मी, शताब्दी व आदर्श या बँकांनी अटीची जवळजवळ पूर्तता केली होती. म्हणून, आपण असे सुचवू शकतो की, उर्वरित बँकांनी नजीकच्या भविष्यात त्यांची सदस्य संख्या वाढवली पाहिजे.

5.5 व्यवस्थापन

सहकारी संस्थांचा कार्यभार लोकशाही कार्यपद्धतीद्वारे नियंत्रित झाला पाहिजे. नागरी बँकेच्या व्यवस्थापनास निदान काही प्रमाणात तरी व्यवस्थापकीय कामाची माहिती असली पाहिजे. म्हणूनच, अंतिमतः बँकांना मदत करण्यासाठी बँकिंग व वित्त या विषयांचे पुरेसे ज्ञान व अनुभव असलेल्या लोकांनाच मंडळावर आणण्यासाठी काळजी घेतली पाहिजे.

स्वार्थी वृत्तीच्या लोकांना व नेत्यांना सहकारी संस्थांपासून दूर ठेवले पाहिजे, याविषयी सावधगिरी बाळगली पाहिजे. सहकारात स्वार्थी वृत्तीचे असे लोक आहेत, ज्यांना बँकेच्या सेवेची खरी गरज भासत नाही तरीही ते त्यांच्या गूढ इच्छाप्राप्तीसाठी हा किंवा तो पोशाख चढविण्यात यशस्वी होतात. जर सभासदांनी त्यांच्या हक्कांचा काळजीपूर्वक वापर केला तर अशा स्वार्थी वृत्तींना टाळता येऊ शकते.⁴

5.5.1 व्यवस्थापनाची कार्ये

नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षम कामकाज हे बहुतांशी समर्थ व तज्ञ संचालक मंडळावर अवलंबून असते. संचालक मंडळाने भारतीय रिझर्व्ह बँक व सहकारी विभागाने आखून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार विस्तृत धोरणांची आखणी करण्याकडे त्यांनी लक्ष दिले पाहिजे. बँकिंग व्यवसायाकडे गुणवत्ताधारित सेवकवर्ग आकृष्ट करण्यासाठी सुस्पष्ट असे नोकरभरतीचे धोरण आखण्याची देखील गरज आहे.

5.5.2 व्यावसायिक व्यवस्थापनाची गरज

उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी बँकांच्या व्यवस्थापनाने अधिक व्यावसायिक व पुढील काळाचा वेध

घेणारे राहिले पाहिजे. विशेषतः संभाव्य कर्जदारांना ओळखताना कर्जाच्या अर्जाचे मूल्यांकन करताना महिला सहकारी बँकांच्या व्यवस्थापनाने सर्वांनी मिळून अशी नवीन पद्धत स्वीकारली पाहिजे. या बँका कर्जदारांनी कर्जासाठी बँकेत यावे याची वाट पाहू शकत नाहीत. त्यांना महिला उद्योजक या कर्जदारांच्या नवीन वर्गाची ओळख करून घ्यायला पाहिजे.

स्त्रियांची आंतरिक क्षमता ही पुढे आणायला हवी व हे काम महिला बँकांकडून झाले पाहिजे. या बँकांच्या व्यवस्थापनाने परिषदा, कार्यशाळा व प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन केले पाहिजे, ज्याद्वारे अशी अंतस्थ हुशारी ओळखता येईल व त्यांना अनुकूल वातावरण व सुविधा उपलब्ध करून देता येतील.

उत्पादक कर्जावर लक्ष केंद्रीत करण्याचीदेखील गरज आहे, जे स्त्रियांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देऊ शकते.⁵

5.5.3 व्यवस्थापन समिती सदस्यांची जातनिहाय रचना

बँकेचे सभासदत्व सर्वांना खुले करण्यासाठी प्रतिबंधात्मक तरतुदी दूर करण्याच्या हेतुस्तव बँकेच्या नियमांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या व नव्याने सुरू झालेल्या नागरी बँकांच्या व्यवस्थापनाला रिझर्व्ह बँकेने विनंती केली आहे.

या पार्श्वभूमीच्या उलट, महिला सहकारी बँकांच्या सदस्यत्वाची रचना व पद्धतीची चौकशी करण्यात आली असता असे दिसून आले की, जिजामाता व भगिनी महिला सहकारी बँका वगळता, इतर सर्व बँकानी त्यांचे सदस्यत्व पुरुषांपुरते मर्यादित ठेवले आहे.

सदस्यत्व रचनेचे पृथक्करण करताना असे दिसून आले की, सभासदत्व कोणत्याही जात किंवा वर्गापुरते मर्यादित नव्हते हे भारतीय रिझर्व्ह बँक या बाबीवर जोर देत आलेली आहे. तसेच, सर्व बँकांमध्ये सर्व स्तरांतील महिलांचा समावेश होता. तथापि, या बँकांकडे सभासदत्वाच्या जातनिहाय रचनेची माहिती उपलब्ध नव्हती.

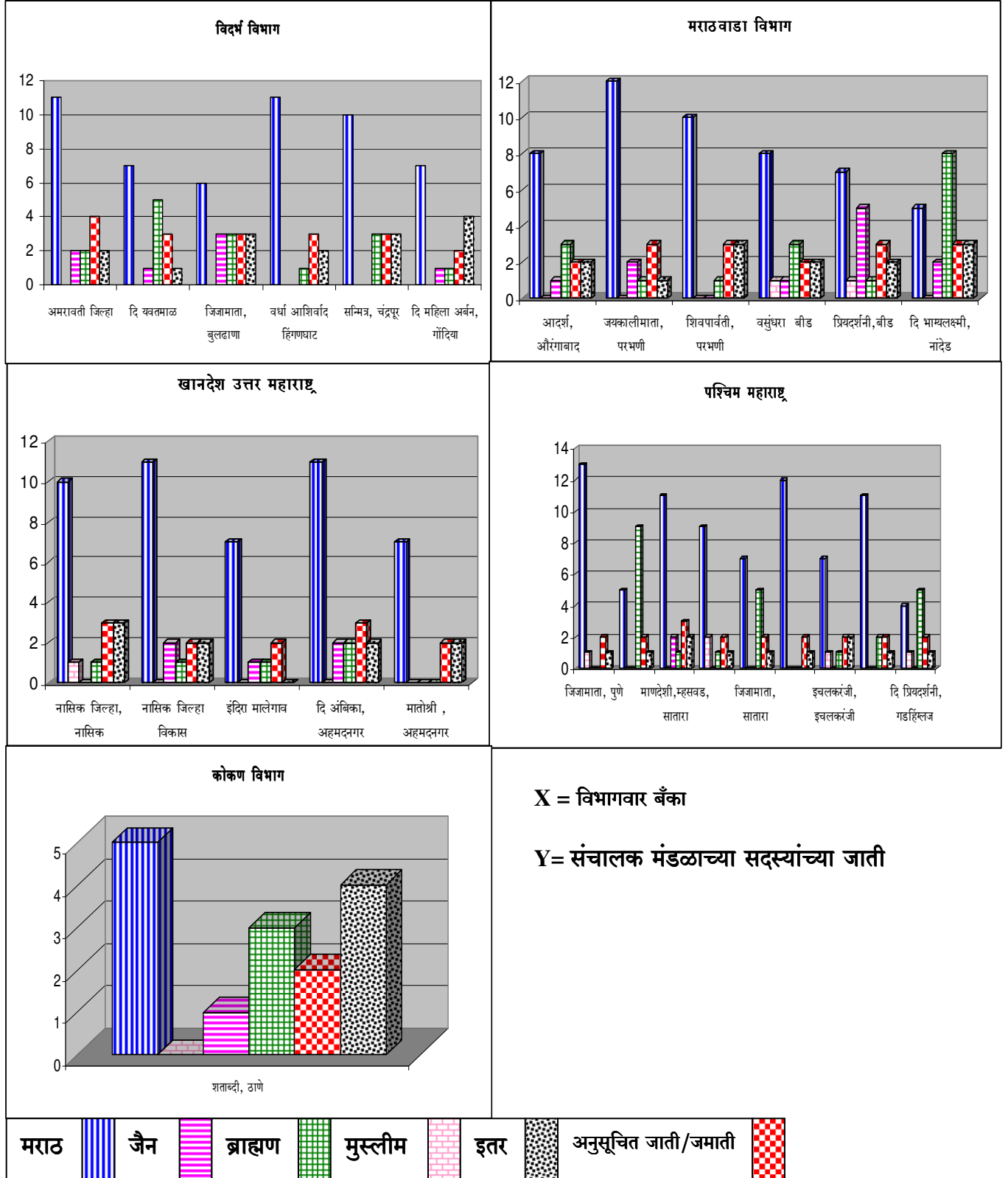
जवळजवळ सर्व बँका, जेथे जेथे आवश्यक होते, तेथे नावापुरत्या सभासदत्वाची कार्यपद्धतीचा अवलंब करित होत्या. संचालक मंडळाचे जातीनुसार वर्गीकरण तक्ता 5.4 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 5.4 : संचालक मंडळाचे जातीनुसार वर्गीकरण (2011)

अ. नं.	बँकेचे नाव	जात						
		मराठा	मुस्लिम	जैन	ब्राह्मण	अनुसूचित जाती/जमाती	इतर	एकूण
	विदर्भ विभाग							
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती	11	-	2	2	4	2	21
2	दि यवतमाळ, यवतमाळ	7	-	1	5	3	1	17
3	जिजामाता बँक, बुलढाणा	6	-	3	3	3	3	18
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	11	-	-	1	3	2	17
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	10	-	-	3	3	3	19
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	7	-	3	1	2	4	17
	मराठवाडा विभाग							
7	आदर्श, औरंगाबाद	8	-	2	3	2	2	17
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	12	-	2	1	3	1	19
9	शिवपार्वती, परभणी	10	-	-	1	3	3	17
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	8	1	1	3	2	2	17
11	प्रियदर्शनी, बीड	7	1	5	1	3	2	19
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	5	-	2	8	3	3	21
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र							
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक	10	1	-	1	3	3	18
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	11	-	2	1	2	2	18
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	7	-	1	1	2	-	11
16	दि अंबिका, अहमदनगर	11	-	2	-	3	2	18
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	7	-	-	-	2	2	11
	पश्चिम महाराष्ट्र							
18	जिजामाता, पुणे	13	1	-	-	2	1	17
19	भगिनी निवेदिता, पुणे	5	-	-	9	2	1	17
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा	11	-	2	1	3	2	19
21	अजिंक्यतारा, सातारा	9	2	-	1	2	1	15
22	जिजामाता, सातारा	7	-	-	5	2	1	15
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	12	-	-	-	2	1	15
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी	7	1	-	1	2	2	13
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	11	-	1	2	2	1	17
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंग्लज कोल्हापूर	4	1	-	5	2	1	13
	कोकण विभाग							
27	शताब्दी, ठाणे	5		1	3	2	4	15
		232 (51.44)	8 (1.77)	30 (6.55)	62 (13.75)	67 (14.86)	52 (11.53)	451 (100%)

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी व बँकांचे वार्षिक अहवाल टीप : कंसातील आकडे एकूणातील टक्केवारी दर्शवितात.

आलेख 5.2 : संचालक मंडळाचे जातीनुसार वर्गीकरण (2011)

तक्ता 5.4 व आलेख 5.2 महिला बँकांच्या संचालक मंडळांची जातनिहाय रचना दर्शवतो. एकूण 451 व्यवस्थापन सदस्यांमध्ये, मराठा जातीची संख्या सर्वात जास्त सरासरी 51.44 टक्के होती. अनुसूचित जाती/जमाती ही दुसऱ्या क्रमांकाची जात असून एकूण व्यवस्थापन समिती सदस्यांमध्ये 14.86 टक्के तर ब्राह्मण ही जात 13.75 टक्के होती इतका या जातीचा सहभाग आहे.

जैन या जातीचा सहभाग 6.55 टक्के होता, तर मुस्लिमांचा केवळ 1.77 टक्के इतका सहभाग होता. वर नमूद केलेल्या जातींशिवाय उर्वरित इतर जातींच्या सदस्यांचा सहभाग 11.53 टक्के इतका होता. अनुसूचित जाती/जमातीचा सहभाग हा कायद्यातील तरतुदीनुसार नाही असे दिसून येते.

मराठा जातीचे सदस्य हे प्रभावशाली होते आणि भगिनी बँक वगळता इतर सर्व बँकांमध्ये ते अजूनही बहुमतात असल्याचे दिसून येते. उलटपक्षी, भगिनी बँकेच्या संचालक मंडळावर ब्राह्मण जातीचे सदस्य सर्वात जास्त संख्येने होते.

बँकांपैकी, जिजामाता व भगिनी बँकांच्या संचालक मंडळांवर पुरुष सदस्य होते. दि. 31 मार्च 2011 रोजी 12 व्यवस्थापन समिती सदस्यांपैकी 2 सदस्य जिजामाता बँकेत होते, तर भगिनी बँकेत, 13 सभासदांपैकी 3 पुरुष सदस्य होते. या बँकांनी अशी तरतूद केली आहे की, पुरुष सदस्यांची संख्या चारच्या वर जाणार नाही. हे देखील महत्त्वाचे आहे की, या बँकांनी त्यांच्या नियमात अशी देखील तरतूद केली आहे की पुरुष वर्गातील कोणीही सदस्य अध्यक्ष होणार नाही.

अशा प्रकारे, जरी बँकांमध्ये पुरुष सदस्य असले तरीही या बँकांनी महिला बँक असे बँकेचे स्वरूप राखण्यात यश मिळवले आहे.

5.5.4 व्यवस्थापन समिती सदस्यांची पात्रता

व्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांची शैक्षणिक पातळी महत्त्वाची आहे, कारण महिला बँकांच्या उद्दिष्टांची पूर्तता कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे आणि नियमांप्रमाणे केली जात आहे हे समितीने पाहावे अशी अपेक्षा केली जाते हे तक्ता 5.5 मध्ये दिलेले आहे.

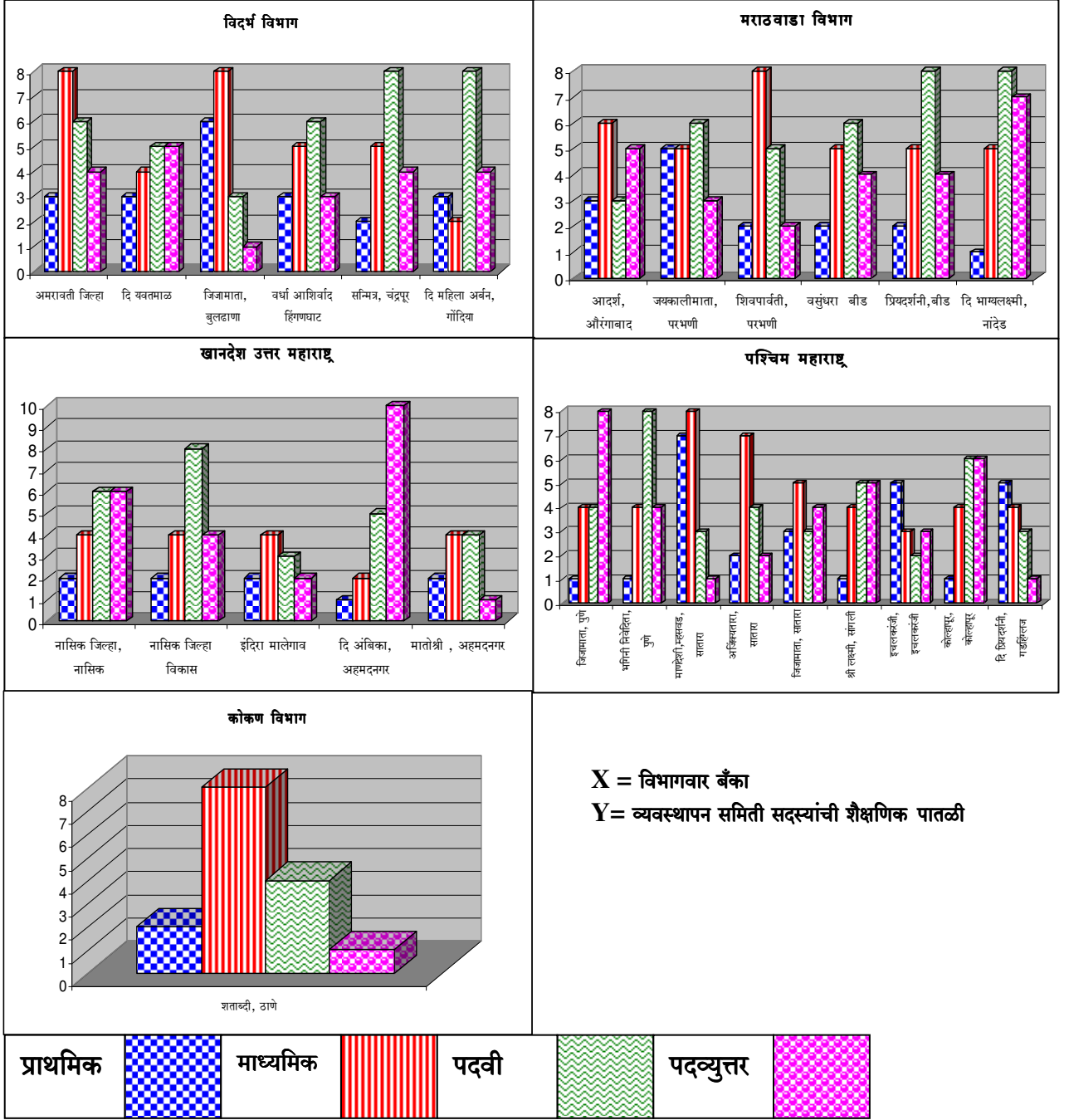
तक्ता 5.5: व्यवस्थापन समिती सदस्यांची शैक्षणिक पातळी (2011)

अ.नं.	बँकेचे नाव	शैक्षणिक पातळी				
		प्राथमिक	माध्यमिक	पदवी	पदव्युत्तर	एकूण
	विदर्भ विभाग					
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती	3	8	6	4	21
2	दि यवतमाळ, यवतमाळ	3	4	5	5	17
3	जिजामाता बँक, बुलढाणा	6	8	3	1	18
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	3	5	6	3	17
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	2	5	8	4	19
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	3	2	8	4	17
	मराठवाडा विभाग					
7	आदर्श, औरंगाबाद	3	6	3	5	17
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	5	5	6	3	19
9	शिवपार्वती, परभणी	2	8	5	2	17
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	2	5	6	4	17
11	प्रियदर्शनी, बीड	2	5	8	4	19
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	1	5	8	7	21
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र					
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक	2	4	6	6	18
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	2	4	8	4	18
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	2	4	3	2	11
16	दि अंबिका, अहमदनगर	1	2	5	10	18
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	2	4	4	01	11
	पश्चिम महाराष्ट्र					
18	जिजामाता, पुणे	1	4	4	8	17
19	भगिनी निवेदिता, पुणे	1	4	8	4	17
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा	7	8	3	1	19
21	अर्जिक्यतारा, सातारा	2	7	4	2	15
22	जिजामाता, सातारा	3	5	3	4	15
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	01	4	05	5	15
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी	5	3	2	3	13
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	1	4	6	6	17
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंगलज कोल्हापूर	5	4	3	1	13
	कोकण विभाग					
27	शताब्दी, ठाणे	2	8	4	1	15
		72 (15.96)	135 (29.94)	140 (31.04)	104 (23.06)	451 (100)

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी व बँकांचे वार्षिक अहवाल

टीप : कंसातील आकडे एकूणातील टक्केवारी दर्शवितात.

आलेख 5.3: व्यवस्थापन समिती सदस्यांची शैक्षणिक पातळी (2011)

तक्ता 5.5 व आलेख 5.3 वरून असे दिसते की, व्यवस्थापन समितीचे सदस्य सर्व शैक्षणिक पातळ्यांवरिल होते. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची टक्केवारी सर्वात जास्त होती, जी अनुक्रमे 15.96 व 29.94 अशी होती. पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणाची टक्केवारी अनुक्रमे 31.04 व 23.06 टक्के अशी होती. शैक्षणिक पातळीची बँकनिहाय स्थिती दर्शवते की, इचलकरंजी व जिजामाता बुलढाणा, जयकालीमाता, प्रियदर्शनी गडहिंग्लज बँकेत प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या व्यवस्थापन समिती सदस्यांची संख्या सर्वात जास्त होती व अंबिका, अहमदनगर बँकेत सर्वात जास्त पदवीधर शिक्षण घेतलेल्या

व्यवस्थापन समिती सदस्यांची संख्या होती. तर इतर सर्व बँकांमध्ये पदवीधर व पदव्युत्तर पदवीधर असलेले दिसून आले.

5.5.5 व्यवस्थापन समितीचे प्रशिक्षण

सहकाराची तत्त्वे आणि व्यावहारिकता याबद्दलचे व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे ज्ञान माहीत करून घेण्याच्या दृष्टीने, व्यवस्थापन समिती सदस्य सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रमास उपस्थित राहिले आहेत का याची चौकशी करण्यात आली होती. यातून असे दिसून आले की, 451 व्यवस्थापन समिती सदस्यांपैकी केवळ 180 सदस्य (39.91 टक्के) सहकार प्रशिक्षण व शैक्षणिक कार्यक्रमांत सहभागी झाले होते. या संदर्भात, भगिनी निवेदिता बँकेचा क्रमांक पहिला लागतो कारण या बँकेचे सर्वात जास्त 10 सदस्य व या बँकेनंतर जिजामाता बँकेचे 9 व्यवस्थापन समिती सदस्य थोड्या फार प्रमाणात अशा शैक्षणिक कार्यक्रमांना उपस्थित राहिले.

उर्वरित बँकांमधील व्यवस्थापन समिती सदस्यांनी अशा प्रकारच्या प्रशिक्षण व शैक्षणिक कार्यक्रमात भाग घेतला. सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण हे निश्चितपणे महिला बँकांना त्यांच्या बँका कार्यक्षमतेने चालविण्यास मदत करतात.

5.5.6 व्यवस्थापन समितीच्या बैठका

महिला बँकेच्या दैनंदिन कामकाजासाठी व्यवस्थापन समितीचे सदस्य जबाबदार आहेत, त्यामुळे त्यांनी महिन्यातून कमीत कमी एक वेळा तरी भेटले पाहिजे. नियमित मासिक बैठका बँकेचे कार्यक्षम कामकाज दर्शवतात असे दिसून आले की, सर्व बँकांनी कायद्याने आवश्यक केलेल्या 12 बैठका घेतल्या होत्या; तथापि, सर्वात जास्त बैठका भगिनी बँकेत (16), जिजामाता (16), भाग्यलक्ष्मी (15) व सांगली (14) या बँकांमध्ये घेतल्या होत्या, तर सर्व बँकांनी कायदानुसार बैठका घेतल्या.

5.5.7 उपसमित्यांची नियुक्ती

बँकेचे दैनंदिन कामकाज सुरळीतपणे चालण्यासाठी विविध उपसमित्यांची नियुक्ती करणे आवश्यक आहे. सदस्यांचे विविध प्रश्न व समस्या वेळेत सोडविण्यास उपसमित्या मदत करतात. सदस्यांच्या ठेवीचे प्रमाण व कर्जवाटपाचे प्रमाण हे विचारात घेऊन, बँक तिच्या गरजांनुसार कामाची विभागणी करू शकते असे दिसून आले की, सर्व बँकांमध्ये प्रामुख्याने कर्ज समिती, सेवक निवड

समिती, ठेवी, वसुली समिती, बांधकाम समिती, इ. विविध समित्या होत्या प्रत्येक कर्मचारी आपापल्या समितीची जबाबदारी पार पाडताना दिसून येत होते.

5.5.8 बँकेत अध्यक्षाची उपस्थिती

सहकारी संस्थांच्या प्रशासनात अध्यक्षाची दैनंदिन उपस्थिती हा अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. बँकांमध्ये अध्यक्षांनी किती तास काम केले याचा तपशील तक्ता 5.6 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 5.6: बँकेतील अध्यक्षाची उपस्थिती

अ.नं.	बँकेचे नाव	वेळ			
		2 तासांपर्यंत	3 तासांपर्यंत	3ते4 तास	विशिष्ट वेळ नाही
	विदर्भ विभाग				
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती		3 तास		
2	दि यवतमाळ, यवतमाळ				आठवड्यातून 3 दिवस
3	जिजामाता बँक, बुलढाणा	2 तास			
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	2 तास			
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	2 तास			
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	2 तास			
	मराठवाडा विभाग				
7	आदर्श, औरंगाबाद	2 तास			
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	2 तास	-	-	-
9	शिवपार्वती, परभणी	2 तास			
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	2 तास			
11	प्रियदर्शनी, बीड	2 तास			
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड				आठवड्यातून 3 दिवस
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र				
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक		3 तास		
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	2 तास			
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	-	-	-	आठवड्यातून 2 दिवस
16	दि अंबिका, अहमदनगर		3 तास		
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	2 तास			
	पश्चिम महाराष्ट्र				
18	जिजामाता, पुणे		3 तास		
19	भगिनी निवेदिता, पुणे		3 तास		
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा		3 तास		
21	अर्जिक्यतारा, सातारा	2 तास			
22	जिजामाता, सातारा		3 तास		
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	2 तास			
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी		3 तास		
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	2 तास			
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंग्लज कोल्हापूर	2 तास			
	कोकण विभाग				
27	शताब्दी, ठाणे				आठवड्यातून 3 दिवस

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी, बँकांचे वार्षिक अहवाल

तक्ता 5.6 दर्शवतो की, सर्व बँकांचे अध्यक्ष कार्यालयाच्या प्रशासकीय कामकाजात पुरेसा वेळ देत होते. सर्वसाधारण सर्व बँकांच्या अध्यक्षांची दैनंदिन उपस्थिती अनुक्रमे 3 व 2 तास होती. निरीक्षणांती असे दिसून आले की, संचालक मंडळाच्या वारंवार उपस्थितीमुळे बहुतांशी बँकांमध्ये कर्जवसुलीवर परिणाम झाला आहे.

काही बँकांच्या बाबतीत असे आढळले की, जिजामाता बँकेचे दोन संचालक आठवड्यातून दोनदा निश्चित दिवशी उपस्थित असत. संचालकांच्या या नियमित उपस्थितीमुळे सदस्यांच्या अडचणी सोडविण्यास व कर्जवसुली करण्यास मदत होते. अशा प्रकारचे कामकाज इतर बँकांमध्येदेखील करता येऊ शकते.

5.6 व्यवस्थापक व अध्यक्षांचा कार्यकालावधी

सहकारी संस्थांचे यश किंवा अपयश हे मोठ्या प्रमाणात व्यवस्थापक/सर्वव्यवस्थापक किंवा मुख्य कार्याधिकारी यांच्या प्रशासकीय क्षमतेवर अवलंबून असते. विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या प्रशासकीय क्षमतेत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या कृतींची जुळवाजुळव करणे, कामाचे वाटप करणे व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याचे सामर्थ्य यांचा समावेश असतो.

व्यवस्थापकाला कमीतकमी तणावात जास्तीतजास्त समाधान मिळवून ठरविलेल्या उद्दिष्टांची पूर्तता सहजपणे करावी लागते. याबाबतीत, बँकांच्या व्यवस्थापकांची नियुक्ती व कालावधी पाहणे संयुक्तिक ठरेल. मागील दहा वर्षांच्या कालावधीतील व्यवस्थापक व अध्यक्ष यांचा कार्यकालावधी आणि दर्जा तक्ता 5.7 मध्ये दिलेला आहे.

जिजामाता बुलढाणा बँकेत 5 व्यवस्थापक 3 अध्यक्ष होते. यावरून हे दिसते की, एका व्यवस्थापकाचा सरासरी कार्यकाल दोन वर्षांचा होता. परंतु या कालावधीत बँकेत 3 अध्यक्ष होते. उच्चस्तरीय व्यवस्थापकांच्या बदलत्या स्वरूपामुळे बँकेच्या कामकाजावर विपरित परिणाम होतो. दि. 31 मार्च, 2011 रोजी सरासरी थकबाकीचे प्रमाण 18 टक्क्यांवर गेलेले दिसून येते. वाढत्या थकबाकीमुळे बँक भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या पुनर्वसन योजनेखाली आली. जयकालीमाता बँकेतील व्यवस्थापकांच्या कार्यकालावरून असे दिसते की, दहा वर्षांच्या कालावधीत बँकेत 4 व्यवस्थापक होते.

तक्ता 5.7: मागील दहा वर्षांच्या (2001-11) कालावधीतील व्यवस्थापक व अध्यक्ष यांचा कालावधी

अ.नं.	बँकेचे नाव	व्यवस्थापक	अध्यक्ष
	विदर्भ विभाग		
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती	2	1
2	दि यवतमाळ, यवतमाळ	4	2
3	जिजामाता बँक, बुलढाणा	5	3
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	1	2
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	1	1
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	2	3
	मराठवाडा विभाग		
7	आदर्श, औरंगाबाद	3	1
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	4	1
9	शिवपार्वती, परभणी	2	3
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	3	2
11	प्रियदर्शनी, बीड	2	3
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	2	4
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र		
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक	2	6
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	2	2
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	2	2
16	दि अंबिका, अहमदनगर	2	8
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	2	3
	पश्चिम महाराष्ट्र		
18	जिजामाता, पुणे	3	3
19	भगिनी निवेदिता, पुणे	4	2
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा	2	2
21	अर्जिक्यतारा, सातारा	2	2
22	जिजामाता, सातारा	3	2
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	1	1
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी	2	2
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	2	3
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंग्लज कोल्हापूर	1	2
	कोकण विभाग		
27	शताब्दी, ठाणे	1	2

संदर्भ : बँकांचे वार्षिक अहवाल

तक्ता 5.7 दर्शवतो की, गेल्या 10 वर्षांच्या कालावधीत व्यवस्थापक व अध्यक्ष यांची बँकांमधील संख्या पुढीलप्रमाणे होती.

अ.नं.	बँक	व्यवस्थापक	अध्यक्ष
1.	इचलकरंजी बँक	2	2
2.	नासिक जिल्हा विकास बँक	2	2
3.	दि महिला अर्बन गोंदिया	2	3
4.	जयकालीमाता वसमत नगर	4	1
5.	जिजामाता बुलढाणा	5	3

तर जिजामाता बुलढाणा बँकेत 5 व्यवस्थापक आणि 3 अध्यक्ष होते. यावरून हे दिसते की, एका व्यवस्थापकाचा सरासरी कार्यकालावधी दोन वर्षांचा होता. परंतु या कालावधीत बँकेत 3 अध्यक्ष होते. उच्चस्तरीय व्यवस्थापकांच्या बदलत्या स्वरूपामुळे बँकेच्या कामकाजावर विपरित परिणाम होतो. दिनांक 31 मार्च, 2011 रोजी सरासरी थकबाकीचे प्रमाण 18 टक्क्यांवर गेलेले दिसून येते. वाढत्या थकबाकीमुळे बँक भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या पुनर्वसन योजनेखाली आली. जयकालीमाता बँकेतील व्यवस्थापकांच्या कार्यकालावधीवरून असे दिसते की, दहा वर्षांच्या कालावधीत बँकेत 4 व्यवस्थापक होते.

व्यवस्थापकांच्या बदलत्या स्वरूपामुळे बँकेवर विपरित परिणाम होतो. 31 मार्च, 2011 अखेर, जयकालीमाता बँकेतील वसूल न झालेल्या कर्जाची थकबाकी 35.94 टक्के इतकी जास्त होती. यावरून हे दिसून येते की, कायमस्वरूपी व अनुभवी व्यवस्थापकांच्या नियुक्तीचा बँकेच्या कामकाजावर सकारात्मक परिणाम होतो.

आपण जर सन्मित्र, चंद्रपूर व सांगली सहकारी बँकांचे परीक्षण केले तर असे दिसते की, दहा वर्षांमध्ये बँकेत फक्त एक मॅनेजर व एक अध्यक्ष होते. त्यामुळे कर्ज थकबाकीची टक्केवारी ही नेहमी 10 टक्क्यांपेक्षा कमी राहिली. जिजामाता, पुणे व भगिनी बँकेच्या व्यवस्थापकांचा कार्यकालावधी दर्शवतो की दहा वर्षांच्या कालावधीत नेमलेल्या व्यवस्थापकांची संख्या अनुक्रमे 3 व 4 होती.

तथापि, गेल्या तीन वर्षांपासून बँकेने कायमस्वरूपी महिला व्यवस्थापक नेमले आहेत. आपण जर गेल्या काही वर्षांतील थकबाकीचे परीक्षण केले तर असे दिसेल की, या बँकांतील कर्ज थकबाकीची टक्केवारी 10 टक्क्यांपेक्षा कमी राहिली आहे.

5.6.1 व्यवस्थापकांचा दर्जा

चांगला व्यवस्थापक हा बँकेसाठी आशीर्वादासारखा असतो, उलटपक्षी निष्काळजी व्यवस्थापक किंवा जो व्यवस्थापक संचालक मंडळाच्या हातातील केवळ एक साधन आहे, असा व्यवस्थापक बँकेसाठी शाप असतो. व्यवस्थापकाला समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्राचे थोडे ज्ञान असावे लागते. तथापि, व्यवस्थापक कायमस्वरूपी असला पाहिजे आणि त्याच्या व्यवस्थापकीय अधिकारांचा वापर करण्यास मुक्त असला पाहिजे. या संदर्भात, बँकांतील व्यवस्थापकांचा वर्तमान दर्जा तपासण्यात आला. तक्ता 5.7 वरून असे दिसते की, सहा व्यवस्थापकांपैकी दोन महिला असून त्या कायम होत्या, परंतु कोल्हापूर बँकेचा व्यवस्थापक हा प्रातिनिधिक (तात्पुरता) होता, तर इचलकरंजी, सांगली व जिजामाता बँकांमध्ये कायमस्वरूपी पुरुष व्यवस्थापक होते. यावरून हे दिसते की, अजूनही महिला बँकांना त्यांच्या स्वतःच्या महिला व्यवस्थापक नेमण्यात यश मिळालेले नाही. तात्पुरत्या किंवा प्रातिनिधिक स्वरूपातील अधिकारी हे बँकांच्या वाढीला वेग देत नाहीत, कारण त्यांचे नेहमी त्यांच्या बदलीवर लक्ष असते. कायमस्वरूपी कार्यकालावधी दिला जात नसल्याने याचा परिणाम बँकांचे कामकाज निकृष्ट होण्यावर झाला आहे.

बँकेच्या अध्यक्षांच्या कार्यकालावधीच्या बाबतीत असे आढळून आले आहे की, अध्यक्षांच्या कार्यकालावधीबाबत कोणतेही निश्चित धोरण नाही. प्रत्येक तीन वर्षांनंतर निवडणुका होतात आणि लोकशाही मार्गाने अध्यक्ष निवडले जातात. परंतु असे दिसते की, गेल्या दहा वर्षांमध्ये प्रत्येक बँकेत 2 ते 4 अध्यक्ष होते. मात्र दि नासिक जिल्हा महिला बँक नासिक बँकेत सर्वात जास्त सहा अध्यक्ष होते असे सांगण्यात आले होते की, बँकेने दरवर्षी नवीन अध्यक्ष नेमण्याचे धोरण स्वीकारले आहे.

थोडक्यात, वरील विश्लेषण असे दर्शवते की, या बँकांतील व्यवस्थापकांचा कार्यकालावधी व दर्जाचा बँकांच्या सर्वांगीण कामकाजावर परिणाम होतो.

5.7 कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती

योग्य प्रकारचे मनुष्यबळ मिळवणे हे महत्त्वाच्या आणि नियमित व्यवस्थापकीय कार्यापैकी एक आहे. उपलब्ध मनुष्यबळाचा दर्जा, सामाजिक-आर्थिक विकासाचा टप्पा आणि संस्थात्मक गरज यांच्या पार्श्वभूमीवर मनुष्यबळप्राप्तीचा आढावा घ्यावा लागतो. भरतीची पद्धत, धोरणे आणि कार्यपद्धती शास्त्रोक्त मार्गाने अवलंबायची असते. वर्तमान अभ्यासाच्या संदर्भात, कर्मचाऱ्यांची निवड पद्धतीचे निरीक्षण करण्यात आले.

5.7.1 वेतन आणि सेवा - महिला सहकारी बँकांचे नियम

व्यापारी बँकांशी तुलना करता नागरी सहकारी बँकेच्या कर्मचाऱ्यांना चांगले वेतन दिले जात नाही. मोठी शहरे आणि नगरांमध्ये जेथे बँकांना पुरेसे काम आहे, अशा बँकांचा नफा विचारात घेऊन, बँकांचे संचालक मंडळ कर्मचाऱ्यांच्या वेतनश्रेण्या निश्चित करतात. या बँका चांगल्यापैकी रकमेच्या ठेवी आकर्षित करण्यात यशस्वी झाल्या आहेत आणि म्हणून त्या त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना योग्य वेतन देण्यात समर्थ आहेत. तथापि, उपनगरांतील बँका चांगले वेतन देण्यात समर्थ नाहीत. सातारा व पुणे यांसारख्या शहरांतील बँकांनी भरतीचे नियम, पात्रता आणि वेतनश्रेण्या निश्चित केल्या आहेत. परंतु बहुतांश बँकांचे वेतन रचनेबाबत विशिष्ट नियम नाहीत. कार्यक्षेत्र व उपलब्ध काम यांच्यातील भिन्नतेमुळे बँका एकसारखे संवर्ग व वेतन रचना लागू करू शकत नाहीत.

बँकेचे कामकाज सुरळीतपणे चालण्यासाठी वेतन आणि सेवासंबंधीचे नियम मदत करतात आणि कमी समस्या निर्माण करतात. अभ्यासाअंती असे आढळले की, जिजामाता व भगिनी बँकांचा अपवाद वगळता, ज्यामध्ये कामगार संघटना आहेत, इतर सर्व बँकांमध्ये वेतन आणि सेवाविषयक नियमांची संरचना केलेली नाही. या बँकांतील वेतनश्रेण्या जिल्हा केंद्रीय बँकेतील कर्मचाऱ्यांच्या वेतनाबरोबर होत्या. परंतु ज्या बँकांमध्ये कामगार संघटना नव्हत्या तेथील कर्मचाऱ्यांना देण्यात आलेले वेतन फारच कमी होते. उदाहरणार्थ, इचलकरंजी बँकेतील बी.ए. पात्रता असलेला कारकूनाला पाच वर्षांच्या सेवेनंतर रुपये 2,000 एकत्रित वेतन म्हणून दिले जात होते. अशीच स्थिती उर्वरित बँकांमध्ये देखील आढळली.

नियम संरचना तयार करण्यामधील अडचणी अशा होत्या की, व्यवस्थापकीय समितीने

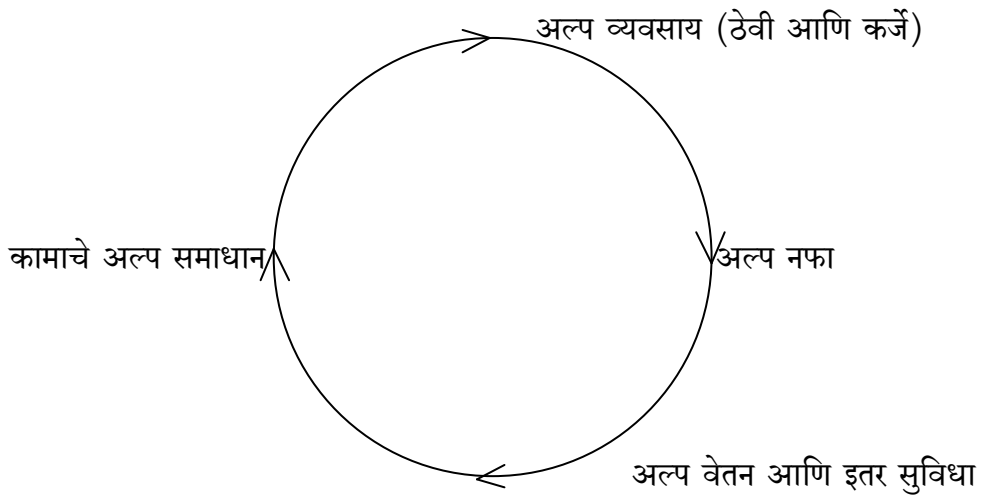
याविषयी गंभीरपणे विचार केला नव्हता आणि व्यवस्थापनाच्या भीतीपोटी कर्मचारीदेखील नियम बनविण्याचा आग्रह करू शकले नाहीत.

अनेक नागरी बँकांची वेतनविषयक वर्तमान स्थिती समाधानकारक नाही, कारण बँक अल्प व्यवसायाच्या दुष्टचक्रात अडकल्या आहेत, ज्यामुळे बँकांना कमी नफा मिळतो व त्यामुळे वेतन कमी द्यावे लागते.

5.7.2 अल्प व्यवसायाचे दुष्टचक्र

अल्प व्यवसायामुळे (ठेवी आणि कर्जे) बहुतांश नागरी बँकांना कमी नफा होतो, ज्याचा परिणाम वेतनश्रेणी कमी होण्यावर आणि कर्मचाऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या सुविधांवर होतो. परिणामतः, बँका व्यावसायिक आणि अनुभवी सेवकवर्ग नियुक्त करू शकत नाहीत, ज्यामुळे बँकेची कार्यक्षमता कमी होऊन, त्याचा परिणाम बँकांचा व्यवसाय कमी होण्यावर होतो. म्हणून, ठेवी संकलन आणि कर्जे यांद्वारे बँकांचा व्यवसाय वाढवणे ही आजची गरज आहे. तथापि, जेव्हा पात्र सेवक नियुक्त केले जातात तेव्हाच हे शक्य होऊ शकते. समर्थ व लायक सेवकवर्ग ग्राहक आणि सदस्यांना सेवा पुरविताना बँकेच्या कामकाजात कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता आणू शकतो.⁶

अल्प व्यवसायाचे दुष्टचक्र

5.7.3 सेवक वर्गाचे प्रशिक्षण

नागरी सहकारी बँकांच्या विकासासाठी प्रशिक्षण आवश्यक आहे आणि म्हणून मनुष्यबळाचे योग्य नियोजन आणि विकास हा देखील बँकांसाठी तेवढाच आवश्यक आहे. व्यापारी बँकांकडून

होणाच्या स्पर्धेचा विचार करता, नागरी सहकारी बँकांनी आवश्यक कौशल्ये आणि तज्ञता विकसित करणे ही अत्यावश्यक गरज आहे. नागरी सहकारी बँकांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांविषयी बोलताना नवव्या सहकारी काँग्रेसने खालीलप्रमाणे मत व्यक्त केले आहे.

नागरी बँकांच्या सेवकवर्गाच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे, सहकारातील मनुष्यबळाच्या एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा आवश्यक भाग म्हणून, राष्ट्रीय व राज्य सहकारी संस्थांकडून नियोजन करण्यात यावे. सहकारी बँकांनी प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये वाढीव रस घेतला पाहिजे.⁷

सातव्या पंचवार्षिक योजनेनेदेखील सर्व सहकारी संस्थांमध्ये प्रशिक्षणाच्या आवश्यकतेवर भर दिला आहे. या योजनेने पुढील प्रमुख कार्यावर भर दिला आहे. 'कार्यात्मक कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी व्यावसायिक व्यवस्थापनास उत्तेजन द्यावे व परिणामकारक प्रशिक्षण सुविधांना बळकटी आणावी.'⁸

नागरी बँकांच्या सेवकवर्गाच्या प्रशिक्षणाची सर्व पातळ्यांवर व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. पुण्यातील कृषी बँकिंग महाविद्यालय (आरबीआय) आणि वैकुंठ मेहता राष्ट्रीय सहकारी व्यवस्थापन संस्था नागरी बँकांच्या मुख्य कार्याधिकारी आणि व्यवस्थापकीय सेवकवर्गास प्रशिक्षण देतात. इतर पातळ्यांवरील सेवकवर्गाच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था नागरी बँकांच्या राज्यपातळीवरील संस्थांकडून केली जाते. सहकारी प्रशिक्षण महाविद्यालये आणि सहकारी केंद्रांनी देखील नागरी बँकांसाठी अल्पकालावधीसाठीचे वर्ग सुरू केले आहेत.

कॉसमॉस नागरी सहकारी बँक मर्यादित, पुणे आणि रुपी नागरी सहकारी बँक मर्यादित, पुणे यांसारख्या काही मोठ्या बँका प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करतात. बँकांनी या सुविधांचा योग्यप्रकारे उपयोग केला पाहिजे.

परंतु दुर्दैवाने, विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांना या बँकांकडून मिळणारा प्रतिसाद अतिशय अल्प होता. काही नागरी बँका अतिशय लहान आहेत आणि म्हणून आर्थिक भारामुळे या बँका त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षणास पाठवू शकत नाहीत.

5.7.3.1 महिला बँकांमध्ये प्रशिक्षणाची स्थिती

महिला बँकांमध्ये असलेल्या प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची बँकनिहाय स्थिती तक्ता 5.8 मध्ये

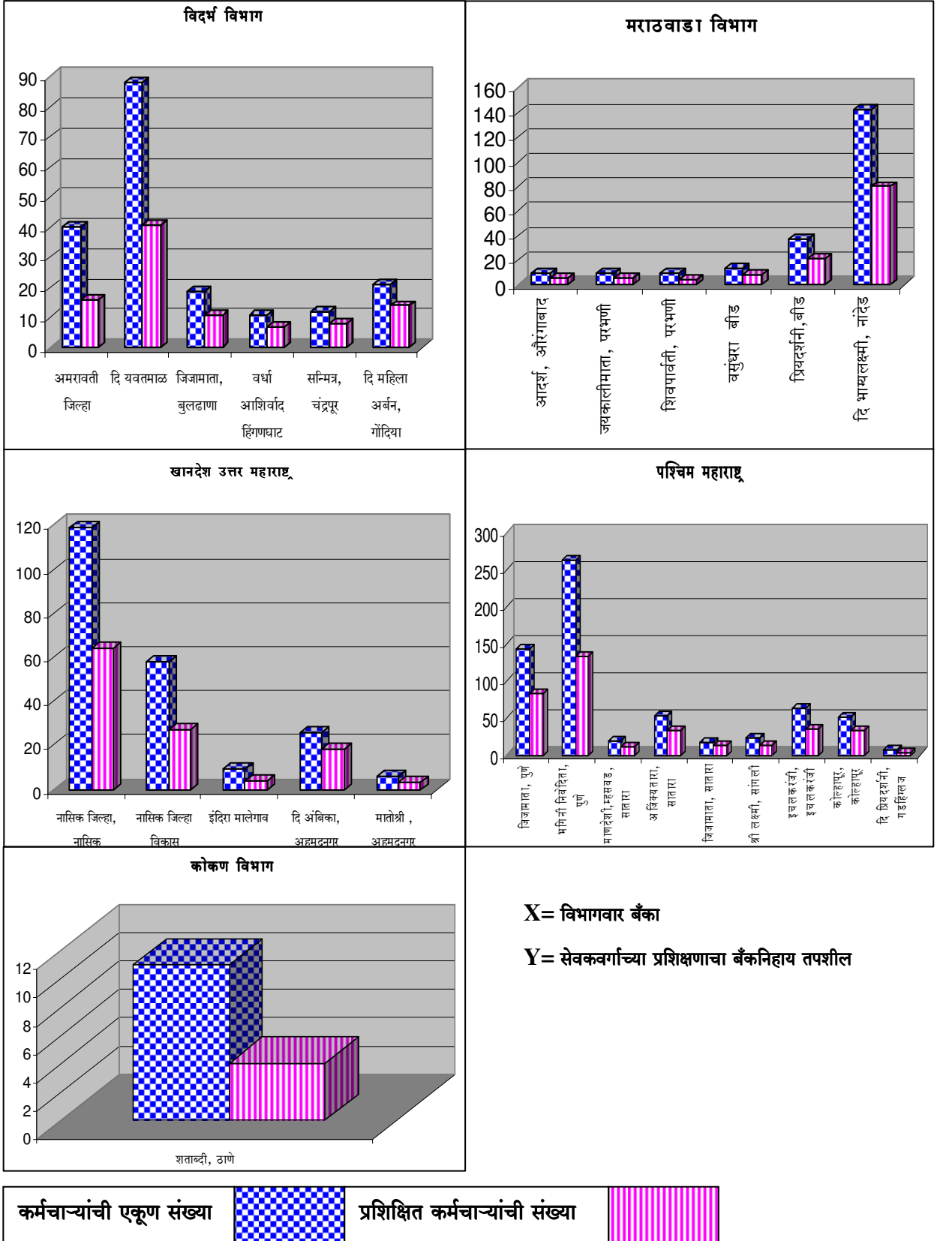
दर्शवली आहे.

तक्ता 5.8 : सेवकवर्गाच्या प्रशिक्षणाचा बँकनिहाय तपशील (2011)

अ.नं.	बँकेचे नाव	तपशील		
		कर्मचाऱ्यांची एकूण संख्या	प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची संख्या	प्रशिक्षित सेवकवर्गाची एकूणत टक्केवारी
	विदर्भ विभाग			
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती	40	16	40.00
2	दि यवतमाळ, यवतमाळ	88	41	46.59
3	जिजामाता बँक, बुलढाणा	19	11	57.89
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	11	7	63.64
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	12	8	66.67
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	21	14	66.67
	मराठवाडा विभाग			
7	आदर्श, औरंगाबाद	10	5	50.00
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	9	5	55.56
9	शिवपार्वती, परभणी	9	4	44.44
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	14	8	57.14
11	प्रियदर्शनी, बीड	37	22	59.46
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	143	80	55.94
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र			
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक	119	64	53.78
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	58	27	46.55
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	9	4	44.44
16	दि अंबिका, अहमदनगर	26	18	69.23
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	6	3	50.00
	पश्चिम महाराष्ट्र			
18	जिजामाता, पुणे	143	84	58.74
19	भगिनी निवेदिता, पुणे	262	133	50.76
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा	20	12	60.00
21	अजिंक्यतारा, सातारा	53	33	62.26
22	जिजामाता, सातारा	18	14	77.78
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	23	13	56.52
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी	64	36	56.25
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	52	34	65.38
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंगलज कोल्हापूर	7	3	42.86
	कोकण विभाग			
27	शताब्दी, ठाणे	11	4	36.36

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी, बँकांचे वार्षिक अहवाल

आलेख 5.4 : सेवकवर्गाच्या प्रशिक्षणाचा बँकनिहाय तपशील (2011)

तक्ता 5.8 व आलेख 5.4 वरून असे दिसते की, प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची जास्तीतजास्त टक्केवारी ही जिजामाता सातारा बँकेत सर्वात जास्त (77.77 टक्के) आहे. त्यानंतर अंबिका बँकेचा (69.23 टक्के) क्रमांक येतो.

शताब्दी, प्रियदर्शनी गडहिंगलज, इंदिरा, अमरावती बँकांमध्ये प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी काहीशी असमाधानकारक आहे, सर्वसाधारणपणे बहुतांशी बँका 50 टक्क्यांपेक्षा जास्त प्रशिक्षित असल्याचे दिसून येते.

या बँकांतील संचालक मंडळांना थोडक्यात बहुतांशी बँकांनी जास्तीत जास्त सेवकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी प्रोत्साहित केलेले आहे.

5.7.3.2 प्रशिक्षण कार्यक्रमांमधील अल्प सहभागाची कारणे

चौकशीअंती असे आढळले की, महिला कर्मचारी सामाजिक बंधनामुळे त्यांचे घर आणि घरातील सदस्य यांना सोडून जाण्यास कचरतात. दुसरे म्हणजे, महिला त्यांच्या कुटुंब सदस्यांपासून, विशेषतः मुलांपासून दूर होण्याच्या स्थितीत नसतात. तिसरे म्हणजे, बँकादेखील आर्थिक ओझ्याच्या भीतीमुळे सेवकवर्गास परवानगी देत नाहीत. चौथे म्हणजे, बँकांमध्ये प्रशिक्षण कार्यक्रम नसतात आणि म्हणून कामात व्यत्यय येतो. म्हणून, जे प्रशिक्षण देण्यात येते, ते अतिशय कमी कालावधीसाठी म्हणजे एक ते तीन आठवड्यांचे दिले जाते. उलटपक्षी, अधिक कर्मचारी प्रशिक्षणाचा लाभ घेऊ शकले पाहिजेत म्हणून प्रशिक्षण कार्यक्रम बँकेच्या मुख्यालयात आयोजित केले पाहिजेत अशी अपेक्षा कर्मचाऱ्यांकडून व्यक्त केली जाते.

5.7.4 महिला सहकारी बँकांमध्ये कर्मचारी आराखडा (31/3/2011 रोजी)

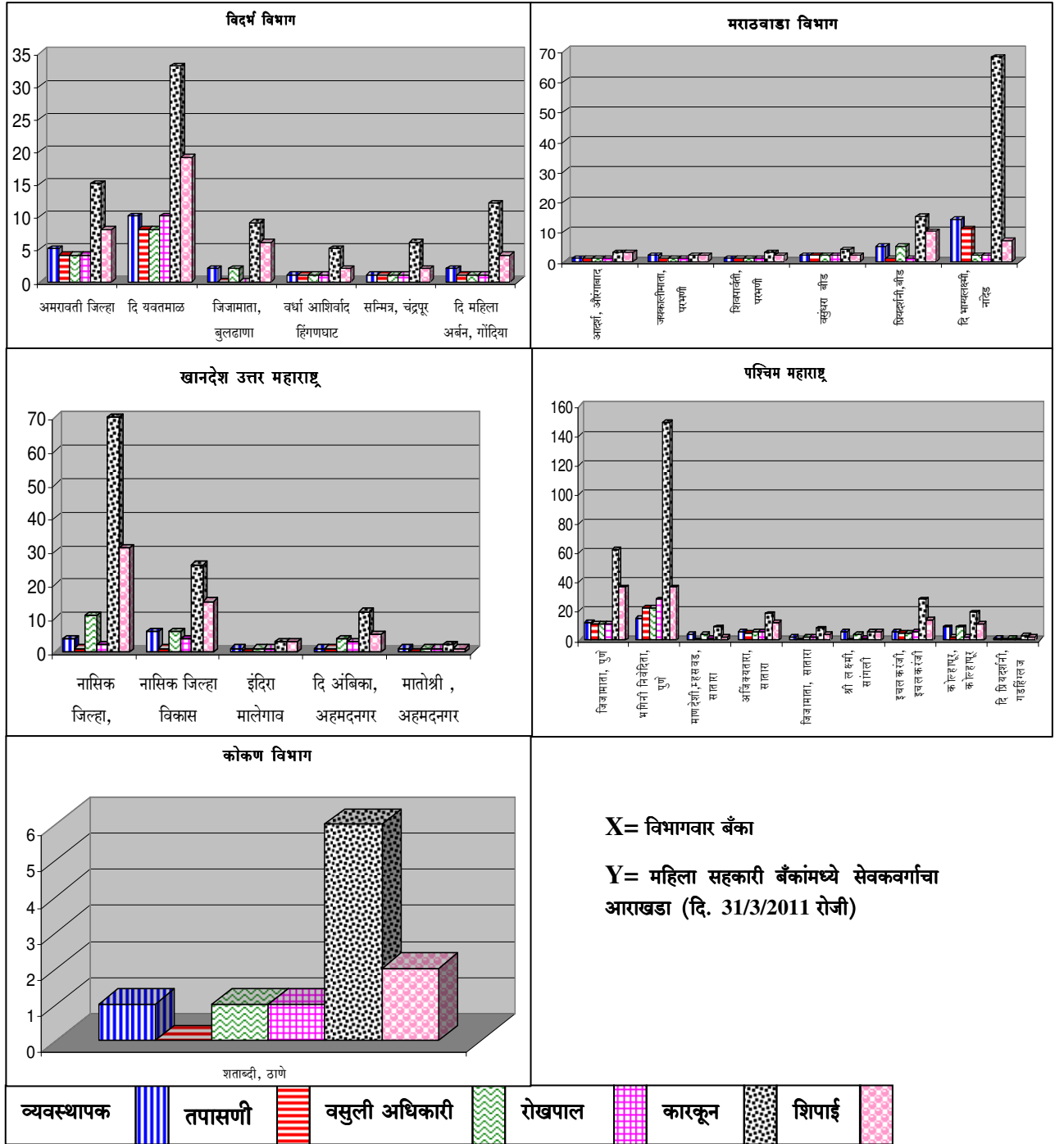
महिला सहकारी बँकांमध्ये कर्मचारी आराखडा सर्वात जास्त महत्वाचा असून तो तक्ता 5.9 मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता 5.9: महिला सहकारी बँकांमध्ये सेवकवर्गाचा आराखडा (2011)

अ. नं.	बँकेचे नाव	सेवक पद						
		व्यवस्थापक	तपासणीस	रोखपाल	वसुली अधिकारी	कारकून	शिपाई	एकूण
	विदर्भ विभाग							
1	अमरावती जिल्हा, अमरावती	5	4	4	4	15	8	40
2	दि यवतमाळ, यवतमाळ	10	8	8	10	33	19	88
3	जिजामाता बँक, बुलढाणा	2	-	2	-	9	6	19
4	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	1	1	1	1	5	2	11
5	सन्मित्र, चंद्रपूर	1	1	1	1	6	2	12
6	दि महिला अर्बन, गोंदिया	2	1	1	1	12	4	21
	मराठवाडा विभाग							
7	आदर्श, औरंगाबाद	1	1	1	1	3	3	10
8	जयकालीमाता, वसमतनगर परभणी	2	1	1	1	2	2	9
9	शिवपार्वती, परभणी	1	1	1	1	3	2	9
10	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	2	2	2	2	4	2	14
11	प्रियदर्शनी, बीड	5	1	5	1	15	10	37
12	दि भाग्यलक्ष्मी, नांदेड	14	11	11	2	68	37	143
	खानदेश उत्तर महाराष्ट्र							
13	दि नासिक जिल्हा, नासिक	4	1	11	2	70	31	119
14	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	6	1	6	4	26	15	58
15	इंदिरा मालेगाव, नासिक	1	-	1	1	3	3	9
16	दि अंबिका, अहमदनगर	1	1	4	3	12	5	26
17	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	1	-	1	1	2	01	6
	पश्चिम महाराष्ट्र							
18	जिजामाता, पुणे	12	11	11	11	62	36	143
19	भगिनी निवेदिता, पुणे	15	22	22	28	149	36	273
20	माणदेशी, म्हसवड, सातारा	4	-	4	1	9	2	20
21	अर्जिक्यतारा, सातारा	6	5	6	6	18	12	53
22	जिजामाता, सातारा	2	-	2	2	8	4	18
23	श्री लक्ष्मी, सांगली	6	-	4	1	6	6	23
24	इचलकरंजी, इचलकरंजी	6	5	5	6	28	14	64
25	कोल्हापूर, कोल्हापूर	9	2	9	2	19	11	52
26	दि प्रियदर्शनी, गडहिंग्लज कोल्हापूर	1	-	1	-	3	2	7
	कोकण विभाग							
27	शताब्दी, ठाणे	1	-	1	1	6	2	11

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी, बँकांचे वार्षिक अहवाल

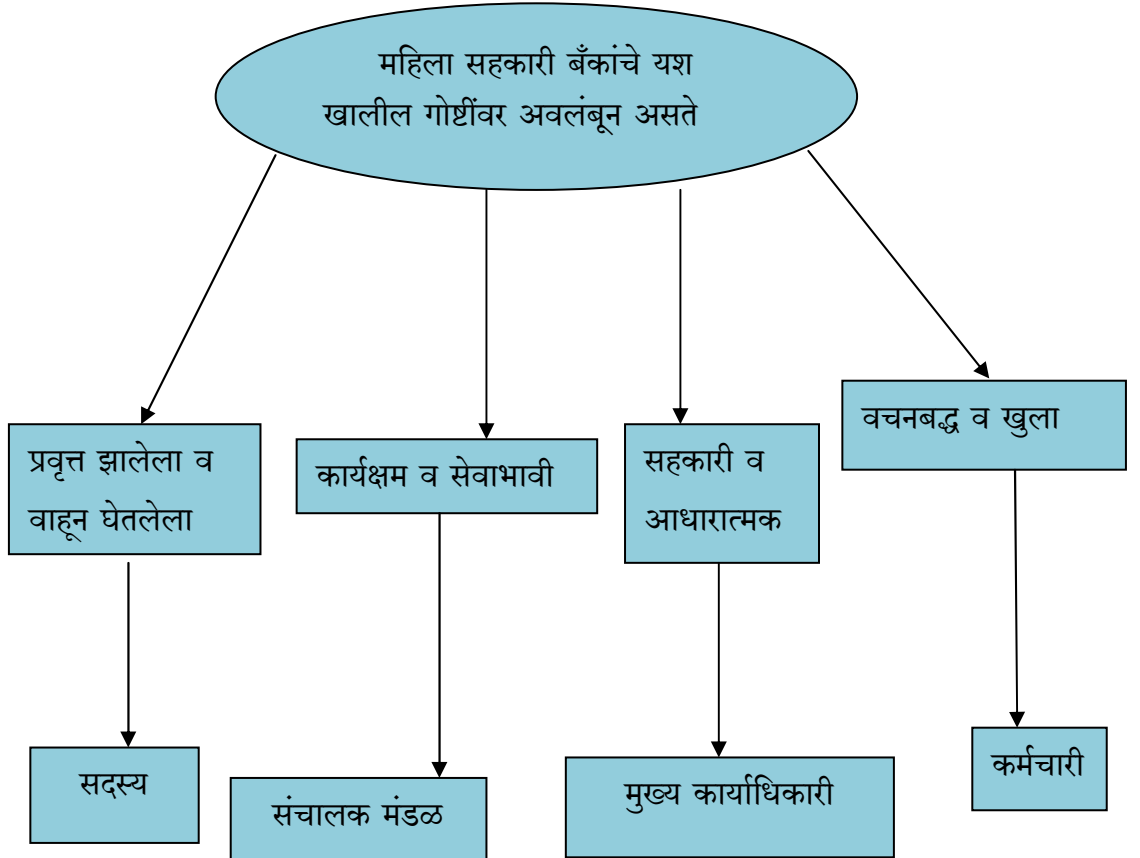
आलेख 5.5: महिला सहकारी बँकांमध्ये सेवकवर्गाचा आराखडा (2011)

तक्ता 5.9 व आलेख 5.5 दर्शवितो की, महिला सहकारी बँकांमध्ये बँकेची काळजी वाहण्यास सर्व प्रकारचा सेवकवर्ग बँकांमध्ये असतो. प्रत्येक बँकेने आवश्यक महत्त्वाच्या व कारकूनी स्वरूपाच्या कर्मचाऱ्यांना नियुक्त केले आहे आणि त्यांपैकी बहुतांश कायमस्वरूपी नियुक्त होते. तथापि, अजूनही बँका सर्व पातळ्यांवर महिला कर्मचाऱ्यांची भरती, विशेषतः व्यवस्थापकीय

पातळीवर, करण्यामध्ये मागे होत्या. सर्व बँकांमधील कर्मचाऱ्यांचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की महिला कर्मचारी प्रमाण जरी जास्त असले तरी पुरुष कर्मचाऱ्यांची संख्याही बऱ्यापैकी आहे. महिला बँका ह्या स्त्रियांसाठी समजल्या जातात, परंतु अजूनही महिला बँकांमध्ये पुरुष कर्मचाऱ्यांचे प्रभुत्व आहे. यावरून एक गोष्ट समजते की, अद्यापही व्यवस्थापकीय पदांची जबाबदारी सांभाळण्यास महिला समर्थ नाहीत, मात्र मंत्रिपातळीवरील सेवकवर्ग महिला प्रवर्गातून सहजपणे उपलब्ध होऊ शकतो. यावरून हे दिसते की, रोजगाराच्या संदर्भात व्यवस्थापनाने महिलांकडे फारसे लक्ष दिलेले नाही.

यशस्वी महिला सहकारी बँकांसाठी आवश्यक तत्त्वे

5.7.5 कर्मचारी आणि महिला सहकारी बँका

पुढील परिच्छेदामध्ये महिला बँकांतील कर्मचारी संघटनांची स्थिती, कर्मचाऱ्यांचा व्यवस्थापनातील सहभाग आणि कर्मचाऱ्यांना प्रवृत्त करण्याच्या पद्धतीचे वर्णन करण्यात आले आहे.

5.7.5.1 कर्मचारी संघटना आणि महिला सहकारी बँका

सहकारी संस्थांतील मालक-कर्मचारी यांच्यातील संबंध हे खाजगी क्षेत्रापेक्षा वेगळे आहेत,

कारण खाजगी क्षेत्रात जास्तीतजास्त नफा कमविण्यावर भर दिला जातो, तर सहकारामध्ये सदस्यांची सेवा करण्यावर भर दिला जातो. पूर्वी सदस्यांकडून सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन केले जात असल्याने त्यावेळेस मालक व कर्मचारी यांच्या संबंधात कोणतीही समस्या नव्हती. परंतु जसे सहकार क्षेत्राचा आकार विस्तारला आणि कार्यक्षेत्र वाढले तसे सदस्यांना संस्थेचे व्यवस्थापन करणे अवघड झाले. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी उद्योगांचे जसे कार्य चालते त्याचप्रकारे सहकारी संस्थांची स्थिती निर्माण झाली. नागरी सहकारी बँकानीदेखील कर्मचाऱ्यांच्या संघटनांना योग्य सन्मान दिला पाहिजे.

अभ्यासाअंती असे निदर्शनास आले की, बँकांमध्ये मान्यताप्राप्त कर्मचारी संघटना होत्या. या संघटना जिल्हापातळीवरील सहकारी बँक कर्मचारी संघटनेशी संलग्न होत्या. जवळजवळ सर्वच पर्यवेक्षक स्तरावरील, कारकून दर्जाचे आणि इतर संवर्गातील कर्मचारी संघटनेचे सदस्य होते. जिजामाता बँकेतील कर्मचारी संघटना सशक्त असल्याने इतर बँकांपेक्षा येथील कर्मचाऱ्यांना सर्वात जास्त वेतन व इतर सुविधा मिळत होत्या. तथापि, उर्वरित बँकांमध्ये वेतन कमी असूनही कर्मचारी संघटनेने बँकेशी सौहार्दपूर्ण संबंध ठेवले होते, आणि म्हणून ह्या नाममात्र संघटना होत्या. व्यवस्थापनाच्या भीतीमुळे आणि व्यवस्थापन व कर्मचाऱ्यांतील सौहार्दपूर्ण संबंधांमुळे, तसेच कर्मचाऱ्यांच्या अल्प संख्येमुळे उर्वरित बँकेत कर्मचारी संघटनांचे अस्तित्व नव्हते. असेही निदर्शनास आले की, स्त्रियांच्या लाजाळू स्वभावामुळे आणि संघटनेसाठी देण्यास वेळ नसल्याने स्त्रिया संघटनांकडे आकर्षित झाल्या नाहीत.

5.7.5.2 महिला बँकांच्या व्यवस्थापनात कर्मचाऱ्यांचा सहभाग

महिला नागरी सहकारी बँकांमध्ये कोणतेही तीव्र औद्योगिक कलह नव्हते, परंतु बदलत्या काळानुसार आता प्रत्येक बँकेला व्यवस्थापनात कर्मचाऱ्यांना सहभागी होण्यासाठी परवानगी द्यावी लागते. नागरी सहकारी बँका आता बॉम्बे इंडस्ट्रिअल रिलेशन्स ॲक्ट (BIR Act) च्या नियंत्रणाखाली आल्या आहेत आणि म्हणून व्यवस्थापनात कर्मचाऱ्यांच्या सहभागाची आवश्यकता आहे. जिजामाता बँकेकडून असे जाहीर करण्यात आले की, छोटा व्यवसाय व अल्प नफ्यामुळे बीआयआर कायदा महिला बँकांसाठी योग्य नाही.

5.7.5.3 महिला बँकांमध्ये देण्यात आलेले फायदे (निवृत्तीचे फायदे)

कर्मचाऱ्यांना, नोकरीत असताना तसेच निवृत्तीच्या वेळेस, निश्चित सुविधा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी मालकाची असते. या संदर्भात, वर्तमान अभ्यासावरून असे दिसते की, बँका त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना वार्षिक एक विशिष्ट रक्कमेची वैद्यकीय सुविधा देत होत्या. वैद्यकीय आणि बाळंतपणाच्या रजेबरोबरच कर्मचाऱ्यांना भविष्यनिवारण निधी आणि ग्रॅज्युइटी यांसारखे निवृत्तीचे फायदे मिळत होते. ह्या सुविधा सर्व बँकांमध्ये देण्यात येत होत्या. बँकेने कर्मचाऱ्यांना निवासस्थान खरेदी करण्यासाठी कर्जे दिली होती.

5.7.5.4 महिला सहकारी बँकांमध्ये कर्मचाऱ्यांना उत्तेजन

उत्तेजन किंवा प्रेरणा ही व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षम व परिणामकारक कार्यपद्धतीची महत्त्वाची चावी आहे. उत्तेजनाची संकल्पना ही प्राथमिकपणे मनोवैज्ञानिक आहे आणि ती वैयक्तिक कामगाराच्या एका विशिष्ट पद्धतीने काम करावे किंवा करू नये या स्वरूपाच्या कार्यक्षमतेशी निगडित आहे. 'उत्तेजन हे थेट नियंत्रित केल्या जाणाऱ्या स्रोत, ज्ञान, निकड, इच्छा, उद्दिष्ट किंवा गरज यांचा उल्लेख करते किंवा माणसाची वर्तणुकीविषयी स्पष्टीकरण देते.' एका ठराविक जागी व्यक्तीचा वेळ आणि त्याची शारीरिक उपस्थिती खरेदी करता येऊ शकते, परंतु संस्था किंवा कंपनीमध्ये उत्तेजन किंवा प्रेरणादायी वातावरण नसेल तर त्या व्यक्तीचा उत्साह, स्वयंस्फूर्ती किंवा निष्ठा विकत घेता येऊ शकत नाहीत.

वरील मुद्द्यांचा विचार करता, कर्मचाऱ्यांना उत्तेजित, प्रेरित करण्यासाठी विविध उपाययोजनासंबंधी बँकांमध्ये चौकशी करण्यात आली. यात असे दिसून आले की, सर्व बँकांमध्ये नोकरीची सुरक्षितता व पदोन्नतीच्या संधी दिल्या जात होत्या, तर काही बँकांमध्ये कर्मचाऱ्यांना बँकेच्या व्यवस्थापनात सहभागी होण्याची परवानगी दिली होती, काही बँकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना चांगले वेतन आणि कामाचे स्वातंत्र्य दिले होते, तर काही बँकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त केले. बँकांमध्ये कामाच्या समाधानाचे मोजमाप करण्याची कोणतीही विशिष्ट पद्धत अवलंबण्यात येत नव्हती. महिला बँकांकडून कर्मचाऱ्यांना देण्यात येणारे उत्तेजन हे बँकेच्या संचालक मंडळ आणि व्यवस्थापकांच्या पवित्र्यावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. उत्तेजनासंबंधीच्या सर्व संभाव्य योजना कर्मचाऱ्यांना लागू करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले

पाहिजेत. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांचा आत्मविश्वास, कामाची इच्छा मोठ्या प्रमाणात वाढवण्यास मदत होते.

5.8 महिला सहकारी बँका आणि उद्योजकता विकास

जरी महिला सहकारी बँकांमध्ये स्वयंस्फूर्तीने महिलांकडून अनेक प्रकारचे व्यवसाय चालविले जातात तरीदेखील महिलांमध्ये उद्योजकतेच्या जाणीवपूर्वक विकासाची गरज आहे. हाती घेतलेली बहुतांश कामे ही पारंपरिक स्वरूपाची होती, जी आर्थिक व त्यांच्याजवळ उपलब्ध असलेल्या मनुष्यबळाच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या आवाक्यातील होती.

त्यामुळे महिला बँकांची नवीन उद्योजक म्हणून ओळख होऊ शकते आणि या बँका त्यानुसार इच्छा असलेल्या सदस्यांना प्रशिक्षित करू शकतात.

5.8.1 उद्योजकतेच्या परिचयाची गरज

महिला बँक उद्योजकता विकासासाठी सदस्यांना पुढील प्रकारे मदत करू शकते.

1. महिला सहकारी बँकांचे सदस्य बनण्याविषयी गरजू स्त्रियांना सल्ला देणे आणि त्यान्वये त्यांच्या आर्थिक गरजा भागवणे.
2. प्रकल्प अहवाल तयार करण्यास त्यांना समर्थ बनवणे.
3. बाहेरील संस्थांच्या मदतीने प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.
4. संबंधित उद्योगातील प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभागी होण्यास प्रवृत्त करणे.

महिलांमध्ये उद्योजकता कौशल्याचा विकास करण्यासाठी बँकांमध्ये विशेष विकास विभाग सुरू करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. महिला बँकांचे यश शेवटी बँकेचा निष्ठावान सेवकवर्ग आणि बँकेचे सदस्य यांच्यावर अवलंबून असते, जे विविध योजना/प्रकल्प एक आव्हान म्हणून स्वीकारतात. महिलांमध्ये उद्योजकतेच्या विकासामध्ये महिला बँकेची भूमिका माहीत करून घेण्याच्या दृष्टीने बँकांकडून या संदर्भात कोणते प्रयत्न करण्यात आले याची चौकशी करण्यात आली होती. जर आपण बँकांनी त्यांच्या सदस्यांमध्ये उद्योजकतेस उत्तेजन देण्यासाठी मागील काळात केलेल्या प्रयत्नांकडे पाहिले तर असे दिसले की एकट्या भगिनी बँकेने या बाबतीत काही चांगले काम केले आहे. या बँकेच्या संचालक मंडळाच्या सदस्यांनी दूरवरील गावांना भेटी दिल्या आणि गरजू स्त्रियांना बँकेचे

सदस्य होण्याविषयी विनंती केली. तसेच त्यांना दुग्धउत्पादन व इतर संबंधित व्यवसाय सुरू करण्यासाठी वित्त साहाय्य उपलब्ध करून दिले. सांगली बँकेने देखील जिल्हा उद्योग केंद्राच्या (DIC) मदतीने चर्चासत्राचे आयोजन केले. परंतु इतर बँकांनी या संदर्भात काहीही केलेले नाही. इतर बँकांपैकी एकही बँक खादी अँड व्हिलेज इंडस्ट्रीज बोर्ड, स्मॉल इंडस्ट्रीज सर्व्हिस इन्स्टिट्यूट, चेंबर ऑफ कॉमर्स, इत्यादी संस्थांशी संपर्क साधलेला नाही. महिला उद्योजकतेच्या विकासासाठी बँकेच्या भावी योजनांविषयीदेखील चौकशी करण्यात आली होती. या संदर्भात, जिजामाता व भगिनी बँकांशिवाय इतर कोणत्याही बँकेची अशी योजना नव्हती.

अशा प्रकारे, आमच्या गृहीतकानुसार महिला बँका महिला उद्योजकतेचा विकास करू शकतात हे काही प्रमाणात सिद्ध करण्यात आले आहे. म्हणून हे स्पष्ट आहे की, उद्योजकता विकासाच्या संदर्भात महिला बँकांकडून बरेच काही करण्याचे अजूनही राहिले आहे.

5.8.2 उद्योजकतेच्या विकासात महिला सहकारी बँकांची भूमिका

वरील चर्चेनुसार असे दिसते की, महिला बँकांनी त्यांच्या सदस्यांमध्ये उद्योजकता विकासाच्या संदर्भात फारच थोडे काम केलेले आहे. तरीही आतापर्यंत जे काम केले आहे त्याकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही. चाळीस वर्षांपूर्वी कोणी अशी कल्पना करू शकले असते का की, महिलांकडून आणि महिलांसाठी त्यांच्या स्वतःच्या जबाबदारीवर बँका चालविल्या जाणार आहेत? परंतु ते आता वास्तव बनले आहे. महिला बँकांकडून करण्यात आलेले काम सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने आणि त्यावर प्रकाश टाकण्याच्या हेतूने खालील तीन वस्तुस्थिती/घटनांवर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

5.8.2.1 घटना क्र. 1

श्रीमती फुलाबाई डी. आब्रे यांचे वय 34 असून त्या कोल्हापूर शहरात राहतात. त्या अनुसूचित जातीतील असून पाचवीपर्यंत शिकलेल्या आहेत. कोल्हापूर महिला सहकारी बँकेच्या मदतीने त्या स्वयंनिर्वाही होण्याच्या दिशेने मार्गक्रमण करित आहेत. श्रीमती फुलाबाईने एका चर्मकाराबरोबर लग्न केले परंतु दुर्दैवाने तिचा नवरा, जो कुटुंबाच्या उत्पन्नाचा एकमेव स्रोत होता, सहा महिन्यांपासून आजारी पडला आणि त्याच्यावर मोठी शस्त्रक्रिया झाली. आजारपणामुळे त्याला कामास मुकावे लागले आणि म्हणून श्रीमती फुलाबाईना तेच काम करावे लागले. नंतर दोघांनी कोल्हापुरी

चप्पलचे उत्पादन करण्याचे ठरवले, परंतु अल्प भांडवलामुळे आणि छोट्या घरामुळे ते त्यांच्या व्यवसायाचा विस्तार करू शकले नाहीत. ते पुरेशा प्रमाणात कच्चा माल खरेदी करू शकले नाहीत. म्हणून, तिने खाजगी सावकाराकडून 20 टक्के वार्षिक या व्याजदराने पैसे उसने घेतले. तिने तिचा जमिनीचा मोकळा तुकडादेखील विकला. परंतु दुदैवाने, तिचे कोल्हापूर महिला सहकारी बँकेमध्ये पिग्मी मुदत ठेव खाते होते. अशा परिस्थितीत, पिग्मी मुदत ठेव मध्यस्थाने तिला बँकेचा सदस्य होण्याचा सल्ला दिला आणि त्यानुसार तिने बँकेस अर्ज केला व ती सदस्य झाली.

आठ वर्षांच्या सभासदत्व कालखंडात श्रीमती फुलाबाईने बँकेकडून पाच वेळा कर्जसुविधेचा लाभ घेतला. सुरुवातीला तिने रुपये 10,000/- चे कर्ज घेतले. नंतर तिने कर्जपरतफेड वेळेत केल्यामुळे तिने रुपये 70,000/- इतके कर्ज घेतले, ज्याचा आता ती रुपये 2035/- मासिक हप्ता अदा करीत आहे.

महिला बँकेकडून वेळेत मदत मिळाल्यामुळे तिला दरमहिना रुपये 2000/- ऐवजी रुपये 5000/- कमावणे शक्य झाले. अशा प्रकारे, बँकेच्या साहाय्याने तिला केवळ स्वयंरोजगार मिळाला नाही तर तिने सात कारागीरांनादेखील रोजगार पुरवला, जे तिच्या छोट्याशा कार्यशाळेत काम करतात. आता ती सावकाराच्या कर्जातून मुक्त आहे. उलटपक्षी, तिच्या कुटुंबाचे खर्च भागवून ती दरमहा रुपये 1000/- बँकेत बचत करीत आहे. महिला बँकेविषयी तिचे विचार समजून घेण्यासाठी श्रीमती फुलाबाईला तिला कशा प्रकारे महिला बँकेकडून फायदा झाला याबद्दल विचारले असता ती उत्तरली,

माझा नवरा जो सामान्य कामगार होता, तो बँकेकडून वेळेवर कर्जसुविधा उपलब्ध झाल्यामुळे उत्पादक झाला. आम्ही व्याजाची रक्कमदेखील वाचवू शकलो, जी सावकाराला जास्त दराने द्यावी लागली असती. अशा प्रकारे, महिला बँकांनी लायक तरुण उद्योजकांना यश आणि समृद्धी मिळविण्यास मदतीचा हात दिला.

5.8.2.2 घटना क्र. 2

श्रीमती सुमन एन. पवार यांचे वय 32 असून सांगली जिल्ह्यातील मालेगाव दुष्काळग्रस्त भागातील आहेत. त्यांचे इचलकरंजीमध्ये एका सूतकाम कर्मचाऱ्याबरोबर लग्न केले. तिचा नवरा डेक्कन सहकारी विणकाम मिल मर्यादित या प्रसिद्ध मिलमध्ये दहा वर्षे काम करीत होता आणि तो

दरमहा रुपये 2000/- कमवत होता. परंतु श्रीमती सुमन यांना कोणतीही नोकरी/व्यवसाय नव्हता, त्यामुळे त्या दोघांसाठी खर्च भागवणे आणि घरभाडे देणे अवघड होते. तिच्यावर खाजगी सावकाराचेसुद्धा कर्ज होते. परंतु तिने इचलकरंजी महिला सहकारी बँक मर्यादितच्या अधिकाऱ्यांची भेट घेतली. नंतर ती बँकेची सभासद झाली आणि तिने बँकेकडे व्यवसायासाठी कर्जाची मागणी केली.

सुरुवातीस, ती स्त्री असल्याने बँकेचे अधिकारी तिला कर्ज देण्यास तयार नव्हते. त्यांचा असा विचार झाला की तिला व्यवसाय करणे जमणार नाही आणि ती कर्जाची परतफेड करू शकणार नाही. परंतु पुरेशा चौकशीनंतर आणि व्यवस्थापन समितीच्या सल्ल्यानंतर, तिला रुपये 5000/- चे कर्ज मिळाले, जे तिने ब्लाउज पीस खरेदी करण्यासाठी वापरले व तिने ते दारोदार जाऊन विकले. इचलकरंजी शहर हे तेथील कॉटन ब्लाउज पीस व साड्यांसाठी प्रसिद्ध आहे आणि म्हणून स्थानिक उत्पादकांकडून या मालाची खरेदी स्वस्त दरात करणे सोपे होते. बँकेने दिलेल्या कर्जाच्या मदतीने आता ती दिवसा रुपये 50 ते 60 कमवू लागली. तिने पहिल्या कर्जाची परतफेड केली व रुपये 25,000/- चे दुसरे कर्ज घेतले. तिचा प्रामाणिकपणा व व्यावसायिक कौशल्य यांचा विचार करून बँकेने तिला रुपये 50,000/- चे कर्ज मंजूर केले, जे नंतर रुपये 100,000/- पर्यंत वाढवले. सध्या ती तिच्या पतीबरोबर काम करित आहे. तिच्या पतीने सुरुवातीस तिला अर्धवेळ मदत केली व नंतर त्याने त्याची नोकरी सोडून पत्नीबरोबर पूर्णवेळ व्यवसाय सुरू केला. अशा प्रकारे, तिने साध्या रस्त्यावरील विक्रेत्यापासून घाऊक विक्रेत्यापर्यंत प्रगती केली. आता ती साड्या व ब्लाउज पीस केवळ किरकोळ उपभोक्त्यांनाच विकत नाही तर गावातील किरकोळ कपड्यांच्या व्यापारांनादेखील विकत आहे. तिने तिच्या पतीबरोबरच इतर तीनजणांना देखील रोजगार उपलब्ध करून दिला. आता ती दर महिना रुपये 15,000/- उत्पन्न कमावत आहे. ती इचलकरंजी येथे दोन खोल्यांचे घरदेखील खरेदी करू शकली व सावकाराच्या कर्जातून स्वतःस मुक्त करू शकली. अशा प्रकारे, ती तिच्या स्वयंरोजगाराबाबत आनंदी आहे.

जरी श्रीमती सुमन हिने तिचा व्यवसाय कमी भांडवलात सुरू केला, परंतु महिला सहकारी बँकेची सभासद झाल्यानंतर बँकेकडून कर्जरूपाने मिळालेल्या मदतीच्या आधारे ती तिचा व्यवसाय वाढवू शकली. अशा तऱ्हेने, तिच्या व्यवसायातील यशाचे श्रेय बँकेला जाते.

5.8.2.3 घटना क्र. 3

श्रीमती कौसल्या जे. अगरवाल हिचे वय 34 असून ती दहावी उत्तीर्ण आहे. ती बऱ्याच वर्षांपूर्वी गुजरात राज्यातील मारवाडमधून पुण्यात स्थलांतरित झाली आहे. तिचा नवरा व्यापारी होता. त्याचा खाद्यतेलाचा व्यवसाय असून त्यांचे एकत्र कुटुंब आहे. खाद्यतेलाचा व्यापार हा त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय आहे. परंतु कुटुंबात वाद झाल्याने अगरवाल पती-पत्नीस त्यांच्या राहत्या जागेतून जाण्यास सांगण्यात आले. त्यामुळे काही काळपर्यंत ते स्वस्थ राहिले. त्यांना खाद्यतेलाचा व्यवसाय करायचा होता. परंतु भांडवल नसल्यामुळे ते हा व्यवसाय करू शकले नाहीत. अशा तणावग्रस्त परिस्थितीत, तिला तिच्या आई-वडिलांनी आधार दिला. तिला तिच्या पालकांनी त्यांचा खाद्यतेलाचा पारंपरिक व्यवसाय चालविण्याकरिता काही रक्कम दिली. परंतु पुरेशा भांडवलाअभावी, त्यांच्या व्यवसायाचे स्वरूप लघुपातळीवर राहिले व म्हणून त्यांना त्यांचे कौटुंबिक खर्च भागविणेदेखील अवघड झाले. म्हणून तिने तिचे सोन्याचे दागिने शेजारच्या महिला बँकेत गहाण ठेवले व अशा प्रकारे ती 2005 मध्ये जिजामाता सहकारी बँक मर्यादित, पुणेच्या संपर्कात आली. बँक जवळच असल्याने बँकेबरोबर श्रीमती अगरवाल यांचे सौहार्दपूर्ण संबंध होते. बँकेच्या संस्थापक-अध्यक्षा व माजी आमदार सौ. मालतीबाई शिरोळे यांच्याशी तिचा परिचय होता आणि म्हणून 2006 मध्ये एके दिवशी ती अध्यक्षांना बँकेच्या सभासदत्वासाठी भेटली आणि तिचे स्वागत करण्यात आले.

श्रीमती अगरवाल यांना खाद्यतेल भांडाराच्या सर्व खाचाखोचा माहित होत्या कारण तिचे पालकदेखील हाच व्यवसाय करीत होते. तसेच तिला खात्याविषयीदेखील माहिती होती. म्हणून जिजामाता महिला बँकेने तिच्या वैयक्तिक हमीवर तिला रुपये 50,000/- कर्ज मंजूर केले. आता ती तिचा व्यवसाय चांगल्याप्रकारे चालवत आहे. याचा परिणाम म्हणून ती आता दरमहा रु. 15,000/- कमवत आहे, जे ती सुरुवातीस केवळ रुपये 500/- कमवत होती.

महिला बँकेच्या कामकाज आणि मदतीवर टिपणी करताना, तिने सांगितले की तिला बँकेकडून जास्तीतजास्त सेवा, सुविधांचा लाभ झाला आहे आणि सद्यस्थितीत तिचा खाद्यतेल डेपो जे.बी. ट्रेडर्स म्हणून लोकप्रिय आहे. तिने पुणे शहरात नाव व प्रसिद्धी मिळवली आहे. अशा प्रकारे, छोट्या महिला उद्योजकाचे श्रीमती अगरवाल हे एक उदाहरण आहे. ती महिला सहकारी बँकेच्या

मदतीने स्वतःच्या व्यवसायाचा पुढे विकास करू शकली. अशी अनेक उदाहरणे आहेत, जेथे महिला सहकारी बँकांच्या आर्थिक मदतीमुळे त्यांना व्यवसायाच्या झालेल्या विकासामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली आहे.

5.9 महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांच्या निवड केलेल्या सभासदांचा अभ्यास

महाराष्ट्र राज्यात एकूण 27 महिला नागरी सहकारी बँका कार्यरत आहे. दिनांक 31 मार्च, 2011 अखेर महिला सहकारी बँकांची एकूण सभासद संख्या 2,52,900 इतकी आहे. प्रस्तुत अभ्यासाची माहिती संकलित करण्यासाठी एकूण सभासद संख्येच्या 0.10 टक्के म्हणजेच 253 सभासदांची निवड करण्यात आलेली असून सभासदांकडून पुढीलप्रमाणे माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

5.9.1 सभासदांचे वयानुसार वर्गीकरण

प्रस्तुत अभ्यासासाठी माहिती संकलित करण्यासाठी निवड केलेले सभासद कोणत्या वयोगटातील आहेत हे जाणून घेण्यासाठी त्यांचे वयानुसार वर्गीकरण तक्ता 5.10 मध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता 5.10 : सभासदांचे वयानुसार वर्गीकरण

अ.नं.	वयोगट (वर्षात)	सभासद संख्या	टक्केवारी
1.	21 पेक्षा कमी	14	5.53
2.	21 ते 30	33	13.04
3.	31 ते 40	53	22.14
4.	41 ते 50	62	24.51
5.	51 ते 60	57	22.53
6.	60 पेक्षा जास्त	31	12.25
	एकूण	253	100.00

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता 5.10 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 21 पेक्षा कमी वयोगटात असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण

5.53 टक्के एवढे दिसून येते. 21 ते 30 या वयोगटातील प्रमाण 13.04 टक्के, 31 ते 40 वयोगटातील प्रमाण 22.14 टक्के, 41 ते 50 वयोगटातील प्रमाण 24.51 टक्के, 51 ते 60 वयोगटातील प्रमाण 22.53 टक्के तर 60 पेक्षा जास्त वयोगटातील प्रमाण 12.25 टक्के इतके दिसून येते. यावरून असे दिसून येते की, 21 पेक्षा कमी वयोगटातील सभासदांचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. तसेच 60 पेक्षा जास्त वयोगटातील सभासदांचे प्रमाण तुलनेने 21 ते 60 वयोगटातील सभासद प्रमाणापेक्षा कमी दिसून येते. 60 पेक्षा जास्त वयोगटातील सभासदांचे वय झाल्यामुळे किंवा शरीर प्रकृतीमुळे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते.

5.9.2 सभासदांचे शिक्षणानुसार वर्गीकरण

प्रस्तुत अभ्यासासाठी सभासदांची शिक्षण विषयक संकलित केलेली माहिती तक्ता 5.11 मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता 5.11: सभासदांचे शिक्षणानुसार वर्गीकरण

अ.नं.	शिक्षण	सभासद संख्या	टक्केवारी
1.	अशिक्षित	9	3.56
2.	एस.एस.सी.पेक्षा कमी	27	10.67
3.	एस.एस.सी	36	14.23
4.	एच.एस.सी.	71	28.06
5.	पदवीधर	83	32.81
6.	पदव्युत्तर	24	9.49
7.	तांत्रिक शिक्षण	3	1.18
	एकूण	253	100.00

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता 5.11 मध्ये अशिक्षित सभासदांचे प्रमाण 3.56 टक्के एवढे दिसून येते. तर एस. एस. सी. पेक्षा कमी शिक्षण असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 10.67 टक्के, एस.एस.सी. शिक्षण असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 14.23 टक्के, एच.एस.सी. असलेले सभासद प्रमाण 28.06 टक्के, पदवीधर

असलेले सभासद प्रमाण 32.81 टक्के, पदव्युत्तर सभासदांचे प्रमाण 9.49 टक्के तर तांत्रिक शिक्षण असणारे सभासदांचे प्रमाण 1.18 टक्के इतके दिसून येते. एकूण सुशिक्षित सभासदांचे प्रमाण 96.44 टक्के आहे. एकूण सभासदांमध्ये अशिक्षित सभासदांचे प्रमाण अल्प आहे. तर पदवीधर सभासदांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. सुशिक्षित सभासदांचे प्रमाण 96.44 टक्के असल्याने ही बाब निश्चितपणे महिला बँकेची जमेची बाजू आहे. महिला सहकारी बँकांचे शहरी भागात प्रमाण जास्त असल्याने अशिक्षित सभासदांचे प्रमाण अल्प असल्याचे दिसून येते.

5.9.3 बँकांच्या कामकाजाविषयीचे समर्थन/समाधान

प्रस्तुत अभ्यास कालावधीत महिला सहकारी बँकांनी व्यवस्थापकीय, आर्थिक व सामाजिक जबाबदारी पार पाडलेली आहे. याबाबतचे सभासदांचे समर्थन व संकलित केलेली माहिती तक्ता 5.12 मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता 5.12: बँकांच्या कामकाजाविषयीचे सभासदांचे समर्थन/समाधान

अ.नं.	समर्थनाचा तपशील	होय	नाही	टक्केवारी
1.	ग्राहक सेवा	139 (54.94)	114 (45.06)	253 (100.00)
2.	बँक व्यवस्थापन	103 (40.17)	150 (59.29)	253 (100.00)
3.	अधिकारी वर्गाचे सहकार्य	152 (60.08)	101 (39.92)	253 (100.00)
4.	सभासदत्व प्रक्रिया	91 (35.97)	162 (64.03)	253 (100.00)
5.	कर्ज प्रक्रिया व कालावधी	120 (47.43)	133 (52.57)	253 (100.00)
6.	बँक निवडणूक	75 (29.64)	178 (70.36)	253 (100.00)
7.	सामाजिक कार्य	102 (40.32)	151 (59.68)	253 (100.00)
8.	कर्ज व ठेवी व्याज दर	186 (73.52)	67 (26.48)	253 (100.00)
9.	लाभांश दर	68 (26.98)	185 (73.12)	253 (100.00)
10.	पिण्याचे पाणी, बसण्याची व्यवस्था सुचना पेटी व इतर सुविधा	109 (43.08)	144 (56.92)	253 (100.00)

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता 5.12 मध्ये प्रस्तुत अभ्यासाविषयी माहिती संकलित करण्यासाठी निवड केलेल्या

सभासदांच्या प्रश्नावलीच्या माध्यमातून मुलाखती घेऊन महिला बँकांबाबत आपण समाधानी आहात का? याबाबतची माहिती पुढीलप्रमाणे मिळालेली आहे.

महिला सहकारी बँकांची ग्राहक सेवाबाबत समाधानी असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 54.94 टक्के तर असमाधानी असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 45.06 टक्के आहे. ज्या गोष्टीमुळे संपूर्ण बँकेचे कामकाज व्यवस्थित व दर्जात्मक स्वरूपाचे होते. त्या बँक व्यवस्थापनाबाबत समाधान करणारे सभासदांचे प्रमाण 40.71 टक्के तर असमाधान व्यक्त करणारे सभासदांचे प्रमाण 59.29 टक्के दिसून येते. महिला सहकारी बँकेच्या अधिकारी वर्गाकडून मिळणाऱ्या सहकार्याबद्दल समाधान व्यक्त करणारे सभासद प्रमाण 60.08 टक्के तर असमाधान व्यक्त करणारे सभासद प्रमाण 39.92 टक्के आहे. समाजातील अनेक पुरुष व महिला सभासदत्वासाठी इच्छूक असतात अशा सभासद प्रक्रियेबाबत समाधानी असलेले सभासदांचे प्रमाण 35.97 टक्के तर असमाधान व्यक्त करणारे सभासदांचे प्रमाण 64.03 टक्के आहे. सभासदी प्रक्रियेबाबत नाराजी व्यक्त करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण तुलनेने जास्त दिसून येते. महिला बँका सभासदांना अनेक कारणास्तव विविध कालावधीसाठी कर्ज प्रक्रिया राबवित असते. अशा कर्ज प्रक्रियाबाबत समाधानी असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 47.43 टक्के तर असमाधानी असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 52.57 टक्के असल्याचे दिसून येते.

महिला बँकांच्या घटनेनुसार व सहकारी कायदानुसार प्रत्येक बँकेची दर पाच वर्षांनी संचालक निवड करणेसाठी निवडणूक होत असते. अशा बँक निवडणूकविषयी समाधान व्यक्त करणारे सभासदांचे प्रमाण 29.64 टक्के तर असमाधान व्यक्त करणारे सभासदांचे प्रमाण 70.36 टक्के दिसून येते. बँकेच्या संचालक निवडणूक विषयी नाराजी व्यक्त करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण तुलनेने फारच जास्त आहे. महिला बँकांनी समाजोपयोगी सामाजिक कार्य करावे अशी समाजाची अपेक्षा असते. म्हणून बँकांच्या सामाजिक कार्याबद्दल समाधान व्यक्त करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण फक्त 73.52 टक्के तर असमाधान व्यक्त करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 73.52 टक्के तर असमाधान व्यक्त करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण फक्त 26.48 टक्के दिसून येते. वार्षिक सर्वसाधारण सभेत लाभांश दर निश्चित ठराव केला जातो अशा लाभांश दराबाबत समाधान व्यक्त करणारे सभासदांचे प्रमाण फक्त 26.88 टक्के असून असमाधान व्यक्त करणारे सभासदांचे प्रमाण 73.12 टक्के दिसून येते. बँकेमध्ये

बसण्याची व्यवस्था, पिण्याचे पाणी, विविध बँक खातेबाबतची माहिती, सूचना पेटी व अशा इतर सुविधाबाबत समाधान व्यक्त करणारे सभासदांचे प्रमाण 50.99 टक्के असून असमाधान व्यक्त करणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण 49.01 टक्के असल्याचे दिसून येते.

5.9.4 सभासदांनी महिला बँकांना दिलेला प्रतिसाद

सभासदांचा विविध कारणास्तव बँकेच्या व्यवहारात संबंध येत असतो. अशा सभासदांनी आपली जबाबदारी किती प्रमाणात पार पाडलेली आहे या संबंधीची संकलित केलेली माहिती तक्ता 5.13 मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता 5.13: सभासदांनी महिला बँकांना दिलेला प्रतिसाद

अ.नं.	प्रश्नांचा तपशील	होय	नाही	टक्केवारी
1.	इतर बँकांपेक्षा बँकेचे सभासदत्व फायदेशीर आहे असे वाटते का ?	127 (50.20)	126 (49.80)	253 (100.00)
2.	बँकेची कर्ज मर्यादा योग्य वाटते का ?	121 (47.83)	132 (52.17)	253 (100.00)
3.	कर्जाचा विनीयोग संबंधित कारणास्तव केला जातो का ?	58 (22.92)	195 (77.08)	253 (100.00)
4.	आपल्या कर्जाची थकबाकी झालेली आहे का ?	47 (18.58)	206 (81.42)	253 (100.00)
5.	आपले कर्ज एन.पी.ए.मध्ये आहे का ?	22 (8.70)	231 (91.30)	253 (100.00)
6.	वार्षिक सर्वसाधारण सभेला उपस्थिती होती का ?	76 (30.04)	177 (69.96)	253 (100.00)
7.	बँक व्यवस्थापन प्रक्रियेत सहभागी होता का ?	99 (39.13)	154 (60.87)	253 (100.00)
8.	बँक विकासासाठी आपण लेखी सूचना केलेल्या आहेत का ?	24 (9.49)	229 (90.51)	253 (100.00)
9.	बँकेचा विकास आपल्यामुळे कमी होत आहेअसे वाटते का ?	102 (40.32)	151 (59.68)	253 (100.00)

संदर्भ : क्षेत्रीय पाहणी

तक्ता 5.13 वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, महिला सहकारी बँकेबाबत सभासदांच्या प्रतिसादाबाबत माहिती संकलित करण्यासाठी 253 सभासदांची निवड करण्यात आलेली आहे. सभासदांनी महिला सहकारी बँकांना दिलेला प्रतिसाद याबाबत सभासदांचे दोन प्रकारात विभाजन केलेले आहे. यापैकी 50.20 टक्के सभासदांनी इतर बँकेपेक्षा महिला बँकेचे सभासदत्व

फायदेशीर आहे असे सांगितले तर सभासदत्व फायदेशीर नाही असे 49.80 टक्के सभासदांनी सांगितले यावरून असे दिसते की, इतर बँकेपेक्षा महिला सहकारी बँकांचे सभासदत्व फायदेशीर आहे का? याबाबत होय व नाही अशा दोन्ही प्रकारातील सभासदांचे प्रमाण जवळजवळ सारखेच आहे.

महिला बँकांची कर्ज मर्यादा योग्य वाटेत का? याबाबत 47.83 टक्के सभासदांनी होय सांगितलेले आहे तर 52.17 टक्के सभासदांनी कर्जमर्यादा योग्य नाही असे सांगितलेले आहे. यावरून असे दिसून येते की, महिला बँकांनी कर्जमर्यादा वाढविणे आवश्यक आहे. तसेच सभासदांना दिलेल्या कर्जाचा विनियोग संबंधित कारणास्तव केला जातो का? या प्रश्नाबाबत फक्त 22.52 टक्के सभासदांनी होय असे सांगितले तर 77.08 टक्के सभासदांनी कर्जाचा विनियोग संबंधित कारणास्तव होत नाही असे सांगितलेले आहे. यावरून असे दिसून येते की, बँकांनी दिलेल्या कर्जाचा वापर ज्या कारणास्तव कर्ज घेतलेले आहे त्या कारणास्तव न करात इतर कारणास्तव केला जातो. महिला बँकेच्या कर्मचाऱ्यांकडून दिलेले कर्ज संबंधित कारणास्तव वापरले जाते किंवा नाही याबाबतीची खात्री केली जात नाही असे दिसून येते ही बाब गंभीर स्वरूपाची आहे.

सभासदांनी घेतलेल्या कर्जाची थकबाकी झाली का? या प्रश्नाबाबत 18.58 टक्के सभासदांनी कर्जाची थकबाकी झालेली आहे असे सांगितले तर 81.42 टक्के सभासदांनी कर्जाची थकबाकी झालेली नाही असे सांगितले यावरून असे दिसते की, कर्ज थकबाकीचे प्रमाण नियमाचे उल्लंघन करणारे आहे. तसेच कर्ज एन.पी.ए.मध्ये गेलेले आहे का? या प्रश्नाबाबत 8.70 टक्के सभासदांनी होय असे सांगितलेले आहे तर 91.20 टक्के सभासदांनी नाही असे सांगितलेले आहे. महिला बँकांनी थकबाकी वसुली योग्य प्रमाणात केलेली नसल्याने एन.पी.ए.चे प्रमाण जास्त दिसून येत आहे.

मागील वार्षिक सर्वसाधारण सभेला उपस्थित होता का? या प्रश्नाबाबत फक्त 30.04 टक्के सभासदांनी होय असे सांगितलेले आहे. तर 69.96 टक्के सभासदांनी नाही असे सांगितलेले आहे. अनुपस्थितीचे प्रमाण फारच जास्त असल्याने बँक व्यवस्थापन व पदाधिकारी यांनी जास्तीत जास्त उपस्थिती राहिल यादृष्टीने प्रयत्नशिल असणे महत्वाचे आहे तसेच तसेच सभासदांनी देखील स्वतःची जबाबदारी म्हणून वार्षिक सर्वसाधारण सभेला उपस्थित राहाणे आवश्यक आहे. बँक व्यवस्थापन प्रक्रियेत सहभागी होता का? या प्रश्नाबाबत 39.13 टक्के सभासदांनी होय असे सांगितले तर 60.87

टक्के सभासदांनी नाही असे सांगितलेले आहे. यावरून असे दिसून येते की, व्यवस्थापन प्रक्रियेत सहभागी न होण्याचे प्रमाण फारच जास्त आहे.

आपल्या शंका किंवा अडचणी लेखी सुचनेने बँकेला कळविल्या जातात का? या प्रश्नाबाबत 9.49 टक्के होय असे सांगितलेले आहे तर 90.51 टक्के सभासदांनी नाही असे सांगितलेले आहे.

वरील विविध प्रकारच्या माध्यमातून महिला बँकेच्या निवडलेल्या सभासदांकडून संकलित झालेल्या माहिती वरून सभासदांना महिला बँकेबाबत आत्मीयता दिसून येत नाही असे दिसते.

5.10 समारोप

महिला सहकारी बँकांची स्थापना विशिष्ट उद्दिष्टांसाठी झाली होती, जसे महिलांचे आर्थिक आणि सामाजिक उत्थानीकरण. सहकारी बँकिंग क्षेत्रात प्रवेश करून गेल्या 40 वर्षांमध्ये महिलांनी सिद्ध केले आहे की त्या बँकिंग संस्थादेखील चालवू शकतात. तथापि, जरी बँकांचे कार्यक्षेत्र हे संपूर्ण जिल्हा असले तरी या बँकांचे केवळ मोठ्या शहरात आणि नगरांत केंद्रीकरण झाले आहे. असेही आढळून आले आहे की, बँकांमध्ये कोणतेही सुस्पष्ट भरतीविषयक धोरण नाही आणि त्यामुळे पात्र व्यक्तींना बँकेशी संपर्क साधता येत नाही. बँकेतील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे, परंतु बहुतांश महिला सहकारी बँकांमध्ये याकडे दुर्लक्ष केले जाते. असेही आढळून आले आहे की, स्त्रियांमध्ये उद्योजकतेचा विकास व्हावा यासाठी महिला बँकांनी फारच थोडे काम केले आहे. म्हणून, कर्जदारांच्या मुखत्वे 'महिला उद्योजक' या नवीन वर्गाची ओळख करून देण्याची गरज आहे.

संदर्भ

1. नाईक एन. के. (1953) मुंबई राज्यातील सहकार चळवळ पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई पान 145
2. सिसोदिया एस.एस. (1987) महाराष्ट्रीय संघ (नागरी बँका व पतसंस्था) नवी दिल्ली, पान 5
3. श्री.श्रीमल डब्लु. सी. (1978) सहकाराची अर्थव्यवस्था महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक लि. मुंबई, पान - 241
4. गुंदेचा (1988) नागरी सहकारी बँकांसाठी शिखर सरकारी बँक विवेक - नागरी सहकारी बँका विशेष अंक मुंबई पान 16-18
5. शर्मा बी.पी. (1985) भारतीय अर्थव्यवस्था विकासातील व्यापारी बँकांचे स्थान, एस. चंद अँड कंपनी लि. नवी दिल्ली, पान 122.
6. सोनारीकर सुनंदा (1982) सहकारी बँकांमधील महिलांचा सहभाग चर्चासत्र पेपर- वैकुंठ मेहता नॅशनल इंस्टिट्यूट ऑफ को-ऑप. मॅनेजमेंट पुणे
7. राठोड जी.एस. (1984) सहकार विकासातील महिलांचा सहभाग चर्चासत्र पेपर इंडियन सोसायटी फॉर स्टडीज इन को-ऑपरेशन, पुणे.
8. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया परिपत्रक क्र. BDOD, UBD, RBL 925J 21 (1983).

प्रकरण सहावे

महिला नागरी सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण

6.1 प्रस्तावना

भारत देशामध्ये दि. 31/3/2011 अखेर एकूण 1645 नागरी सहकारी बँकांची संख्या होती. त्यापैकी महाराष्ट्र राज्यात नागरी सहकारी बँकांची संख्या 539 असून देशाच्या तुलनेने महाराष्ट्र राज्यातील नागरी सहकारी बँकांचे प्रमाण 33 टक्के आहे. तसेच देशामध्ये या नागरी सहकारी बँकांच्या शाखांची संख्या 8157 असून महाराष्ट्र राज्यात नागरी सहकारी बँकांच्या शाखांची संख्या 4502 इतकी असून भारताच्या दृष्टीने हे प्रमाण 55 टक्के आहे. भारतातील एकूण राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्यात सर्वात जास्त नागरी सहकारी बँका व त्यांच्या शाखांची संख्या असून महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर नागरी सहकारी बँकांचे जाळे पसरलेले दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये एकूण नागरी सहकारी बँका 539 असून त्यापैकी महिला नागरी सहकारी बँकांची संख्या 27 आहे. भारतात राज्यवार एकूण राज्यांपैकी सर्वात जास्त महिला नागरी सहकारी बँकांचे प्रमाण महाराष्ट्र राज्यात दिसून येते. म्हणून अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँका निवडलेल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांनी 2000-01 ते 2010-11 या कालखंडात उपलब्ध करून दिलेल्या माहितीच्या आधारे महिला सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण करणे शक्य झालेले आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक महिला बँकेला प्रत्यक्ष भेट देऊन बँकांचे मा. चेअरमन संचालक सदस्य, व्यवस्थापक, पदाधिकारी कर्मचारी व बँकांचे सभासद यांच्या समवेत महिला बँकेच्या एकूण आर्थिक कामकाजाविषयी चर्चा करून विविध स्वरूपाची माहिती मिळविण्यात आलेली आहे. तसेच बँकेच्या आर्थिक आकडेवारीची कल्पना येण्यासाठी महिला नागरी सहकारी बँकांचे 2000-01 ते 2010-11 या कालावधीतील वार्षिक अहवाल जमा करून त्या आधारे महिला बँकांच्या आर्थिक परिस्थितीची माहिती घेणे शक्य झालेले आहे.

महिला नागरी सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण करताना तोंडी, लेखी व वार्षिक अहवाल या माहितीवरून तसेच बँकांच्या नफा-तोटा पत्रक व ताळेबंद पत्रकावरून महिला नागरी सहकारी बँकांचे सभासद भाग भांडवल, राखीव व इतर निधी, विविध-ठेवी, गुंतवणूक, दिलेली विविध कर्जे, खेळते भांडवल, कर्जावरील व्याज, ठेवीवरील व्याज नफा व तोटा थकबाकी व एनपीए या सर्व घटकांचे 2000-01 ते 2010-11 या कालावधीतील आर्थिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. सदर कालावधीमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेतील पुढील वर्षाची वाढ व घट देखील विश्लेषण करताना काढण्यात आलेली आहे. अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांचे आर्थिक विश्लेषण करताना प्रत्येक घटकासाठी अभ्यास कालावधीची आकडेवारी घेवून टेबल तयार करण्यात आलेले आहेत व त्यावरून प्रत्येक घटकाचे तुलनात्मकदृष्ट्या आर्थिक विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आलेले आहे.

6.2 भाग भांडवल

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी व बँक व्यवहार सुरू करण्याचा परवाना मिळाल्यानंतर रिझर्व्ह बँकेकडे नोंदणी केल्यानंतर प्रत्येक बँकेला पुढीलप्रमाणे भांडवल उभारणीची परवानगी दिली जाते.

6.2.1 भांडवलाचे प्रकार

भांडवल उभारणीचे विविध प्रकार असतात ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- 1) अधिकृत भाग भांडवल
- 2) विक्रीला काढलेले भाग भांडवल
- 3) मागणी झालेले भाग भांडवल
- 4) वाटप झालेले भाग भांडवल
- 5) वसुल झालेले भाग भांडवल

वरील पैकी जे भाग भांडवल प्रत्यक्षात वसुल झालेले आहे ते ताळेबंद पत्रकाच्या भांडवल व देणे बाजुला दाखविले जाते. व ते तक्ता 6.1 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 6.1 : महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे भाग भांडवल वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

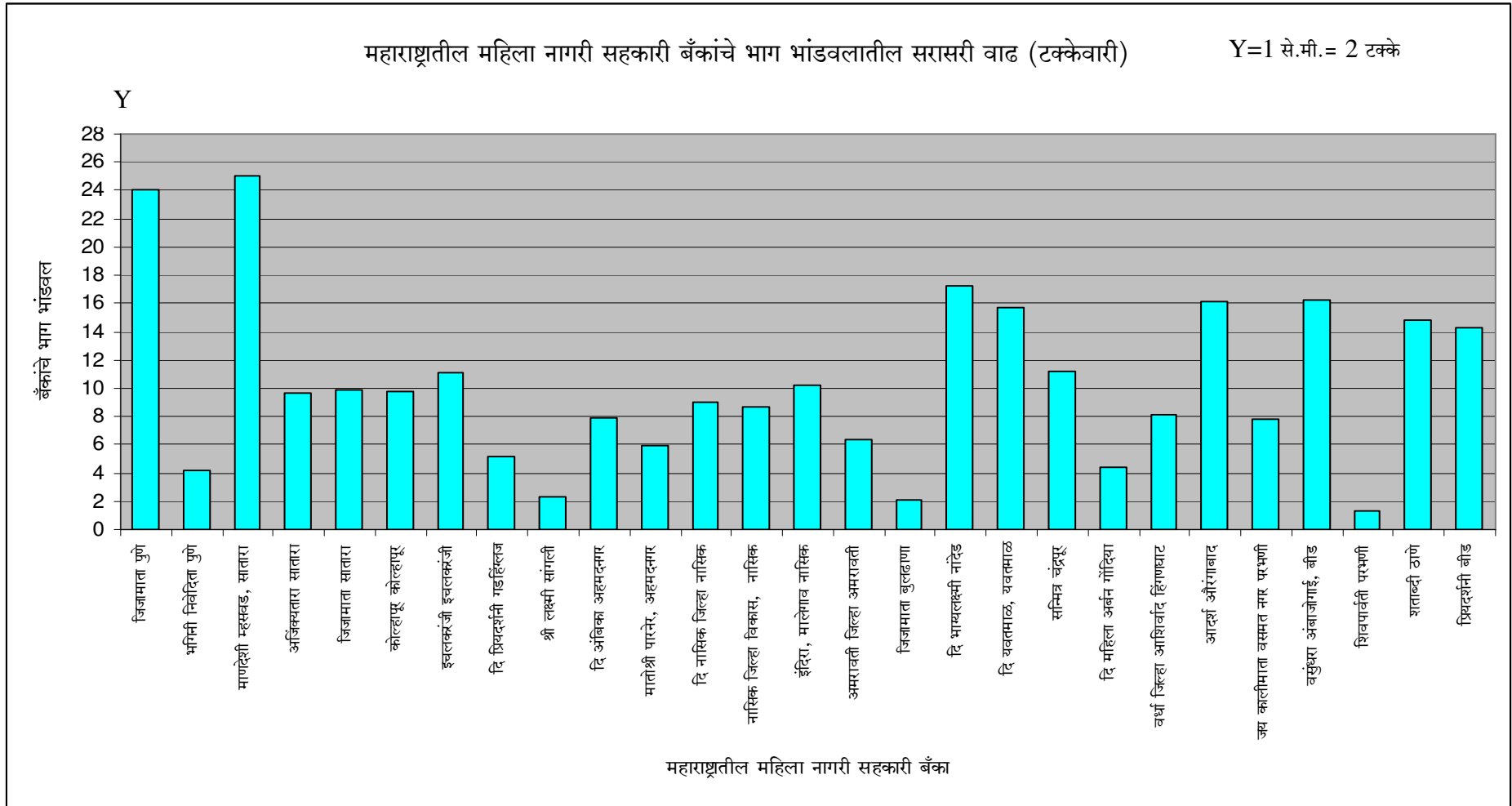
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	130.00	166.78 (28.29)	208.51 (25.02)	273.03 (30.94)	358.14 (31.17)	501.31 (39.58)	610.10 (21.70)	799.56 (31.05)	990.63 (23.90)	1018.82 (2.85)	1075.08 (5.52)	24.00 (598.12)	<u>345.19</u> 57.17
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	362.81	370.44 (2.10)	376.92 (1.75)	399.80 (5.86)	401.77 (0.49)	412.80 (2.75)	440.95 (6.82)	464.97 (5.45)	488.61 (5.08)	507.58 (3.88)	543.49 (7.07)	4.13 (453.16)	<u>57.54</u> 12.70
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	20.04	23.89 (19.21)	30.54 (27.84)	35.22 (15.32)	42.86 (21.69)	69.19 (61.43)	102.31 (47.87)	148.20 (44.85)	148.81 (0.41)	156.07 (4.88)	166.68 (6.80)	25.03 (136.47)	<u>56.81</u> 41.63
4.	अजिंक्यतारा सातारा	46.93	49.18 (4.79)	49.49 (0.63)	49.97 (0.97)	49.77 (-0.40)	48.59 (-2.37)	51.71 (6.42)	53.97 (4.37)	64.63 (19.75)	89.19 (38.00)	111.30 (24.79)	9.70 (108.65)	<u>19.87</u> 18.29
5.	जिजामाता सातारा	70.70	78.51 (11.05)	83.84 (6.79)	87.33 (4.16)	89.34 (2.30)	101.80 (13.95)	118.57 (16.47)	111.42 (-6.03)	144.74 (29.90)	142.37 (-1.64)	173.96 (22.19)	9.91 (155.39)	<u>31.11</u> 20.02
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	70.91	77.82 (9.74)	84.23 (8.24)	93.17 (10.61)	105.90 (13.66)	128.90 (21.72)	142.46 (10.52)	152.45 (7.01)	161.97 (6.24)	172.61 (6.57)	177.78 (3.00)	9.73 (170.42)	<u>37.76</u> 22.15
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	53.42	62.06 (16.17)	77.86 (25.46)	89.25 (14.63)	103.40 (15.85)	119.55 (15.62)	133.30 (11.50)	136.92 (2.72)	140.16 (2.37)	141.10 (0.67)	149.50 (5.95)	11.09 (157.32)	<u>32.75</u> 20.82
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	9.17	9.83 (7.20)	10.67 (8.55)	11.51 (7.87)	11.93 (3.65)	12.52 (4.95)	12.86 (2.72)	13.51 (5.05)	13.77 (1.92)	14.52 (5.45)	15.14 (4.27)	5.16 (63.97)	<u>1.82</u> 2.84
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	45.76	51.29 (12.08)	52.73 (2.81)	53.07 (0.64)	57.87 (9.04)	57.55 (-0.55)	55.36 (-3.81)	53.44 (-3.47)	54.73 (2.41)	55.15 (0.76)	56.76 (2.92)	2.28 (102.30)	<u>3.26</u> 3.19
10.	दि अंबिकाअहमदनगर	29.52	31.22 (5.76)	34.95 (8.74)	38.66 (10.62)	42.53 (10.01)	46.57 (9.40)	49.22 (5.69)	50.40 (2.40)	54.25 (7.64)	58.04 (6.99)	65.11 (12.18)	7.94 (95.30)	<u>10.80</u> 11.33
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	15.74 (0.00)	15.76 (0.13)	17.94 (13.83)	18.69 (4.18)	21.04 (12.57)	21.32 (1.33)	22.65 (6.24)	22.13 (-2.30)	25.90 (17.04)	5.89 (75.86)	<u>3.18</u> 4.19
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	141.77	160.62 (13.30)	174.03 (8.35)	193.81 (11.37)	207.27 (6.94)	230.63 (11.27)	258.71 (12.18)	288.10 (11.36)	304.91 (5.83)	317.58 (4.16)	335.36 (5.60)	9.04 (277.13)	<u>64.33</u> 32.21
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	86.27	115.98 (34.44)	127.36 (9.81)	142.69 (12.04)	145.81 (2.19)	150.15 (2.98)	152.77 (1.74)	161.49 (5.71)	174.14 (7.83)	183.25 (5.23)	192.73 (5.17)	8.71 (193.07)	<u>29.28</u> 15.16

14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	33.32	37.88 (13.69)	44.86 (18.43)	56.34 (25.59)	59.98 (6.46)	61.67 (2.82)	64.29 (4.25)	68.69 (6.84)	72.72 (5.87)	78.88 (8.47)	86.08 (9.13)	10.16 (109.89)	<u>15.77</u> 14.35
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	99.64	112.88 (13.29)	123.42 (9.34)	131.88 (6.85)	137.50 (4.26)	140.27 (2.01)	141.67 (1.00)	144.12 (1.73)	150.73 (4.59)	163.13 (8.23)	183.72 (12.62)	6.39 (182.43)	<u>21.91</u> 12.02
16.	जिजामाता बुलढाणा	47.22	51.42 (8.89)	53.52 (4.08)	55.81 (4.28)	56.45 (1.15)	56.06 (-0.69)	55.36 (-1.25)	56.22 (1.55)	55.83 (-0.69)	53.31 (-4.51)	57.84 (8.50)	2.13 (102.65)	<u>2.85</u> 2.78
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	158.65	216.24 (36.60)	260.64 (20.53)	329.54 (26.43)	391.63 (18.84)	426.79 (8.98)	455.60 (6.61)	495.90 (8.99)	544.22 (9.74)	634.49 (16.59)	759.26 (19.66)	17.27 (462.88)	<u>172.56</u> 37.28
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	194.95	262.12 (34.45)	275.44 (5.08)	260.81 (-5.31)	260.09 (-0.28)	252.12 (-3.06)	273.88 (8.63)	299.42 (9.33)	344.89 (15.19)	385.47 (11.77)	699.32 (81.42)	15.72 (353.72)	<u>129.33</u> 36.56
19.	सन्मि चंद्रपूर	31.27	36.12 (15.51)	39.75 (10.05)	43.92 (10.49)	50.40 (13.93)	46.95 (-6.18)	49.42 (5.26)	53.67 (8.60)	60.56 (12.84)	70.77 (16.86)	88.47 (25.01)	11.24 (101.58)	<u>15.64</u> 15.40
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	48.57	54.12 (11.43)	59.12 (9.24)	64.36 (8.86)	70.55 (9.62)	69.40 (-1.63)	69.04 (-0.52)	57.24 (-2.61)	66.15 (-1.62)	69.52 (5.09)	73.63 (5.91)	4.38 (111.86)	<u>7.57</u> 6.77
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	25.00	26.33 (5.32)	30.03 (14.05)	30.54 (1.70)	35.79 (7.37)	33.61 (2.50)	33.73 (0.36)	35.02 (3.82)	36.96 (5.54)	37.91 (2.57)	52.26 (37.85)	8.11 (84.51)	<u>6.93</u> 8.20
22.	आदर्श औरंगाबाद	56.24	72.18 (28.34)	98.21 (36.06)	149.87 (52.60)	184.77 (23.29)	200.04 (6.64)	192.43 (-3.80)	207.24 (7.70)	210.82 (1.73)	215.11 (2.03)	230.34 (7.08)	16.17 (212.58)	<u>58.91</u> (27.71)
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	13.34	14.33 (8.23)	16.85 (17.59)	19.44 (15.37)	20.28 (4.32)	21.79 (7.45)	22.42 (2.89)	22.71 (1.29)	23.90 (5.24)	26.35 (10.25)	27.82 (5.58)	7.82 (72.72)	<u>4.39</u> 6.09
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	21.03	28.51 (35.57)	40.22 (41.07)	47.55 (18.22)	51.79 (8.92)	53.15 (2.63)	55.15 (3.76)	61.60 (11.70)	69.04 (12.08)	81.81 (18.50)	89.95 (9.95)	16.24 (105.10)	<u>19.82</u> 18.86
25.	शिवपार्वती परभणी	23.83	23.66 (-0.71)	24.24 (2.45)	24.58 (-1.40)	25.01 (1.75)	23.95 (-4.24)	22.68 (-5.30)	22.32 (-1.59)	22.33 (0.04)	22.34 (4.08)	26.83 (15.45)	1.33 (74.12)	<u>1.32</u> 1.78
26.	शताब्दी ठाणे				50.45	42.14 (16.47)	47.99 (13.88)	52.22 (8.81)	57.32 (9.77)	105.60 (84.23)	117.69 (11.45)	125.83 (6.92)	14.82 (130.74)	<u>32.76</u> 25.06
27.	प्रियदर्शनी बीड	32.56	35.35 (8.57)	39.40 (11.46)	42.09 (6.83)	45.16 (7.29)	62.33 (40.23)	75.00 (20.33)	74.22 (-1.04)	78.81 (6.18)	96.28 (22.17)	116.03 (20.51)	14.25 (112.91)	<u>26.01</u> 23.04

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

आलेख 6.1: महाराष्ट्रतील महिला नागरी सहकारी बँकांचे भाग भांडवलातील सरासरी वाढ (टक्केवारी) (2000-01 ते 2010-11)

तक्ता 6.1 व आलेख 6.1 वरून असे दिसून येते की, कार्यरत असलेल्या महिला नागरी सहकारी बँकांपैकी अजिंक्यतारा, जिजामाता-सातारा, श्री लक्ष्मी, जिजामाता-बुलढाणा, दि यवतमाळ सन्मित्र, दि महिला अर्बन-गोंदिया, आदर्श व शिवपार्वती या बँकांच्या भाग भांडवलामध्ये 2000-01 ते 2010-11 या कालावधीत 2005-06,2007-08 व 2009-10 वर्षामध्ये घट झालेली आहे. इतर सर्व बँकांमध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

भाग भांडवल रकमेत सर्वात जास्त सरासरी वाढ 25.03 टक्के माणदेशी महिला सहकारी बँकेची असून त्यानंतर जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे या बँकेची सरासरी वाढ 24.00 टक्के आहे. त्यानंतर दि भाग्यलक्ष्मी (17.27 टक्के), वसुंधरा, (16.24 टक्के) आदर्श (16.17 टक्के) या बँकेच्या सरासरी वाढीत नंबर लागतो.

6.2.2 भाग भांडवलामध्ये जास्त वाढ होण्याची कारणे

1. सभासद संख्येत वाढीचे प्रमाण जास्त आहे
2. बँकेचा नफा सातत्याने वाढत आहे.
3. लाभांश दरवर्षी वाजवी दराने दिला जातो.
4. एकूण खर्चाचे प्रमाण वाजवी आहे.

6.2.3 भाग भांडवलामध्ये घट व वाढीचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे

1. व्यवस्थापन मंडळ सदस्यांचे बँकेच्या एकूण कामकाजावर दुर्लक्ष झालेले दिसून येते रिझर्व्ह बँकेच्या नियमाचे उल्लंघन झालेले दिसून येते.
2. ठेवी व कर्जे वाजवी प्रमाण राखलेले नाही.
3. सभासद संख्येत घट झालेली दिसून येते.
4. बँक नफ्याऐवजी तोट्यात असते.

ज्या बँकांच्या भाग भांडवल रकमेत एखाद्या वर्षात घट येते किंवा ज्या बँकांची सरासरी वाढ फारच अल्प प्रमाणात आहे, अशा बँकांनी आपापले आर्थिक व्यवहार रिझर्व्ह बँकेच्या नियमानुसार करणे आवश्यक आहे.

दि अंबिका महिला सहकारी बँकेने रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांना अधीन राहून सर्व आर्थिक व्यवहार वाजवी प्रमाणात केल्याने सदर बँकेला सन 2010-11 या वर्षीचा आदर्श महिला बँक म्हणून राज्य सहकारी संघ मुंबईकडून गौरवण्यात आलेले आहे.

6.3 राखीव व इतर निधी

प्रत्येक बँकेला दरवर्षी नफा झाल्यास नफ्यातील काही भाग (२५ टक्के) राखीव निधीत वर्ग केला जातो व नफ्यातील इतर शिल्लक भाग इतर निधीमध्ये व्यवस्थापन मंडळाच्या ठरावानुसार वर्ग केला जातो. प्रत्येक बँकेला रिझर्व्ह बँकेच्या नियमानुसार नफा रकमेतून 25 टक्के रक्कम राखीव निधीत वर्ग करणे सक्तीचे असते व नफ्यातील 75 टक्के रक्कम बँक आपल्या गरजेनुसार विविध निधीमध्ये वर्ग करित असते.

6.3.1 निधीचे वर्गीकरण

प्रत्येक बँक आपल्या गरजेनुसार पुढीलप्रमाणे निधीचे वर्गीकरण करित असते.

1. गंगाजळी व राखीव निधी
2. इमारत निधी
3. लाभांश समीकरण निधी
4. घसारा निधी
5. संशयीत व बुडीत कर्ज निधी
6. थकीत व्याज तरतूद निधी
7. सभासद कल्याण निधी
8. गुंतवणूक चढ-उतार निधी
9. इतर निधी

वरीलप्रमाणे बँका आपल्या गरजेनुसार निधीची पूर्तता करतात व ते तक्ता 6.2 मध्ये नमूद केले आहे.

तक्ता: 6.2 महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या राखीव निधीचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

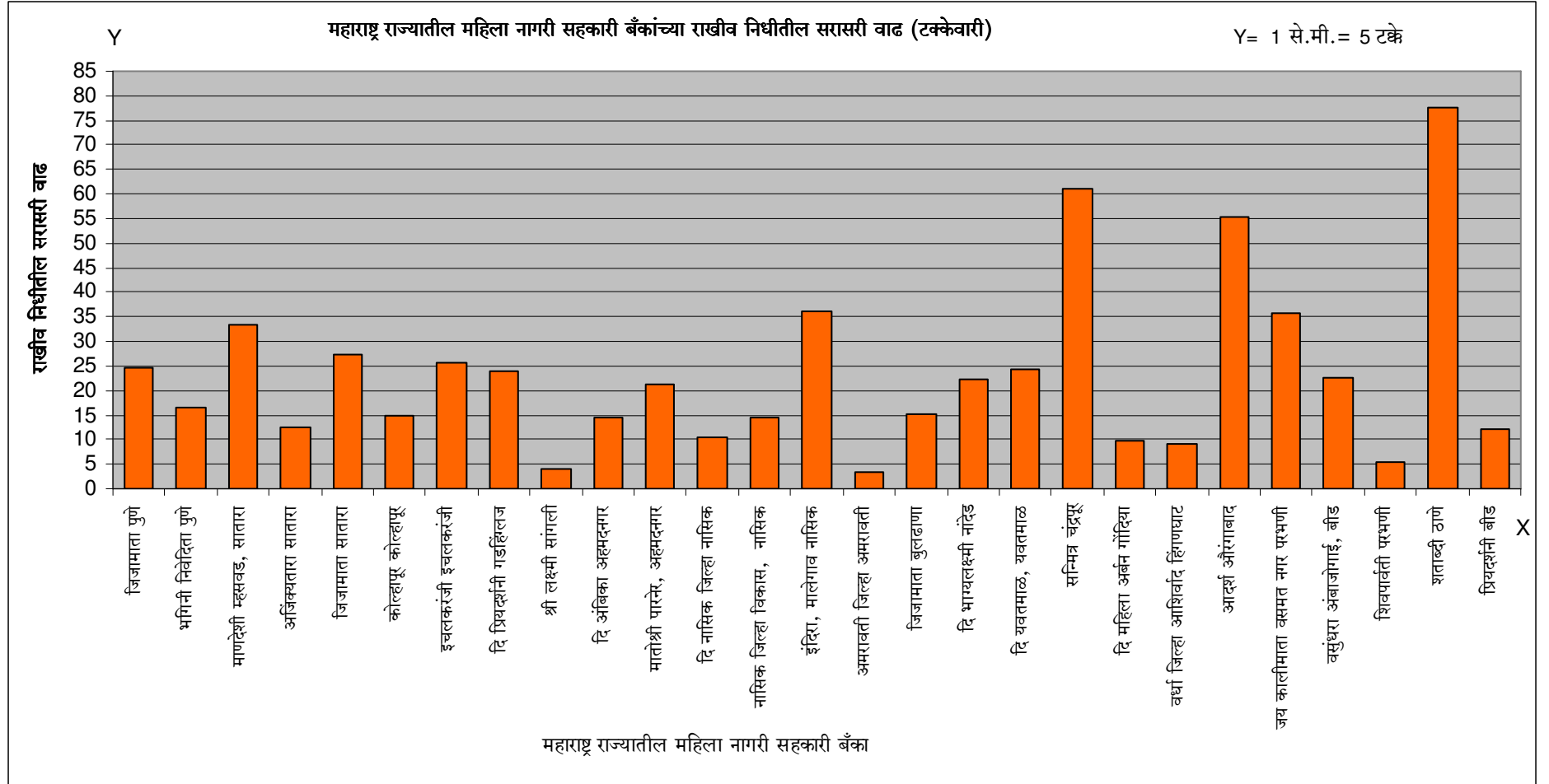
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	274.81	404.71 (48.36)	743.90 (82.46)	694.46 (-6.65)	822.53 (18.44)	995.28 (21.00)	1042.00 (4.69)	1623.70 (55.82)	1793.37 (10.45)	1871.94 (4.38)	2033.66 (8.64)	24.76 (1145.72)	<u>585.11</u> 51.07
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	1912.32	2309.83 (20.79)	2807.05 (21.53)	3721.43 (32.57)	4199.61 (12.85)	4813.85 (14.63)	5546.39 (15.22)	5977.27 (7.77)	6409.96 (7.24)	7101.17 (10.78)	8569.44 (20.68)	16.41 (4730.31)	<u>2001.03</u> 42.30
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	0.93	1.78 (91.40)	1.56 (-14.04)	2.58 (68.63)	4.19 (62.40)	6.24 (48.93)	8.48 (35.90)	10.90 (28.54)	11.07 (1.56)	11.55 (4.34)	12.09 (4.68)	33.23 (58.89)	<u>4.26</u> 7.23
4.	अजिंक्यतारा सातारा	304.81	393.94 (29.24)	456.59 (15.90)	526.29 (15.27)	629.38 (19.59)	679.44 (7.95)	767.51 (12.96)	837.09 (9.07)	876.42 (4.70)	925.21 (5.57)	976.81 (5.58)	12.58 (695.10)	<u>216.75</u> 31.18
5.	जिजामाता सातारा	31.34	41.42 (32.16)	49.24 (18.88)	54.76 (11.21)	87.04 (58.95)	96.35 (10.70)	121.42 (26.02)	156.71 (29.06)	173.94 (10.99)	212.45 (22.14)	326.24 (53.56)	27.37 (172.45)	<u>85.39</u> 49.51
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	93.06	109.02 (17.15)	116.42 (6.79)	136.82 (17.52)	147.84 (8.05)	187.65 (26.93)	253.15 (34.91)	292.85 (15.68)	325.75 (11.23)	338.59 (3.94)	358.04 (5.74)	14.79 (258.50)	<u>96.63</u> 37.38
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	72.11	75.92 (5.28)	98.42 (29.64)	133.57 (35.71)	174.10 (30.34)	213.37 (22.56)	365.24 (71.18)	399.24 (9.31)	491.39 (23.08)	572.14 (16.43)	640.12 (11.88)	25.54 (340.08)	<u>198.62</u> 58.40
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	3.18	4.67 (46.86)	5.58 (19.49)	6.53 (17.03)	8.24 (26.19)	10.91 (32.40)	13.04 (19.52)	17.27 (32.44)	21.74 (25.88)	23.43 (7.77)	26.24 (11.99)	23.96 (65.00)	<u>7.79</u> 11.99
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	132.70	146.34 (10.28)	155.74 (6.42)	171.72 (10.26)	178.05 (3.69)	181.71 (2.06)	191.63 (5.46)	194.93 (1.72)	191.59 (-1.71)	192.34 (0.39)	196.26 (2.04)	4.06 (216.15)	<u>20.76</u> 9.61
10.	दि अंबिका अहमदनगर	54.60	70.60 (29.30)	74.78 (5.92)	89.24 (19.34)	110.75 (24.10)	124.35 (12.28)	142.44 (14.55)	154.32 (8.34)	174.85 (13.30)	192.33 (10.00)	208.93 (8.63)	14.58 (174.54)	<u>49.67</u> 28.44
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	0.05 (0.00)	0.05 (0.00)	0.06 (20.00)	0.06 (0.00)	0.11 (83.33)	0.17 (54.55)	0.19 (11.76)	0.19 (0.00)	0.23 (21.05)	21.19 (57.85)	<u>0.07</u> 0.12
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	462.01	498.40 (7.88)	584.20 (17.22)	662.31 (13.37)	935.14 (41.19)	938.60 (0.37)	908.26 (-3.23)	1138.15 (25.31)	1125.27 (-1.13)	1125.49 (0.02)	1165.71 (3.57)	10.46 (878.08)	<u>257.52</u> 29.33
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	344.65	385.77 (11.93)	418.96 (8.60)	446.38 (6.54)	535.63 (19.99)	603.02 (12.58)	706.29 (17.13)	1063.38 (50.56)	1086.34 (2.16)	1211.32 (11.50)	1243.73 (2.68)	14.37 (752.36)	<u>334.71</u> 44.48
14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	21.27	48.86 (129.71)	59.68 (22.14)	82.83 (38.79)	105.14 (26.93)	139.27 (32.46)	173.55 (24.61)	215.01 (23.89)	274.53 (27.68)	331.67 (20.81)	381.20 (14.93)	36.20 (217.19)	<u>114.93</u> 52.92

15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	132.07	137.64 (4.22)	145.75 (5.89)	152.13 (4.38)	159.29 (4.71)	164.18 (3.07)	159.74 (-2.70)	167.82 (5.06)	176.53 (5.19)	187.64 (6.29)	183.72 (-2.09)	3.40 (20.7)	<u>17.11</u> 8.51
16.	जिजामाता बुलढाणा	51.03	89.55 (75.49)	104.59 (16.80)	118.71 (13.50)	141.85 (19.49)	149.10 (5.11)	168.47 (12.99)	175.56 (4.21)	177.95 (1.36)	177.28 (-0.38)	183.57 (3.55)	15.21 (187.64)	<u>41.62</u> 22.18
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	258.05	379.68 (47.13)	549.51 (44.73)	767.70 (39.71)	927.40 (20.80)	1019.92 (9.98)	1132.62 (11.05)	1449.96 (28.02)	1364.58 (-5.89)	1461.08 (7.07)	1729.58 (18.38)	22.10 (1032.67)	<u>456.82</u> 44.24
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	158.13	236.99 (49.87)	449.13 (89.51)	550.77 (22.63)	678.34 (23.16)	736.13 (8.52)	699.94 (-4.92)	783.68 (11.96)	896.29 (14.37)	969.54 (8.17)	1165.63 (20.23)	24.35 (703.98)	<u>288.75</u> 41.02
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	2.12	5.67 (167.45)	15.92 (180.78)	33.49 (110.36)	46.79 (39.71)	81.26 (73.67)	99.32 (22.22)	102.82 (3.52)	64.24 (-37.52)	79.82 (24.25)	99.89 (25.14)	60.96 (109.69)	<u>36.78</u> 33.53
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	118.61	168.70 (42.23)	229.96 (36.31)	282.60 (22.89)	329.60 (12.11)	369.52 (12.11)	292.55 (-20.83)	276.44 (-5.51)	271.90 (-1.64)	27.79 (0.70)	271.26 (-0.92)	9.75 (281.61)	<u>94.22</u> 33.46
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंणघाट	10.08	12.48 (23.81)	13.35 (6.97)	14.23 (6.59)	17.16 (20.59)	18.57 (8.22)	20.06 (8.02)	22.54 (12.36)	22.58 (0.18)	24.41 (8.10)	23.43 (-4.01)	9.08 (69.65)	<u>4.73</u> 6.79
22.	आदर्श औरंगाबाद	15.33	27.42 (78.86)	66.78 (143.54)	138.35 (107.17)	141.68 (2.41)	236.12 (66.66)	332.26 (40.72)	577.03 (73.67)	624.78 (8.28)	662.54 (6.04)	838.25 (26.52)	55.39 (383.87)	<u>279.22</u> 72.74
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	2.87	5.77 (101.05)	9.85 (70.71)	12.47 (26.60)	13.92 (11.63)	31.49 (126.22)	37.99 (20.64)	42.74 (12.50)	41.44 (-3.04)	10.40 (-74.90)	17.20 (65.38)	35.68 (72.79)	<u>14.21</u> 19.52
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	39.07	61.79 (58.15)	91.95 (48.81)	153.42 (66.85)	158.21 (3.12)	170.76 (7.93)	205.44 (20.31)	242.58 (18.08)	257.86 (6.30)	244.49 (-5.18)	248.55 (1.66)	22.60 (219.31)	<u>74.66</u> 34.04
25.	शिवपार्वती परभणी	70.87	48.80 (-34.14)	95.87 (96.45)	133.74 (39.50)	123.69 (-7.51)	126.14 (1.98)	118.97 (-5.68)	54.52 (-54.17)	55.30 (1.43)	59.17 (7.00)	62.63 (5.85)	5.37 (132.38)	<u>32.06</u> 24.22
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	0.34 -	0.74 (117.65)	0.93 (25.68)	1.57 (68.81)	4.59 (192.36)	7.76 (69.06)	12.01 (54.77)	23.15 (92.76)	77.64 (69.83)	<u>7.41</u> 10.61
27.	प्रियदर्शनी बीड	150.95	243.35 (61.21)	285.16 (17.18)	326.18 (14.38)	363.62 (11.48)	410.95 (13.02)	418.98 (1.95)	422.23 (0.78)	422.38 (0.04)	422.42 (0.01)	422.50 (0.02)	12.01 (392.29)	<u>88.03</u> 22.44

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

आलेख 6.2: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या राखीव निधीतील सरासरी वाढ (टक्केवारी) (2000-01 ते 2010-11)

तक्ता 6.2 व आलेख 6.2 वरून असे दिसून येते की 2000-01 ते 2010-11 या कालावधीत राखीव व इतर निधी रकमेत पुढीलप्रमाणे सरासरी वाढ झालेली आहे. सर्वात जास्त सरासरी वाढ शताब्दी महिला सहकारी बँक लि. ठाणे 77.64 टक्के असून त्यानंतर सन्मित्र महिला सहकारी बँक, चंद्रपूर या बँकेची सरासरी वाढ 60.96 टक्के असून त्या नंतर आदर्श औरंगाबाद (55.39 टक्के) यानंतर इंदिरा, मालेगाव (36.20 टक्के) तर माणदेशी म्हसवड (33.23 टक्के) असून जय कालीमाता (35.68 टक्के) तर जिजामाता सातारा (27.37 टक्के), इचलकरंजी (25.54 टक्के) या बँकांची राखीव व इतर निधीतील सरासरी वाढ 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. तर इतर बँकांची सरासरी वाढ 3.40 टक्के ते 24.76 टक्के या दरम्यान आहे. अभ्यासासाठी घेतलेल्या एकूण बँकांपैकी 13 बँकांची दरवर्षी सातत्याने राखीव व इतर निधीत वाढ झालेली असून 14 बँकांमध्ये मात्र 2006-07, 2007-08 व 2008-09 या वर्षांमध्ये घट झाल्याचे दिसून येते.

6.3.2 राखीव निधीमध्ये वाढ होण्याची कारणे

अभ्यास कालावधीमध्ये ज्या 13 बँकांमध्ये सातत्याने दरवर्षी वाढ होत असल्याचे दिसून आले. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. बँकेचे नफ्याचे प्रमाण जास्त आहे.
2. रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांना अनुसरून आर्थिक कामकाजाची पध्दती आहे.
3. कर्ज वसुली नियमित आहे त्यामुळे थकबाकी येणे रक्कम कमी प्रमाणात दिसून येते.

6.3.3 राखीव व इतर निधीमध्ये घट किंवा वाढीचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे

1. बँका तोट्यात जाणे.
2. कर्ज वसुली अनियमित असणे.
3. कर्जाची थकबाकी वाढणे.
4. कर्जावरील व्याज वसुली न होणे.

वरील कारणांचा विचार केल्यास बँकेचे संचालक, पदाधिकारी व सेवक वर्ग या सर्वांनीच बँकेची कर्ज वसुली वेळेत होण्यासाठी प्रयत्नशील असणे आवश्यक आहे असे वाटते. बहुतेक

बँकांनी राखीव व इतर निधी रकमेची गुंतवणूक रिझर्व्ह बँकेच्या नियमाप्रमाणे राज्य सहकारी बँक, राष्ट्रीयकृत बँक, जिल्हा सहकारी बँक व कर्जरोखे यामध्ये केल्याचे दिसून येते.

6.4 ठेवी

ठेवीचे वर्गीकरण साधारणपणे पुढीलप्रमाणे दिसून येते.

6.4.1 ठेवीचे वर्गीकरण

1. बचत ठेव
2. चालू ठेव
3. आवर्ती ठेव
4. पिंग्मी ठेव
5. मुदत ठेव
6. मुदत संपलेल्या ठेवी
7. व्यवहार नसलेल्या ठेवी
8. विशेष ठेवी

वरीलप्रमाणे प्रत्येक बँकेत विविध प्रकारच्या ठेवी असतात. या ठेवीचे वर्गीकरण तक्ता

6.3 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता: 6.3 महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवीचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

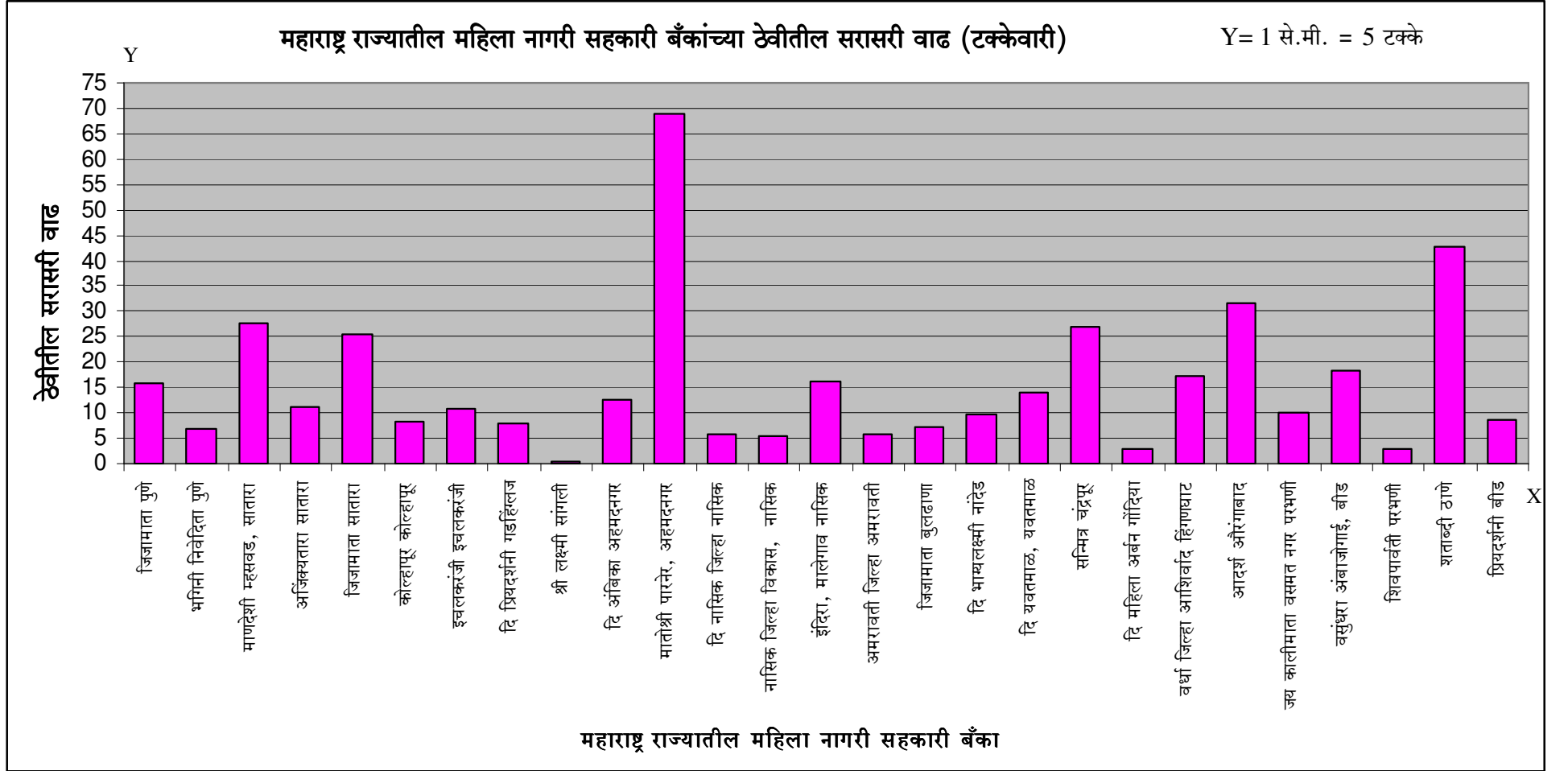
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	5853.30	7097.35 (21.25)	8152.56 (14.87)	8928.88 (9.52)	9990.11 (11.89)	11800.43 (18.12)	13764.58 (16.64)	18072.20 (31.29)	19630.17 (8.62)	22975.79 (17.04)	25323.65 (10.22)	15.95 (13301.19)	<u>6406.25</u> 48.16
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	23810.5 3	25302.05 (6.26)	27592.77 (10.48)	25680.08 (-8.13)	24585.85 (-4.26)	25914.72 (5.41)	27597.69 (6.49)	32789.27 (18.81)	36340.08 (10.83)	39159.11 (7.76)	42369.38 (8.20)	6.99 (27991.67)	<u>6189.14</u> 22.11
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	167.07	269.36 (61.23)	367.90 (36.58)	500.03 (35.91)	630.74 (26.14)	826.26 (31.60)	1030.34 (24.70)	1326.46 (28.74)	1411.14 (6.38)	1618.12 (14.67)	1818.92 (12.41)	27.78 (943.33)	<u>545.71</u> 57.85
4.	अजिंक्यतारा सातारा	2154.53	2540.56 (17.92)	3217.57 (26.65)	3555.05 (10.49)	3256.72 (-8.39)	3937.22 (20.90)	4121.09 (4.67)	4429.59 (7.49)	5025.11 (13.44)	5113.02 (1.75)	5970.19 (16.76)	11.17 (3794.87)	<u>1096.73</u> 28.90
5.	जिजामाता सातारा	610.20	770.71 (26.30)	895.12 (16.14)	1083.53 (21.05)	1274.19 (17.60)	1794.64 (40.85)	1961.80 (9.31)	2223.07 (13.32)	2882.52 (29.66)	3892.09 (35.02)	5680.50 (45.95)	25.52 (2094.14)	<u>1474.78</u> 70.42
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	1695.03	2004.73 (18.27)	2210.41 (10.26)	2103.25 (-4.85)	2235.75 (6.30)	2354.43 (5.31)	9174.15 (-7.66)	2226.59 (2.41)	2358.88 (5.94)	3188.08 (35.15)	3553.59 (11.46)	8.26 (2907.93)	<u>2013.41</u> 69.24
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	1485.25	1640.32 (10.44)	2249.18 (37.12)	2663.75 (18.43)	3109.65 (16.74)	3795.27 (22.05)	3289.29 (-13.33)	3363.68 (2.26)	2962.68 (-11.92)	3211.12 (8.39)	3813.13 (18.75)	10.89 (2788.68)	<u>751.07</u> 26.93
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	150.13	161.21 (7.38)	170.41 (5.71)	178.03 (4.47)	200.81 (12.80)	200.10 (-0.35)	240.85 (20.36)	243.78 (1.22)	263.95 (8.27)	291.08 (10.28)	316.52 (8.74)	7.89 (258.56)	<u>52.76</u> 20.41
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	1159.66	1064.51 (-8.20)	1154.75 (8.48)	1175.20 (1.77)	1260.10 (7.22)	1207.06 (-4.21)	1005.51 (-16.70)	897.43 (-10.75)	872.20 (-2.81)	1073.60 (23.09)	1127.63 (5.03)	0.29 (1037.76)	<u>117.91</u> 11.36
10.	दि अंबिका अहमदनगर	641.54	740.91 (15.49)	860.96 (16.20)	903.13 (4.90)	866.29 (-4.08)	938.71 (8.36)	1043.92 (11.21)	1238.11 (18.60)	1441.97 (16.47)	1852.88 (28.50)	2057.90 (11.06)	12.67 (1138.38)	<u>438.77</u> 38.54
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	21.48	21.48 (0.00)	125.06 (482.21)	159.51 (27.55)	194.10 (21.69)	219.85 (13.27)	239.68 (9.02)	226.56 (-5.47)	389.33 (71.84)	68.90 (217.44)	<u>108.00</u> 49.67
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	502.37	5588.66 (11.19)	6070.33 (8.62)	6957.36 (14.61)	5958.92 (-14.35)	6047.88 (1.49)	6494.08 (7.38)	7216.21 (11.11)	7321.20 (1.45)	8354.29 (14.11)	8626.71 (3.26)	5.89 (6292.09)	<u>2052.37</u> 32.62
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	2921.18	3629.71 (24.25)	4257.85 (17.31)	4860.94 (14.16)	4421.76 (-9.03)	4412.69 (-0.21)	4426.27 (0.31)	4668.74 (5.48)	4644.60 (-0.52)	5004.87 (7.76)	4726.00 (-5.57)	5.39 (4148.26)	<u>572.24</u> 13.79

14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	377.80	435.11 (15.17)	551.93 (26.85)	598.29 (8.40)	632.11 (5.65)	742.49 (17.46)	1006.96 (35.62)	1168.12 (16.00)	1168.12 (00.00)	1375.32 (17.74)	1645.66 (19.66)	16.26 (900.14)	<u>396.71</u> 44.07
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	772.18	764.57 (-0.99)	832.16 (8.84)	929.98 (11.75)	886.87 (-4.64)	963.57 (8.65)	1010.62 (4.88)	986.61 (-2.38)	1067.21 (8.17)	1220.23 (14.34)	1325.22 (8.60)	5.70 (960.40)	<u>167.42</u> 17.43
16.	जिजामाता बुलढाणा	1160.71	1054.92 (-9.11)	1193.95 (13.18)	1177.11 (-1.41)	1132.72 (-3.77)	1036.46 (-8.50)	1423.56 (37.35)	1955.12 (37.34)	2149.60 (9.95)	1928.15 (-10.30)	2038.85 (5.74)	7.05 (1424.35)	<u>422.54</u> 29.67
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	5315.04	6854.62 (2.90)	7867.75 (14.78)	852.15 (8.39)	8448.12 (-0.94)	8904.06 (5.40)	8954.54 (0.57)	10328.15 (15.34)	11420.81 (10.58)	13582.16 (18.92)	16416.12 (20.87)	9.68 (8564.17)	<u>3928.75</u> 45.87
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	4174.51	5799.56 (38.93)	5791.64 (-0.14)	6326.91 (9.24)	6420.48 (1.48)	7006.06 (9.12)	6826.80 (-2.56)	8381.69 (22.78)	9745.56 (16.27)	11779.07 (20.87)	14738.87 (25.13)	14.11 (7581.28)	<u>2935.76</u> 38.72
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	258.87	634.44 (145.08)	722.25 (13.84)	824.94 (14.22)	882.95 (7.03)	909.62 (3.02)	916.07 (0.71)	894.64 (-2.34)	1030.81 (15.22)	1347.01 (30.67)	1896.12 (40.77)	26.82 (966.93)	<u>394.60</u> 40.81
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	1387.86	1516.78 (9.29)	1732.53 (14.22)	1726.61 (-0.34)	1914.64 (10.89)	1884.84 (-1.56)	1767.39 (-6.23)	1724.36 (-2.34)	1669.18 (-3.20)	1878.76 (12.56)	1828.73 (-2.66)	3.05 (1656.47)	<u>153.03</u> 9.24
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	171.07	186.21 (8.85)	207.20 (11.27)	224.66 (8.43)	245.81 (9.41)	257.63 (4.81)	270.00 (4.80)	308.10 (14.11)	309.59 (0.48)	402.82 (30.11)	726.05 (80.24)	17.25 (337.77)	<u>148.24</u> 43.44
22.	आदर्श औरंगाबाद	696.96	1102.16 (58.14)	2209.70 (100.49)	3664.97 (65.86)	5189.60 (41.60)	5522.26 (6.41)	5148.79 (-6.76)	5300.49 (2.95)	6011.31 (13.41)	6850.66 (13.96)	8265.10 (20.65)	31.67 (4531.13)	<u>2266.35</u> 50.02
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	153.14	161.47 (5.44)	198.83 (23.14)	222.94 (12.13)	229.78 (3.07)	236.98 (3.13)	227.66 (-3.93)	235.91 (3.62)	274.92 (16.54)	296.58 (7.88)	386.00 (30.15)	10.12 (277.13)	<u>61.57</u> 22.22
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	607.65	943.10 (55.20)	1557.82 (65.18)	2258.25 (44.96)	2263.85 (0.25)	2525.51 (11.56)	2054.37 (-18.66)	2012.47 (-2.04)	2210.45 (9.84)	2585.44 (16.96)	2615.51 (1.16)	18.44 (1964.01)	<u>633.93</u> 32.28
25.	शिवपार्वती परभणी	220.82	262.76 (18.99)	307.06 (16.86)	350.14 (14.03)	369.96 (5.66)	313.59 (-15.24)	239.00 (23.79)	221.20 (-7.45)	212.73 (-3.83)	243.12 (14.29)	263.63 (8.44)	2.80 (305.51)	51.73 (16.94)
26.	शताब्दी ठाणे			-	93.89	101.89 (8.52)	235.21 (130.85)	255.45 (8.61)	379.29 (48.48)	691.78 (82.39)	1076.88 (55.67)	1157.91 (7.52)	42.76 (507.74)	<u>398.48</u> 78.48
27.	प्रियदर्शनी बीड	1604.28	1836.55 (14.48)	2172.46 (18.29)	2748.24 (26.50)	2737.77 (-0.38)	3465.76 (26.59)	2751.17 (-20.62)	3126.55 (13.64)	2624.90 (-16.04)	3008.49 (14.61)	3231.65 (7.42)	8.45 (257.99)	<u>553.39</u> 21.52

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

आलेख 6.3: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवीतील सरासरी वाढ (टक्केवारी)

तक्ता 6.3 व आलेख 6.3 वरून असे लक्षात येते की, अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी 6 बँकांच्या ठेवीच्या रकमेत दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली दिसून येते. शताब्दी बँकेची नोंदणी 2003-04 या वर्षातील असल्याने अभ्यासासाठी आठ वर्षे असून या वर्षातील सरासरी वाढ 42.76 टक्के, माणदेशी बँक सातारा 27.78 टक्के, जिजामाता बँक सातारा 25.52 टक्के तर वर्धा जिल्हा आशिर्वाद बँक हिंगणघाट 17.25 टक्के असून त्यानंतर इंदिरा बँक मालेगाव नासिक 16.26 टक्के तर जिजामाता बँक पुणे 15.95 टक्के असे या सहा बँकांच्या ठेवीमध्ये दरवर्षी सतत वाढल्याचे दिसून आले. इतर एकवीस बँकांच्या ठेवीतील सरासरी वाढ समाधानकारक आहे. परंतु या बँकांच्या ठेव रकमेत काही वर्षात घट झाल्याचे दिसून येते. त्यापैकी मातोश्री बँकेच्या ठेवीची सरासरी वाढ 68.90 टक्के असून 2009-10 मध्ये मात्र मागील वर्षीच्या तुलनेत 5.74 टक्के घट झाल्याचे दिसून येते. शिवाय या बँकेची नोंदणी 2002-03 मध्ये झाली असून अभ्यासासाठी नऊ वर्षे घेतलेली आहेत. शिवाय आदर्श (31.67 टक्के), सन्मित्र (26.82 टक्के), वसुंधरा (18.44 टक्के), वर्धा जिल्हा आशिर्वाद (17.25 टक्के), इंदिरा (16.26 टक्के), दि यवतमाळ (14.11 टक्के), दि अंबिका अहमदनगर (12.67 टक्के) व अजिंक्यतारा (11.67 टक्के) या बँकांची ठेवीतील सरासरी वाढ निश्चितच समाधानकारक आहे. मात्र 2003-04 ते 2009-10 या वर्षांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेने घट झालेली दिसून येते. इतर बँकांच्या ठेवीतील सरासरी वाढ 0.29 टक्के ते 10.89 टक्के आहे.

6.4.2. ठेवीतील वाढीची कारणे

अभ्यास कालावधीमध्ये ज्या सहा बँकांच्या ठेवीत दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली आहे. या वाढीची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. सभासदांचा बँकेवर असलेला विश्वास दिसून येतो.
2. रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांना अनुसरून जास्तीत जास्त ठेव व्याज दर देणे.
3. ठेवीदार खातेदारांना योग्य त्या सुविधा पुरविणे.

6.4.3 ठेवीतील घट किंवा वाढीचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे

ज्या बँकांच्या ठेव रकमेत काही वर्षात घट झालेली आहे किंवा ज्या बँकांच्या ठेव रकमेत वाढीचे प्रमाण कमी आहे याची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

1. सभासद व समाजातील घटकांचा बँकेवर अविश्वास असल्याचे दिसून येते.
2. ठेवीवरील व्याज अनियमितपणे देणे.
3. ठेवीवरील कर्ज सुविधांची पूर्तता न करणे.
4. सभासद, संचालक, पदाधिकारी व सेवक यांच्याकडून ठेवी वाढविण्यासाठी प्रयत्न न करणे.

प्रत्येक बँकेच्या ठेव रकमेत वाढ करावयाची असेल तर सर्व सभासद, संचालक, पदाधिकारी व सेवक वर्गांनी ठेवी जमा करण्यासाठी प्रयत्नशिल असणे महत्वाचे आहे. समाजातील सर्व स्तरातील घटकांचा बँकेवर विश्वास संपादन करण्यासाठी त्या दृष्टीने आर्थिक व्यवहार व कामकाज करणे महत्वाचे आहे असे वाटते.

6.5 गुंतवणूक

प्रत्येक बँकेला रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांनुसार राखीव व इतर निधी रकमेची गुंतवणूक करणे महत्वाचे असते. बँका आपली गुंतवणूक पुढील पध्दतीने व प्रकारात करताना दिसून येतात.

6.5.1 गुंतवणूकीचे मार्ग

प्रत्येक बँक आपापली गुंतवणूक पुढील मार्गाने करताना दिसून येतात.

1. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे भाग
2. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेचे भाग
3. महाराष्ट्र राज्य नागरी सहकारी अॅपेक्स बँकेचे भाग
4. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मुदत ठेव
5. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मुदत ठेव
6. राष्ट्रीयकृत बँक मुदत ठेव
7. सहकारी बँक मुदत ठेव
8. सहकारी रोखे

वरीलप्रमाणे गुंतवणूकीचे मार्ग असून ते तक्ता 6.4 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 6.4: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या गुंतवणूकीचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

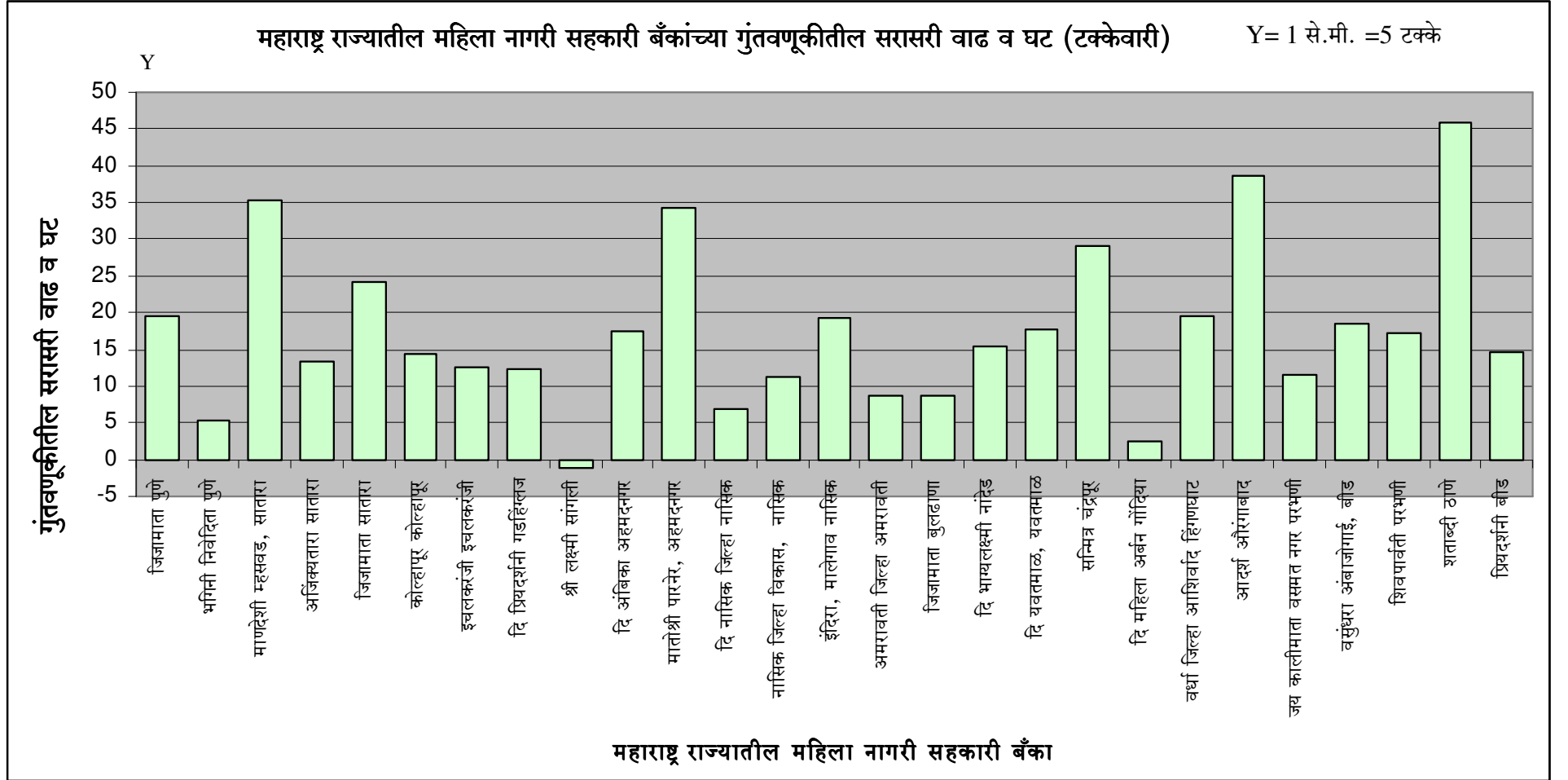
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	2264.28	2264.26 (2.65)	3041.11 (34.31)	3287.28 (8.09)	3625.34 (10.28)	4826.04 (33.12)	5052.43 (4.69)	6339.43 (25.47)	7188.65 (13.40)	11943.49 (66.14)	12831.80 (7.44)	19.56 (5543.38)	<u>3496.17</u> 63.07
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	14679.12	15872.13 (8.13)	16229.30 (2.25)	16804.06 (3.54)	16820.14 (0.10)	1566133 (-6.89)	14953.45 (-4.52)	18058.53 (20.76)	20010.76 (10.81)	22545.82 (12.67)	23695.55 (5.10)	5.20	<u>17157.2</u> 9 16.35
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	39.13	63.38 (61.97)	98.63 (55.62)	116.66 (18.28)	177.32 (52.00)	198.38 (11.88)	258.95 (30.53)	553.89 (113.90)	578.14 (4.38)	591.92 (2.38)	609.77 (3.02)	35.40 (347.67)	<u>223.25</u> 64.21
4.	अजिंक्यतारा सातारा	1671.52	1350.51 (26.04)	1813.01 (34.25)	2662.04 (46.83)	2008.87 (-24.56)	2164.46 (7.89)	1912.87 (-11.75)	2331.61 (21.89)	3030.52 (29.98)	3303.99 (9.02)	3088.34 (-6.53)	13.31 (2203.96)	<u>609.15</u> 27.64
5.	जिजामाता सातारा	225.26	296.71 (31.72)	360.11 (21.37)	380.66 (5.71)	493.79 (29.56)	622.51 (26.07)	487.40 (-21.70)	464.20 (-4.76)	628.82 (35.46)	882.60 (40.36)	1580.86 (79.11)	24.29 (615.91)	<u>359.41</u> 58.35
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	543.53	875.84 (61.14)	791.24 (-9.66)	769.48 (-2.75)	71315 (-7.32)	675.03 (-5.35)	693.11 (2.59)	733.11 (5.77)	856.20 (16.79)	1464.21 (71.01)	1616.38 (10.39)	14.26 (884.66)	<u>836.54</u> 47.80
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	486.50	456.32 (-6.20)	682.70 (49.61)	724.10 (6.06)	859.70 (18.13)	1258.61 (46.40)	925.90 (-26.43)	1131.14 (22.17)	1226.38 (8.42)	1262.11 (2.91)	1314.15 (4.12)	12.58 (997.14)	<u>304.93</u> 32.20
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	35.18	39.40 (12.00)	44.88 (13.91)	48.95 (9.07)	45.45 (-7.15)	55.97 (23.15)	54.77 (-2.14)	51.97 (-5.11)	56.09 (7.93)	107.91 (92.39)	84.77 (-21.44)	12.27 (106.14)	<u>28.28</u> 19.11
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	691.23	612.87 (-11.34)	648.24 (5.77)	684.93 (5.66)	705.12 (2.95)	698.28 (-0.97)	578.77 (-17.11)	469.83 (-18.82)	432.85 (-7.87)	618.71 (042.94)	542.92 (-12.25)	-1.10 (597.26)	<u>88.95</u> 14.89
10.	दि अंबिकाअहमदनगर	230.48	351.54 (52.53)	487.33 (38.63)	503.16 (3.25)	437.92 (-12.97)	451.60 (2.75)	445.59 (-1.33)	620.86 (39.33)	653.25 (5.22)	903.38 (38.29)	985.03 (9.04)	17.47 (583.37)	<u>215.43</u> 36.93
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	18.02 (0.00)	18.02 (0.00)	32.96 (82.91)	41.70 (26.52)	49.94 (19.76)	61.29 (22.73)	69.24 (12.97)	76.34 (10.25)	178.26 (133.51)	34.29 (112.32)	<u>45.98</u> 40.93
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	2150.12	2765.54 (28.62)	3390.34 (22.59)	4266.69 (25.85)	2972.37 (-30.34)	3191.81 (7.38)	2917.57 (-8.59)	3067.78 (5.15)	3109.69 (1.37)	4122.17 (32.56)	4251.32 (3.13)	6.77 (3148.42)	<u>638.62</u> 20.28
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	990.41	886.16 (-10.53)	1449.04 (63.52)	1812.61 (25.09)	1451.78 (-19.91)	1647.42 (13.48)	1518.06 (-7.85)	1903.70 (25.40)	1869.35 (-1.80)	2489.99 (33.20)	2290.22 (-8.02)	11.26 (1626.88)	<u>463.94</u> 28.52

14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	198.01	166.07 (-16.13)	283.33 (70.61)	258.47 (-8.77)	298.57 (15.51)	418.69 (40.23)	622.11 (48.58)	614.51 (-1.22)	748.41 (21.79)	968.31 (29.38)	908.49 (-6.18)	19.38 (533.12)	<u>274.87</u> 51.56
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	294.70	309.25 (4.94)	309.58 (0.11)	427.47 (38.08)	398.36 (-6.81)	469.64 (17.89)	553.66 (17.89)	560.28 (1.20)	600.01 (7.09)	688.99 (14.83)	627.16 (-8.97)	8.63 (501.38)	<u>132.64</u> 26.42
16.	जिजामाता बुलढाणा	414.39	378.39 (-8.69)	498.36 (31.71)	498.26 (-0.02)	478.87 (-3.89)	418.55 (-12.60)	506.77 (21.08)	603.36 (19.06)	624.42 (3.49)	714.45 (14.42)	873.22 (22.22)	8.68 (561.09)	<u>140.50</u> 25.04
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	1713.06	2574.58 (50.29)	3573.51 (38.80)	3819.39 (6.88)	3516.52 (7.93)	3956.26 (12.50)	3973.49 (0.44)	4881.44 (22.85)	5777.31 (3.76)	5438.51 (-5.86)	6305.99 (15.95)	15.35 (4035.85)	<u>1308.11</u> 32.41
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	1227.39	2025.66 (65.04)	2198.70 (8.54)	2437.26 (10.85)	2716.54 (11.46)	3077.50 (13.29)	3058.45 (-0.62)	3727.18 (21.86)	4258.02 (14.24)	4997.49 (17.37)	5720.30 (14.46)	17.65 (3163.14)	<u>1282.69</u> 40.55
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	111.32	256.99 (130.86)	312.30 (21.52)	437.08 (39.96)	364.22 (-16.67)	369.87 (1.55)	451.03 (21.94)	418.68 (-7.18)	516.34 (23.33)	650.61 (26.00)	976.05 (50.02)	29.13 (484.60)	<u>214.59</u> 44.28
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	955.12	1018.52 (6.64)	935.69 (-8.13)	1025.73 (9.62)	1056.03 (2.95)	1125.89 (6.62)	1061.39 (-5.73)	1063.62 (0.21)	1170.44 (10.04)	1296.56 (10.78)	1186.47 (-8.49)	2.45 (1047.07)	<u>101.28</u> 9.67
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	59.60	68.19 (14.41)	70.83 (3.87)	92.31 (30.33)	111.10 (20.36)	126.06 (13.47)	138.03 (9.50)	152.03 (10.14)	158.06 (3.97)	225.17 (42.46)	332.90 (47.84)	19.64 (186.55)	<u>76.66</u> 41.09
22.	आदर्श औरंगाबाद	180.40	335.55 (86.00)	911.20 (171.55)	1343.04 (47.39)	1697.48 (26.39)	1696.04 (-0.08)	1578.16 (-6.95)	1794.77 (13.73)	1830.22 (1.98)	2177.54 (18.98)	2786.60 (27.97)	38.70 (1520.73)	<u>729.87</u> 48.00
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	81.38	90.37 (11.05)	103.14 (14.13)	87.00 (-15.65)	61.97 (-28.77)	83.25 (34.34)	68.60 (-17.60)	124.10 (80.90)	159.30 (28.36)	156.04 (-2.05)	171.72 (10.05)	11.48 (152.99)	<u>36.96</u> 24.16
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	331.78	472.31 (42.36)	787.67 (66.77)	1239.15 (57.32)	1421.10 (14.28)	1764.39 (24.16)	1144.45 (-35.14)	1033.37 (-9.71)	1039.70 (0.61)	1165.97 (12.14)	1296.07 (11.16)	18.44 (1085.60)	<u>391.22</u> 36.04
25.	शिवपार्वती परभणी	57.51	72.91 (26.78)	125.76 (72.49)	140.94 (12.07)	155.55 (10.37)	159.41 (2.48)	163.75 (2.72)	94.59 (-42.24)	108.21 (14.40)	167.34 (54.64)	197.98 (18.31)	17.20 (171.53)	<u>41.60</u> 23.30
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	56.25	20.13 (-64.21)	55.13 (173.83)	57.13 (3.63)	93.13 (63.01)	257.47 (176.46)	343.00 (33.22)	377.96 (10.19)	45.77 (204.18)	<u>135.47</u> 66.35
27.	प्रियदर्शनी बीड	666.49	842.88 (26.47)	790.09 (-6.26)	900.37 (13.96)	1001.68 (11.25)	1202.95 (20.09)	962.54 (-19.99)	1618.78 (68.18)	1447.46 (-10.58)	1985.98 (37.20)	2115.45 (6.52)	14.68 (1222.32)	<u>471.74</u> 38.59

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

अलेख 6.4: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या गुंतवणूकीतील सरासरी वाढ व घट (टक्केवारी)

तक्ता व आलेख 6.4 वरून असे दिसून येते की, अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी फक्त 4 बँकांच्या गुंतवणूक रकमेत 2000-01 ते 2010-11 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली दिसून येते.

सर्वात जास्त माणदेशी म्हसवड सातारा 35.40 टक्के , तर मातोश्री बँकेच्या ठेवीची सरासरी वाढ 34.29 टक्के असून वर्धा जिल्हा आशिर्वाद बँक हिंगणघाट व जिजामाता पुणे यांची सरासरी वाढ अनुक्रमे 19.64 टक्के व 19.56 टक्के असल्याचे दिसून येते.

अभ्यास कालावधीत गुंतवणूक रकमेत सर्वात जास्त सरासरी वाढ शताब्दी बँक ठाणे 45.77 टक्के असून 2004-05 मध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत 64.21 टक्के घट गुंतवणूक रकमेत झाल्याचे दिसून येते. तसेच आदर्श सहकारी बँक, औरंगाबाद या बँकेची सरासरी वाढ 38.70 टक्के आहे. परंतू 2005-06 व 2006-07 या वर्षांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत अनुक्रमे 0.08 टक्के व 6.95 टक्के घट गुंतवणूक रकमेत झाल्याचे दिसून येते.

इतर काही महिला बँकांची गुंतवणूक रकमेतील सरासरी वाढ निश्चितच समाधानकारक आहे. परंतू अभ्यास कालावधीतील काही वर्षांमध्ये गुंतवणूक रक्कम घटल्याचे दिसून येते.

सन्मित्र बँक (29.13 टक्के), जिजामाता सातारा (24.29 टक्के), इंदिरा बँक मालेगाव, नासिक (19.38 टक्के), दि अंबिका अहमदनगर (17.47 टक्के), दि यवतमाळ बँक (17.65 टक्के), वसुंधरा बँक (18.44 टक्के), शिवपार्वती परभणी (17.20 टक्के), प्रियदर्शनी बीड (14.68 टक्के) तर इतर उर्वरित महिला बँकांची सरासरी वाढ 2.45 टक्क्यांपासून 14.25 टक्क्यांपर्यंत आहे मात्र या बँकांमध्ये दरवर्षी सातत्याने वाढ दिसून येत नाही.

6.5.2. गुंतवणूक रकमेतील वाढीची कारणे

1. भाग भांडवल रकमेत वाढ झालेली दिसून येते.
2. ठेव रकमेत वाढ झालेली दिसून येते.
3. रिझर्व्ह बँकेच्या धोरणानुसार राखीव व इतर निधी रकमेची गुंतवणूक करण्याचे धोरण अवलंबिलेले दिसून येते.

वरील कारणास्तव बँकेकडे आर्थिक निधी रकमेची गुंतवणूक केलेली दिसून येते.

6.5.3 गुंतवणूक रकमेत घट किंवा वाढीचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे

1. वाजवीपेक्षा जास्त कर्जपूरवठा करणे.
2. कर्ज वसुलीचे प्रमाण कमी असणे.
3. वाजवीपेक्षा ठेवी कमी प्रमाणात जमा होणे.
4. बँकेला आर्थिक निधीची गरज लागल्यास गुंतवणूक केलेली रक्कम बँकेतून काढणे व गरज भागविणे.

वरील विविध कारणास्तव काही बँकेच्या गुंतवणूक रकमेत दरवर्षी सातत्याने वाढ दिसून येत नाही. तसेच काही बँकांच्या गुंतवणूक वाढीचे प्रमाण अल्प असल्याचे दिसून येते.

6.6 कर्जे

बँका आपल्या सभासद व खातेदारांच्या आर्थिक अडचणी दूर करण्याच्या दृष्टीने विविध कारणास्तव कर्ज देत असल्याचे दिसून येते.

अभ्यास कालावधीत बँकांनी पुढील कारणास्तव कर्जपूरवठा केल्याचे दिसून येते.

6.6.1 कर्जाचे वर्गीकरण

अ) अल्प मुदतीचे कर्ज

1. सोने तारण कर्ज
2. कॅश क्रेडीट कर्ज

ब) मध्यम मुदतीचे कर्ज

3. पगारतारण कर्ज
4. हायपोथिकेशन कर्ज
5. ठेव तारण कर्ज
6. पिग्मी ठेव तारण कर्ज
7. अॅवार्ड कर्ज
8. हायर पर्चेस कर्ज
9. सेवक कर्ज

क) दीर्घ मुदतीचे कर्ज

1. घर कर्ज
2. व्यावसायिक कर्ज

बँकेचे अनेक सभासद व विविध प्रकारचे खातेदार असतात. सभासद व खातेदार आपल्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी बँकांकडून वरीलपैकी कोणत्याही प्रकारचे कर्ज घेवून आपली गरज दूर करताना दिसून येतात. ते तक्ता 6.5 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 6.5 व आलेख 6.5 वरून असे दिसून येते की, अभ्यास कालावधीमध्ये अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी फक्त 5 बँकांच्या कर्ज रकमेतील वाढ दरवर्षी सातत्याने झालेली दिसून येते. शताब्दी महिला सहकारी बँकेचा अभ्यासासाठीचा कालावधी फक्त आठ वर्षांचा असून या आठ वर्षातील सरासरी वाढ 71.73 टक्के असून त्या खालोखाल माणदेशी म्हसवड महिला सहकारी बँक सातारा 24.40 टक्के असून त्या खालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा 21.55 टक्के असून त्या नंतर इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नाशिक 20.12 टक्के तर दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक नांदेड 12.85 टक्के अशी सातत्याने वाढ होऊन सरासरी वाढीचे प्रमाण दिसून येते.

एकूण बँकांपैकी मातोश्री महिला सहकारी बँकेच्या कर्ज रकमेतील सरासरी वाढ 424.58 टक्के आहे याचे कारण मातोश्री महिला बँकेची नोंदणी 2002-03 या वर्षात झालेली असून 2002-03 व 2003-04 या दोन्ही वर्षात बँकेने रूपये 2.30 लाख कर्ज दिलेले होते. व 2004-05 या वर्षा अखेर बँकेचे कर्ज येणे रूपये 87.69 लाख इतके वाढलेले असल्याने 2004-05 या वर्षात मागील वर्षीच्या तुलनेने 3712.61 टक्के इतकी वाढ झालेली दिसून येते, परंतू 2009-10 या वर्षात मागील वर्षीच्या तुलनेने 11.32 टक्के इतकी घट झालेली असून 2010-11 अखेर एकूण सरासरी वाढ 424.58 टक्के इतकी झालेली दिसून येते.

तक्ता 6.5: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या कर्जाचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

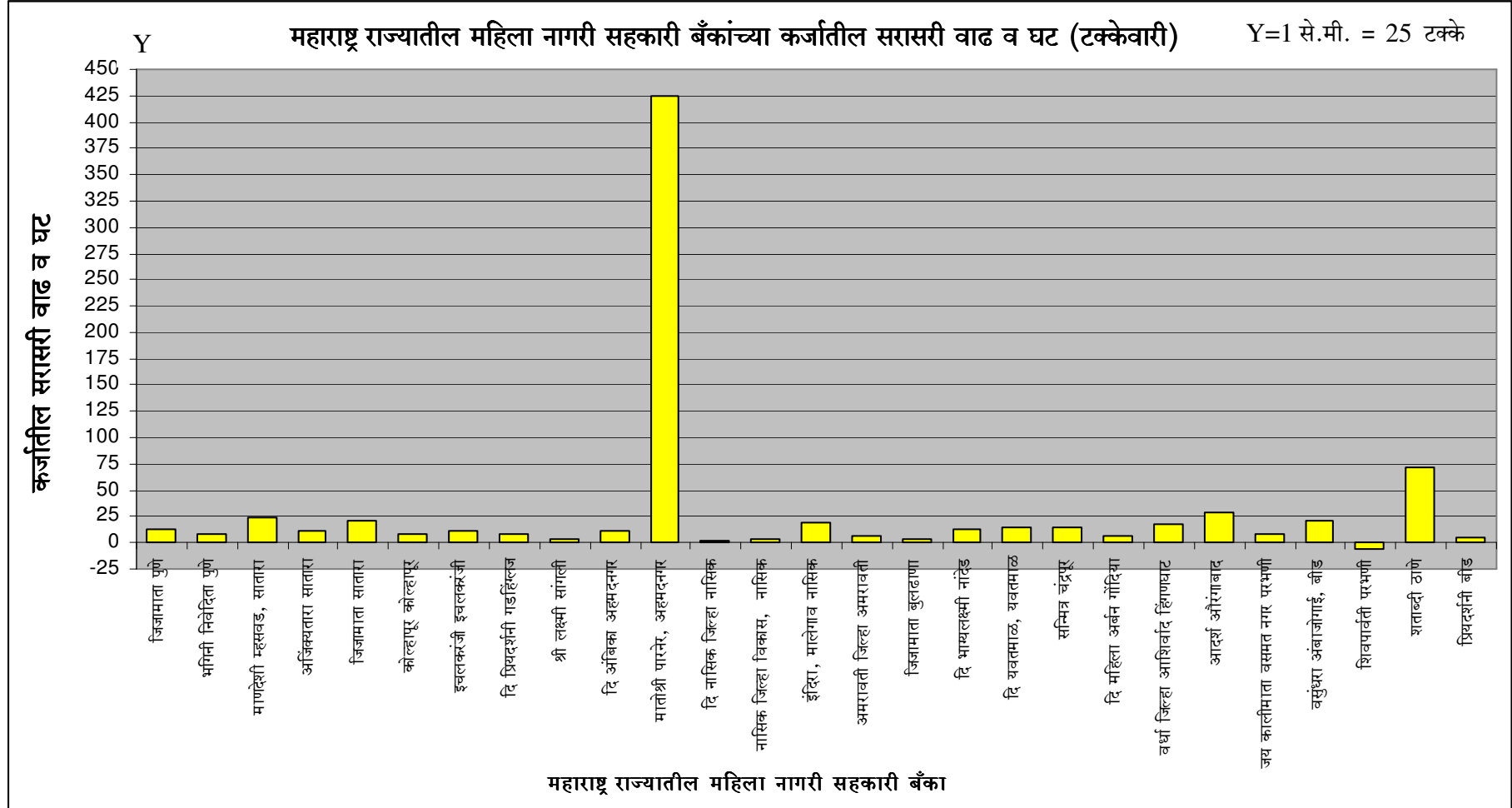
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	4175.20	4688.57 (12.30)	5217.77 (11.29)	6186.07 (18.56)	7091.07 (14.63)	7963.44 (12.30)	10103.50 (26.87)	13071.86 (29.38)	14615.79 (11.81)	12989.03 (-11.13)	14144.49 (8.90)	13.49 (8786.27)	2818.39 43.46
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	10931.21	12480.10 (14.17)	14286.08 (14.47)	12321.04 (-13.75)	11908.96 (-3.34)	14781.58 (24.12)	17641.39 (19.35)	20393.77 (15.60)	22138.62 (8.56)	23040.56 (4.07)	25348.57 (10.02)	8.33 (15901.64)	4876.73 30.37
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	131.55	203.22 (54.48)	264.20 (30.01)	352.33 (44.71)	433.53 (23.05)	619.60 (42.92)	765.63 (23.57)	861.83 (12.56)	873.16 (1.31)	991.12 (13.51)	1009.83 (1.89)	24.80 (631.98)	311.86 49.35
4.	अजिंक्यतारा सातारा	1621.08	1891.30 (16.67)	2007.29 (6.13)	1667.56 (-16.92)	2133.58 (27.95)	2413.05 (13.10)	3001.32 (24.38)	2857.52 (-4.79)	2664.98 (-6.74)	3115.02 (16.89)	4213.32 (35.26)	11.19 (2412.94)	734.84 30.45
5.	जिजामाता सातारा	537.31	681.11 (26.76)	737.22 (8.24)	801.44 (7.67)	911.00 (13.67)	1140.34 (25.17)	1417.51 (24.31)	1860.13 (31.23)	2249.38 (20.93)	3096.88 (37.68)	4269.92 (37.86)	21.55 (1612.94)	1125.43 69.78
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	1155.10	1371.32 (18.72)	1412.60 (3.01)	1559.27 (10.38)	1616.40 (3.66)	1731.24 (7.10)	1632.41 (-5.71)	1700.04 (4.14)	1754.51 (3.20)	1999.38 (13.96)	2518.57 (25.97)	8.44 (1624.83)	340.71 20.97
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	1052.08	1186.06 (12.73)	1701.12 (43.43)	2110.85 (24.09)	2435.83 (15.40)	2672.87 (9.73)	2840.80 (6.28)	2582.96 (-9.08)	1958.03 (-24.19)	2218.12 (13.28)	2618.62 (18.06)	10.97 (2082.06)	573.01 27.52
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	93.06	101.74 (9.33)	117.17 (15.17)	123.91 (5.75)	147.47 (19.01)	152.78 (3.60)	188.14 (23.14)	208.30 (10.72)	206.05 (-1.08)	186.32 (-9.58)	205.54 (10.32)	8.64 (201.35)	41.73 20.72
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	546.87	604.57 (10.55)	631.97 (4.53)	613.62 (-2.90)	683.64 (11.41)	681.93 (-0.25)	569.24 (-16.53)	545.06 (-4.25)	550.82 (1.06)	588.07 (6.76)	738.60 (25.60)	3.60 (616.81)	61.30 9.94
10.	दि अंबिका अहमदनगर	489.00	446.10 (-8.77)	457.35 (2.52)	477.89 (4.49)	535.07 (11.97)	610.88 (14.17)	726.01 (18.85)	779.03 (7.30)	943.26 (21.08)	1122.87 (19.04)	1472.53 (31.14)	12.18 (740.86)	313.67 42.34
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	2.30 -	2.30 (0.00)	87.69 (3712.61)	100.47 (14.57)	129.80 (29.19)	152.28 (17.32)	166.07 (9.06)	147.27 (-11.32)	220.65 (49.83)	424.58 (158.62)	68.88 43.43
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	3633.11	3530.79 (-2.82)	3543.27 (0.35)	3711.65 (4.75)	3913.61 (5.44)	3780.40 (-3.40)	4164.21 (10.15)	4753.34 (14.15)	4754.11 (0.02)	4647.49 (-2.24)	460.99 (-0.00)	2.56 (3439.75)	1125.39 32.72
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	2115.14	2852.03 (38.84)	2910.24 (2.04)	3132.99 (7.65)	3205.41 (2.31)	3034.97 (-5.32)	3197.03 (5.34)	3022.94 (-5.45)	2968.63 (-1.80)	2759.06 (-7.06)	2704.27 (-1.99)	3.06 (2760.45)	293.94 10.65
14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	217.76	325.24 (49.36)	386.28 (18.77)	477.25 (23.55)	499.41 (4.64)	533.34 (6.79)	615.48 (15.40)	783.61 (27.32)	800.50 (2.14)	875.63 (9.39)	1259.07 (43.79)	20.12 (648.47)	282.63 43.58

15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	480.52	554.59 (15.41)	588.45 (6.11)	649.47 (10.37)	632.08 (-2.68)	594.66 (-5.92)	589.58 (-0.85)	569.95 (-3.33)	571.57 (0.28)	545.36 (12.91)	835.90 (29.52)	6.18 (609.91)	<u>85.50</u> 14.02
16.	जिजामाता बुलढाणा	819.11	843.51 (2.98)	797.79 (-5.42)	792.56 (-0.66)	775.29 (-2.18)	747.75 (-3.55)	894.27 (19.59)	1122.74 (25.55)	1156.29 (2.99)	1071.62 (-7.32)	1136.75 (6.08)	3.81 (901.45)	<u>155.29</u> 17.23
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	3633.72	457482 (25.90)	4595.57 (0.45)	5234.87 (13.91)	5598.95 (6.95)	5705.21 (1.90)	5999.50 (5.16)	6385.08 (6.42)	6878.41 (7.73)	9057.37 (31.68)	11625.94 (28.36)	12.85 (6299.04)	<u>00000</u> 134.30
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	2999.48	4104.27 (36.83)	4033.33 (-1.73)	4033.33 (1.24)	3895.95 (-3.41)	3799 (-2.48)	4183.76 (10.12)	5230.31 (25.01)	5822.69 (11.33)	6675.94 (14.65)	10441.47 (56.40)	14.80 (4799.77)	<u>1980.46</u> 41.26
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	299.65	362.42 (20.95)	448.47 (23.74)	521.73 (16.34)	557.70 (6.89)	582.40 (4.43)	507.90 (-12.79)	513.27 (1.06)	558.89 (8.89)	743.98 (33.12)	1046.52 (40.67)	14.33 (583.70)	<u>189.89</u> 32.53
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	519.26	604.07 (16.33)	661.71 (9.54)	656.53 (-0.78)	974.66 (48.46)	890.17 (-8.67)	931.80 (4.68)	799.55 (-14.19)	725.44 (-9.27)	807.29 (11.28)	827.49 (2.50)	5.99 (768.74)	<u>136.38</u> 17.74
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	127.24	146.72 (15.31)	117.71 (-19.77)	131.76 (11.94)	180.01 (36.62)	167.83 (-6.77)	184.42 (9.89)	185.96 (0.84)	193.94 (4.29)	243.06 (25.33)	472.83 (94.53)	17.22 (236.51)	<u>94.17</u> 39.82
22.	आदर्श औरंगाबाद	539.68	842.92 (56.19)	1349.27 (60.07)	2330.95 (72.76)	3515.34 (50.81)	3882.76 (10.45)	3502.90 (-9.78)	3478.85 (-0.69)	4143.46 (19.10)	4627.90 (11.69)	5401.33 (16.71)	28.73 (3059.37)	<u>1510.43</u> 49.37
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	86.79	77.86 (-10.26)	103.26 (32.62)	152.73 (47.91)	180.60 (18.25)	165.81 (-8.19)	173.01 (4.34)	148.83 (-13.98)	146.55 (-1.53)	178.97 (22.12)	152.15 (-14.99)	7.63 (187.01)	<u>34.81</u> 18.62
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	324.81	497.68 (53.22)	788.82 (58.50)	931.50 (18.09)	945.32 (1.48)	907.06 (-4.05)	1009.84 (11.33)	1273.43 (26.10)	1438.69 (12.98)	1679.65 (16.75)	1809.12 (7.71)	20.21 (1078.05)	<u>438.97</u> 40.72
25.	शिवपार्वती परभणी	248.86	207.54 (-16.60)	228.64 (10.67)	278.52 (21.82)	278.48 (-0.01)	269.69 (-3.16)	187.61 (-30.43)	162.35 (-13.46)	116.11 (-28.48)	102.94 (-11.34)	122.43 (18.93)	-5.21 (230.15)	<u>63.30</u> 27.63
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	16.57 -	23.89 (44.18)	83.25 (248.47)	128.80 (54.71)	165.74 (28.68)	257.47 (55.35)	596.86 (131.82)	660.10 (10.60)	71.73 (278.90)	<u>235.37</u> 84.39
27.	प्रियदर्शनी बीड	1131.73	1361.08 (20.57)	1606.61 (18.04)	1815.65 (13.01)	2157.88 (18.85)	2543.17 (17.86)	2103.31 (-17.30)	1592.26 (-24.30)	1378.93 (-16.54)	1358.20 (2.20)	1512.89 (11.39)	4.38 (163.03)	<u>405.41</u> 24.76

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवतात.

आलेख 6.5: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या कर्जातील सरासरी वाढ व घट (टक्केवारी) (2000-01 ते 2010-11)

वर्धा जिल्हा आशिर्वाद बँकेची सरासरी वाढ 17.22 टक्के असून 2002-03 व 2005-06 या वर्षात मागील वर्षीच्या तुलनेने अनुक्रमे 19.77 टक्के व 6.77 टक्के इतकी घट झालेली दिसून येते. एकूण बँकांपैकी शिवपार्वती महिला बँक परभणी ही एकमेव बँक अशी आहे की, या बँकेची कर्ज येणे रकमेतील सरासरी घट 5.21 टक्के इतकी दिसून येते.

इतर बँकांमध्ये सरासरी वाढ दिसून येते. मात्र काही वर्षांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत घट झाल्याचे दिसून येते.

6.6.2 कर्ज येणे रकमेतील वाढीची कारणे

1. कर्ज वसुली नियमाने व वेळेवर केली जाते.
2. थकीत कर्जदारावर 101 ची प्रकरणे करून कर्ज वसुली केलेली आहे.
3. ठेवीची रक्कम वाढत असल्याने कर्जपूरवठा केला जातो.

ज्या बँकांची दरवर्षी सातत्याने वाढ होत आहे अशा बँकांना वरील कारणे लागू होतात असे दिसून येते.

6.6.3 कर्ज येणे रकमेतील घट किंवा वाढीचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे

1. कर्ज वसुली वेळेत जमा न होणे.
2. थकबाकी रक्कम वाढत जाणे
3. कर्जावरील व्याज थकीत होणे
4. नफा कमी होउन तोट्याचे प्रमाण वाढणे.
5. सभासद व खातेदारांचे संख्या प्रमाण कमी होणे.

वरील विविध कारणास्तव बँकेच्या कर्ज येणे रकमेचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येते.

6.7 खेळते भांडवल

खेळते भांडवल म्हणजे ताळेबंद पत्रकातील भांडवल व देणे बाजू किंवा जिंदगी व येणे बाजू यापैकी कोणत्याही एका बाजूच्या एकूण बेरीज रकमेतून इतर देणी किंवा येणी व दुबेरजी व्यवहार रकमेची वजावट करून शिल्लक रकमेला खेळते भांडवल असे म्हणतात.

6.7.1 भांडवल व देणे बाजूनुसार येणारे खेळते भांडवल

1. वसुल भाग भांडवल
2. गंगाजळी व स्वनिधी
3. ठेवी
4. इतर देणी
5. नफा

वरील देणे रकमांपैकी इतर देणी रकमांमध्ये जर आर्थिक वर्षाच्या शेवटी थकबाकी रकमेवरील एन.पी.ए. व्याज रकमेची देणे व येणे तरतूद केलेली असेल तर संबंधीत तरतूद रक्कम इतर देणीमध्ये दिसून येत नाही बाकी इतर प्रकारची सर्व देणी व इतर देणी या सदराखाली दिसून येतात.

6.7.2 जिंदगी व येणे बाजूनुसार येणारे खेळते भांडवल

1. रोख शिल्लक
2. बँकेतील शिल्लक
3. गुंतवणूक
4. कर्जे
5. स्थिर मालमत्ता
6. अस्थिर मालमत्ता
7. इतर येणी

वरील येणे रकमांपैकी इतर येणे रकमेत दुबेरजी व्यवहाराच्या रकमा फक्त येत नसून बाकी सर्व येणे व्यवहाराच्या रकमा इतर येणे या सदराखाली दिसत आहे. अभ्यास कालावधीमध्ये प्रत्येक वर्षी असणारे खेळते भांडवल तक्ता 6.6 मध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता 6.6 : महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे खेळते भांडवलाचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

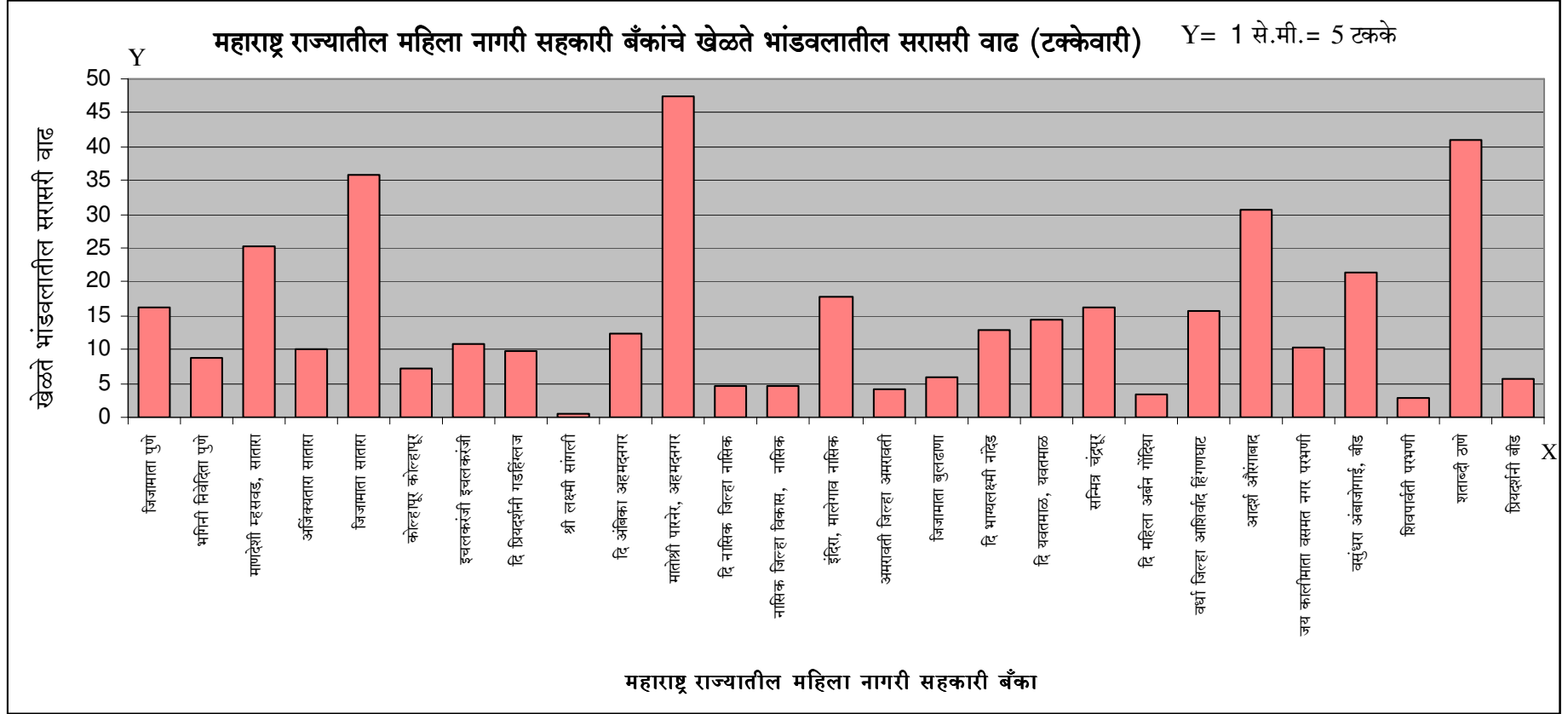
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V
1.	जिजामाता पुणे	6933.24	7967.78 (14.92)	9089.09 (14.07)	10183.89 (12.05)	11619.76 (14.10)	11737.18 (1.01)	16510.28 (40.65)	21505.94 (30.26)	23404.15 (8.83)	27110.10 (15.83)	29671.54 (9.45)	16.12 (15397.32)	<u>7754.21</u> 50.36
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	2234.67	26092.10 (14.22)	28731.05 (10.11)	30734.49 (6.97)	30228.40 (-1.65)	32101.31 (6.20)	34410.12 (7.19)	40275.68 (17.05)	44263.38 (9.90)	47816.11 (8.03)	52151.14 (9.07)	8.71 (33398.29)	<u>12579.41</u> 38.20
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	221.50	303.00 (36.79)	404.77 (33.59)	545.63 (34.80)	686.88 (25.89)	915.35 (33.26)	1233.03 (34.71)	1628.96 (32.11)	1728.11 (6.09)	1920.21 (11..21)	2004.43 (4.39)	25.28 (1086.16)	<u>643.97</u> 59.29
4.	अजिंक्यतारा सातारा	2914.74	3500.92 (20.11)	4131.65 (18.02)	4632.23 (12.12)	4440.71 (-4.13)	4907.76 (10.52)	5314.71 (5.15)	5708.49 (7.41)	6193.84 (8.50)	7108.98 (14.78)	7760.49 (9.16)	10.16 (4934.29)	<u>1403.36</u> 28.44
5.	जिजामाता सातारा	680.35	873.15 (28.34)	1002.14 (14.77)	1254.36 (25.17)	1484.14 (18.32)	1917.00 (29.17)	2246.28 (17.18)	2602.51 (15.86)	3313.37 (27.31)	4331.04 (121.26)	6954.56 (60.57)	35.80 (2414.18)	<u>1783.58</u> 73.88
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	2520.75	1962.80 (-22.13)	2646.64 (34.84)	2725.99 (3.00)	2619.93 (-3.89)	2783.77 (6.25)	2677.12 (-3.83)	2803.35 (4.72)	2960.20 (5.60)	3866.00 (30.60)	4499.00 (16.37)	7.15 (2738.38)	<u>657.73</u> 24.02
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	1705.15	1873.40 (9.87)	2604.79 (39.04)	3114.73 (19.58)	3537.04 (13.56)	4272.49 (20.79)	4089.92 (-4.27)	4113.79 (0.58)	3702.00 (-10.01)	4013.20 (8.41)	4415.28 (10.02)	10.76 (3301.28)	<u>913.54</u> 27.67
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	151.42	178.57 (17.93)	194.58 (7.29)	202.84 (5.88)	229.14 (12.97)	232.49 (1.46)	277.07 (19.18)	282.25 (1.87)	315.01 (11.61)	345.21 (9.59)	377.04 (9.22)	9.70 (291.96)	<u>68.72</u> 23.54
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	1364.34	1338.34 (-1.91)	1391.51 (3.97)	1428.30 (2.64)	1501.81 (5.15)	1459.27 (-2.83)	1396.95 (-4.27)	1330.79 (-4.74)	1303.48 (-2.05)	1510.70 (15.90)	1406.10 (-6.92)	0.49 (1331.33)	<u>64.77</u> 4.86
10.	दि अंबिका अहमदनगर	847.91	915.12 (7.93)	1053.52 (15.12)	1118.80 (6.20)	1119.38 (0.05)	1201.72 (7.36)	1331.90 (10.83)	1529.59 (14.84)	1776.61 (16.15)	2237.08 (25.92)	2673.26 (19.50)	12.39 (1412.22)	<u>549.99</u> 38.95
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	37.44 (0.00)	37.44 (0.00)	149.76 (300.00)	184.66 (23.30)	222.28 (20.37)	250.49 (12.69)	272.90 (8.95)	260.24 (-4.64)	430.28 (65.34)	47.33 (242.29)	<u>115.66</u> 47.74
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	6394.99	7053.14 (10.29)	7623.78 (8.09)	8651.96 (13.49)	7877.92 (-8.95)	7936.70 (-0.75)	7820.19 (-1.47)	8732.24 (11.66)	8815.98 (0.96)	9534.64 (8.15)	9909.63 (3.93)	4.54 (7684.87)	<u>990.49</u> 12.89
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	3596.06	4402.49 (22.43)	4970.64 (12.91)	5544.43 (11.54)	5224.62 (-5.77)	5295.33 (1.35)	5476.68 (3.42)	5368.45 (-1.98)	5308.06 (-1.12)	5677.76 (6.96)	5450.03 (-4.01)	4.57 (4845.08)	<u>581.98</u> 12.01

14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	457.57	557.48 (21.83)	716.69 (28.56)	804.52 (12.25)	878.05 (9.14)	1028.61 (17.15)	1367.38 (32.93)	1551.43 (13.46)	1668.59 (7.55)	1951.87 (16.98)	2321.18 (18.92)	17.88 (1220.29)	<u>578.36</u> 47.40
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	1170.32	1231.77 (5.25)	1128.00 (-8.42)	1420.01 (25.89)	1321.15 (-6.96)	1391.36 (5.31)	1241.10 (-10.80)	1223.53 (-1.50)	1302.86 (6.57)	1477.67 (13.42)	1646.30 (11.41)	4.02 (1269.19)	<u>144.35</u> 11.37
16.	जिजामाता बुलढाणा	1401.71	1337.01 (-4.62)	1398.09 (4.57)	1390.13 (-0.57)	1364.56 (-1.84)	1301.61 (-4.61)	1675.76 (28.75)	2225.65 (32.81)	2449.68 (10.07)	2208.69 (-9.84)	2319.30 (5.01)	5.97 (1658.90)	<u>441.87</u> 26.64
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	5868.95	7719.58 (31.53)	9028.65 (16.96)	9905.98 (9.72)	10087.33 (1.83)	10706.17 (6.13)	10899.86	12386.19 (13.64)	14000.56 (13.03)	16247.85 (16.05)	19336.47 (19.01)	12.97 (10990.55)	<u>3675.67</u> 33.44
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	4812.93	6580.45 (36.72)	7172.52 (9.00)	7412.54 (3.35)	8431.02 (13.74)	8768.27 (4.00)	8383.86 (-4.27)	9862.31 (17.49)	11232.44 (13.89)	13488.83 (20.09)	17739.30 (31.51)	14.55 (8190.96)	<u>2332.24</u> 28.47
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	501.81	397.78 (39.05)	812.78 (16.48)	920.25 (13.22)	998.79 (8.53)	1021.64 (2.29)	1094.91 (7.17)	1075.41 (-1.78)	1222.78 (13.70)	1532.22 (25.31)	2134.00 (39.28)	16.33 (1071.63)	<u>451.28</u> 42.11
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	1637.88	1801.71 (10.00)	2078.71 (15.37)	2120.51 (2.01)	2372.28 (11.87)	2380.81 (0.36)	2189.14 (-8.05)	2118.92 (-3.21)	2071.28 (-2.25)	2279.24 (10.04)	2232.70 (-2.04)	3.41 (2020.24)	<u>215.79</u> 10.68
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	230.89	244.23 (5.78)	277.72 (13.71)	291.15 (4.84)	326.88 (12.27)	343.84 (5.19)	359.00 (4.41)	402.81 (12.20)	393.20 (-2.39)	512.40 (30.32)	872.48 (70.27)	15.66 (418.28)	<u>171.58</u> 41.00
22.	आदर्श औरंगाबाद	302.50	1282.21 (59.78)	2425.57 (89.17)	4165.86 (71.75)	5729.78 (37.54)	6176.64 (7.80)	5822.58 (-5.73)	6197.04 (6.43)	6925.52 (11.76)	7794.62 (12.55)	8992.23 (15.36)	30.64 (5099.04)	<u>2604.78</u> 51.08
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	182.11	191.42 (5.11)	252.99 (32.16)	264.98 (4.74)	278.94 (5.27)	288.54 (0.37)	280.03 (-2.95)	296.12 (5.75)	342.83 (15.77)	378.92 (10.53)	475.48 (25.48)	10.22 (329.78)	<u>78.94</u> 23.93
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	710.95	1084.08 (52.48)	1762.36 (62.57)	2523.64 (43.20)	2538.12 (0.57)	2832.52 (11.60)	2382.76 (-15.88)	1620.61 (-31.99)	2633.75 (62.52)	3058.75 (16.14)	346.10 (13.15)	21.44 (1941.83)	<u>870.68</u> 44.84
25.	शिवपार्वती परभणी	359.56	343.06 (-4.59)	443.62 (29.31)	509.22 (14.79)	549.77 (7.96)	540.10 (-1.76)	453.88 (-15.96)	395.03 (-12.97)	394.59 (-0.11)	419.83 (6.40)	443.12 (5.55)	2.86 (460.87)	<u>65.66</u> 14.28
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	162.87 -	136.01 (16.49)	287.72 (111.54)	330.27 (14.79)	448.73 (35.87)	949.67 (111.64)	1232.41 (29.77)	1326.07 (7.60)	40.96 (605.68)	<u>453.90</u> 74.94
27.	प्रियदर्शनी बीड	2440.33	2996.97 (22.81)	3347.78 (11.71)	3251.43 (-2.88)	3414.76 (5.02)	4002.12 (17.20)	3241.48 (-19.01)	3640.56 (12.31)	3223.68 (-11.45)	3690.97 (14.50)	3896.80 (5.58)	5.58 (3207.63)	<u>416.77</u> 12.99

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

आलेख 6.6: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे खेळते भांडवलातील सरासरी वाढ (टक्केवारी) (2000-01 ते 2010-11)

तक्ता 6.6 व आलेख 6.6 वरून असे दिसून येते की, अभ्यास कालावधीमध्ये खेळत्या भांडवलामध्ये सातत्याने वाढ होणाऱ्या महिला सहकारी बँका ह्या आठ आहेत. शताब्दी महिला सहकारी बँकेचा अभ्यासासाठीचा कालावधी फक्त आठ वर्षांचा असून या आठ वर्षांतील खेळत्या भांडवलातील सरासरी शेकडा वाढ 40.96 टक्के असून त्या खालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा 35.40 टक्के असून त्या नंतर माणदेशी म्हसवड महिला सहकारी बँक सातारा 25.28 टक्के असून त्या खालोखाल इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नासिक 17.88 टक्के असून त्या खालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे 16.12 टक्के असून त्या खालोखाल दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक नांदेड 12.97 टक्के असून त्या नंतर दि अंबिका महिला सहकारी बँक अहमदनगर 12.39 टक्के असून त्या खालोखाल प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक बीड 9.70 टक्के असे दिसून येते.

अभ्यास कालावधीमध्ये खेळत्या भांडवलामध्ये दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली दिसून येत नाही मात्र त्याच्या सरासरी वाढीचे शेकडा प्रमाण निश्चितच समाधानकारक आहे अशा नऊ बँका आहेत. मातोश्री महिला सहकारी बँक पारनेर, अहमदनगर 47.33 टक्के असून त्या खालोखाल आदर्श महिला सहकारी बँक औरंगाबाद 30.64 टक्के असून त्या खालोखाल वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड सरासरी वाढ 21.44 टक्के असून सन्मित्र चंद्रपूर 16.33 टक्के असून त्या खालोखाल वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँकेची सरासरी वाढ 15.66 टक्के असून त्या खालोखाल दि यवतमाळ, यवतमाळ बँकेची सरासरी वाढ 14.55 टक्के असून त्या खालोखाल इचलकरंजी बँकेची सरासरी वाढ 10.76 टक्के असून त्या खालोखाल जय कालीमाता वसमत नगर परभणी बँक 10.22 टक्के असून त्या खालोखाल अजिंक्यतारा सातारा बँकेची सरासरी वाढ 10.16 टक्के इतकी दिसून येते. या नऊ महिला बँकांच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण दहा टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे तर इतर दहा महिला बँकांच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण दहा टक्क्यांपेक्षा कमी आहे.

6.7.3 खेळत्या भांडवलामध्ये सातत्याने वाढ होण्याची कारणे

1. वसुल भाग भांडवल दरवर्षी वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.
2. महिला सहकारी बँकांचा राखीव निधी दरवर्षी वाढलेला दिसून येतो.

3. बँकांच्या ठेवीचे वाढते प्रमाण दिसून येते.
4. बँकांचा नफादेखील वाढल्याचे दिसून येते.

वरील विविध कारणास्तव संबंधित बँकांचे खेळते भांडवल दरवर्षी सातत्याने वाढत असल्याचे दिसून येते.

6.7.4 खेळत्या भांडवलामध्ये दरवर्षी सातत्याने वाढ न होण्याची किंवा वाढीचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे

1. वसुल भाग भांडवल वाढीसाठी प्रयत्न न करणे.
2. कर्ज वसुलीसाठी प्रयत्न न करणे.
3. कर्ज थकबाकी व थकबाकी व्याज रक्कम वाढत जाणे
4. मालमत्ता वाढीसाठी प्रयत्न न करणे.
5. ठेवी वाढविण्यास सभासदांना प्रोत्साहन न देणे.
6. बँकांचे नफ्याऐवजी तोट्याचे प्रमाण वाढणे.

वरील विविध कारणास्तव संबंधित 19 महिला बँकांचे खेळते भांडवलात दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली नसून चढ उतार दिसून येत आहे. प्रत्येक महिला बँकेच्या व्यवस्थापन सदस्य, पदाधिकारी, सेवक व बँकेचे सभासद या सर्वांनी दरवर्षी सातत्याने वाढ होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशील राहणे महत्वाचे आहे.

6.8 जमा झालेले व्याज

महिला नागरी सहकारी बँकांच्या नफा तोटा पत्रकातील उत्पन्नाचा मुख्य मार्ग म्हणजे कर्जावरील मिळणारे व्याज आहे. बहुतेक महिला बँकांच्या एकूण उत्पन्नाचे प्रमाण पाहिल्यास असे दिसून येते की जवळजवळ एकूण उत्पन्नापैकी 70 ते 80 टक्के उत्पन्न कर्जावरील व गुंतवणूकीवरील मिळणाऱ्या व्याजाचे आहे. तक्ता 6.7 मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांना मिळालेल्या व्याज रकमेचे वर्गीकरण दिलेले आहे.

तक्ता 6.7: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांना मिळालेल्या व्याज रकमेचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

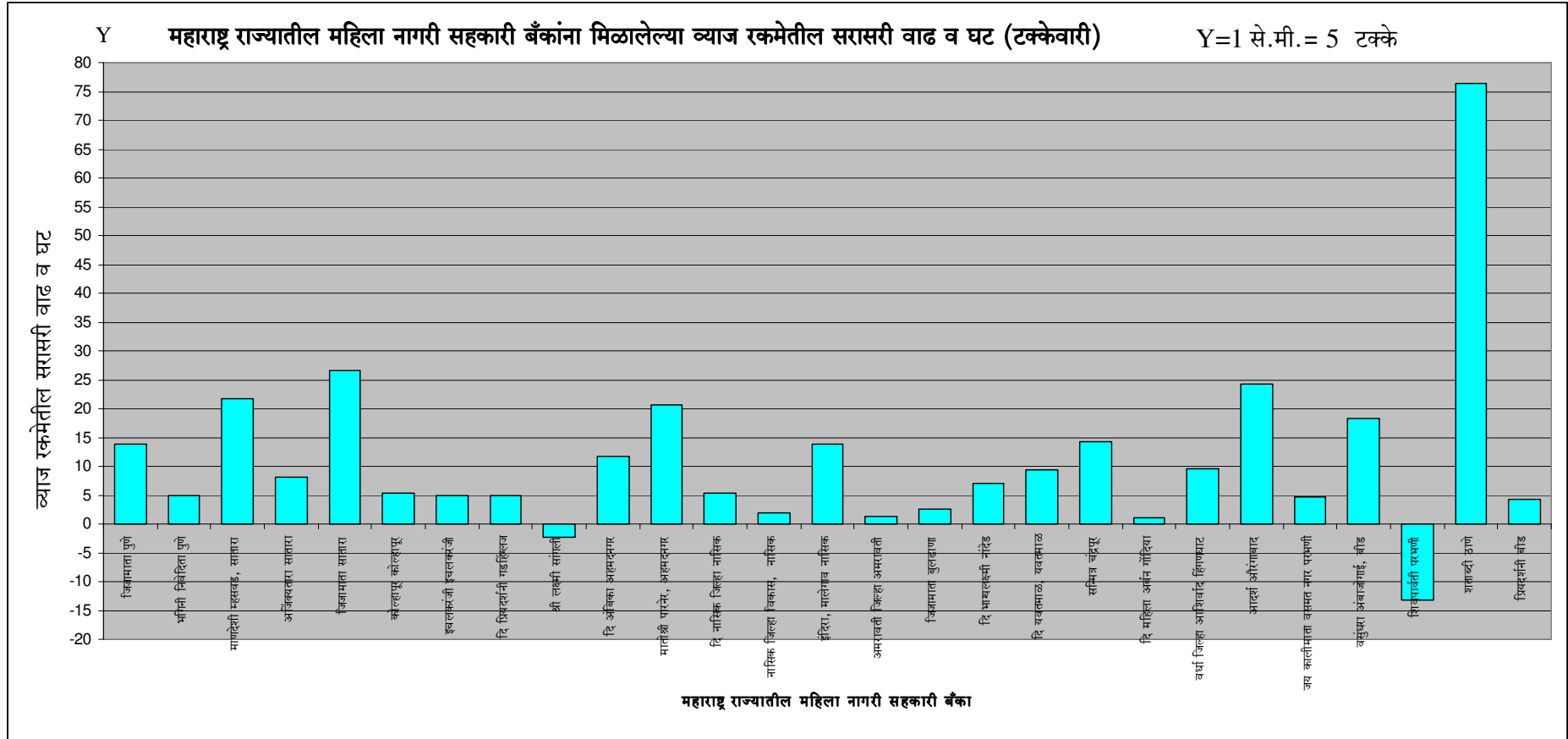
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	833.75	966.56 (15.93)	1035.46 (7.13)	1161.18 (12.14)	969.58 (-14.78)	1028.08 (3.89)	1119.63 (8.90)	1430.14 (27.73)	2358.67 (64.93)	2642.93 (12.05)	2678.38 (1.34)	13.93 (1451.64)	<u>683.44</u> 47.01
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	3006.61	3462.42 (15.16)	3850.46 (11.21)	3207.26 (-16.70)	2793.13 (-12.91)	2731.70 (-2.20)	2837.68 (3.88)	3401.99 (19.89)	3978.34 (16.94)	4287.61 (7.77)	4510.92 (5.21)	4.83 (3239.90)	<u>591.28</u> 18.25
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	28.96	38.73 (33.74)	55.33 (42.86)	66.54 (20.26)	75.53 (13.51)	86.96 (15.13)	127.53 (46.35)	153.80 (20.60)	166.10 (8.00)	180.02 (8.38)	193.12 (7.28)	21.64 (156.46)	<u>56.65</u> 36.21
4.	अजिंक्यतारा सातारा	427.99	450.86 (5.34)	543.51 (20.55)	546.39 (0.53)	503.46 (-7.86)	509.64 (1.23)	504.24 (-1.06)	533.41 (5.78)	735.25 (37.83)	823.68 (12.03)	881.12 (6.97)	8.13 (600.81)	<u>146.02</u> 24.30
5.	जिजामाता सातारा	84.44	92.96 (10.09)	112.13 (20.62)	119.80 (6.84)	173.27 (44.63)	188.36 (8.71)	234.10 (24.28)	314.28 (34.25)	322.25 (2.54)	497.33 (54.33)	793.00 (59.45)	26.57 (311.35)	<u>204.57</u> 65.70
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	255.50	296.84 (16.18)	345.74 (16.47)	350.12 (1.27)	332.17 (-7.98)	285.29 (-14.11)	298.69 (4.70)	280.49 (-6.09)	307.81 (9.74)	339.58 (10.32)	417.86 (23.05)	05.36 (348.36)	<u>42.36</u> 12.16
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	217.58	242.18 (11.31)	273.23 (12.82)	331.36 (21.28)	364.54 (10.01)	369.05 (1.24)	385.89 (4.56)	389.69 (0.98)	311.32 (-20.11)	321.03 (3.12)	330.33 (2.90)	4.81 (354.18)	<u>54.45</u> 15.37
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	23.05	23.81 (3.30)	24.39 (2.44)	24.93 (2.21)	25.42 (1.97)	25.24 (-0.71)	25.08 (-0.63)	29.19 (16.39)	38.68 (32.51)	37.60 (-2.79)	36.25 (-3.59)	4.81 (78.91)	<u>5.72</u> 7.25
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	204.38	197.79 (-3.22)	194.61 (-1.61)	206.21 (5.96)	216.18 (4.83)	166.09 (-23.17)	126.25 (-23.99)	122.71 (-2.80)	106.87 (-12.91)	138.60 (29.69)	143.78 (3.74)	(-2.35) (199.68)	<u>37.70</u> 18.88
10.	दि अंबिका अहमदनगर	86.12	112.87 (31.06)	126.05 (11.68)	126.77 (0.57)	112.82 (-11.00)	114.54 (1.52)	125.67 (9.72)	138.89 (10.52)	186.75 (34.96)	212.49 (13.78)	241.52 (13.66)	11.60 (188.70)	<u>45.89</u> 24.32
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	0.00	5.65 (0.00)	11.56 (104.60)	14.83 (28.29)	18.53 (24.95)	22.28 (20.24)	25.01 (12.25)	24.18 (-3.32)	23.76 (-1.74)	20.59 (72.32)	<u>8.42</u> 11.64
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	850.91	1045.48 (22.87)	1110.63 (6.23)	1207.05 (8.68)	983.68 (-18.51)	674.42 (-31.44)	640.01 (-5.10)	663.31 (3.64)	737.96 (11.25)	778.08 (5.44)	1166.83 (49.96)	5.30 (871.35)	<u>203.58</u> 23.36
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	456.76	509.42 (11.53)	657.76 (29.16)	709.22 (7.79)	562.79 (-20.65)	424.61 (-24.55)	446.15 (5.07)	391.17 (-12.32)	401.04 (2.52)	433.06 (7.98)	488.14 (12.72)	1.93 (509.16)	<u>99.71</u> 19.58

14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	52.57	69.77 (32.72)	85.65 (22.76)	95.09 (11.02)	86.58 (-8.95)	92.85 (7.24)	103.19 (11.14)	115.78 (12.20)	146.06 (26.15)	165.00 (12.97)	181.56 (10.04)	13.73 (156.26)	<u>38.23</u> 24.47
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	142.39	139.05 (-2.35)	155.25 (11.65)	151.58 (-2.36)	148.98 (-1.72)	124.23 (-16.61)	106.19 (-14.21)	122.12 (15.00)	127.89 (4.72)	136.06 (6.39)	152.76 (12.27)	1.28 (176.49)	<u>14.74</u> 8.35
16.	जिजामाता बुलढाणा	174.16	182.10 (4.56)	184.72 (1.44)	175.38 (-5.06)	157.41 (-10.25)	128.40 (-18.43)	125.93 (-1.92)	141.73 (12.55)	159.79 (12.74)	196.39 (22.91)	210.67 (7.27)	2.58 (203.63)	<u>25.92</u> 12.73
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	960.73	1078.88 (12.30)	1137.74 (5.46)	1191.53 (4.73)	1080.81 (-9.29)	945.35 (-12.53)	1147.33 (21.37)	1080.63 (-5.81)	1210.29 (12.00)	1430.26 (18.17)	1767.26 (23.56)	7.00 (1149.77)	<u>222.44</u> 19.35
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	842.09	1159.98 (37.75)	1331.15 (14.76)	1448.96 (8.85)	1447.97 (-0.07)	1313.70 (-9.27)	1179.55 (-10.21)	1315.60 (11.53)	1606.82 (22.14)	1336.78 (-16.81)	1801.53 (34.75)	9.34 (1319.95)	<u>236.45</u> 17.91
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	52.59	71.01 (35.80)	98.52 (38.74)	116.20 (17.95)	101.53 (-12.62)	84.95 (-16.33)	92.06 (8.37)	89.85 (-2.40)	91.52 (1.86)	125.06 (36.65)	169.26 (35.34)	14.34 (147.03)	<u>28.98</u> 19.71
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	179.92	217.81 (21.06)	236.91 (8.77)	208.76 (-11.88)	209.50 (0.35)	175.65 (-16.16)	166.42 (-5.25)	147.61 (-11.30)	140.15 (-5.05)	151.08 (7.80)	153.87 (1.85)	0.98 (216.83)	<u>31.22</u> 14.40
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	25.20	27.30 (8.33)	28.40 (4.03)	29.60 (4.23)	30.44 (2.84)	32.20 (5.78)	31.94 (-0.81)	30.90 (-3.26)	36.21 (17.18)	44.48 (22.84)	60.02 (34.94)	9.61 (84.44)	<u>9.51</u> 11.26
22.	आदर्श औरंगाबाद	120.33	168.72 (40.33)	270.26 (60.18)	468.21 (73.24)	670.93 (43.30)	774.47 (15.43)	741.76 (-4.22)	720.04 (-2.93)	697.11 (-3.18)	772.11 (10.76)	850.72 (10.18)	24.31 (610.16)	<u>252.84</u> 41.44
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	28.41	20.67 (-27.24)	25.64 (24.04)	29.47 (14.94)	30.87 (4.75)	31.80 (3.01)	20.80 (-34.59)	29.13 (40.05)	33.97 (16.62)	30.77 (-9.42)	35.08 (14.01)	4.62 (78.69)	<u>4.51</u> 5.74
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	94.55	135.08 (42.87)	198.18 (46.71)	301.16 (51.96)	355.47 (18.03)	382.91 (7.72)	374.89 (-2.09)	300.77 (-19.77)	328.60 (9.25)	368.26 (12.07)	430.35 (16.83)	18.36 (341.19)	<u>103.45</u> 30.32
25.	शिवपार्वती परभणी	62.70	49.04 (-21.78)	43.97 (-10.34)	51.05 (16.10)	52.19 (2.23)	52.19 (0.00)	33.84 (-35.16)	13.52 (-60.07)	22.79 (64.90)	26.83 (17.73)	30.35 (13.12)	-13.27 (86.65)	<u>14.57</u> 16.81
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	2.03	6.68 (229.06)	7.98 (19.46)	17.20 (115.54)	30.18 (75.47)	50.22 (66.40)	90.19 (79.59)	113.79 (26.17)	76.46 (99.52)	<u>39.15</u> 39.34
27.	प्रियदर्शनी बीड	292.56	351.68 (20.21)	387.66 (10.23)	414.53 (6.93)	486.34 (17.32)	533.44 (9.68)	404.24 (-24.22)	309.50 (-23.44)	330.14 (6.67)	320.09 (-3.04)	393.48 (22.93)	4.33 (409.86)	<u>71.47</u> 17.44

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

आलेख 6.7: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांना मिळालेल्या व्याज रकमेतील सरासरी वाढ व घट (टक्केवारी)
(2000-01 ते 2010-11)

तक्ता व आलेख 6.7 वरून असे दिसून येते की, अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी फक्त 3 महिला बँका अशा आहेत की, 2001-2011 या कालावधीत प्रत्येक वर्षी मिळणाऱ्या व्याज रकमेत वाढ झालेली आहे. यामध्ये शताब्दी महिला सहकारी बँक असून या बँकेचा अभ्यासासाठीचा कालावधी फक्त आठ वर्षांचा असून या आठ वर्षातील सरासरी वाढ 76.46 टक्के असून जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा 26.57 टक्के असून त्या नंतर माणदेशी म्हसवड महिला सहकारी बँक सातारा 21.64 टक्के इतकी झालेली दिसून येते. शताब्दी ठाणे, जिजामाता सातारा व माणदेशी म्हसवड सातारा या बँकांमध्ये दरवर्षी सातत्याने वाढ होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

1. कर्ज वसुली नियमित जमा होते त्यामुळे वाढीव मर्यादेने कर्जपूरवठा केला जातो.
2. थकबाकीचे प्रमाण अल्प असते.
3. नफ्याचे प्रमाण समाधानकारक असते.
4. नफ्यामुळे राखीव निधीचे प्रमाण वाढून या राखीव निधीची योग्य बँकांमध्ये गुंतवणूक करणे.

अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी फक्त 3 महिला बँका अशा आहेत की, जमा होणाऱ्या व्याज रकमेत सरासरी शेकडा प्रमाण वजा आलेले आहे. शिवपार्वती परभणी 13.27 टक्के असून श्री लक्ष्मी सांगली 2.35 टक्के असून त्यानंतर दि महिला अर्बन गोंदिया 0.19 टक्के इतके दिसून येते. या बँकांची आर्थिक स्थिती फारच असमाधानकारक व बिकट असून अशी परिस्थिती उद्भवण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. बँकांचे कर्ज वसुलीचे प्रमाण अल्प व अनियमित असणे.
2. थकबाकीचे प्रमाण वाढत जाणे.
3. कर्ज व थकबाकी वसुली न करता नवीन कर्जपूरवठा करणे.
4. व्यवस्थापन मंडळाचे बँकेच्या आर्थिक व्यवहारावर दुर्लक्ष होणे.
5. व्यवस्थापन मंडळ, त्यांचे नातेवाईकांना जास्त कर्जपूरवठा करणे परंतु त्याची वसूली न करणे.

वरील विविध कारणास्तव वरील महिला बँकांना उत्पन्नाचे मुख्य मार्ग असलेले कर्जावरील व्याज कमी प्रमाणात मिळाल्याने संबंधित बँकांना तोटा होतो व या चिंताजनक गोष्टींना तोंड द्यावे

लागते. व्यवस्थापन मंडळाने आर्थिक व्यवहारामध्ये हस्तक्षेप करून कर्ज वसुलीसाठी, नवीन कर्जपूरवठा वाढीव मर्यादेने व वाजवी प्रमाणात खर्च आटोक्यात आणण्यासाठी प्रयत्नशील असणे महत्वाचे आहे. महिला बँकांना कर्जावरील मिळणाऱ्या व्याज रकमेत 2001-2011 या कालावधीत चढ उतार झाल्याचे दिसून येते. मात्र त्याची सरासरी शेकडा वाढ समाधानकारक असल्याचे दिसून येते त्यात आदर्श औरंगाबाद 24.31 टक्के असून मातोश्री पारनेर, अहमदनगर 18.36 टक्के त्यानंतर वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड 18.36 टक्के असून सन्मित्र चंद्रपूर 14.34 टक्के असून जिजामाता बँक, पुणे 13.93 टक्के असून इंदिरा बँक मालेगाव नासिक 13.73 टक्के असून दि अंबिका बँक अहमदनगर 11.60 टक्के असून वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँकेची सरासरी वाढ 9.34 टक्के तर दि यवतमाळ बँक, यवतमाळ 9.34 टक्के असून अजिंक्यतारा सातारा बँक 8.13 टक्के असून दि भाग्यलक्ष्मी बँक नांदेड 7.00 टक्के असून कोल्हापूर बँक कोल्हापूर 5.36 टक्के असून त्यानंतर नासिक जिल्हा विकास, नासिक 5.30 टक्के इतकी दिसून येते. सर्व महिला बँकांच्या जमा होणाऱ्या व्याज रकमेत दरवर्षी सातत्याने जरी वाढ नसली तरी सरासरी शेकडा वाढ समाधानकारक म्हणजेच 5 टक्क्यांपेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. मात्र आठ महिला बँका अशा आहेत की जमा होणाऱ्या व्याज रकमेतील चढ उतार मोठ्या प्रमाणावर असून सरासरी वाढीचे शेकडा प्रमाण म्हणजेच 5 टक्क्यांपेक्षाही कमी असल्याचे दिसून येते. सर्व संचालक मंडळ सदस्य, पदाधिकारी, सेवक वर्ग व बँकेचे सभासद या सर्वांनीच सामूहिकपणे जबाबदारीने बँकांचे कामकाज करणे महत्वाचे असून बँकांचे उत्पन्न सातत्याने वाढेल या दृष्टीने प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

6.9 ठेवीवरील व्याज

महिला नागरी सहकारी बँकांच्या जमा-नावे पत्रकातील खर्चाचा मुख्य मार्ग म्हणजे महिला बँकांकडे असणाऱ्या विविध ठेव रकमेवर द्यावे लागणारे व्याज होय. प्रत्येक महिला बँकेचे एकूण खर्चाचे प्रमाण पाहिल्यास असे दिसून येते की एकूण खर्च रकमेपैकी जवळजवळ 50 टक्के खर्च हा ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेचा आहे. प्रत्येक बँकेने प्रत्येक वर्षी ठेवीवरील दिलेले व्याज तक्ता 6.8 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 6.8 : महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांनी दिलेल्या व्याज रकमेचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

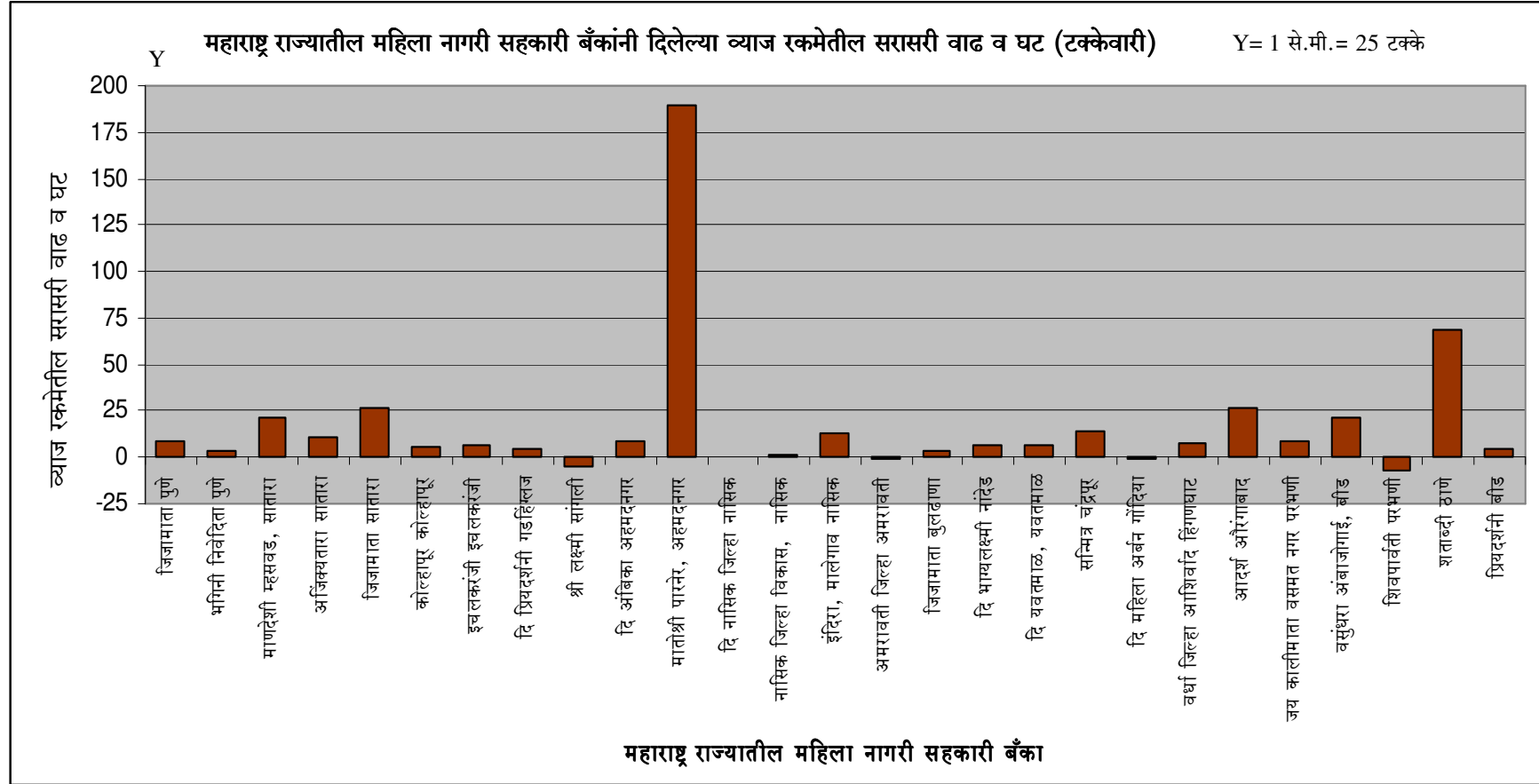
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	577.38	720.76 (28.64)	695.58 (-6.35)	762.28 (9.59)	699.61 (-8.22)	755.30 (7.96)	759.03 (0.49)	1108.47 (46.04)	1434.16 (29.38)	1583.00 (10.38)	1525.44 (-36.36)	8.16 (986.20)	<u>370</u> 37.53
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	2219.19	2486.14 (12.03)	2716.00 (9.25)	2211.72 (-18.57)	1705.49 (-22.89)	1529.17 (-10.34)	1591.93 (4.10)	2007.16 (26.08)	2324.14 (15.19)	2568.57 (10.52)	2268.00 (-11.70)	3.43 (1998.70)	<u>378.54</u> 18.94
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	21.64	30.30 (40.02)	44.23 (45.97)	56.82 (28.46)	59.19 (4.17)	66.30 (12.01)	89.35 (34.77)	100.23 (12.18)	110.10 (9.85)	121.52 (10.37)	141.92 (16.79)	21.46 (127.03)	<u>37.10</u> 29.21
4.	अजिंक्यतारा सातारा	261.30	277.23 (6.10)	326.48 (17.77)	345.88 (5.94)	314.17 (-9.17)	263.92 (-15.99)	285.92 (8.34)	300.42 (5.07)	504.72 (68.00)	589.07 (16.17)	613.86 (4.21)	10.70 (399.91)	<u>126.05</u> 31.52
5.	जिजामाता सातारा	76.77	89.33 (16.36)	96.17 (7.66)	75.72 (-21.26)	138.19 (82.50)	148.99 (7.82)	178.91 (20.08)	210.50 (17.66)	216.78 (2.98)	305.89 (41.11)	582.72 (90.50)	26.54 (238.23)	<u>140.78</u> 59.10
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	182.79	203.36 (11.25)	237.35 (16.71)	232.79 (-1.92)	220.70 (-5.19)	176.80 (-19.89)	167.87 (5.05)	152.67 (-9.05)	170.56 (11.72)	209.80 (22.71)	256.18 (22.11)	5.38 (236.86)	<u>31.80</u> 13.43
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	169.55	191.64 (13.03)	200.88 (4.82)	245.54 (22.33)	282.66 (15.12)	282.00 (-0.23)	291.56 (3.39)	269.94 (-7.42)	291.21 (7.88)	293.02 (0.62)	296.43 (1.16)	6.06 ()	<u>44.57</u> 15.22
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	18.67	19.00 (1.77)	19.62 (3.26)	20.76 (5.81)	21.27 (2.46)	20.09 (-5.55)	19.73 (-1.79)	20.90 (5.93)	23.94 (14.55)	25.82 (7.85)	27.47 (6.39)	4.07 (72.36)	<u>2.76</u> 3.82
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	150.82	134.16 (-11.05)	138.66 (3.35)	143.53 (3.51)	150.00 (4.51)	114.37 (-23.75)	98.01 (-14.30)	79.58 (-18.80)	72.89 (-8.41)	77.38 (6.16)	85.42 (10.39)	-4.84 (151.94)	<u>29.88</u> 19.66
10.	दि अंबिका अहमदनगर	66.12	79.10 (19.63)	94.27 (19.18)	91.72 (-2.70)	74.41 (-18.87)	66.38 (-10.79)	72.49 (9.20)	82.88 (147.33)	105.93 (27.81)	131.39 (24.03)	144.27 (9.80)	9.16 (138.20)	<u>24.77</u> 17.92
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर		-	0.23 (0.00)	3.51 (1460.09)	9.15 (160.68)	12.43 (35.85)	14.28 (14.88)	118.22 (27.59)	19.74 (8.34)	17.69 (-10.39)	18.72 (5.82)	189.21 (79.14)	<u>33.99</u> 42.95
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	601.31	722.75 (20.20)	825.80 (14.26)	889.51 (7.71)	819.33 (-7.89)	462.41 (-43.56)	436.37 (-5.63)	433.76 (-0.60)	455.68 (5.05)	513.02 (12.58)	518.82 (1.13)	0.33 (604.98)	<u>166.72</u> 27.56
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	322.55	421.98 (30.83)	522.63 (23.85)	577.55 (10.51)	369.07 (-36.10)	400.90 (8.62)	340.33 (-15.11)	308.55 (-9.34)	322.21 (4.43)	372.16 (15.50)	316.03 (-15.08)	1.81 (411.71)	<u>84.40</u> 20.50

14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	31.85	34.64 (8.76)	59.68 (72.29)	50.50 (-15.38)	42.11 (-16.61)	43.22 (2.64)	56.25 (30.15)	52.80 (-6.13)	58.31 (10.44)	61.02 (4.65)	86.82 (42.28)	13.31 (102.07)	<u>14.44</u> 14.15
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	81.12	73.36 (-9.57)	81.78 (11.48)	77.85 (-4.81)	68.59 (-11.89)	63.96 (-6.75)	64.70 (1.16)	71.08 (9.86)	67.75 (-4.68)	66.83 (-1.36)	70.34 (5.25)	-1.13 (116.69)	<u>5.96</u> 5.11
16.	जिजामाता बुलढाणा	124.27	132.30 (6.46)	144.34 (9.10)	136.25 (-5.60)	128.52 (-5.67)	103.52 (-19.45)	104.90 (1.33)	95.33 (-9.12)	126.19 (32.37)	158.12 (25.30)	163.88 (3.64)	3.84 (170.07)	<u>20.80</u> 12.23
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	560.13	666.55 (19.00)	742.04 (11.33)	610.43 (-17.14)	645.93 (5.82)	633.43 (-1.94)	575.96 (-9.07)	681.08 (18.25)	768.76 (12.87)	850.79 (10.67)	944.53 (11.02)	6.02 (699.74)	<u>113.13</u> 16.17
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	645.67	897.15 (38.95)	1631.88 (15.02)	1075.91 (4.27)	1185.86 (10.22)	1051.03 (-11.37)	999.48 (-4.90)	1037.75 (3.83)	1223.33 (17.88)	957.56 (-21.73)	1129.99 (18.01)	7.02 (1069.74)	<u>230.57</u> 21.55
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	40.23	60.97 (51.55)	68.31 (12.04)	79.38 (16.21)	69.38 (-12.60)	60.21 (-13.22)	75.23 (24.95)	70.93 (-5.72)	66.06 (-6.87)	80.01 (21.12)	120.62 (50.76)	13.82 (120.77)	<u>18.63</u> 15.43
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	121.98	144.39 (18.37)	163.27 (13.08)	153.97 (-5.70)	146.24 (5.02)	137.52 (-5.96)	122.32 (-11.05)	103.12 (-15.70)	100.87 (-2.18)	113.57 (12.59)	105.82 (-6.82)	-0.84 (169.86)	<u>20.74</u> 12.21
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	17.60	18.05 (2.56)	19.10 (5.82)	18.30 (-4.19)	19.57 (6.94)	20.60 (5.26)	19.31 (-6.26)	17.34 (-10.20)	20.83 (20.13)	23.50 (12.80)	33.70 (43.40)	7.63 (71.61)	<u>4.43</u> 6.19
22.	आदर्श औरंगाबाद	83.80	114.40 (36.52)	198.86 (73.83)	354.93 (78.48)	354.15 (50.49)	589.44 (10.35)	534.85 (-9.26)	525.36 (-1.77)	520.84 (-0.86)	609.00 (16.93)	668.96 (9.85)	26.46 (458.92)	<u>196.42</u> 42.80
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	10.08	16.46 (63.29)	16.74 (1.70)	18.93 (13.08)	20.82 (9.98)	18.50 (-11.14)	18.01 (-2.65)	17.72 (-1.62)	22.16 (25.06)	15.84 (-28.52)	19.08 (20.45)	8.96 (69.24)	<u>2.98</u> 4.31
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	63.75	103.63 (62.55)	153.98 (48.59)	267.52 (73.74)	344.19 (28.66)	330.12 (-4.09)	347.40 (5.23)	250.76 (-27.82)	273.42 (9.04)	281.91 (3.11)	321.19 (13.93)	21.29 (295.59)	<u>93.92</u> 31.78
25.	शिवपार्वती परभणी	37.59	30.76 (-18.17)	29.01 (-5.69)	35.22 (21.41)	34.77 (-1.28)	34.77 (0.00)	30.14 (-13.32)	18.36 (-39.08)	18.98 (3.38)	11.29 (-40.52)	14.30 (26.66)	-6.66 (75.91)	<u>8.92</u> 11.75
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	2.14 (0.00)	7.61 (255.61)	9.28 (21.94)	6.90 (-25.65)	14.90 (115.94)	28.03 (88.12)	45.24 (61.40)	58.56 (29.44)	68.35 (83.34)	<u>19.21</u> 23.06
27.	प्रियदर्शनी बीड	209.02	222.60 (6.50)	336.75 (51.28)	341.37 (1.37)	428.88 (25.63)	441.12 (2.85)	383.93 (-12.96)	500.11 (30.26)	264.57 (-47.10)	235.86 (-10.85)	235.72 (-0.06)	4.69 (360.75)	<u>96.42</u> 26.73

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

आलेख 6.8: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांनी दिलेल्या व्याज रकमेतील सरासरी वाढ व घट (टक्केवारी)
(2000-01 ते 2010 11)

तक्ता 6.8 व आलेख 6.8 वरून असे स्पष्ट होते की अभ्यास कालावधीमध्ये अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी फक्त एकमेव माणदेशी महिला सहकारी बँक म्हसवड सातारा ही अशी बँक आहे की या बँकेने ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेत 2001-2011 या कालावधीत प्रत्येक वर्षी सातत्याने वाढ झालेली असून या वाढीचे सरासरी प्रमाण 21.64 टक्के आहे.

6.9.1 माणदेशी महिला बँकेने ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेत दरवर्षी सातत्याने वाढ होण्याची कारणे

1. ठेवी वाढीसाठी व्यवस्थापन मंडळ सदस्य, पदाधिकारी, सेवक वर्गांनी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.
2. सभासदांचा बँकेवर असणारा विश्वास दिसून येतो.
3. ठेवीवर वाजवी दराने व नियमित व्याज दिले जाते.
4. एकूण ठेवीची रक्कम दरवर्षी सातत्याने वाढत आहे.

अभ्यास कालावधीमध्ये अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी 4 महिला बँका अशा आहेत की, त्यांच्या ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेत 2001-2011 या कालावधीत मोठ्या प्रमाणावर चढ उतार झाल्याने 2011 अखेर ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेत सरासरी शेकडा प्रमाण वजा आलेले आहे. यात शिवपार्वती परभणी 6.66 टक्के असून त्या नंतर श्री लक्ष्मी सांगली 4.84 टक्के असून त्या खालोखाल अमरावती जिल्हा अमरावती 1.13 टक्के असून त्या नंतर दि महिला अर्बन गोंदिया 0.84 टक्के इतके दिसून येते. या महिला बँकांची एकूण आर्थिक स्थिती असमाधानकारक व चिंताजनक आहे. अशी परिस्थिती उद्भवण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

6.9.2 मोठ्या प्रमाणावर ठेवीवर व्याज रकमेत चढ-उतार होण्याची कारणे

1. बँकांचे नफ्याचे प्रमाण कमी असणे किंवा सदरहू बँका तोट्यात असल्याचे दिसून येते.
2. सभासदांचा बँकेवरील विश्वास कमी होणे.
3. ठेवीवर व्याज तुलनेने कमी व अनियमित देणे
4. ठेव रक्कम वर्षानुवर्षे कमी कमी होणे.

5. बँकांचे थकबाकीचे प्रमाण जास्त असणे.
6. बँकांना लेखापरिक्षण वर्ग क किंवा ड मिळणे.

वरील विविध कारणास्तव या महिला बँकांनी दिलेल्या ठेवीवरील व्याज रकमेत 2001-2011 या कालावधीत मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार झालेले दिसून येतात.

परंतू काही बँकांची सरासरी शेकडा वाढ समाधानकारक असल्याचे दिसून येते त्यात मातोश्री महिला सहकारी बँक पारनेर, अहमदनगर 189.21 टक्के असून त्या खालोखाल शताब्दी महिला सहकारी बँक ठाणे 68.35 टक्के असून त्या खालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा 26.54 टक्के असून त्या नंतर आदर्श महिला सहकारी बँक औरंगाबाद 26.46 टक्के असून त्या खालोखाल वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड 21.29 टक्के असून सन्मित्र चंद्रपूर 13.82 टक्के असून त्या खालोखाल इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नासिक 13.31 टक्के असून त्या खालोखाल अजिंक्यतारा सातारा बँक 10.70 टक्के इतकी दिसून येते. या सर्व बँकांची 2001-2011 या कालावधीत ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेत जरी चढ-उतार झालेले असले तरी सरासरी शेकडा वाढीचे प्रमाण 10.00 टक्क्यांपेक्षा जास्त असल्याने ते समाधानकारक असल्याचे दिसून येते.

अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 बँकांपैकी 12 महिला बँका अशा आहेत की, त्यांनी ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेतील सरासरी शेकडा प्रमाण 0.33 टक्के ते 9.16 टक्के या दरम्यान असून हे प्रमाण निश्चितच असमाधानकारक आहे. सर्व बँकांची आर्थिक स्थिती भक्कम करायची असेल तर त्यासाठी प्रत्येक बँकेने आपल्या ठेवी वाढविणे व त्यासाठी प्रयत्न करणे महत्वाचे आहे. कारण बँकांच्या ठेवी वाढल्यास बँकेचा कर्जपूरवठा, गुंतवणूक, मिळणारे व्याज व नफा या बाबतीत निश्चितपणे वाढ होउन, बँकेची एकूण आर्थिक स्थिती सुधारते व समाजामध्ये संबंधित बँकेची पत वाढवून बँकेवर विश्वास निर्माण होउ शकतो. ज्या बँकांची सरासरी शेकडा वाढ कमी प्रमाणात आहे अशा सर्व बँकांनी या दृष्टीने प्रयत्नशिल राहणे महत्वाचे आहे.

6.10 नफा - तोटा

बँकांचे भवितव्य त्यांना होणाऱ्या नफ्यावर अवलंबून असते असे म्हटले जाते. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. सभासदांना लाभांश देणे शक्य होते.
2. बँकेचा राखीव निधी वाढतो.
3. बँकेची सभासद संख्या वाढते.
4. बँकेचे भाग भांडवल वाढते.
5. सभासदांचा बँकेवर विश्वास वाढत जातो.
6. समाजात बँकेचे नावलौकीक व पत वाढते.

वरील विविध कारणांचा विचार केल्यास बँकेला होणाऱ्या नफ्याचे महत्व निश्चितच अधिक आहे असे म्हणता येईल.

दिनांक 31/3/2011 अखेर महाराष्ट्र राज्यामध्ये एकूण 42 महिला नागरी बँकांची नोंदणी झालेली होती. परंतु 2011 अखेर कार्यान्वित असलेल्या महिला बँकांची संख्या 27 राहिलेली आहे. म्हणजेच 15 महिला नागरी बँकांची संख्या कमी झालेली आहे. महिला नागरी बँकांची संख्या कमी होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. सातत्याने दरवर्षी तोटा वाढत गेल्याने बँक बंद पडणे.
2. रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांचे उल्लंघन केल्याने बँक दिवाळखोरीत जाणे.
3. गैरव्यवहाराची प्रकरणे उघडकीस आल्याने बँकेवर प्रशासकाची नेमणूक होणे.
4. बँकांची आर्थिक स्थिती ढासाळल्याने सदरहू बँक इतर नागरी सहकारी बँकांमध्ये विलीन करणे.
5. बँकांचे व्यवस्थापन मंडळ बँक चालविण्यास असमर्थ ठरणे.

वरील विविध कारणास्तव दिनांक 31/3/2011 अखेर महाराष्ट्र राज्यात महिला नागरी सहकारी बँकेच्या नोंदणी झालेल्या एकूण बँकांपैकी 15 बँकांची नोंदणी रिझर्व्ह बँकेने रद्द केलेली दिसून येते. तक्ता 6.9 मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या नफा-तोटा रकमेचे वर्गीकरण दिलेले आहे.

तक्ता 6.9 : महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या नफा- तोटा रकमेचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

(रुपये लाखात)

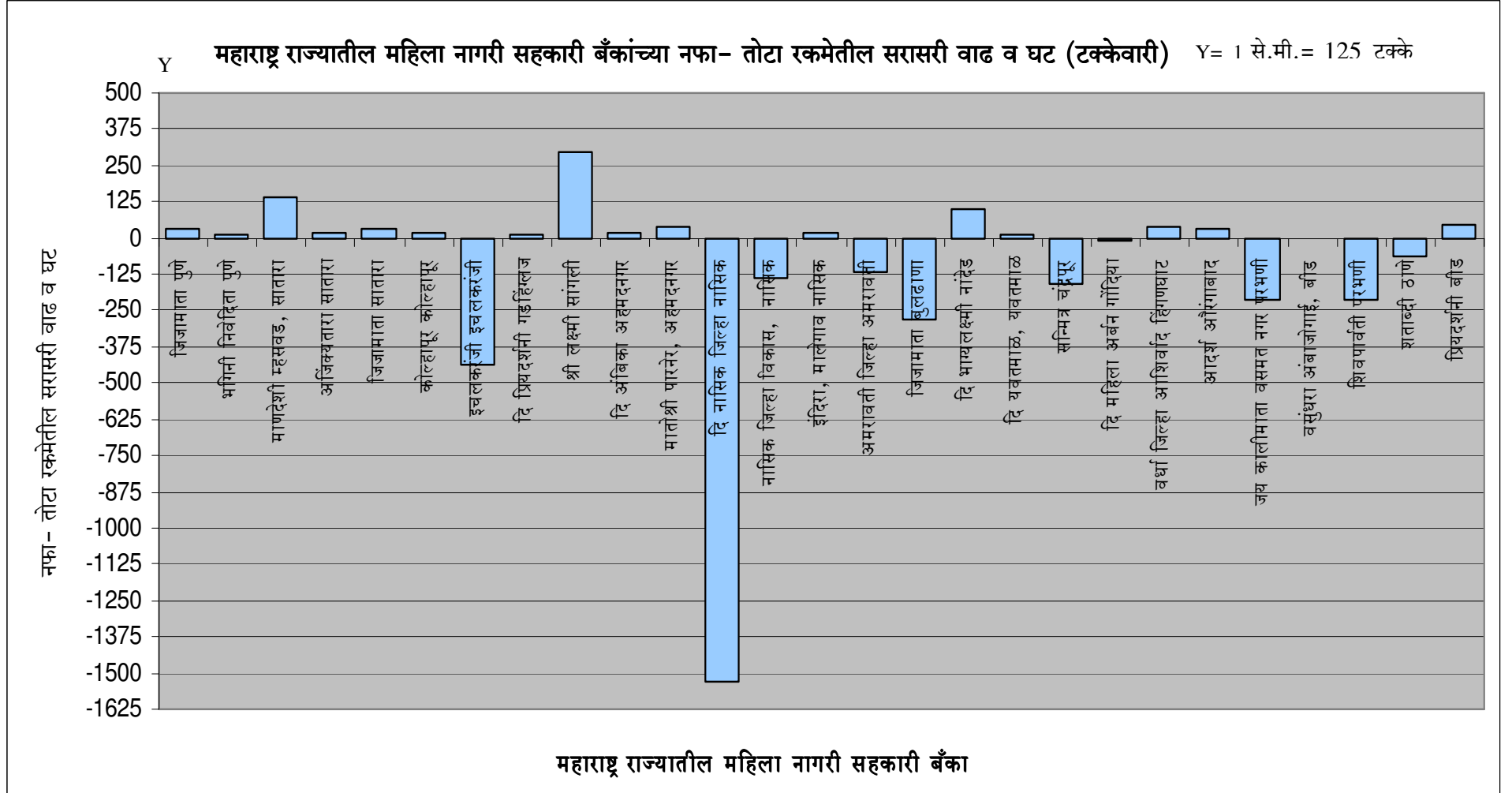
अ. क्र.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%	S.D. C.V.
1.	जिजामाता पुणे	69.41	93.51 (34.72)	47.69 (-49.00)	154.88 (224.76)	199.87 (29.05)	152.52 (-23.69)	129.17 (-15.31)	170.39 (31.91)	216.15 (26.86)	219.79 (1.68)	278.02 (26.49)	28.75 (203.58)	<u>66.44</u> 32.63
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	381.94	460.33 (20.52)	513.61 (11.57)	519.21 (10.19)	629.40 (21.22)	627.01 (-0.38)	358.95 (-42.75)	384.80 (7.20)	602.73 (56.63)	631.70 (4.81)	852.6 (34.99)	12.47 (559.79)	<u>139.77</u> 24.97
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	0.07	0.73 (942.86)	0.89 (21.92)	1.34 (50.56)	1.48 (10.45)	2.31 (56.08)	2.38 (3.03)	3.06 (28.57)	4.61 (50.65)	15.74 (241.43)	18.97 (20.52)	142.61 (57.17)	<u>6.13</u> 10.71
4.	अजिंक्यतारा सातारा	82.64	60.21 (-27.14)	47.36 (-21.34)	68.44 (44.51)	23.90 (-134.92)	64.64 (370.46)	21.06 (-67.42)	22.08 (4.84)	22.23 (0.68)	17.35 (-21.95)	18.47 (6.46)	15.42 (85.74)	<u>23.26</u> 27.06
5.	जिजामाता सातारा	6.06	8.54 (40.92)	11.38 (33.26)	14.12 (24.08)	12.83 (-9.14)	9.92 (-22.68)	7.04 (-29.03)	10.25 (45.60)	3.16 (-69.17)	7.50 (137.34)	21.74 (189.87)	34.11 (62.17)	<u>4.71</u> 7.57
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	5.24	9.98 (90.46)	14.03 (40.58)	15.12 (7.77)	14.23 (-5.89)	14.93 (4.92)	9.62 (-35.57)	13.31 (38.36)	16.29 (22.39)	17.30 (6.20)	20.92 (20.92)	19.01 (65.74)	<u>4.02</u> 6.12
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	0.36	0.45 (25.00)	11.64 (2486.67)	7.90 (-32.13)	12.23 (54.81)	14.93 (22.08)	(-33.12) (-321.84)	2.04 (106.16)	(-127.99) (-374.02)	3.06 (-102.39)	2.09 (-31.70)	(-437.97) (70.19)	<u>5.33</u> 7.60
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	1.09	1.29 (18.35)	1.84 (42.64)	2.03 (10.33)	1.72 (-15.27)	2.24 (30.23)	1.38 (-37.95)	2.04 (47.83)	2.83 (38.73)	1.78 (-37.10)	1.99 (11.80)	10.96 (54.23)	<u>0.46</u> 0.85
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	12.85	12.53 (-2.49)	12.47 (-0.48)	11.05 (-11.39)	5.73 (-48.14)	0.62 (-89.18)	20.01 (3127.42)	19.57 (-2.20)	18.45 (-5.72)	2.81 (-84.77)	4.39 (56.23)	293.93 (62.27)	<u>6.50</u> 10.43
10.	दि अंबिका अहमदनगर	10.98	4.63 (-57.83)	9.09 (96.33)	10.79 (18.70)	7.08 (-34.38)	14.25 (101.27)	10.83 (-24.00)	13.09 (20.87)	17.95 (37.13)	18.73 (4.35)	27.83 (48.59)	21.10 (64.70)	<u>6.12</u> 9.46
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	-2.96 (0.00)	-2.17 (-26.69)	-4.04 (86.16)	-3.72 (-7.92)	-3.48 (-6.45)	-2.93 (15.80)	0.13 (-104.44)	0.34 (161.54)	1.27 (273.53)	39.99 (55.98)	<u>1.88</u> 3.35
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	26.72	71.37 (167.10)	32.92 (-53.87)	4.49 (-86.36)	-332.02 (-7494.65)	-42.76 (-87.13)	3.01 (-107.04)	-34.61 (-1249.83)	8.24 (-123.80)	-507.39 (-6257.65)	-532.72 (4.99)	(-1528.82) (-68.37)	<u>214.73</u> 314.06
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	57.16	20.73 (-63.73)	26.02 (25.52)	7.74 (-70.25)	12.54 (62.02)	157.78 (-1358.21)	139.47 (-0.12)	96.68 (-0.31)	81.83 (-15.36)	176.60 (115.81)	8.55 (-95.16)	(-139.98) (118.67)	<u>60.45</u> 50.95

14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	5.25	8.73 (66.29)	10.09 (15.58)	15.98 (58.37)	16.10 (0.75)	12.38 (-23.11)	6.10 (-50.73)	6.47 (6.07)	7.62 (17.77)	14.00 (83.73)	15.27 (-0.09)	18.38 (62.74)	<u>3.98</u> 6.34
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	(-42.21)	10.76 (-125.49)	21.19 (96.93)	9.14 (-56.87)	14.13 (54.60)	2.90 (-79.48)	-22.20 (-865.51)	-13.66 (-38.47)	-10.58 (-22.55)	-5.95 (-43.76)	1.00 (-116.81)	(-119.74) (53.10)	<u>12.96</u> 24.41
16.	जिजामाता बुलढाणा	22.83	8.66 (-62.07)	1.38 (-84.06)	0.74 (-46.38)	-18.89 (-2652.70)	-6.74 (-64.32)	-23.96 (255.49)	12.47 (-152.05)	8.13 (-34.80)	11.32 (39.24)	10.75 (-5.04)	(-280.67) (52.84)	<u>13.40</u> 25.36
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	29.80	99.44 (233.69)	90.42 (-9.07)	112.20 (24.09)	116.40 (3.74)	50.99 (-56.19)	110.11 (115.94)	10.00 (-90.92)	84.18 (741.80)	133.77 (58.91)	139.34 (4.16)	102.62 (138.57)	<u>40.00</u> 28.86
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	50.93	61.62 (20.99)	62.57 (1.54)	63.42 (1.36)	22.43 (-64.63)	40.83 (82.03)	41.34 (1.25)	42.21 (2.10)	48.70 (15.38)	64.71 (32.87)	73.01 (12.83)	10.57 (99.84)	<u>14.00</u> 14.03
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	3.43	-5.93 (-272.89)	8.49 (-243.17)	6.25 (-26.38)	12.38 (98.08)	1.08 (-93.54)	-12.09 (-1219.44)	2.44 (-120.18)	10.35 (324.59)	7.12 (-31.27)	6.18 (-13.09)	-159.73 (55.79)	<u>6.86</u> (12.29)
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	30.24	31.29 (3.47)	27.60 (-11.79)	16.26 (-41.09)	17.58 (8.11)	11.69 (-33.50)	12.87 (10.09)	11.08 (-13.91)	5.16 (-53.43)	5.10 (-1.16)	8.15 (37.65)	-9.56 (65.83)	<u>9.17</u> 13.92
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	4.49	4.89 (8.91)	2.67 (-45.40)	0.98 (-63.30)	1.07 (9.18)	1.05 (-1.87)	0.99 (-5.71)	-3.89 (-492.93)	0.28 (-107.20)	2.40 (757.14)	9.91 (312.92)	37.17 (54.34)	<u>3.28</u> 6.04
22.	आदर्श औरंगाबाद	9.96	24.82 (149.20)	32.76 (31.99)	62.08 (89.50)	51.71 (-16.70)	55.40 (7.14)	7.90 (-85.74)	19.65 (148.73)	6.80 (-65.39)	9.25 (36.03)	10.98 (18.70)	31.35 (78.07)	<u>19.93</u> 25.34
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	4.36	3.93 (-9.86)	(-7.41) (-288.55)	-7.36 (0.67)	2.05 (-127.8)	1.29 (-37.07)	-8.96 (-794.57)	-0.66 (-92.63)	4.71 (-813.64)	1.91 (-59.45)	3.98 (108.38)	-211.59 (57.83)	<u>4.62</u> 8.00
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	25.43	22.27 (-12.43)	36.92 (65.78)	4.38 (-88.14)	7.68 (75.34)	5.58 (-27.34)	-12.99 (-332.80)	3.39 (-126.10)	16.57 (388.79)	4.84 (-70.79)	9.09 (87.81)	-3.99 (61.37)	<u>12.78</u> 20.83
25.	शिवपार्वती परभणी	1.87	2.15 (14.95)	0.35 (-83.72)	2.39 (582.86)	0.60 (-74.90)	0.39 (-35.00)	-9.31 (-2487.18)	-16.76 (80.02)	-7.74 (-53.82)	4.71 (-160.85)	8.88 (88.54)	-212.91 (51.19)	<u>6.93</u> 13.55
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	-11.14 (0.00)	-25.85 (132.05)	-18.34 (-29.05)	-2.37 (-87.08)	-1.31 (-44.73)	-1.81 (38.17)	7.62 (-520.99)	9.17 (20.34)	-61.41 (59.26)	<u>11.40</u> 19.23
27.	प्रियदर्शनी बीड	40.27	55.79 (38.54)	28.19 (-49.47)	37.47 (32.92)	9.78 (-73.90)	7.23 (-26.07)	-22.49 (-411.07)	-230.30 (924.01)	39.43 (-117.12)	52.55 (33.27)	116.42 (121.54)	47.27 (61.04)	<u>83.59</u> 136.94

स्त्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

टीप : कंसातील आकडे वार्षिक वाढ दर्शवितात.

आलेख 6.9: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या नफा- तोटा रकमेतील सरासरी वाढ व घट (टक्केवारी) (2000-01 ते 2010-11)

तक्ता 6.9 व आलेख 6.9 वरून असे स्पष्ट होते की, अभ्यासासाठी घेतलेल्या 27 महिला नागरी सहकारी बँकेच्या नफा-तोटा रकमेचे विश्लेषण 2001-2011 या कालावधीतील पुढीलप्रमाणे दिलेले आहे.

जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे

जिजामाता महिला सहकारी बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी नफा झालेला आहे. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही. तर मागील वर्षीच्या तुलनेने 2002-03 वर्षातील वाढ -49.00 टक्के , 2005-06 वर्षातील वाढ -23.69 टक्के , व 2006-07 वर्षातील वाढ -15.31 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र जिजामाता महिला बँकेची 2001-11 या कालावधीतील सरासरी वाढ 28.75 टक्के असल्याचे दिसून येते. व ही वाढ निश्चितच समाधानकारक आहे.

भगिनी निवेदिता सहकारी बँक, पुणे

भगिनी निवेदिता सहकारी बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही. तर मागील वर्षीच्या तुलनेने 2005-06 वर्षातील वाढ -0.38 टक्के , 2006-07 या वर्षातील वाढ -42.75 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र भगिनी निवेदिता महिला बँकेची 2001-11 या कालावधीतील सरासरी वाढ 12.47 टक्के असल्याचे दिसून येते. व ही वाढ निश्चितच समाधानकारक आहे.

माणदेशी महिला सहकारी बँक म्हसवड, सातारा

महाराष्ट्र राज्यातील कार्यान्वित असलेल्या महिला बँकांपैकी माणदेशी महिला सहकारी बँक ही एकमेव अशी बँक आहे की 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने बँकेच्या नफ्यात वाढ होत असलेली दिसून येते. या कालावधीतील नफ्याची सरासरी वाढ 142.61 टक्के असून ही वाढ निश्चितच कौतुकास्पद आहे.

अजिंक्यतारा महिला सहकारी बँक , सातारा

अजिंक्यतारा बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीतील 2004-2005 या वर्षी रू. 23.90 लाख इतका तोटा झालेला दिसून येतो. परंतू मागील वर्षीच्या तुलनेने 2001-02 या वर्षातील वाढ -

27.14 टक्के , 2000-03 वर्षातील वाढ -21.34 टक्के , व 2004-05 वर्षातील वाढ -134.92 टक्के 2006-07 वर्षातील वाढ -67.45 टक्के , व 2009-10 या वर्षातील वाढ -21.95 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र 2001 ते 2011 या कालावधीत अजिंक्यतारा बँकेने आपल्या नफ्यातील सरासरी वाढीचे प्रमाण 15.42 टक्के राखून ठेवलेले दिसून येते. व ही वाढ निश्चितच समाधानकारक आहे.

जिजामाता महिला सहकारी बँक, सातारा

जिजामाता बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी नफा झालेला दिसून येतो. परंतु नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही, तर मागील वर्षीच्या तुलनेने 2004-05 या वर्षातील वाढ -9.14 टक्के , 2005-06 या वर्षातील वाढ -22.68 टक्के , व 2006-07 वर्षातील वाढ -29.03 टक्के व 2008-09 या वर्षातील वाढ -69.17 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र जिजामाता महिला बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीतील नफ्याच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण 34.11 टक्के असल्याचे दिसून येते, व ही वाढ निश्चितपणे समाधानकारक आहे.

कोल्हापूर महिला सहकारी बँक, कोल्हापूर

कोल्हापूर बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी नफा झालेला दिसून येतो. परंतु नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही, तर मागील वर्षीच्या तुलनेने 2004-05 या वर्षातील वाढ -5.89 टक्के व 2006-07 या वर्षातील वाढ -35.57 टक्के , इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र कोल्हापूर महिला बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीतील नफ्याच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण 19.01 टक्के असल्याचे दिसून येते, व ही वाढ निश्चितपणे समाधानकारक आहे.

इचलकरंजी महिला सहकारी बँक, इचलकरंजी

इचलकरंजी बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत 2006-07 या वर्षी रू. 33.12 लाख व 2008-09 या वर्षी रू.127.99 लाख इतका तोटा झालेला दिसून येतो. मात्र इतर वर्षांमध्ये सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतु मागील वर्षीच्या तुलनेत 2003-04 या वर्षातील वाढ -32.1 टक्के , 2006-07 या वर्षातील वाढ -321.84 टक्के व 2007-08 या वर्षातील वाढ -106.16 टक्के 2008-09 या वर्षातील वाढ -6374.02 टक्के व 2009-10 या वर्षातील वाढ -102.39 टक्के

व 2010-11 या वर्षातील वाढ -31.70 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. तसेच इचलकरंजी बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीत नफ्याच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण -437.97 टक्के इतके असून हे प्रमाण बँकेच्या दृष्टीने फारच हानीकारक व असमाधानकारक आहे.

दि प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक, गडहिंग्लज, कोल्हापूर

प्रियदर्शनी बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही, तर मागील वर्षीच्या तुलनेने 2004-05 या वर्षातील वाढ -15.27 टक्के व 2006-07 या वर्षातील वाढ -37.95 टक्के व 2009-10 या वर्षातील वाढ -37.10 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र प्रियदर्शनी महिला बँकेची 2001-11 या कालावधीतील नफ्याच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण 10.96 टक्के असल्याचे दिसून येते, व ही वाढ निश्चितपणे समाधानकारक आहे.

श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक, सांगली

श्री लक्ष्मी बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही. 2001-11 या दहा वर्षांच्या कालावधीपैकी आठ वर्षात मागील वर्षीच्या तुलनेने नफ्यात घट झालेली असून 2006-07 या वर्षात मागील वर्षीच्या तुलनेने 3127.42 टक्के नफा वाढ तर 2010-11 या वर्षामध्ये 56.23 टक्के नफा वाढ झालेली दिसून येते. त्यामुळे श्री लक्ष्मी बँकेची 2001-11 या कालावधीतील नफ्यातील सरासरी वाढ 293.93 टक्के इतकी आहे. असल्याचे दिसून येते, व ही वाढ निश्चितपणे समाधानकारक आहे. परंतू हे वाढीचे प्रमाण जरी जास्त दिसत असले तरी आठ वर्षासाठी नफा वाढीचे प्रमाण कमी झालेले आहे. ही बाब असमाधानकारक आहे.

दि अंबिका महिला सहकारी बँक, अहमदनगर

अंबिका बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही, तर मागील वर्षीच्या तुलनेने 2001-02 या वर्षातील वाढ -57.83 टक्के व 2004-05 या वर्षातील वाढ -34.38 टक्के तर 2006-07 या वर्षातील वाढ -24.00 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र अंबिका बँकेची 2001

ते 2011 या कालावधीतील नफ्याच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण 21.10 टक्के असल्याचे दिसून येते ही बाब निश्चितच उल्लेखनीय आहे.

मातोश्री महिला सहकारी बँक, पारनेर, अहमदनगर

मातोश्री बँकेची व आर्थिक व्यवहाराची सुरुवात 2002-03 या वर्षात झालेली आहे. त्यामुळे मातोश्री बँकेची अभ्यासासाठी नऊ आर्थिक वर्षे आहेत. मातोश्री बँकेला 2002-03 ते 2007-08 या कालावधीत सलग सहा वर्षे तोटा झालेला दिसून येतो. नंतर मात्र बँकेने आपले आर्थिक व्यवहार वाढवून त्यावर नियंत्रण ठेवून 2008-09 ते 2010-11 या तीन वर्षांमध्ये नफा मिळवलेला दिसून येतो. 2001 ते 2011 या कालावधीत मातोश्री बँकेची नफ्यातील सरासरी वाढ 39.99 टक्के आहे.

दि नासिक जिल्हा महिला सहकारी बँक, नासिक

नासिक जिल्हा बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीतील आर्थिक स्थिती फारच चिंताजनक असल्याचे दिसून येते. कारण अभ्यास कालावधीत बँकेला 2004-05 या वर्षात रूपये 332.02 लाख, 2005-06 या वर्षात रूपये 42.76 लाख, 2007-08 या वर्षात रूपये 34.61 लाख, 2009-10 या वर्षात रूपये 507.39 लाख तर 2010-11 या वर्षात रूपये 532.72 लाख इतका मोठ्या प्रमाणावर तोटा झालेला दिसून येतो. 2001 ते 2011 कालावधीतील नफा वाढीचे सरासरी प्रमाण -1528.82 टक्के इतके आहे. एकंदरीत बँकेची एकूण आर्थिक स्थिती फारच वाईट अवस्थेत असल्याचे दिसून येते.

नासिक जिल्हा विकास महिला सहकारी बँक, नासिक

नासिक जिल्हा विकास बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीतील आर्थिक स्थिती फारच ढासाळलेली दिसून येते. कारण अभ्यास कालावधीत 2005-06 या वर्षी रूपये 157.78 लाख, 2006-07 या वर्षी रूपये 139.47 लाख, 2007-08 या वर्षी रूपये 96.68 लाख, 2008-09 या वर्षी रूपये 81.83 लाख तर 2009-10 या या वर्षी रूपये 176.60 लाख असा सलग पाच वर्षे बँकेला मोठ्या प्रमाणावर तोटा झालेला दिसून येतो. तसेच बँकेची 2001 ते 2011 कालावधीतील

नफा वाढीचे सरासरी प्रमाण देखील -139.98 टक्के इतके दिसून येते. एकंदरीत बँकेची एकूण आर्थिक स्थिती फारच चिंताजनक असल्याचे दिसून येते.

इंदिरा महिला सहकारी बँक, मालेगाव, नासिक

इंदिरा बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढत गेलेले नाही. अभ्यास कालावधीत मागील वर्षीच्या तुलनेने 2005-06 या वर्षातील वाढ -23.11 टक्के तर 2006-07 या वर्षातील वाढ -50.73 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र इंदिरा बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीतील नफ्याच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण 18.38 टक्के इतके असल्याचे दिसून येते ही बाब निश्चितच समाधानकारक आहे.

अमरावती जिल्हा महिला सहकारी बँक, अमरावती

अमरावती जिल्हा बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीतील नफ्याबाबतची एकंदरीत आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक दिसून येते. कारण अभ्यास कालावधीत सलग चार वर्षे बँक तोट्यात होती. शिवाय नफ्यामध्ये देखील फार चढ-उतार झालेले दिसून येतात. अभ्यास कालावधीत 2002-03 या वर्षामध्ये 96.93 टक्के व 2004-05 या वर्षामध्ये 54.60 टक्के या दोनच वर्षात मागील वर्षीच्या तुलनेत नफ्यात वाढ झालेली दिसून येते. 2001 ते 2011 या वर्षातील बँकेच्या नफ्याची सरासरी वाढ -119.74 टक्के इतकी झालेली दिसून येते. सदर बाब गंभीर स्वरूपाची आहे असे दिसून येते.

जिजामाता महिला सहकारी बँक, बुलढाणा

जिजामाता बँकेच्या 2001 ते 2011 या कालावधीत नफा-तोट्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार झालेला दिसून येतो. सदर बाब बँकेच्या भवितव्याच्या दृष्टीने गंभीर आहे. अभ्यास कालावधीमध्ये 2004-05 या वर्षात रूपये 18.89 लाख, 2005-06 या वर्षात रूपये 6.74 लाख तर 2006-07 या वर्षात रूपये 23.96 लाख तोटा झालेला दिसून येतो. 2001 ते 2009 व 2010-11 या कालावधीत बँकेला दरवर्षी मागील वर्षीच्या तुलनेने पुढील वर्षातील नफा वाढीचे प्रमाण कमी

होत असल्याचे दिसून येते. फक्त 2009-10 या वर्षातील नफ्यातील वाढ 39.24 टक्के असल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीतील नफ्याची सरासरी वाढ -280.67 टक्के इतकी दिसून येते.

दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक, नांदेड

भाग्यलक्ष्मी बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढलेले दिसून येत नाही. मागील वर्षीच्या तुलनेने 2002-03 या वर्षातील वाढ -9.07 टक्के तर 2005-06 या वर्षातील वाढ -56.19 टक्के व 2007-08 या वर्षातील वाढ -90.92 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र भाग्यलक्ष्मी बँकेची 2001 ते 2011 या कालावधीतील सरासरी वाढ 102.62 टक्के इतके असल्याचे दिसून येते. एकूण सरासरी वाढीचे शेकडा प्रमाण निश्चितच समाधानकारक आहे.

दि यवतमाळ महिला सहकारी बँक, यवतमाळ

यवतमाळ बँकेला 2001 ते 2011 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. फक्त 2004-05 या वर्षी मागील वर्षीच्या तुलनेने नफ्यातील वाढ -64.63 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. अन्यथा इतर सर्व वर्षांमध्ये 2004-05 हे वर्ष सोडून नफ्यातील वाढ सातत्याने झालेली दिसून येते. यवतमाळ बँकेला दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसत असला तरी ही वाढ अल्प प्रमाणात आहे. 2001 ते 2011 या कालावधीतील नफ्याची सरासरी वाढ 10.57 टक्के दिसून येते. ही वाढ जास्त समाधानकारक नसली तरी असमाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही.

सन्मित्र महिला सहकारी बँक, चंद्रपूर

सन्मित्र बँकेच्या 2001 ते 2011 या कालावधीत नफा-तोट्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार झालेला दिसून येतो. बँकेला 2001-02 या वर्षी रूपये 5.93 लाख तर 2006-07 या वर्षात रूपये 12.09 लाख तोटा झालेला दिसून येतो. अभ्यास कालावधीमध्ये फक्त 2004-05 या वर्षाअखेर मागील वर्षीच्या तुलनेने 324.59 टक्के नफ्यातील वाढ दिसून येते. अन्यथा इतर आठ वर्षांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेने शेकडा घट झालेली दिसून येते. 2001 ते 2011 या कालावधीत नफा वाढीचे सरासरी प्रमाण -159.73 टक्के दिसून येते. ही बाब बँकेच्या दृष्टीने हानीकारक आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

दि महिला अर्बन सहकारी बँक, गोंदिया

महिला अर्बन बँकेला 2001-11 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला दिसून येतो. परंतू नफ्याचे प्रमाण दरवर्षी सातत्याने वाढलेले दिसून येत नाही. मागील वर्षीच्या तुलनेने 2002-03 या वर्षातील वाढ -11.79 टक्के , 2003-04 या वर्षातील वाढ -41.09 टक्के , 2005-06 या वर्षातील वाढ 33.50 टक्के व 2007-08 या वर्षातील वाढ 13.91 टक्के , 2008-09 या वर्षातील वाढ -53.43 टक्के , तर 2009-10 या वर्षातील वाढ -1.16 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून अभ्यास कालावधीमध्ये एकूण सरासरी वाढ -9.56 टक्के इतके दिसून येते. फक्त चार वर्षांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेने नफ्यामध्ये शेकडा वाढ झालेली दिसून येते. एकंदरीत बँकेची एकूण आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक असल्याचे दिसून येते.

वर्धा जिल्हा आशिर्वाद महिला सहकारी बँक, हिंणघाट

वर्धा जिल्हा आशिर्वाद बँकेला 2001-11 या कालावधीतील 2007-08 हे वर्ष सोडल्यास इतर प्रत्येक वर्षात नफा झालेला दिसून येतो. 2007-08 या वर्षांमध्ये बँकेला रूपये 3.89 लाख इतका तोटा सहन करावा लागलेला दिसून येतो.

अभ्यास कालावधीतील मागील वर्षीच्या तुलनेने 2009-10 या वर्षातील नफ्याची वाढ 757.14 टक्के तर 2010-11 या वर्षांमध्ये 312.92 टक्के इतकी भरमसाठ वाढ झाल्याने अभ्यास कालावधीत एकूण सरासरी नफ्यातील वाढ 37.17 टक्के दिसून येते. सरासरी वाढीचे प्रमाण समाधानकारक असले तरी सहा वर्षांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेने शेकडा वाढीत घट झालेली दिसून येते. थोडक्यात बँकेची स्थिती बिकट आहे असे वाटते.

आदर्श महिला सहकारी बँक, औरंगाबाद

आदर्श बँकेला 2001-11 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला आहे. परंतू दरवर्षी सातत्याने नफ्याचे प्रमाण वाढलेले दिसून येत नाही. अभ्यास कालावधीत मागील वर्षीच्या तुलनेने 2004-05 या वर्षातील वाढ -16.70 टक्के तर 2006-07 या वर्षातील वाढ -85.74 टक्के तर 2008-09 या वर्षातील वाढ -65.39 टक्के इतकी कमी झालेली दिसून येते. मात्र 2001-11 या

कालावधीतील नफ्यातील एकूण सरासरी वाढ (31.65 टक्के) दिसून येते. ही बाब निश्चितच समाधानकारक वाटते आहे.

जय कालीमाता महिला सहकारी बँक, वसमत नगर, परभणी

जय कालीमाता बँकेच्या 2001-11 या कालावधीत नफा-तोट्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार झालेले दिसून येतात. एकंदरीत बँकेची आर्थिक स्थिती भवितव्याच्या दृष्टीने फारच घातक असल्याचे दिसून येते. बँकेच्या अभ्यास कालावधीत जरी सहा वर्षांमध्ये नफा झालेला असला तरी मागील वर्षांच्या तुलनेतील शेकडा वाढ 108.38 टक्के फक्त 2010-11 या एकाच वर्षात झालेली दिसून येते.

अभ्यास कालावधीमध्ये 2002-03 या वर्षात रूपये 7.41 लाख, 2003-04 या वर्षात रूपये 7.36 लाख, 2006-07 या वर्षात रूपये 8.96 लाख तर 2007-08 या वर्षात रूपये 0.66 लाख इतका तोटा झालेला दिसून येतो. परिणामी 2001 ते 2011 या कालावधीत नफ्यातील सरासरी वाढ -211.59 टक्के दिसून येते. थोडक्यात बँकेची आर्थिक स्थिती नाजूक असल्याचे दिसून येते.

वसुंधरा महिला सहकारी बँक, अंबाजोगाई, बीड

वसुंधरा बँकेला 2001-11 या कालावधीत दरवर्षी सातत्याने नफा झालेला असून फक्त 2006-07 वर्षांमध्ये बँकेला रूपये 12.99 लाख इतका तोटा झालेला दिसून येतो. अभ्यास कालावधीमध्ये 2006-07 वर्ष सोडून जरी नफा होत असल्याचे दिसून येत असले तरी नफ्यामध्ये प्रत्येक वर्षी मागील वर्षांच्या तुलनेने सातत्याने वाढ झालेली दिसून येत नाही.

मागील वर्षांच्या तुलनेने 2001-02 या वर्षात -12.43 टक्के , 2003-04 या वर्षात -88.14 टक्के , 2005-06 या वर्षात -27.34 टक्के , 2006-07 या वर्षात (-332.80 टक्के , 2007-08 या वर्षात -126.10 टक्के तर 2009-10 या वर्षांमध्ये -70.79 टक्के नफ्यातील शेकडा वाढ कमी झालेली दिसून येते. परिणामी 2001 ते 2011 या कालावधीतील नफ्यातील सरासरी वाढीचे प्रमाण -3.99 टक्के इतके राहिल्याचे दिसून येते. सदर वाढ निश्चितच समाधानकारक नाही. परंतू बँकेने दरवर्षी नफ्यात राहण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. ही बाब थोडीशी दिलासा देणारी वाटते.

शिवपार्वती महिला सहकारी बँक, परभणी

शिवपार्वती बँकेला 2001-11 या कालावधीत 2006-07 वर्षामध्ये बँकेला रूपये 9.31 लाख, 2007-08 वर्षामध्ये बँकेला रूपये 16.76 लाख तर 2008-09 वर्षामध्ये बँकेला रूपये 7.74 लाख असा सलग तीन वर्षे तोटा झालेला दिसून येतो. मागील वर्षाच्या तुलनेने 2001-02 या वर्षातील वाढ 582.86 टक्के तर 2010-11 या वर्षातील वाढ 88.54 टक्के इतकी दिसते. सदरहू दोन वर्षे सोडल्यास इतर वर्षामध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत दरवर्षी सातत्याने नफ्यातील शेकडा वाढीचे प्रमाण कमी झालेली दिसून येते.

परिणामी 2001-11 या कालावधीत नफा वाढीचे एकूण सरासरी प्रमाण -212.91 टक्के इतके कमी झालेले दिसून येते. एकंदरीत बँकेची आर्थिक स्थिती चिंताजनक असून भवितव्य व सभासदांचे हित लक्षात घेवून बँकेची आर्थिक स्थिती व एकूण आर्थिक उलाढाल सुधारणे क्रम प्राप्त वाटते.

शताब्दी महिला सहकारी बँक, ठाणे

शताब्दी महिला बँकेची नोंदणी व आर्थिक व्यवहाराची सुरुवात 2003-04 या वर्षामध्ये झालेली आहे. म्हणून अभ्यासासाठी बँकेची आठ वर्षे आहेत. शताब्दी बँकेला सुरुवातीला 2003-04 ते 2008-09 या सलग सहा वर्षे तोटा झालेला दिसून येतो. बँक स्थापनेचा व सुरुवातीची काही वर्षे खर्चाचे प्रमाण जास्त असल्याने बँकेला तोटा झाल्याचे बँकेकडून सांगण्यात आलेले आहे. त्यानंतर बँकेचा आर्थिक व्यवहारामध्ये जम बसल्यानंतर बँकेला नफा होऊ लागलेला आहे. 2009-10 या वर्षामध्ये रूपये 7.62 लाख तर 2010-11 या वर्षामध्ये रूपये 9.17 लाख इतका नफा झाल्याचे दिसून आले. परिणामी 2001-11 या कालावधीत बँकेचे नफा वाढीचे एकूण सरासरी प्रमाण -61.41 टक्के दिसून येते.

प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक, बीड

प्रियदर्शनी बँकेला 2001-11 या कालावधीतील 2006-07 व 2007-08 ही दोन वर्षे सोडून इतर वर्षामध्ये सातत्याने नफा झाल्याचे दिसून येते. 2006-07 वर्षामध्ये बँकेला रूपये 22.49 लाख

तर 2007-08 या वर्षामध्ये बँकेला रूपये 230.30 लाख इतका जास्त प्रमाणात तोटा झाल्याचे दिसून येत आहे.

अभ्यास कालावधीमध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत 2001-02 या वर्षातील नफा वाढ 38.54 टक्के , 2003-04 या वर्षात 32.92 टक्के , 2009-10 या वर्षामध्ये (33.27 टक्के) तर 2010-11 या वर्षात 121.54 टक्के अशी नफ्यातील वाढ दिसून येते. परिणामी 2001-11 या कालावधीतील नफ्यातील एकूण सरासरी वाढ 47.27 टक्के दिसून येते. बँकेच्या नफ्यातील सरासरी वाढीचे शेकडा प्रमाण समाधानकारक वाटत असले तरी बँक कोणत्याही वर्षी तोट्यात येणार नाही ही काळजी घेणे आवश्यक आहे असे वाटते.

6.11 नफा व तोटा झालेल्या बँकांची संख्या

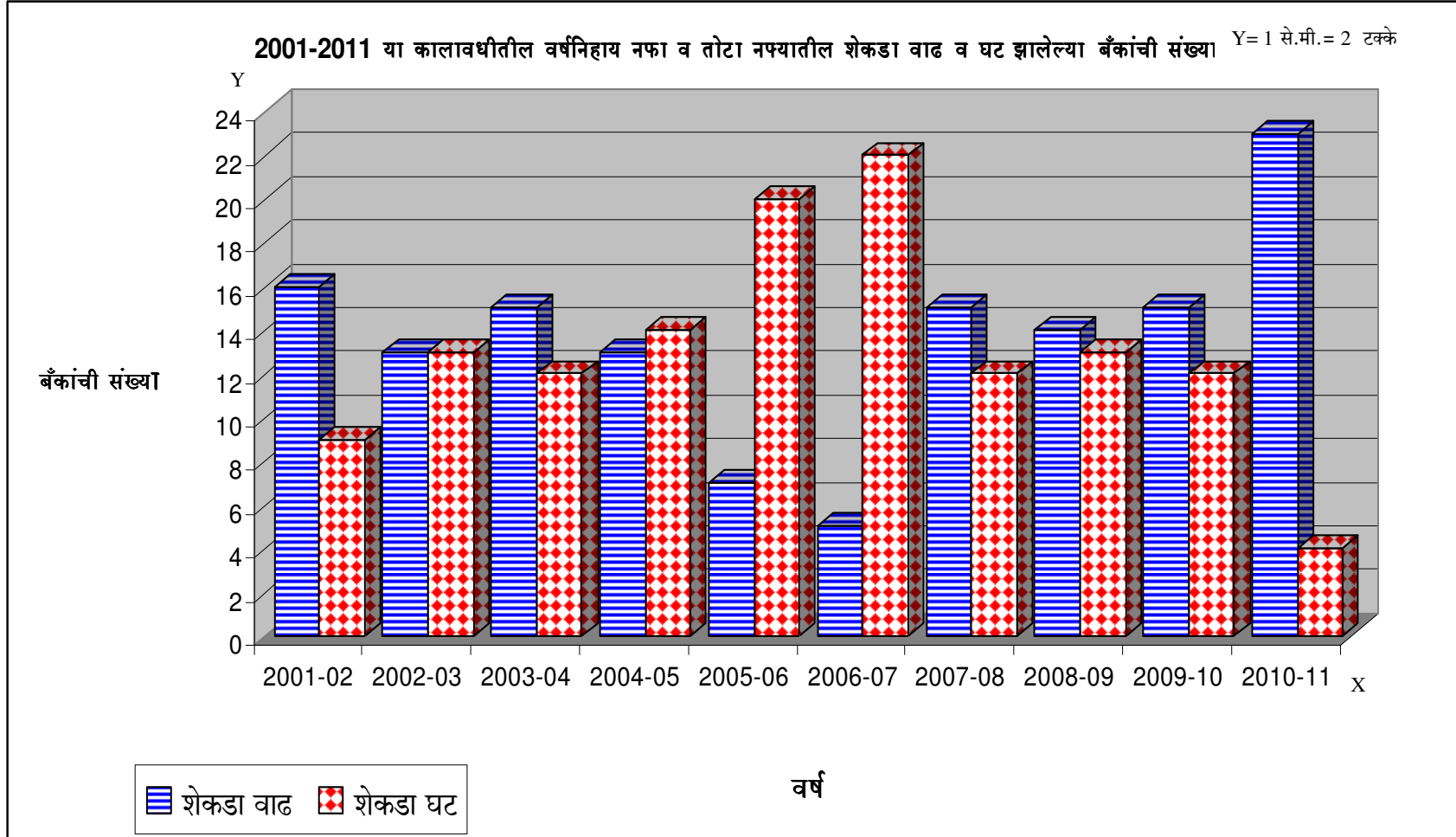
महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचा 2001-2011 या कालावधीचा आर्थिक अभ्यास केल्यानंतर 2001-2011 या कालावधीतील वर्षनिहाय नफा व तोटा झालेल्या तसेच मागील वर्षीच्या तुलनेने पुढील वर्षात नफ्यातील शेकडा वाढ व घट झालेल्या बँकांची संख्या तक्ता 6.10 मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता 6.10: 2001-2011 या कालावधीतील वर्षनिहाय नफा व तोटा नफ्यातील शेकडा वाढ व घट झालेल्या बँकांची संख्या

अ.नं.	वर्ष	बँकांची संख्या		मागील वर्षीच्या तुलनेत पुढील वर्षातील नफ्यातील शेकडा वाढ व घट झालेल्या बँकांची संख्या	
		नफा	तोटा	शेकडा वाढ	शेकडा घट
1	2001-02	24	1	16	9
2	2002-03	24	2	13	13
3	2003-04	24	3	15	12
4	2004-05	22	5	13	14
5	2005-06	22	5	7	20
6	2006-07	16	11	5	22
7	2007-08	18	9	15	12
8	2008-09	22	5	14	13
9	2009-10	24	3	15	12
10	2010-11	26	1	23	4

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

आलेख 6.10: 2001-2011 या कालावधीतील वर्षानिहाय नफा व तोटा नफ्यातील शेकडा वाढ व घट झालेल्या बँकांची संख्या

तक्ता 6.10 व आलेख 6.10 वरून असे निदर्शनास आले की, 2006-07 व 2007-08 या दोन वर्षांमध्ये बँकांना आर्थिक मंदी असल्याचे दिसून येते कारण 27 महिला बँकांपैकी 2006-07 या वर्षात 16 बँकांना तर 2007-08 या वर्षांमध्ये 18 बँकांना नफा मिळण्याचे ध्येय साध्य झालेले दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यात कार्यान्वित असलेल्या 27 महिला बँकांचा 2001-11 या कालावधीचा अभ्यास करताना असे निदर्शनास आले की, 2006-07 व 2007-08 या आर्थिक वर्षांमध्ये तोटा झालेल्या बँकांची संख्या सर्वाधिक आहे. 27 महिला बँकांपैकी 2006-07 या वर्षांमध्ये 11 बँकांना तर 2007-08 या वर्षांमध्ये 9 बँकांना तोटा झालेला दिसून येतो. 2001-11 या कालावधीचा आर्थिक अभ्यास करताना असे निदर्शनास आले की, मागील वर्षीच्या तुलनेने पुढील वर्षात नफा वाढविणाऱ्या बँकांची संख्या 2005-06 व 2006-07 या वर्षांमध्ये कमी दिसते. 2005-06 या वर्षांमध्ये 7 बँकांचा तर 2006-07 या वर्षांमध्ये 5 बँकांचा मागील वर्षीच्या तुलनेत पुढील वर्षात नफा वाढलेला दिसून येतो. 2001-11 या कालावधीचा आर्थिक अभ्यास करताना असे निदर्शनास आले की, मागील वर्षीच्या तुलनेत पुढील वर्षी नफ्यातील घट झालेल्या बँकांची संख्या 2005-06 या वर्षात 20 तर 2006-07 या वर्षांमध्ये 22 इतकी आहे.

6.11.1 नफा मिळविणाऱ्या बँकांची संख्या कमी होणे, तोटा होणाऱ्या बँकांची संख्या वाढणे तसेच

मागील वर्षीच्या तुलनेत पुढील वर्षात नफ्यातील वाढ व घट झालेल्या बँकांची संख्या कमी होणे व वाढणे याबाबतची सविस्तर कारणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

1. रिझर्व्ह बँकेने नागरी बँकांना घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणे बँकांचे आर्थिक कामकाज न होणे .
2. संचालक मंडळाचे बँकेच्या एकूण आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण नसणे.
3. बँकांचे पदाधिकारी व सेवक वर्गाच्या कामकाजावर देखरेख अंतर्गत तपासणी व नियंत्रण नसणे.
4. बँकांनी दिलेले कर्ज इतर कारणांसाठी किंवा अनुत्पादक कामासाठी वापरणे.
5. बँकांनी दिलेल्या कर्जाची वसुली कमी प्रमाणात किंवा अनियमित किंवा वसुली न होणे.
6. कर्ज वसुली नियमित न झाल्याने कर्जाची थकबाकी वाढणे.
7. कर्जाची थकबाकी वाजवी मुदतीपेक्षा जास्त झाल्यास सदर कर्ज प्रकरण एन.पी.ए. मध्ये जाणे.
8. कर्जावरील व्याजाची रक्कम वसुल न होणे.

9. कर्जावरील व्याजाची वसुली न झाल्याने व्याजाची थकबाकी वाढणे.
10. इतर उत्पन्न मिळविण्यासाठी बँका इतर व्यवहार करताना दिसून येत नाहीत. उदा. फ्रँकिंग सेवा, विमा व्यवहार इ.
11. प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या शेवटी बँका त्या त्या वर्षातील येणे-देणे रकमेची तरतूद करताना दिसून येत नाही.
12. थकबाकी किंवा एन.पी.ए. वाजवी प्रमाणात ठेवण्याच्या उद्देशाने बँकायेणे-देणे रकमेची तरतूद कमी जास्त प्रमाणात करतात.
13. 101 ची प्रकरणे योग्य त्या वेळेत निकाली काढली जात नाहीत.
14. ठेवीची रक्कम कमी प्रमाणात जमा होणे.
15. कार्यालयीन खर्च वाजवीपेक्षा जास्त करणे.
16. ठेवीवर व्याज नियमित न देणे.
17. मालमत्तेवरील घसारा आकारणी नियमाप्रमाणे न करणे.
18. राखीव निधीची गुंतवणूक न करणे.
19. जमा झालेल्या व दिलेल्या व्याज रकमेची तरतूद आर्थिक वर्षाअखेर न करणे.
20. बुडीत कर्ज निधीची तरतूद वाजवीपेक्षा जास्त करणे.
21. संचालक मंडळाच्या नातेवाइकांना प्रमाणापेक्षा जास्त कर्ज देणे व ते वेळेत वसूल न होणे.
22. बँकेला नफा झालेला असताना देखील सभासदांना लाभांश न देणे किंवा कमी दराने देणे.
23. बँकेवरील सभासदांचा विश्वास कमी होणे.
24. सभासद संख्या कमी होणे.
25. भाग भांडवल कमी होणे.

वरील विविध कारणांमुळे नफ्यातील बँकांची संख्या कमी होणे व तोट्यातील बँकांची संख्या वाढत असल्याचे दिसून येते. मागील वर्षीच्या तुलनेने नफ्यात वाढ होणाऱ्या बँकांची संख्या कमी होणे व नफ्यात घट होणाऱ्या बँकांची संख्या वाढत असल्याचे दिसून येते. या प्रकारात ज्या बँका आपले दैनंदिन आर्थिक व्यवहार करीत आहेत. या बँकांनी तत्परतेने सर्व गोष्टींवर नियंत्रण न

ठेवल्यास अशा बँकांचे भवितव्य अंधारात आहे असे म्हणावे लागेल. कारण या बँकांना रिझर्व्ह बँकेकडून बँक बंद करण्याची सूचना येवू शकते. म्हणून थोडक्यात सर्व बँकांनी आपापले आर्थिक व्यवहार रिझर्व्ह बँकेच्या नियमानुसार करून सर्व बँकांनी आर्थिक व्यवहाराची पूर्तता योग्य व वाजवी प्रमाणात करणे आवश्यक आहे असे वाटते.

6.12 लेखापरिक्षण व लेखापरिक्षण वर्ग

महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला सहकारी बँकांचे 2001-2011 या कालावधीतील शासकीय लेखापरिक्षक प्रमाणपत्रामध्ये संबंधित महिला बँकांना त्यांच्या वास्तव आर्थिक व्यवहारानुसार अ, ब, क, व ड यांपैकी कोणतीही एक श्रेणी लेखापरिक्षण वर्ग म्हणून दिलेली दिसून येते. लेखापरिक्षकाने बँकांचे लेखापरिक्षण केल्यानंतर विविध बाबीसाठी रिझर्व्ह बँकेच्या नियमानुसार गुण दिले जातात व मिळालेल्या एकूण गुणानुसार बँकेला लेखापरिक्षण वर्ग दिला जातो.

6.12.1 लेखापरिक्षण वर्गाचे गुणानुसार वर्गीकरण

लेखापरिक्षणानंतर लेखापरिक्षक जे गुण देतात त्या एकूण गुणानुसार पुढीलप्रमाणे लेखापरिक्षण वर्गाचे वर्गीकरण केलेले आहे.

लेखापरिक्षण वर्ग	एकूण गुण (100 पैकी)
अ	70 पेक्षा जास्त गुण
ब	55 ते 69 च्या दरम्यान गुण
क	40 ते 54 च्या दरम्यान गुण
ड	40 पेक्षा कमी गुण

वरीलप्रमाणे लेखापरिक्षण वर्ग मिळाल्यास त्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे.

‘अ’ - ‘अ’ वर्ग मिळालेल्या बँकेची आर्थिक स्थिती व्यवस्थित व उत्तम आहे असे म्हटले जाते.

‘ब’ - ‘ब’ वर्ग मिळालेल्या बँकेची आर्थिक स्थिती मध्यम व उत्तम आहे असे म्हटले जाते.

‘क’ - ‘क’ वर्ग मिळालेल्या बँकेची आर्थिक स्थिती बऱ्यापैकी आहे असे म्हटले जाते परंतु अशा बँकांनी आपली आर्थिक प्रगती वाढविणे अपेक्षित असते.

‘ड’ - ‘ड’ वर्ग मिळालेल्या बँकेची आर्थिक स्थिती फारच बिकट आहे असे म्हटले जाते अशा बँकांना सुधारण्याची संधी मिळाल्यास व त्यांची आर्थिक प्रगतीत वाढ झाली तर या बँका भविष्यात टिकाव धरू शकतात. अन्यथा या बँका बंद पडतात किंवा दिवाळखोरीत निघतात किंवा दुसऱ्या

बँकेत विलीन होतात. थोडक्यात सर्वच बँकांनी अ किंवा ब लेखापरिक्षण आत्मसात करावा ही अपेक्षा आहे.

6.12.2 बँकांनी मिळवलेली लेखापरिक्षण श्रेणी

अभ्यास कालावधीमध्ये महिला नागरी सहकारी बँकांनी प्रत्येक वर्षात मिळविलेली लेखापरिक्षण श्रेणी तक्ता 6.11 मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता 6.11: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे लेखापरिक्षण वर्गाचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

अ. नं.	बँकेचे नाव	2000 -01	2001 -02	2002 -03	2003 -04	2004 -05	2005 -06	2006 -07	2007 -08	2008 -09	2009 -10	2010 -11
1.	जिजामाता पुणे	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
4.	अजिंक्यतारा सातारा	अ	अ	अ	अ	ब	अ	अ	अ	अ	अ	अ
5.	जिजामाता सातारा	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	अ	अ	अ	अ	ब	अ	अ	अ	अ	अ	अ
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	अ	अ	अ	अ	ब	अ	ब	ब	ब	ब	अ
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	ब	ब
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	अ	अ	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	अ	ब
10.	दि अंबिका अहमदनगर	ब	ब	ब	ब	ब	अ	अ	अ	अ	अ	अ
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर			ब	ब	ब	ब	अ	अ	अ	अ	ड
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	अ	अ	ब	ब	क	क	क	ब	ब	क	क
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	अ	अ	ब	ब	ब	ब	ब	क	ड	ड	ड
14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	ब	अ	अ
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	ब	अ	अ	अ	अ	अ	क	क	क	क	ब
16.	जिजामाता बुलढाणा	अ	अ	ब	क	क	क	क	क	क	क	क
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	अ	ब	अ	अ	अ	क	ब	ब	ब	अ	अ
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	अ	अ	ब	ब	क	ब	ब	ब	ब	ब	ब
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	अ	अ	ब	ब	क	क	क	क	क	ब	ब
22.	आदर्श औरंगाबाद	अ	अ	अ	अ	अ	ब	ब	ब	ब	ब	ब
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	अ	ब	ब	क	क	क	क	क	क	ब	ब
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	अ	अ	अ	ब	ब	अ	ब	ब	अ	अ	अ
25.	शिवपार्वती परभणी	अ	ब	ब	ब	क	क	क	ड	ड	क	क
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	अ	क	क	क	ड	क	ब	ब
27.	प्रियदर्शनी बीड	अ	अ	अ	अ	ब	ब	ड	ड	क	ब	ब

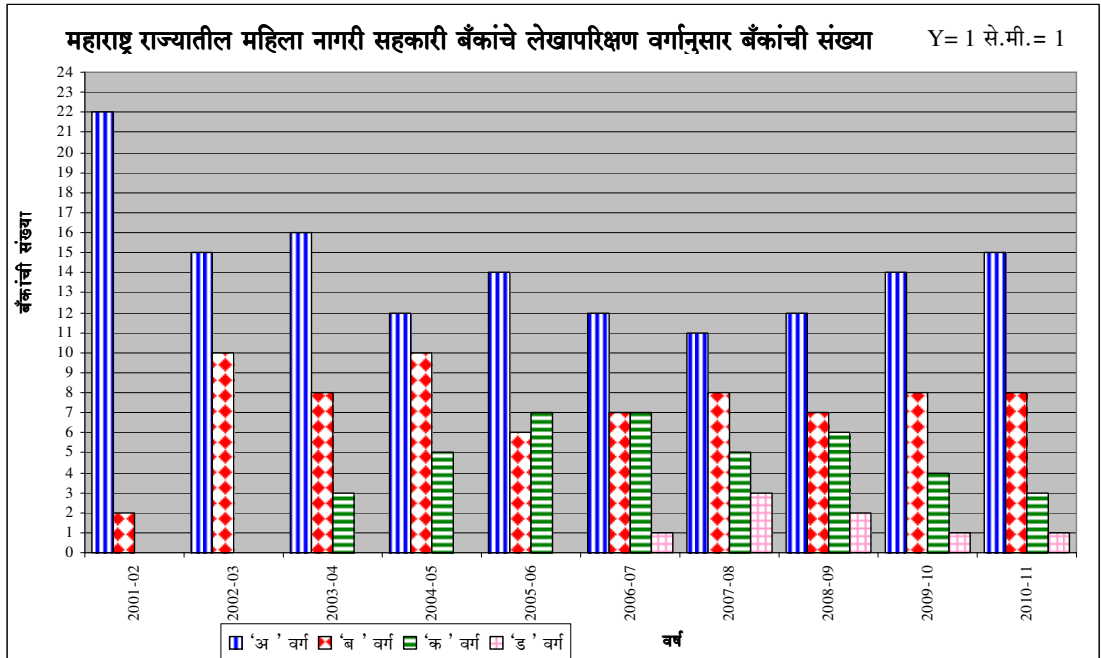
स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

तक्ता 6.11A: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे लेखापरिक्षण वर्गानुसार बँकांची संख्या (2000-01 ते 2010-11)

अ.नं.	वर्ष	'अ' वर्ग	'ब' वर्ग	'क' वर्ग	'ड' वर्ग
1	2001-02	22	2	0	0
2	2002-03	15	10	0	0
3	2003-04	16	8	3	0
4	2004-05	12	10	5	0
5	2005-06	14	6	7	0
6	2006-07	12	7	7	1
7	2007-08	11	8	5	3
8	2008-09	12	7	6	2
9	2009-10	14	8	4	1
10	2010-11	15	8	3	1

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

आलेख 6.11: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे लेखापरिक्षण वर्गानुसार बँकांची संख्या

तक्ता 6.11 व आलेख 6.12 वरून असे स्पष्ट होते की, लेखापरिक्षण वर्ग मिळालेल्या बँकांची संख्या वर्षानिहाय पुढीलप्रमाणे आहे. 2001 ते 2011 या कालावधीत महाराष्ट्र राज्यातील महिला सहकारी बँकांचे लेखापरिक्षण झाल्यानंतर त्यांना मिळालेल्या लेखापरिक्षण वर्गानुसार

बँकांची संख्या वरीलप्रमाणे दिसून येते. यामध्ये क व ड लेखापरिक्षण वर्ग मिळालेल्या ज्या बँका आहेत त्या बँकांनी आपापल्या आर्थिक व्यवहाराबाबत सावध पवित्रा घेणे महत्वाचे आहे. अशा बँकांना आपली आर्थिक स्थिती व एकूण आर्थिक व्यवहार सुधारणे शक्य असते. परंतू त्यांनी त्यासाठी प्रयत्नशील राहून प्रत्यक्षात आर्थिक व्यवहार सुधारण्याची कृती करणे आवश्यक आहे असे वाटते. ज्या बँकांना 'ड' वर्ग मिळालेला आहे अशा बँका आपला बँक व्यवसाय चालविण्यास असमर्थ आहेत असे म्हटले जाते. अशा बँका कोणत्याही क्षणी रिझर्व्ह बँकेच्या आदेशान्वये बंद होऊ शकतात. एकूण बँकांचे लेखापरिक्षण वर्ग पाहता असे निदर्शनास येते की 'अ' व 'ब' लेखापरिक्षण वर्ग मिळालेल्या बँकांची संख्या निश्चितच समाधानकारक आहे. अशा बँकांकडून समाजाचे जास्तीत जास्त आर्थिक हित साधले जात आहे असे दिसून येत आहे.

6.13 थकबाकी

बँका आपल्या खातेदारांना त्यांच्या गरजेनुसार कर्जवाटप करीत असतात. बँक व कर्जदार या दोहोंमध्ये रिझर्व्ह बँकेच्या नियमानुसार करार केला जातो व या करारामध्ये कर्ज परतफेडीच्या सर्व अटी नमूद केलेल्या असतात. करारामध्ये कर्ज परतफेडीच्या हप्त्याची मुदत दिलेली असते व त्या मुदती अखेरपर्यंत कर्जदाराने कर्जहप्त्याची परतफेड करावी अशी बँकेची अपेक्षा असते. परंतू त्या मुदती अखेरपर्यंत कर्जफेड झाली नाही तर त्या मुदतीनंतर त्या कर्जफेड हप्त्याचे रूपांतर थकबाकीत होते. यालाच थकबाकी असे म्हटले जाते. बँकेची थकबाकी जितकी कमीत कमी त्या बँकेची आर्थिक स्थिती उत्तम मानली जाते. कर्ज मंजूर करताना शास्त्र शुध्द पध्दतीने छाननी करून कर्ज वितरनानंतर योग्य नियंत्रण ठेवले गेले तर थकबाकीमध्ये वाढ होत नाही.

काही कर्जदार एकापेक्षा जास्त बँकांमधून कर्ज घेताना दिसून येतात. अशा कर्जदारांना कर्ज परतफेडीचा बोजा वाढल्यानंतर काही बँकांची किंवा सर्वच बँकांची कर्ज परतफेड संबंधित कर्जदाराकडून होत नाही पर्यायाने संबंधित कर्जदाराची थकबाकी होते. असे प्रकार होऊ नयेत किंवा अशा थकबाकीदारांना आळा घालण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांनी एकमेकांमध्ये परस्पर समन्वय ठेवणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या थकबाकी शेकडा प्रमाणाचे वर्गीकरण तक्ता 6.12 मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता 6.12 : महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या थकबाकी शेकडा प्रमाणाचे वर्गीकरण (2000-01 ते 2010-11)

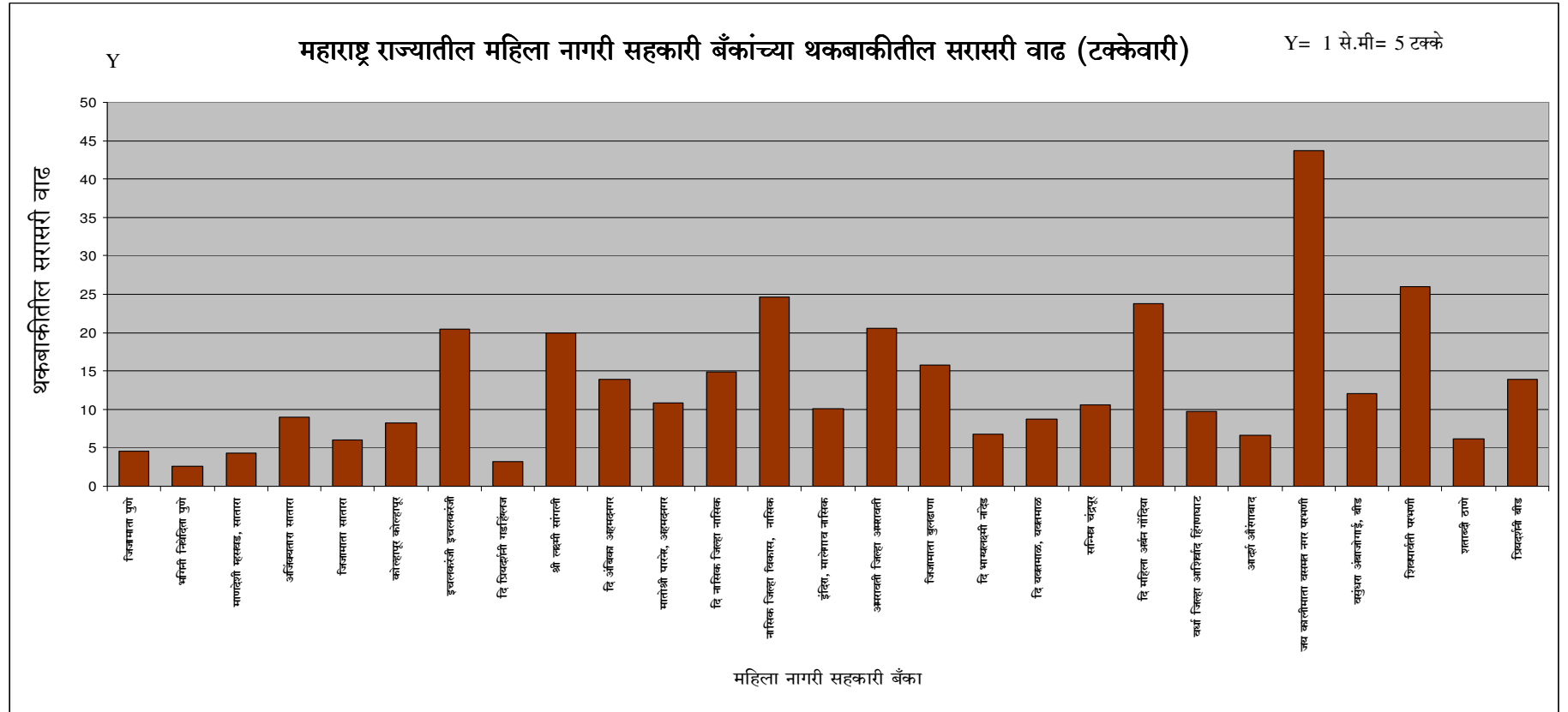
(रुपये लाखात)

अ.नं.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%
1.	जिजामाता पुणे	4.23	5.34	7.27	5.67	5.52	5.32	4.38	3.69	3.78	5.01	4.56	4.52
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	4.40	4.35	3.10	3.38	3.02	2.13	1.81	1.68	1.58	1.69	1.53	2.61
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	1.94	2.14	2.68	3.84	4.90	4.96	4.98	5.84	5.70	5.20	4.90	4.28
4.	अजिंक्यतारा सातारा	3.10	3.41	4.17	8.67	13.30	11.37	10.40	12.05	12.72	10.61	8.49	8.94
5.	जिजामाता सातारा	4.08	5.10	5.42	5.67	6.80	7.08	6.81	8.27	8.37	7.09	2.05	6.07
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	7.58	7.78	8.75	8.23	9.60	10.11	10.62	10.37	8.86	5.25	3.23	8.22
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	4.70	4.60	9.70	14.00	15.00	16.62	22.00	27.00	35.27	36.38	39.35	20.42
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	4.69	3.56	2.68	1.77	2.15	2.15	1.63	2.47	3.62	5.14	4.92	3.16
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	7.38	8.01	13.66	16.86	15.90	19.60	35.92	35.00	27.90	22.58	16.14	19.90
10.	दि अंबिका अहमदनगर	14.96	20.38	20.63	19.71	15.56	13.79	11.68	13.18	10.40	8.25	4.74	13.93
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	-	4.08	5.13	10.30	12.55	12.92	13.26	13.55	14.60	10.80
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	11.00	14.50	17.40	16.16	17.45	15.60	14.50	13.30	14.20	14.61	14.53	14.84
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	4.98	10.46	12.64	13.52	12.73	25.26	29.52	32.19	48.09	44.23	37.89	24.68
14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	14.51	7.31	6.99	8.98	10.06	11.50	11.67	13.95	11.30	9.30	6.01	10.14
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	22.00	16.00	14.00	14.00	14.00	25.10	41.31	26.77	25.41	18.63	8.66	20.53
16.	जिजामाता बुलढाणा	9.40	12.60	13.90	14.75	15.80	18.92	28.52	19.61	18.55	13.66	8.06	15.80
17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	5.52	7.33	8.60	6.95	7.10	7.82	7.72	9.97	7.70	5.03	3.25	6.82
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	3.96	4.15	4.83	7.55	12.37	16.82	13.05	13.21	8.70	7.81	3.16	8.69
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	31.18	5.54	4.43	7.46	9.58	19.60	13.75	10.31	5.54	7.04	2.26	10.61
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	14.98	16.92	19.42	26.01	18.30	24.72	26.51	38.16	33.87	24.97	17.19	23.80
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट	13.30	14.15	10.10	12.09	10.18	9.10	11.39	6.89	8.82	7.82	3.61	9.77
22.	आदर्श औरंगाबाद	6.39	6.02	5.76	5.09	7.18	7.90	9.84	9.17	6.05	5.03	4.40	6.62
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	18.00	25.93	23.33	31.92	36.03	51.59	88.75	75.25	62.19	31.94	35.94	43.72
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	1.30	1.66	4.40	29.44	17.50	12.05	13.04	19.13	13.14	11.21	9.80	12.06

25.	शिवपार्वती परभणी	10.51	14.55	16.78	19.20	28.57	29.73	30.61	40.55	38.60	28.65	26.80	25.96
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	00.00	1.20	3.08	7.75	6.46	9.21	9.71	11.51	6.12
27.	प्रियदर्शनी बीड	5.00	3.80	7.47	11.94	10.82	30.19	16.65	31.87	11.81	14.33	5.59	13.95

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

आलेख 6.12: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या थकबाकीतील सरासरी वाढ (टक्केवारी) (2000-01 ते 2010-11)

तक्ता 6.12 व आलेख 6.12 नुसार महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला सहकारी बँकांचे 2001-2011 या कालावधीतील सरासरी थकबाकीचे शेकडा प्रमाण दिसून येते. या बँकांपैकी 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त थकबाकी असणाऱ्या बँका 15 आहेत. त्यात जय कालीमाता वसमत नगर, परभणी या बँकेचे थकबाकीचे शेकडा प्रमाण 43.72 टक्के असून त्याखालोखाल शिवपार्वती, परभणी 25.96 टक्के असून त्याखालोखाल नासिक जिल्हा विकास बँक, नासिक 24.68 टक्के असून त्यानंतर दि महिला अर्बन गोंदिया 23.80 टक्के असून त्याखालोखाल अमरावती जिल्हा, अमरावती 20.53 टक्के असून त्याखालोखाल इचलकरंजी महिला, इचलकरंजी 20.42 टक्के असून त्याखालोखाल श्री लक्ष्मी सांगली 19.90 टक्के असून त्यानंतर जिजामाता महिला सहकारी बँक, बुलढाणा 15.80 टक्के असून त्याखालोखाल नासिक जिल्हा बँक, नासिक 14.84 टक्के असून त्यानंतर प्रियदर्शनी बीड 13.95 टक्के असून त्याखालोखाल दि अंबिका महिला बँक अहमदनगर 13.93 टक्के असून त्याखालोखाल वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड 12.06 टक्के असून त्यानंतर मातोश्री महिला बँक पारनेर, अहमदनगर 10.80 टक्के असून त्या खालोखाल सन्मित्र चंद्रपूर 10.61 टक्के असून त्यानंतर इंदिरा महिला बँक मालेगाव नासिक 10.14 टक्के इतकी दिसून येते. या महिला बँकांपैकी जय कालीमाता वसमत नगर, परभणी शिवपार्वती, नासिक जिल्हा विकास बँक, नासिक, दि महिला अर्बन गोंदिया, अमरावती जिल्हा, अमरावती व श्री लक्ष्मी सांगली या बँकेचे 2001-2011 या कालावधीतील एकूण सरासरी थकबाकीचे शेकडा प्रमाण 20 टक्क्यांच्या वर आहे. सदरहू प्रमाण अपेक्षापेक्षा जास्त वाटते त्याबरोबरच जिजामाता महिला बँक, बुलढाणा, दि नासिक जिल्हा बँक, नासिक, प्रियदर्शनी बीड, दि अंबिका महिला बँक अहमदनगर, वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड, मातोश्री महिला बँक पारनेर, अहमदनगर, सन्मित्र चंद्रपूर, इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नासिक या बँकांची देखील अभ्यास कालावधीतील एकूण सरासरी थकबाकी 10 ते 20 टक्क्यांच्या दरम्यान आहे.

रिझर्व्ह बँकेच्या सुचनेनुसार निव्वळ अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण हे 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त असू नये. या संदर्भात वरील बँकांनी कर्ज वसुलीबाबत बँक स्तरावर स्वतंत्र अशी कार्यक्षम यंत्रणा उभी करणे गरजेचे आहे. तसेच संचालक मंडळाने त्यावर नियंत्रण ठेवून बँकेची कर्ज वसुली

प्रभावीपणे होईल या दृष्टीने प्रयत्न करणे आश्यक आहे. अन्यथा बँकेची ग्रेड बदलून बँकेवर कारवाई होउ शकते.

2001-2011 या कालावधीतील चार बँकांच्या सरासरी थकबाकीचे शेकडा प्रमाण 5 टक्क्यांपेक्षा कमी दिसून येते. त्यात सर्वात कमी व प्रथम क्रमांकावर भगिनी निवेदिता, पुणे 2.61 टक्के असून त्या नंतर दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज कोल्हापूर, माणदेशी महिला सहकारी बँक सातारा व जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे यांचा क्रमांक लागतो, त्याची सरासरी थकबाकी अनुक्रमे 3.16, 4.28 व 4.52 टक्के इतके दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यात फक्त चारच महिला बँकांचे सरासरी थकबाकीचे प्रमाण 5 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. तर आठ बँकांचे सरासरी थकबाकीचे टक्केवारीतील प्रमाण 5 टक्क्यांपेक्षा जास्त व 10 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. त्यात वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँक 9.77 टक्के त्यानंतर दि यवतमाळ बँक, यवतमाळ 8.69 टक्के असून त्यानंतर अजिंक्यतारा बँक सातारा कोल्हापूर बँक कोल्हापूर या दोन्ही बँका 8.22 टक्के असून त्यानंतर आदर्श बँक औरंगाबाद 6.62 टक्के असून त्यानंतर शताब्दी महिला बँक, ठाणे 6.12 टक्के असून त्यानंतर जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा 6.07 टक्के आहेत.

भगिनी निवेदिता, पुणे, दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज कोल्हापूर, माणदेशी म्हसवड बँक सातारा व जिजामाता बँक, पुणे या चार बँकांचे सरासरी थकबाकीचे टक्केवारीतील प्रमाण कमी असण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

1. कर्जदार ज्या ठिकाणी राहतात त्या ठिकाणी म्हणजेच घरी बँकेमार्फत कर्ज विभागातील कर्मचारी प्रत्यक्षात भेट देतात.
2. भेटी अंतर्गत बँक कर्मचारी कर्जदाराची वैयक्तिक स्वरूपाची, मालमत्तेची कर्जदारावर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्ती बाबतची घरातील सुविधांची इत्यादी प्रकारची माहिती मिळवितात.
3. कर्जदाराची कर्ज परतफेड करण्याची क्षमता जाणून घेतली जाते.
4. कर्जदाराला जामिनदार राहणाऱ्या व्यक्तीची कर्ज परतफेडी बाबतची क्षमता तपासली जाते.
5. बँकेची कर्जदाराबाबत खात्री पटल्यानंतर कर्जदाराला विहित नमुन्यात कर्ज अर्ज व संबंधित कागदपत्राची पूर्तता करण्यास सांगितले जाते.

6. कर्ज अर्ज व संबंधित कागदपत्राची पूर्तता झाल्याची खात्री बँकेला झाल्यानंतरच कर्जदाराला कर्ज रकमेचे वितरण केले जाते.
7. कर्ज अर्जातील अटी व नियमानुसार कर्जाची परतफेड वेळेत व नियमित व्हावी या उद्देशाने कर्जदाराला तोंडी व लेखी स्वरूपात समज दिली जाते.
8. कर्जदाराने कर्ज परतफेडीचा हप्ता वेळेत भरणा केला नाही तर बँकेमार्फत संबंधित कर्जदाराला फोन किंवा मोबाईलमार्फत कर्ज परतफेडीचा हप्ता भरणा झालेला नाही अशी आठवण करून दिली जाते.
9. वरीलप्रमाणे आठवण करूनही तीन चार दिवसात कर्ज हप्ता भरणा झाला नाही तर बँकेमार्फत बँकेचे कर्मचारी कर्जदाराच्या घरी भेट देवून तोंडी स्वरूपाची समज व ताकीद दिली जाते.
10. वरीलप्रमाणे समज देवूनही कर्ज हप्ता भरणा झाला नाही तर लेखी पत्र पाठवून कर्जदारांना स्मरण, ताकीद व जप्ती याबाबतचा खुलासा बँक करते.
11. वरीलप्रमाणे पत्र पाठवूनही कर्ज परतफेडीचा हप्ता भरणा झाला नसेल तर बँकेमार्फत संबंधित कर्जप्रकरण कलम 101 कडे वर्ग करून कायदेशिर मार्गाने कर्ज वसूल करण्याची प्रक्रिया बँक करित असते.

थोडक्यात ज्या बँका वरीलप्रमाणे कर्ज वितरणाची व कर्ज वसूल करण्याची प्रक्रिया राबवितात. अशा बँकांची कर्जाची थकबाकी शक्यतो दिसून येत नाही. अपवाद म्हणून काही कर्जाची वसुली होत नाही अशा कर्जाची थकबाकी दिसून येते मात्र हे थकबाकीचे प्रमाण फारच अल्प असल्याचे दिसून येते. म्हणून सर्वच बँकांनी थकबाकी होऊ नये यासाठी रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन व अंमलबजावणी करणे सक्तीचे आहे व त्यासाठी प्रत्येक बँकेने आपापल्या बँकेत कर्ज वसुलीसाठी स्वतंत्र पथक ठेवणे गरजेचे आहे असे वाटते की ज्यामुळे प्रत्येक बँकेची थकबाकी होणार नाही किंवा थकबाकीचे प्रमाण फारच अल्प राहिल.

6.14 एन.पी. ए.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बँकींग व्यवहारासंबंधी स्थापन केलेल्या 'बासले कमिटीने' केलेल्या शिफारशीनुसार आर्थिक सुधारणांच्या प्रक्रियेमध्ये 'नरसिंहम कमिटी' स्थापन झाली व त्या कमिटीने

बँकांच्या हिशेब पत्रकाला पारदर्शकता येण्यासाठी नवीन हिशेब पध्दती व एन.पी.ए.च्या तरतूदी लागू केलेल्या आहेत. नागरी बँकांनी या तरतूदी स्विकारल्या व त्याची अंमलबजावणी सुरू केली. एन.पी.ए.बाबत थकीत कर्ज परतफेडीच्या हप्त्याबाबत 180 दिवस थकितसाठी मर्यादा होती. यामध्ये बदल करून 2003-04 पासून ही मर्यादा 90 दिवसांची करण्यात आली. एन.पी.ए.बाबत रिझर्व्ह बँकेने सुचविलेले निकष व तरतूदी पाहता महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका अडचणीत आल्याचे दिसून येते. 2008 या वर्षात एन.पी.ए.मध्ये 45 नागरी बँका आजारी पडल्याचे दिसून येते. पी.एन.ए.च्या निकषामुळे बँकांची रोख तरलता भक्कम असूनही एन.पी.ए.मुळे काही नागरी बँका अडचणीत येत आहेत.

कर्जावर मिळणारे व्याज हे बँकांसाठी उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन आहे. बँकांनी दिलेली कर्जे थकीत होत असतील तर अशी कर्जे अनुत्पादक समजण्यात येतात. अशा कर्ज खात्यावर व्याज आकारता येत नाही. त्याचा विपरीत परिणाम नफ्यावर होत असतो. थकीत कर्जाची रक्कम गुंतून पडते त्यामुळे बँकांचे आर्थिक व्यवहार कमी होतात. फायदेशीर कर्जामध्ये विनियोग करण्यासाठी त्या रकमेचा उपयोग होऊ शकत नाही. एका बाजूला कर्जापासून उत्पन्न मिळत नाही तर दुसऱ्या बाजूला अशा कर्जासाठी बँकेला मोठ्या रकमेची तरतूद करावी लागते. अनुत्पादक कर्ज खात्याच्या व्यवस्थापनावर सुध्दा बँकेला खर्च करावा लागतो. काही दिवसानंतर थकीत कर्जाच्या वसूलीसाठी बँकेला कायदेशीर कारवाई करावी लागते. त्यासाठी खर्चाचे प्रमाणदेखील जास्त असते याचा परिणाम म्हणजे बँकच्या लाभक्षमतेवर होतो हे टाळण्यासाठी कर्ज मागणीसाठी आलेल्या अर्जाचे योग्य मुल्यमापन, चांगल्या कर्जदाराची निवड, कर्ज खात्यावर योग्य नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. दिलेले कर्ज जर थकीत होत असेल व हे कर्ज एन.पी. ए.मध्ये जाऊ नये असे बँकांना वाटत असेल तर त्यांनी अशा कर्जाच्या वसूलीसाठी त्वरीत कारवाई करणे आवश्यक आहे.

6.14.1 रिझर्व्ह बँकेच्या सुचनेनुसार एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण

महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचे एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण 2001-2011 या कालावधीतील दिलेले असून रिझर्व्ह बँकेच्या सुचनेनुसार एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असावे असे सुचविलेले आहे हे तक्ता 6.13 मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता 6.13 : महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या एन.पी. ए.चे शेकडा प्रमाण (2000-01 ते 2010-11)

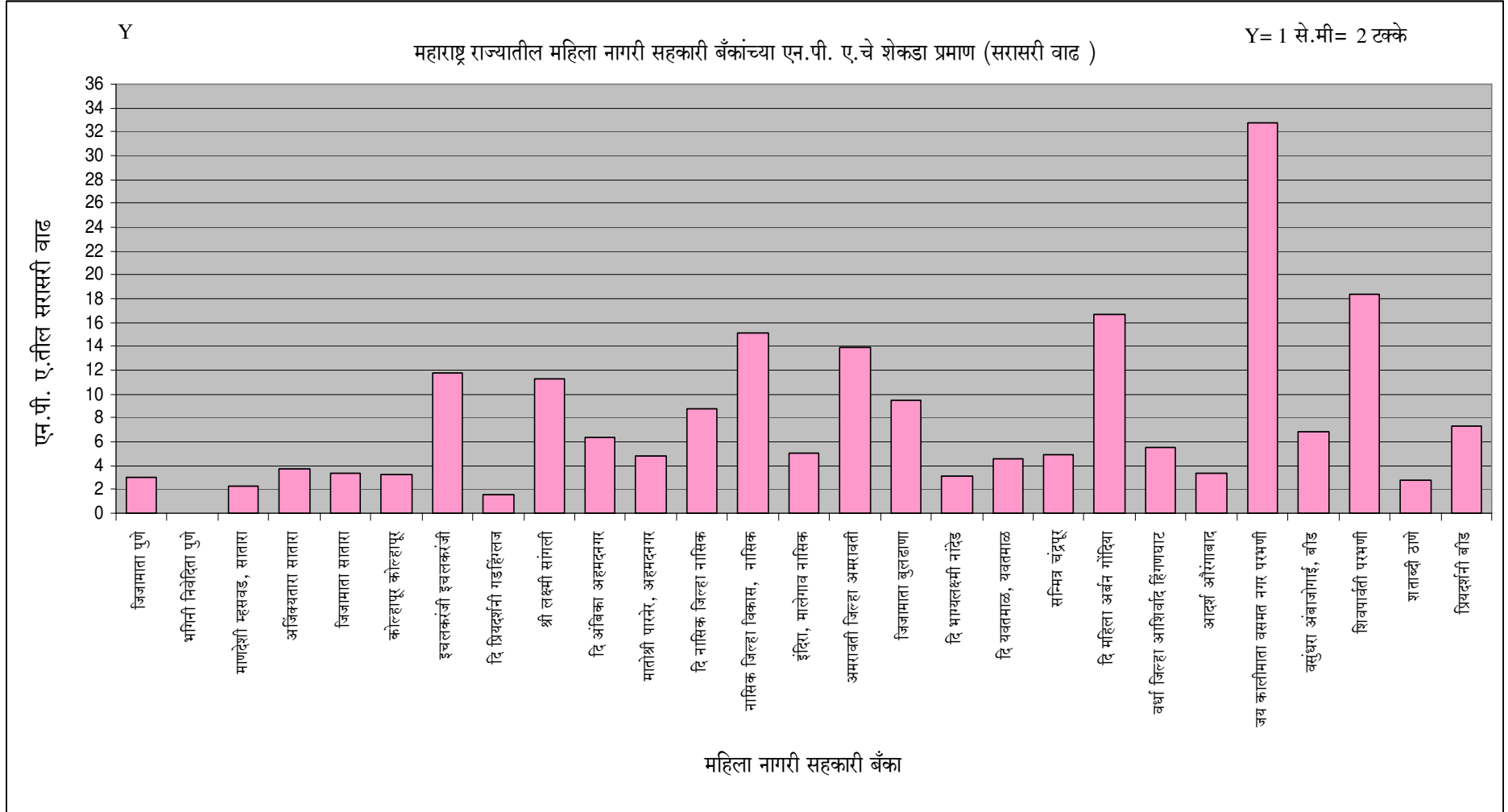
(आकडेवारी टक्केवारीत)

अ.नं.	बँकेचे नाव	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	सरासरी वाढ%
1.	जिजामाता पुणे	2.60	3.17	7.62	4.27	2.61	1.04	1.72	0.88	5.01	2.53	2.10	3.05
2.	भगिनी निवेदिता पुणे	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
3.	माणदेशी म्हसवड, सातारा	0.00	1.10	1.40	2.10	2.99	2.87	2.77	2.63	2.97	3.26	3.41	2.32
4.	अजिंक्यतारा सातारा	1.81	1.92	2.02	4.15	6.10	5.02	4.80	5.17	5.25	3.60	0.42	3.66
5.	जिजामाता सातारा	1.94	2.37	2.70	2.94	3.50	4.10	3.67	5.66	5.27	4.11	0.97	3.38
6.	कोल्हापूर कोल्हापूर	5.13	5.33	6.10	5.95	5.07	4.64	2.90	0.64	0.00	0.00	0.00	3.25
7.	इचलकरंजी इचलकरंजी	2.30	2.40	4.80	8.15	8.65	9.70	13.30	14.66	20.22	22.40	23.30	11.81
8.	दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज	2.18	2.02	1.12	0.82	1.40	1.40	1.03	1.15	1.32	3.05	2.08	1.60
9.	श्री लक्ष्मी सांगली	3.14	3.48	7.40	9.55	8.30	11.50	28.98	26.85	12.91	7.73	3.84	11.24
10.	दि अंबिका अहमदनगर	8.40	12.31	12.57	13.60	9.70	4.43	3.01	3.21	2.91	0.12	0.00	6.39
11.	मातोश्री पारनेर, अहमदनगर	-	-	-	3.27	3.97	4.31	4.15	6.29	5.42	5.01	5.52	4.74
12.	दि नासिक जिल्हा नासिक	6.10	9.22	10.31	9.57	10.37	8.78	9.32	7.46	9.50	8.90	6.60	8.74
13.	नासिक जिल्हा विकास, नासिक	2.18	5.52	6.66	6.73	6.49	17.34	18.64	20.25	30.48	28.33	24.28	15.17
14.	इंदिरा, मालेगाव नासिक	7.70	3.50	3.05	4.45	3.50	00.64	9.20	12.90	7.37	2.50	00.00	4.98
15.	अमरावती जिल्हा अमरावती	16.60	11.23	7.08	7.12	7.18	14.59	32.31	19.10	17.38	11.09	9.80	13.95
16.	जिजामाता बुलढाणा	4.15	6.10	6.47	8.80	9.46	12.03	20.28	13.05	12.91	7.06	3.83	9.47

17.	दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड	3.12	5.14	6.16	6.22	2.55	3.14	0.72	2.13	4.28	1.11	0.00	3.14
18.	दि यवतमाळ, यवतमाळ	1.80	2.40	3.02	4.50	6.66	10.18	6.08	6.22	4.39	3.87	1.07	4.56
19.	सन्मित्र चंद्रपूर	5.17	2.50	2.20	4.33	5.99	13.69	7.78	5.51	2.31	3.73	0.88	4.92
20.	दि महिला अर्बन गोंदिया	8.51	11.83	13.65	20.11	12.33	16.42	19.25	25.60	24.72	18.36	12.09	16.62
21.	वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंणघाट	9.94	7.99	5.38	6.37	5.03	4.83	6.13	3.31	5.82	4.63	1.10	5.50
22.	आदर्श औरंगाबाद	3.03	3.01	2.79	2.42	4.07	4.26	4.86	4.64	3.08	3.36	2.10	3.42
23.	जय कालीमाता वसमत नगर परभणी	14.4	19.31	16.32	24.91	26.37	41.42	64.75	57.61	50.18	22.19	23.17	32.75
24.	वसुंधरा अंबाजोगाई, बीड	0.60	0.76	2.21	21.06	11.18	6.05	6.58	7.78	7.01	6.05	5.50	6.80
25.	शिवपार्वती परभणी	6.80	8.90	10.10	12.22	20.05	21.80	23.07	31.09	29.08	20.15	19.01	18.39
26.	शताब्दी ठाणे	-	-	-	0.00	0.30	1.07	3.09	3.01	4.51	4.63	5.57	2.77
27.	प्रियदर्शनी बीड	3.00	1.63	4.31	5.11	2.97	6.17	11.73	19.87	6.51	11.81	7.11	7.29

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

आलेख 6.13: महाराष्ट्र राज्यातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या एन.पी. ए.चे शेकडा प्रमाणातील सरासरी वाढ (टक्केवारी) (2000-01 ते 2010-11)

तक्ता 6.13 व आलेख 6.13 वरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचे एन.पी. ए.चे शेकडा प्रमाण 2001-2011 या कालावधीतील दिलेले असून रिझर्व्ह बँकेच्या सुचनेनुसार एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असावे असे सुचविलेले आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील कार्यान्वित असलेल्या महिला नागरी सहकारी बँकांपैकी 20 महिला बँकांचे 2001-2011 या कालावधीतील एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असून त्यात भगिनी निवेदिता, पुणे, 0.00 टक्के असून त्याखालोखाल दि प्रियदर्शनी गडहिंगलज कोल्हापूर 1.60 टक्के असून त्याखालोखाल माणदेशी महिला सहकारी बँक सातारा 2.32 टक्के असून त्याखालोखाल शताब्दी महिला बँक, ठाणे 2.77 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे 3.05 टक्के असून त्याखालोखाल दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड 3.25 टक्के असून त्याखालोखाल कोल्हापूर बँक कोल्हापूर 3.25 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता बँक, सातारा 3.38 टक्के असून त्याखालोखाल आदर्श महिला बँक औरंगाबाद 3.42 टक्के असून त्याखालोखाल अजिंक्यतारा बँक सातारा 3.66 टक्के असून त्याखालोखाल दि यवतमाळ बँक, यवतमाळ 4.56 टक्के असून मातोश्री महिला बँक पारनेर, अहमदनगर, 4.74 टक्के असून त्याखालोखाल सन्मित्र, चंद्रपूर 4.92 टक्के असून त्याखालोखाल इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नासिक 4.98 टक्के असून त्याखालोखाल वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँक वर्धा 5.50 टक्के असून त्याखालोखाल दि अंबिका महिला बँक अहमदनगर 6.39 टक्के असून त्याखालोखाल वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड 6.80 टक्के असून त्याखालोखाल प्रियदर्शनी बीड 7.29 टक्के नासिक जिल्हा बँक, नासिक 8.74 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, बुलढाणा 9.47 टक्के इतके दिसून येते. या सर्व बँकांचे एन.पी. ए.चे सरासरी प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असले तरी भगिनी निवेदिता, पुणे, या बँकेचा अभ्यास कालावधीतील सरासरी प्रमाण 0.00 टक्के आहे. बँकेच्या दृष्टीने ही बाब निश्चितच आनंददायक आहे.

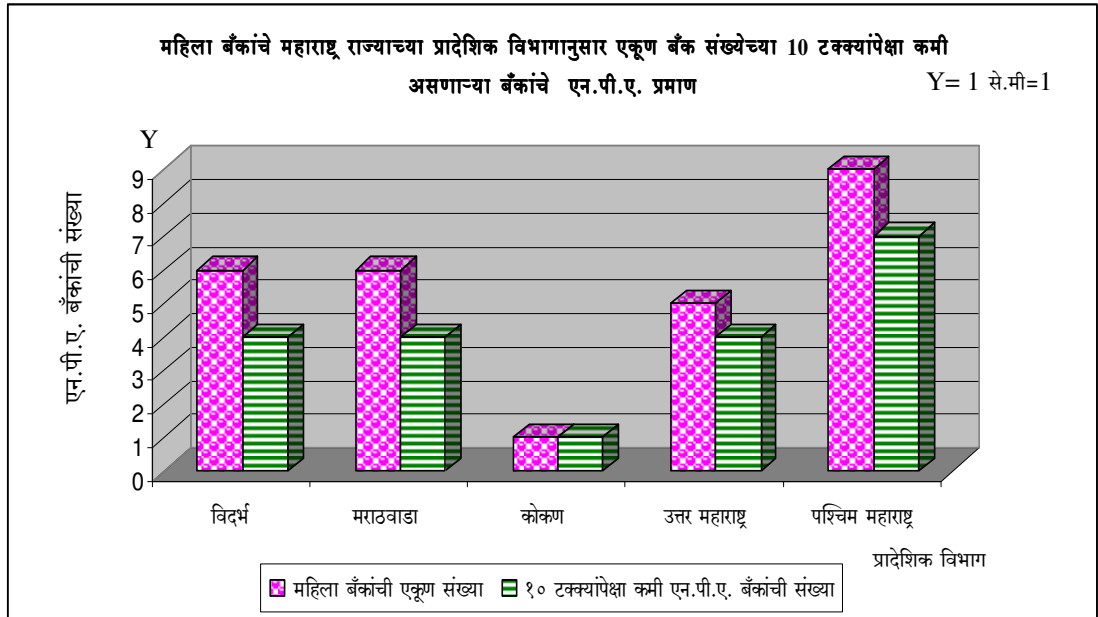
या महिला बँकांचे महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार एन.पी.ए. प्रमाण असलेल्या बँकांचे प्रमाण तक्ता 6.14 मध्ये दिसून येते.

तक्ता 6.14 : महिला बँकांचे महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार एन.पी.ए. प्रमाण

अ. नं.	प्रादेशिक विभाग	मुख्य कार्यालय	महिला बँकांची एकूण संख्या	10 टक्क्यांपेक्षा कमी एन.पी.ए. बँकांची संख्या	विभागानुसार 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असणाऱ्या बँकांचे शेकडा प्रमाण
1.	विदर्भ	अमरावती व नागपूर	6	4	66.67
2.	मराठवाडा	औरंगाबाद	6	4	66.67
3.	कोकण	मुंबई	1	1	100.00
4.	उत्तरमहाराष्ट्र	नासिक	5	4	80.00
5.	पश्चिम महाराष्ट्र	पुणे	9	7	77.88
			27	20	

स्रोत : बँकांचे वार्षिक अहवाल (2001-2011)

आलेख 6.14: महिला बँकांचे महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार एकूण बँक संख्येच्या 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असणाऱ्या बँकांचे एन.पी.ए. प्रमाण

तक्ता 6.14 व आलेख 6.14 वरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार विचार केल्यास कोकण, उत्तर महाराष्ट्र व पश्चिम महाराष्ट्र विभागातील बँकांच्या एन.पी.ए. व एकूण आर्थिक परिस्थिती ऊत्तम असल्याचे दिसून येते. मात्र विदर्भ व मराठवाडा विभागातील महिला बँकांची एन.पी.ए. व एकूण आर्थिक परिस्थितीबाबत स्थिती बिकट नसली तरी समाधान करता येईल अशी परिस्थिती दिसून येत नाही.

बँकांचे एन.पी.ए. प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असले तरी आहे त्यापेक्षा कमीत कमी किंवा शून्य टक्के एन.पी.ए. प्रमाण होण्याच्या दृष्टीने बँकांनी आपली पाउले उचलणे महत्वाचे व आवश्यक आहे.

2001-2011 या कालावधीत सरासरी 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त असणाऱ्या महिला बँकांची संख्या सात असून त्यात श्री लक्ष्मी सांगली 11.24 टक्के असून त्याखालोखाल इचलकरंजी महिला, इचलकरंजी 11.81 टक्के असून त्याखालोखाल अमरावती जिल्हा, अमरावती 13.95 टक्के असून त्याखालोखाल नासिक जिल्हा विकास बँक, नासिक, 15.17 टक्के असून त्याखालोखाल दि महिला अर्बन गोंदिया 16.62 टक्के असून त्या खालोखाल शिवपार्वती परभणी, 18.39 टक्के असून त्या खालोखाल जय कालीमाता वसमत नगर, परभणी 32.75 टक्के इतके दिसून येते. या सात बँकांपैकी श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक, सांगली या बँकेचा अपवाद वगळता इतर सहा महिला बँकांना तोटा झालेला दिसून येतो. हा तोटा दिसण्याचे मुख्य कारण म्हणजे एन.पी.ए.ची तरतूद हे होय.

नरसिंहम कमिटीच्या अहवालानुसार बँकांच्या हिशेब पत्रकाला पारदर्शकता येण्यासाठी नवीन हिशेब पध्दती व एन.पी.ए.च्या तरतूदी लागू केलेल्या आहेत. नागरी बँकांनी या तरतूदी स्विकारल्या व या नवीन हिशेब पध्दतीचे स्वागत करीत असताना नागरी बँकांना काही अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे असे दिसून येते. त्या दृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे फेडरेशनने वारंवार कैफियत मांडली ती खालीलप्रमाणे आहे.

1. सोने तारण कर्ज या तरतूदीमधून कळावे.
2. महाराष्ट्र सहकारी कायदा कलम 49 अंतर्गत अंडर टेकींग देवून कर्जदाराने घेतलेल्या कर्जातील थकबाकीची रक्कम मालकाकडून घेण्याची तरतूद आहे अशी कर्जे एन.पी.ए. मधून वगळावी.

6.14.2 नागरी सहकारी बँकांची विश्वासाहता

नागरी सहकारी बँका या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील व बँकींग प्रणालीमधील एक महत्वाचा घटक आहे. नागरी बँकांची स्थापना मुळातच कनिष्ठ व मध्यम वर्गीयांच्या आर्थिक गरजा भागविणे व त्यांचे जीवनमान आणि राहणीमान उंचावणे तसेच त्यांना आर्थिक सक्षमता प्राप्त करून देणे या व यासांख्या उद्देशांनी प्रेरित झालेल्या याच वर्गातील समाजसुधारकांनी पुढाकार घेऊन केली आहे.

भारतातील पहिली नागरी सहकारी बँक 1904 साली स्थापन झाली. 1904 ते 2011 या कालावधीमध्ये कालानुरूप नागरी सहकारी बँकांवरचे नियमन बदलत गेले आहे. हा बदल कसा होत आहे त्याचे सविस्तर विवेचन पुढीलप्रमाणे दिसून येते.

1. सन 1966 पर्यंत

1966 पर्यंत स्थापन झालेल्या सर्वच नागरी बँकांचा आकृतीबंध पाहिला असता सभासद, संचालक, ठेवीदार, कर्जदार, समाज व सहकार कायद्याची अंमलबजावणी करणारी शासकीय यंत्रणा असा हा आकृतीबंध होता. म्हणजेच 1966 पर्यंतच नागरी बँकांवर रिझर्व्ह बँकेचे प्रत्यक्ष नियंत्रण नव्हते असे दिसते.

2. सन 1966 ते सन 1995

अ. 1966 साली नागरी बँकांमधील ठेवीना संरक्षण मिळावे म्हणून त्या काळातील नागरी बँकांच्या नेतृत्वाने आपल्यावरील रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण मान्य केले व नागरी सहकारी बँकांच्या आकृतीबंधामध्ये नियंत्रक म्हणून रिझर्व्ह बँकेची भर पडली. त्यामुळे 1966 पूर्वी म्हणजे बँकींग रेग्यूलेशन अॅक्ट अॅप्लीकेबल टू सोसायटी 1949 लागू करून घेण्यापूर्वी ठेवीदाराचा या बँकांच्या व्यवस्थापनावर जो पूर्ण विश्वास होता त्या विश्वासात या कायद्याच्या माध्यमातून संरक्षक कवच त्या काळाच्या या बँकांच्या व्यवस्थापनांनी मिळवून घेतले व येथूनच खऱ्या अर्थाने बँकांच्या विश्वासाहतेबद्दल केव्हा तरी भविष्यात शंका निर्माण होतील अशी परिस्थिती उद्भवू शकेल असे वाटले असावे असे वाटते.

ब. सन 1966 मध्ये रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाखाली बँका आल्यावर नागरी बँकांची कार्यपध्दती रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशानुसार होत होती.

क. 1966 ते 1995 या कालावधीत नागरी बँकांच्या आकृतीबंधातील मेंदूस्थानी असणारा घटक म्हणजेच संचालक मंडळ केवळ निर्देशाची अंमलबजावणी करणे एवढ्या मर्यादित स्वरूपाइतकाच कार्यरत होता.

ड. सन 1991 ते 1995 या कालावधीत नागरी बँकांच्या फेडरेशन व अन्य संघटनांनी नागरी बँकांवर रिझर्व्ह बँकेची असणारी बंधने व निर्बंध शिथिल व्हावीत या दृष्टीने पाठपूरावा केला व

त्याचा परिणाम म्हणून ठेव व कर्ज यावरील व्याजदर ठरविण्याचा अधिकार नागरी बँकांच्या संचालक मंडळाला देण्यात आला येथून पुढे नागरी बँकांच्या आकृतीबंधातील मेंदूला खरे काम मिळाले असे म्हणावे लागेल.

3. सन 1995 ते 2000

1995 ते 2000 या कालावधीत नागरी बँकांमध्ये आपापसातच व्याजदर युद्ध सुरू झाले त्यामुळे न परवडणाऱ्या दराने भविष्याचा पुरेसा वेध न घेता नागरी बँकांच्या संचालक मंडळांनी वाढीव दराने ठेवी स्वीकारण्याचे व कर्ज देणे असे धोरण अवलंबिले.

4. सन 2000 नंतर

अ. 2001 नंतरच्या कालावधीत बँकींग क्षेत्रातील कर्जाचे व्याजदर कमी होऊ लागले व बँकींग क्षेत्रातील व्यापारी राष्ट्रीयीकृत व अन्य नवोदित बँका कमी व्याजदराने कर्ज पुरवठा करू लागल्या त्यावेळी नागरी बँकांना मात्र वाढीव व्याजदराच्या ठेवी असल्याने कर्जावरचे व्याजदर अन्य बँकांच्या तुलनेत कमी करणे कठीण होऊन बसले त्यामुळे अक्षम अशा कर्जदारांना वाढत्या दराने कर्जे दिली गेली व त्याचा व्हायचा तोच परिणाम झाला म्हणजेच या कर्जाचे थकबाकीत व थकबाकीचे एन.पी.ए. मध्ये रूपांतर झाले त्यामुळे ठेवी व कर्जे यांचे संतुलन बिघडले त्यामुळे ठेवीदारांना वेळेवर ठेवीची रक्कम परत करणे अवघड जाऊ लागले व विश्वासासार्हतेबद्दलचे सावट या नागरी बँकांभोवती घोंघाऊ लागले असे दिसते.

थोडक्यात कोणत्याही वेळेत नागरी बँकांना थकबाकी व एन.पी.ए.या गोष्टींना तोंड देण्याची वेळ येवू नये यासाठी म्हणून बँक व्यवस्थापनाने सुरक्षितता, रोखता व लाभप्रदता या तीन तत्वांचा समतोल राखून कर्ज वाटप करावे असे वाटते.

ब. आपल्या खात्यावरील पैसे कोणालाही काढता यावेत यादृष्टीने एटीएमची सुविधा सुरू झाली.

क. आपल्या खात्यावरील आर्थिक व्यवहार बँकेच्या कोणत्याही शाखेत करता यावा म्हणून बहुतेक बँकांनी कोअर सिस्टिमकडे वाटचाल सुरू केलेली आहे.

6.15 एफ-चाचणी F-Test and Analysis of Variation (ANOVA)

एफ-चाचणी प्रमाणासाठी प्रादेशिक विभागानुसार महिला सहकारी बँकांचे आर्थिक

विश्लेषण अनुक्रमे 6.15,6.16,6.17,6.18,6.19,6.20,6.21,6.22 आणि 6.23 या तक्त्यांमध्ये दर्शविलेले आहे.

Table 6.15: One-way ANOVA for Share Capital

H0: The all regions are same with respect to table 6.1

Source	DF	SS	MS	F	P
C7	3	19908	6636	0.32	0.813
Error	22	459889	20904		
Total	25	479797			

Here p value $0.813 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.1

Table 6.16: One-way ANOVA for Reserve Fund

H0: The all regions are same with respect to table 6.2

Source	DF	SS	MS	F	P
C12	3	1697685	565895	0.64	0.596
Error	22	19368769	880399		
Total	25	21066454			

Here p value $0.596 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.2

Table 6.17: One-way ANOVA for Deposit

H0: The all regions are same with respect to table 6.3

Source	DF	SS	MS	F	P
C1	3	76316300	25438767	0.72	0.548
Error	22	772259465	35102703		
Total	25	848575765			

Here p value $0.548 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.3

Table 6.18: One-way ANOVA for Investments
H0: The all regions are same with respect to table 6.4

Source	DF	SS	MS	F	P
C12	3	1.965E+09	654889845	0.67	0.579
Error	22	2.149E+10	976808453		
Total	25	2.345E+10			

Here p value $0.579 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.4

Table 6.19: One-way ANOVA for Loans

H0: The all regions are same with respect to table 6.5

Source	DF	SS	MS	F	P
C12	3	29267208	9755736	0.83	0.490
Error	22	257778531	11717206		
Total	25	287045739			

Here p value $0.49 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.5

Table 6.20: One-way ANOVA for Working Capital

H0: The all regions are same with respect to table 6.6

Source	DF	SS	MS	F	P
C12	3	105809248	35269749	0.71	0.558
Error	22	1.096E+09	49833283		
Total	25	1.202E+09			

Here p value $0.558 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.6

Table 6.21: One-way ANOVA for Interest Received

H0: The all regions are same with respect to table 6.7

Source	DF	SS	MS	F	P
C12	3	790017	263339	0.54	0.659
Error	22	10687352	485789		
Total	25	11477370			

Here p value $0.659 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.7

Table 6.22: One-way ANOVA for Interest Paid

H0: The all regions are same with respect to table 6.8

Source	DF	SS	MS	F	P
C12	3	258746	86249	0.44	0.730
Error	22	4361595	198254		
Total	25	4620340			

Here p value $0.73 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.8

Table 6.23: One-way ANOVA for Profit and Loss

H0: The all regions are same with respect to table 6.9

Source	DF	SS	MS	F	P
C12	3	33578	11193	1.00	0.411
Error	22	245819	11174		
Total	25	279397			

Here p value $0.411 > 0.05$

Result: The all regions may be same with respect to table 6.9

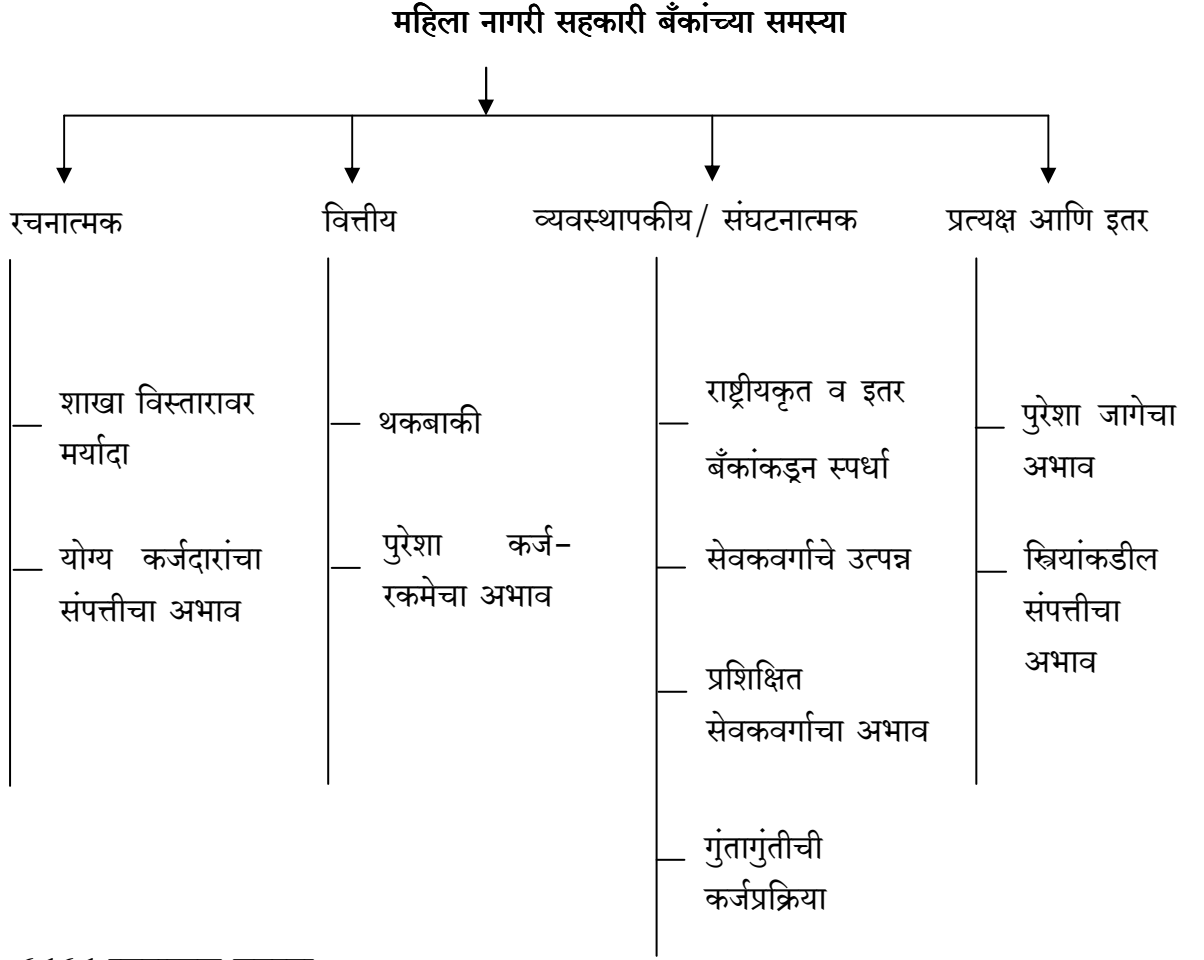
(Ref: Chapter 6 – Table 6.1,6.2,6.3,6.4,6.5,6.6,6.7,6.8 and 6.9)

तक्ता 6.15,6.16,6.17,6.18,6.19,6.20,6.21,6.22 व 6.23 यांवरून असे दिसून येते की, संख्याशास्त्रीय मोजमाप एफ चाचणीच्या आधारे असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार असणाऱ्या महिला सहकारी बँकांचे भाग भांडवल, राखीव निधी, ठेवी, गुंतवणूक, कर्जे, खेळते भांडवल, मिळालेले व्याज, दिलेले व्याज व नफा-तोटा इत्यादी आर्थिक घटकांमध्ये प्रगती झालेली आहे. महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांची आंतरप्रादेशिक तुलना करताना एफचे गुणात्मक मुल्य हे टेबल मुल्यापेक्षा जास्त असल्याने सर्व प्रादेशिक विभागाचा महिला सहकारी बँकांमुळे आर्थिक विकास होत असल्याचे दिसून येते. आंतरप्रादेशिक तुलना केल्यानंतर असे दिसून येते की, प्रत्येक विभागातील महिला सहकारी बँका आर्थिक दृष्ट्या तुलनेने एकसारख्याच आहेत.

6.16 महिला सहकारी बँकांच्या समस्या

महिला नागरी सहकारी बँकांना पुढील विशिष्ट समस्यांचा सामना करावा लागतो. या समस्यांचे रचनात्मक, संघटनात्मक (व्यवस्थापकीय), वित्तीय, प्रत्यक्ष आणि इतर अशा प्रकारे

विस्तृतपणे वर्गीकरण करता येऊ शकते.

6.16.1 रचनात्मक समस्या

6.16.1.1 शाखा विस्तारावरील मर्यादा

महिला नागरी बँकांपैकी, बारा बँकांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रात नवीन शाखा उघडण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेकडे परवानगीसाठी अर्ज सादर केले आहेत. सर्वसाधारणपणे, जर या बँका लोकसंख्या, अग्रक्रमित क्षेत्रांना कर्जपुरवठा, समाधानकारक वसुली आणि 'अ' दर्जाचा हिशेब या अटी पूर्ण करित असतील तर भारतीय रिझर्व्ह बँक शाखा उघडण्यास या बँकांना परवानगी देते. परंतु जरी महिला सहकारी बँका या अटी पूर्ण करित असल्या तरी रिझर्व्ह बँकेने त्यांच्या या मागणीकडे दुर्लक्ष केलेले आहे. म्हणून, या बँकांचा शाखा विस्तार कार्यक्रम लांबणीवर पडला होता.

6.16.1.2 योग्य कर्जदारांचा अभाव

महिला सहकारी बँकांनी त्यांच्या सभासदांना जास्तीत जास्त सेवा पुरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तथापि, काही बँकांच्या बाबतीत, असे आढळून आले की, या बँकांमध्ये योग्य

कर्जदारांचा अभाव होता. रिझर्व्ह बँकेने अशी अट घातली की, उपलब्ध करून दिलेले कर्ज हे उत्पादक आणि स्वयंरोजगाराभिमुख असलेच पाहिजे. तथापि, बँकांचे सभासद ग्रामीण भागातील असल्याने उत्पादक गुंतवणुकीच्या हेतुस्तव कर्जदार शोधणे बँकांसाठी अवघड होते.

6.16.2 संघटनात्मक (व्यवस्थापकीय) समस्या

6.16.2.1 राष्ट्रीयकृत आणि इतर सरकारी बचत योजनांकडून स्पर्धा

व्यापारी बँका त्यांच्या दीर्घ कार्य कालावधीत कमी व्याजदर, दीर्घमुदतीचे कर्ज, एका कर्जदारास मोठे कर्ज देण्याची क्षमता, इत्यादींमुळे तुलनात्मकदृष्ट्या प्रभावशाली स्थितीत राहिलेल्या आहेत. पुन्हा, व्यापारी बँकांवर कार्यक्षेत्राचे कोणतेही बंधन नाही.

त्याचबरोबर, त्यांच्याकडे पुरेसा सेवकवर्ग, कौशल्य असलेले कर्मचारी, सर्व प्रकारच्या बँकिंग सुविधांची तरतूद आणि ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी विस्तृत जाहिरातबाजी असते. यामुळे महिला सहकारी बँका कर्ज वितरण क्षेत्रात दुय्यम स्थितीत आलेल्या आहेत.

त्याचप्रमाणे, इंदिरा विकास पत्र, राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र, यूटीआय, राष्ट्रीयकृत बँकांच्या म्युच्युअल फंड योजना, इ. यांसारख्या सरकारी बचत योजनादेखील महिला बँकांशी स्पर्धा करित होत्या. विशेषतः बहुतांशी महिला सहकारी बँकांना अनेक शहरात राष्ट्रीयकृत व खाजगी बँकांमुळे या समस्येला तोंड द्यावे लागले आहे.

6.16.2.2 सेवक वर्गाच्या उत्पन्नाची समस्या

महिला सहकारी बँकांना तोंड द्याव्या लागणाऱ्या अंतर्गत समस्यांपैकी एक समस्या म्हणजे सेवकवर्गाचे उत्पन्न ही होती. ही समस्या खालील कारणांमुळे होती.

- 1) लग्न
- 2) चांगले भविष्य
- 3) अल्प वेतनश्रेणी

लग्नानंतर, स्त्री तिच्या नवऱ्याच्या घरी जाते आणि म्हणून ती तिची नोकरी सोडते. महिला बँकांपैकी काही बँकांचा अपवाद सोडता इतर बँकांमधील महिलांनी नोकरी सोडल्याचा अहवाल दिलेला आहे, तर सेवक वर्गाचे उत्पन्न कमी असते अशा विविध कारणांचा अहवाल काही

महिला बँकांनी दिलेला आहे.

6.16.2.3 प्रशिक्षित सेवकवर्गाचा अभाव

सर्वसाधारणपणे, सर्व बँकांमध्ये मनुष्यबळाकडे दुर्लक्ष केले जात आहे; मनुष्यबळाच्या आवश्यकतेकडे निर्देश करणारी एकही पूर्वनियोजित योजना, तसेच रचनाबद्ध प्रशिक्षण आणि बँकेच्या सेवकवर्गासाठी तयार केलेला विकास कार्यक्रम बँकेत नाही.

आर्थिक ओझ्यामुळे आणि व्यवस्थापनाने रस न घेतल्याने महिला सहकारी बँकांमध्ये प्रशिक्षित सेवकवर्गाची टक्केवारी खूपच कमी होती. बँकेने हे ओळखले पाहिजे की मानवी संशोधन हे सर्वात जास्त उत्पादक आणि अष्टपैलू साधन आहे.⁵

6.16.2.4 व्यवस्थापकीय सेवकवर्गाचा अभाव

मर्यादित उत्पन्न आणि अल्प वेतन यामुळे बँकेत अनुभवी व्यवस्थापकीय सेवकवर्गाचा अभाव होता. वरील कारणांमुळे अनेक महिला सहकारी बँका पात्र सेवकवर्ग मिळवू शकला नाही. कर्जदारांची आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यांच्या प्रकल्प अहवालात मदत करण्यासाठी बँकेत तज्ज्ञ व्यक्ती उपलब्ध नव्हत्या.

6.16.2.5 गुंतागुंतीची कर्ज प्रक्रिया

महिला सहकारी बँक दोन जामीनदार तसेच त्यांच्या पतीची किंवा मुलांची सही घेते. कर्जरोख्याची अंमलबजावणी करताना व्यक्तींना तेथे उपस्थित राहण्यास भाग पाडले जाते असे दिसते. वरील अटीमुळे जामीनदार जामीन देण्यास तयार नसतात.

6.16.3 आर्थिक समस्या

6.16.3.1 थकबाकीची समस्या

महिला बँका, विशेषतः सोलापूर महिला बँक, व नागपूर महिला बँक थकबाकीच्या समस्येला तोंड देत होत्या. परिणामस्वरूप, या बँकांना दुर्बल बँक म्हणून जाहीर करण्यात आले होते आणि ही बँक रिझर्व्ह बँकेच्या पुनर्वसन योजनेखाली होती परंतु या बँकचे पुनर्वसन न होता त्या बंद पडलेल्या आहेत. सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये बँकेत कायमस्वरूपी व्यवस्थापक तसेच वसुली अधिकारी नव्हते. त्यामुळे थकबाकी फारच जास्त होती.

महिला बँकेकडून महिला वसुली अधिकाऱ्याची नियुक्ती होऊ शकली नाही. असे देखील निरीक्षण करण्यात आले की, महिला बँकांचे सभासदत्व म्हणजे पुरुषांसाठी कर्जाचा अतिरिक्त स्रोत होय.

कोल्हापूर बँकेचे ग्रामीण भागातील थोड्याच शिक्षित महिला सभासदांना कर्ज रक्कम आणि कर्ज कालावधीविषयी माहिती नव्हती; कर्जाची जवळजवळ सर्व रक्कम त्यांच्या पतींकडून खर्च केली होती.

6.16.3.2 पुरेशा कर्ज रकमेचा अभाव

कर्जाची मागणी आणि बँकेकडून मंजूर केलेले कर्ज यात अंतर होते. निरीक्षणांती असे आढळून आले की, एकूण कर्जदारांपैकी सरासरी 24 टक्के कर्जदारांना त्यांच्या बँकांकडून अपुरे कर्ज मिळत होते. बहुतेक बँकांमध्ये ही स्थिती आढळली. या परिस्थितीमुळे बँकांचे सभासद सावकार आणि खाजगी वित्तसंस्थांकडून कर्ज मिळवत असत.

6.16.4 प्रत्यक्ष आणि इतर समस्या

6.16.4.1 पुरेशा कार्यालयीन जागेचा अभाव

बँकिंग व्यवसायाची मागणी लक्षात ठेवून प्रत्येक नागरी बँक योग्य त्या ठिकाणी स्थापित झाली आहे. वर्दे समितीने बँकेच्या स्थानावर भर दिला आहे. व्यावसायिक उपक्रमांसाठी हवेशीर हॉल, सेफ डिपॉझिट वॉल्ट, इ. आधुनिक सुविधांसह चांगली इमारत संस्थेची प्रतिष्ठा दीर्घकाळापर्यंत वाढवते आणि ठेवीदारांमध्ये आत्मविश्वास वाढवते.

महिला बँकांपैकी, इचलकरंजी, जिजामाता, भगिनी निवेदिता व भाग्यलक्ष्मी या बँकांची स्वतःची इमारत आहे, तर उर्वरित बँका भाड्याच्या जागेत आपले कामकाज करीत आहेत, ज्या जागा बँकेच्या कामासाठी योग्य नाहीत. पुरेशी इमारत आणि स्थानाचादेखील बँकेच्या कामकाजावर परिणाम होतो.

6.16.4.2 स्त्रियांच्या नावावरील संपत्तीचा अभाव

जरी सभासदांशी वैयक्तिक संपर्क आणि त्यांच्याविषयीची पूर्ण माहिती हे कर्जासाठी सर्वोत्तम हमी असतात, तरी रिझर्व्ह बँकेच्या नियमांनुसार, प्रत्येक कर्जासाठी संपत्तीची हमी

आवश्यक आहे. आपल्यासारख्या पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांच्या नावावर कोणतीही संपत्ती नसते आणि त्यामुळे स्त्रियांना कर्ज देताना बँकांना अडचणी येत आहेत. सर्वसाधारणपणे, बँक स्त्रियांना दोन जामीनदारांसह त्यांच्या वैयक्तिक हमीवर कर्ज देते; तथापि, मोठ्या कर्जांच्या बाबतीत बँकांना अडचणींना तोंड द्यावे लागते. निरीक्षणांती असे दिसून आले की, बऱ्याच प्रकरणांत अनेक सभासदांकडे स्थिर संपत्ती नसल्यामुळे जामीनदार मिळवणे फारच अवघड होते.

6.17 महिला सहकारी बँकांचे भवितव्य

6.17.1 महिला सहकारी बँकांचे भवितव्य चांगले असण्याची कारणे

वरील समस्या, अडचणी असूनदेखील, महिलांना कर्जे देण्याच्या दृष्टीने महिला सहकारी बँकांना चांगले भवितव्य आहे. भारतातील महिला सहकारी बँकांचे भवितव्य पुढील कारणांमुळे चांगले आहे

- 1) वर्तमान सरकारी धोरणाचे उद्दिष्ट स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी उत्तेजन देणे असे आहे.
- 2) जरी मोठ्या बँकांकडून लघुउद्योग आणि कुटीर उद्योगांकडे फारसे लक्ष दिले जात नसले आणि म्हणून या बाबतीत अजूनही बरेचकाही करायचे आहे; तर हे काम सहकारी बँकांकडून केले जाऊ शकते.
- 3) खुल्या बाजारातील निधीसाठी असणाऱ्या तीव्र स्पर्धेमुळे, नवीन योजना शोधण्याचे कौशल्य व त्याचा प्रसार करणे आणि त्यासाठी वित्तपुरवठा करणे हे महिला सहकारी बँकांपुढील आव्हान आहे.

अखिल भारतीय स्तरावरील माहितीनुसार, सुमारे 50 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत आहे. त्यामुळे राहणीमान सुधारण्यासाठी महिला बँका योग्य बँकिंग धोरण आखून महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात.

डॉ. राठोड महिला सहकारी बँकांच्या भवितव्याबद्दल महत्त्वाकांक्षी आहेत. ते म्हणतात, तरुण स्त्रिया महिला, त्यांच्या समाजातील भगिनींची आर्थिक स्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने, सहकारी बँकांचे संघटन व विकास करू शकतात. भविष्यात या बँकांनी खऱ्या अर्थाने लोकांची, लोकांसाठी व लोकांकडून चालविली जाणारी बँक बनविण्याचे लक्ष्य ठेवले पाहिजे आणि जीवन आनंददायी

बनविण्यासाठी त्यांना संपत्तीची देवता बनविले पाहिजे.⁶

अशा प्रकारे, हे स्पष्ट आहे की, महिला सहकारी बँकांना भारतामध्ये उज्ज्वल भवितव्य आहे. महिलांच्या विकास कार्यक्रमांना दिलेल्या उत्तेजनामुळे नवीन महिला सहकारी संस्थांसाठीची मागणी सतत वाढत जाणार आहे. एकूण लोकसंख्येत 40 टक्के वाटा असलेल्या स्त्रियांकडून बँकिंग सेवांची मागणी केली जाणार आहे.

6.17.2 भावी योजनेची गरज

जरी केंद्र व राज्य सरकारच्या योजनांमध्ये महिला सहकारी बँकांच्या विकासासाठी विशेष तरतूद केली नव्हती तरी त्या गरजेपोटी उदयास आल्या. या बँकांनी कर्जसुविधा उपलब्ध करून महिलांमध्ये जाणीव व ताकद निर्माण केली आहे. स्त्री बँकेची सभासद होऊ शकत नव्हती आणि ती स्वतःच्या जबाबदारीवर तिच्यासाठी कर्जसुविधेचा लाभ घेऊ शकत नव्हती, अशी परंपरा होती. रिझर्व्ह बँकेनेदेखील अशा बँकांची नोंद घेतली आहे. महिला बँकांनी त्यांची धोरणे राष्ट्रीय योजनांनुसार ठरवली पाहिजे आणि महिलांच्या दुर्बल घटकांना मदत केली पाहिजे.

सर्वसाधारणपणे, महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश व गोवा या राज्यांचा अपवाद वगळता, इतरत्र महिला बँका नाहीत. त्याचप्रमाणे, महाराष्ट्रात रत्नागिरी, सिंधुदूर्ग, रायगड, मुंबई, वासिम, जालना, गडचिरोली यांसारखे अनेक जिल्हे आहेत, जेथे महिला बँका नाहीत. त्यामुळे, अशा जिल्ह्यांमध्ये महिला बँकांसाठी वाव आहे. नागरी सहकारी बँका व वित्त संस्थांच्या राष्ट्रीय संघटनेने महिला बँकांशी संबंधित माहिती संकलित गोळा करण्यात पुढाकार घेतला पाहिजे आणि संघटनेने या बँकांच्या समस्यांचा अभ्यास करून त्यांच्यासाठी देशात नवीन जागा सुचवल्या पाहिजे. अशाप्रकारे, भवितव्यात करावयाचे बरेचसे काम अद्याप शिल्लक आहे.

6.18 समारोप

नागरी बँकांवर विभागीय नियंत्रण व रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण आहे. या बँकांच्या विस्तारावर कायदा व प्रशासनाची कडक बंधने आहेत. तरीदेखील देशातील नागरी सहकारी बँकांनी देशांतर्गत बँकिंग प्रणालीच्या एकत्रित ढाच्यामध्ये त्यांना मजबुतपणे उभे केले आहे. भारतातील महिला बँकांच्या स्थापनेने, विशेषतः महाराष्ट्रात, स्त्रियांच्या आर्थिक विकासाचा पाया रचला आहे. तथापि,

अजूनही कित्येक समस्या आहेत, ज्या वेळेत सोडवल्या पाहिजे.

महिला सहकारी बँका आणि सर्वसाधारण नागरी बँका यांच्या समस्यांमध्ये फारसा फरक नाही. महिला बँकांच्या समस्यांवरील सहानुभूतीपूर्वक व वेळेत केलेले उपाय या बँकांना देशाच्या नकाशावर घेऊन जातील.

अव्याप्त प्रदेशामध्ये महिला बँकांचे संघटन करण्याच्या शक्यतांचा जलद अभ्यास केल्यानंतर जर रचनाबद्ध योजना व मजबूत नियोजित प्रयत्न केले तर या बँकांच्या विस्तारासाठी योग्य वाव आहे.

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण केल्यानंतर असे दिसून येते की, समाजातील महिला देखील प्रभावीपणे महिला बँक चालवू शकतात. महिलांमध्ये एक विशिष्ट प्रकारची आर्थिक चेतना प्रज्वलीत होऊन पारदर्शकपणे बँकेचे आर्थिक व्यवहार करणे, महिलांना बचतीची सवय लागणे, स्वयंरोजगारासाठी मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घेवून प्रामाणिकपणे कर्जाची परतफेड करणे, व आपला स्वतःचा तसेच समाजाचा आर्थिक विकास घडवून आणणे इ. गोष्टी महिलांमध्ये जागृत झाल्याचे दिसून येते.

काही महिला बँकांची आर्थिक परिस्थिती निश्चितपणे कौतुकास्पद आहे. सर्वांगीण अर्थाने आर्थिक व्यवहार पारदर्शक ठेवून प्रत्येक आर्थिक घटकामध्ये वर्षानुवर्षे वाढ झालेली दिसून येते. काही बँकांमध्ये आर्थिक परिस्थिती नाजूक दिसून येते. अशा बँकांमध्ये सर्व संचालक, पदाधिकारी व सभासद यांनी एकत्र येणे गरजेचे असून सामूहिक विचार प्रणाली राबविणे महत्वाचे आहे व त्यादृष्टीने महिला नागरी बँकां प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते.

प्रकरण सातवे

सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

7.1 प्रास्ताविक

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची वाढ आणि विकासाशी संबंधित विविध प्रश्नांवर चर्चा केल्यानंतर, या शेवटच्या प्रकरणामध्ये या अभ्यासाचे मुख्य निष्कर्ष थोडक्यात मांडण्यात येत आहेत. सारांश आणि शिफारशी या अभ्यासामध्ये संकलित केलेल्या माहितीवर आधारित आहेत की, ज्या धोरणाची आखणी करण्यास उपयुक्त ठरतील. स्त्रियांचा विकास ही प्रमुख समस्यांपैकी एक आहे. या समस्येने देशातील धोरणकर्ते, नियोजक आणि प्रशासकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. ते स्त्रियांच्या विकासासाठी वापरता येऊ शकतील असे स्रोत, पद्धती व तंत्रे शोधून काढण्याचा प्रयत्न करित आहेत. अशा परिस्थितीत, स्त्रियांसाठी उत्पन्न व रोजगार निर्माण करण्यासाठी महिला नागरी सहकारी बँका सर्वोत्तम संस्था असू शकतात. परंतु राज्यातील बहुसंख्य महिला नागरी सहकारी बँका भाग भांडवल, सभासद संख्या, दिलेले कर्ज, खेळते भांडवल व नफा या बाबतीत छोट्या आहेत. परिणामी, त्यांनी त्यांच्या सभासदांवर फारच थोडा परिणाम केला आहे. काही बँका खेळत्या भांडवलाच्या समस्येला तोंड देत असून अल्प खेळत्या भांडवलामुळे नफा देखील अल्प आहे, ज्यामुळे महिला नागरी सहकारी बँकांच्या कामकाजावर परिणाम झालेला आहे.

7.2 विषयाची निवड

भारताच्या आर्थिक विकासात बँकांचे योगदान महत्वाचे आहे. बँकांमुळेच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कायापालट होण्यास मदत झालेली आहे. भारतीय नाणेबाजार व भांडवल बाजाराचा विकास होण्यास बँकांची भूमिका महत्वाची ठरलेली आहे. ज्या अर्थव्यवस्थेत बँकांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झालेला आहे ती अर्थव्यवस्था विकसित समजली जाते. भारतात अजूनही बँकींग प्रणाली पाहिजे तेवढी विकसित झालेली नाही. देशाच्या जडण घडणेमध्ये बँकांची भूमिका महत्वाची असल्यामुळे बँकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे वाटते.

नागरी भागात नागरी सहकारी बँकांनीदेखील भरीव आर्थिक कामगिरी केलेली आहे. मध्यम वर्गीयांच्या दृष्टीने नागरी सहकारी बँका ह्या महत्वपूर्ण ठरलेल्या आहेत. नागरी भागात नागरी बँकांनी दिलेले योगदान महत्वाचे असल्यामुळे नागरी सहकारी बँकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे वाटते.

नागरी भागात महिलांचा विकास होण्याच्या दृष्टीने त्यांची बचत वाढण्याच्या दृष्टीने व त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने महिलांनी स्थापन केलेल्या नागरी सहकारी बँकांनी देखील नागरी भागात केलेली आर्थिक व सामाजिक कामगिरी अतिशय उल्लेखनीय, भरीव व महत्वपूर्ण आहे.

देश, राज्य, नागरी व ग्रामीण विकासात या महिला नागरी सहकारी बँकांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग दिसून येतो. या महिला नागरी सहकारी बँकांनी केलेली आर्थिक व सामाजिक कामगिरी महत्वपूर्ण वाटल्याने 'महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन-एक अभ्यास' हा विषय अभ्यास संशोधनासाठी निवडण्यात आलेला आहे.

7.3 अभ्यासाचे महत्त्व

सर्वसामान्य सहकारी बँक आणि महिला सहकारी बँक यांच्यात कोणताही मूलभूत फरक नाही. तथापि, एक फरक स्वीकारलाच पाहिजे आणि तो म्हणजे, महिलांच्या सहकारी बँका ह्या सामाजिक हेतुस्तव स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत आणि म्हणून त्यांना सरकारकडून व समाजाकडून विशेष प्रोत्साहनाची गरज आहे.

शहरी भागातील स्त्रियांना आर्थिक साहाय्य पुरवून महिला नागरी सहकारी बँका औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्यासाठी मदत आणि मार्गदर्शन करू शकतात. कोल्हापूर जिल्हा महिला सहकारी बँकेने महिलांसाठी सहकार तत्वावर कागद कारखाना स्थापन करून काही प्रमाणात हे करून दाखवले आहे. महिलांच्या सहकारी बँका ह्या महिला ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन करण्यास देखील मदत करू शकतात. महिलांच्या सहकारी बँकांकडून पुरस्कृत झालेल्या अशा प्रकारची कार्ये महिलांमध्ये उद्योजकतेचा विकास होण्यासाठी चांगले वातावरण निर्माण करतील.

ग्रामीण भागात नवीन महिला नागरी सहकारी बँकांची आवश्यकता आहे. जर भारतीय

रिझर्व्ह बँक आणि राज्य सरकारने वर्तमान महिला नागरी सहकारी बँकांना ग्रामीण भागात शाखा उघडण्यास परवानगी दिली तर ग्रामीण भागात महिलांच्या नवीन सहकारी बँका सुरू करता येतील. ग्रामीण भागातील ठेवींचे संकलन करण्याबरोबरच आणखी जास्त उत्पादक हेतूने या महिला बँका ग्रामीण स्त्री-शक्ती एकत्रित करून एक सामाजिक संस्था म्हणून काम करतील.

मिश्र नागरी सहकारी बँकांमध्ये स्त्रियांचा समाधानकारक सहभाग नव्हता आणि म्हणून, अशा प्रकारच्या बँकांची गरज होती. अर्थातच, महिला बँकांचे भवितव्य, 'चांगला व्यवसाय आणि चांगले जीवन' हे कार्य पार पाडताना या बँका किती यशस्वी होतील, यावर अवलंबून आहे. स्त्रियांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी जर महिला बँकांना महत्त्वाचा घटक व्हायचे असेल तर त्यांनी स्त्रियांच्या संपूर्ण निमशहरी व ग्रामीण जीवनाला स्पर्श केलाच पाहिजे. वस्तुतः, महिला सहकारी बँक महिलांसाठीच्या राष्ट्रीय योजनेबरोबर (इ.स. 2001-2011) सुसंगतपणे काम केल्यास एक परिणामकारक संस्था होऊ शकते. म्हणून महाराष्ट्र राज्यातील महिला सहकारी बँकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

7.4 अभ्यासाची उद्दिष्टे

महिला नागरी सहकारी बँकांच्या कार्याचे विश्लेषणात्मक मूल्यांकन करणे ही प्रस्तुत अभ्यासाची विस्तृत उद्दिष्टे आहेत. अभ्यासाची निश्चित उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचा अभ्यास करणे
2. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या आर्थिक कामगिरीची आंतरप्रादेशिक तुलना करणे.
3. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांची तौलनिक स्थिती अभ्यासणे.
4. महिला बँकेच्या विकासातील समस्यांचे अध्ययन करणे व त्यात सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

7.5 गृहितके

उद्दिष्टांना पूरक अशी खालीलप्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली आहेत

1. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँका भारतीय रिझर्व्ह बँकेने (R.B.I.) निर्धारित

केलेल्या पुरेशा भांडवलाची व निधीची अट पूर्ण करतात.

2. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचा एन.पी.ए. (N.P.A.) ठरवून दिलेल्या मर्यादेच्या आत सातत्याने राहिलेला आहे.

7.6 अभ्यास पध्दती

‘महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन एक अभ्यास’ (2000-01 ते 2010-11) हा विषय अध्ययनासाठी निवडला आहे. प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करताना महिला नागरी सहकारी बँकेच्या स्थापनेपासून म्हणजेच 1971 पासून ते सद्यःस्थितीपर्यंत म्हणजेच दि. 31 मार्च 2011 पर्यंत बँकांच्या सर्वांगाने आढावा घेण्यात आलेला आहे.

बँकांची आर्थिक पत्रके व वार्षिक अहवालाच्या मदतीने अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत अभ्यास हा प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. महाराष्ट्रात एकूण 27 महिला सहकारी बँका कार्यरत आहेत. या सर्वच बँकांचा अभ्यास विचारात घेतला. म्हणून हा अभ्यास करण्यासाठी ‘एकूण लोकसंख्येची अध्ययन पध्दती’ (It is a population study rather than sample study) विचारात घेतलेली आहे. प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन अधिक सखोलरीत्या होण्यासाठी प्राथमिक स्रोतांचा देखील अवलंब केला आहे.

प्राथमिक स्रोत

महाराष्ट्रात एकूण 35 जिल्हयांतील 17 जिल्हयांत कार्यरत असलेल्या 27 महिला नागरी सहकारी बँका आहेत. बँकांच्या कामगिरीविषयी माहिती मिळविण्यासाठी 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचे व्यवस्थापक/चेअरमन यांच्या मुलाखती घेतल्या.

महाराष्ट्रातील 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचे एकूण सभासद संख्या 2,52,900 इतकी आहे. एकूण सभासदांपैकी 0.1 टक्के म्हणजेच 253 सभासदांची साधा यादृच्छिक पध्दतीने (Simple Random Sample) अभ्यासाकरीता निवड केली व मुलाखतींद्वारे अनुसूचीचा वापर करून माहिती संकलित केली.

दुय्यम स्रोत

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास सर्वांगीण सखोलरीत्या होण्यासाठी 2001-2011 हा कालावधी निवडला आहे. व ही माहिती दुय्यम स्रोताद्वारे संकलित केली आहे.

महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचा अभ्यास या विषयचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी महाराष्ट्रातील 27 महिला सहकारी बँकांना भेटी देऊन बँकांचे चेअरमन व कार्यकारी व्यवस्थापक यांच्या मुलाखती घेऊन प्रस्तुत अभ्यासाची माहिती संकलित केली. डॉ. बाबासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, जयकर ग्रंथालय पुणे विद्यापीठ, गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था पुणे, वैकुंठ मेहता राष्ट्रीय सहकार प्रबंधन संस्था पुणे, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहूरी, छत्रपती शाहू केंद्रिय व्यवसाय शिक्षण आणि संशोधन संस्था कोल्हापूर, सामाजिक विकास भवन नवी दिल्ली, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे इत्यादी संस्थांचा माहिती मिळविण्यासाठी उपयोग झाला.

संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर

बँकांच्या विविध आर्थिक घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर पुढीलप्रमाणे केला आहे.

वार्षिक शेकडा वाढ किंवा घट प्रमाण

प्रस्तुत अभ्यासासाठी महिला सहकारी बँकांच्या दहा वर्षांच्या कालावधीची आर्थिक माहिती संकलित केलेली असून अशा आर्थिक संख्यात्मक माहितीचे वर्गीकरण करून दरवर्षी मागील वर्षापेक्षा चालू वर्षात किती वाढ किंवा घट झालेली आहे हे पुढील सुत्रानुसार वार्षिक शेकडा वाढ किंवा घट काढण्यात आलेली आहे.

वर्षे - $x_1, x_2, x_3, x_4, \dots, x_{10}$

$$\text{वार्षिक शेकडा वाढ किंवा घट} = \frac{x_2 - x_1}{x_1} \times 100, \dots, \frac{x_{10} - x_9}{x_9} \times 100$$

सरासरी प्रमाण (Mean)

महिला सहकारी बँकांच्या विविध आर्थिक घटकांचा अभ्यास करताना संख्याशास्त्रीय सरासरीचे मोजमाप विचारात घेवून आर्थिक विश्लेषण केलेले आहे. सरासरीचे मोजमाप पुढील

सुत्रानुसार काढण्यात आलेले आहे.

$$\text{Mean} = \frac{\sum x}{n}$$

$$\sum x = x_1 + x_2 + x_3 + x_4 + \dots + x_{10}$$

n = एकूण वर्षांची संख्या

Co-efficient of Variation

महिला सहकारी बँकांच्या विविध आर्थिक घटकांचा अभ्यास करताना संख्याशास्त्रीय मोजमाप विचलनाचा सहगुणक (Co-efficient of Variation) विचारात घेवून आर्थिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. Co-efficient of Variation मोजमापाचे प्रमाण पुढील सुत्रानुसार काढण्यात आलेले आहे.

$$\text{C.V.} = \frac{\text{S.D.}}{\text{Mean}} \times 100$$

C.V. = Co-efficient of Variation

S.D. = Standard Deviation

$$\text{Mean} = \sum x/n$$

F-Test Analysis of Variation (ANOVA)

महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला सहकारी बँका विविध भागात विखुरलेल्या आहेत. भौगोलिक प्रदेशानुसार महाराष्ट्र राज्याचे पाच प्रादेशिक विभाग करण्यात आलेले असून या प्रादेशिक विभागानुसार महिला सहकारी बँकांचे आर्थिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. प्रादेशिक विभाग नमुना म्हणून व प्रादेशिक विभागातील बँकांचे आर्थिक घटक गृहितके म्हणून घेतल्यास त्या आधारे एफ चाचणी करण्यात आलेली आहे. एफ चाचणी प्रमाण काढण्यासाठी खालील सुत्राचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

Source of Variation	SS	d.f.	MS	F Ratio
Between samples or categories	$[n_1(\bar{x}_1 - \bar{\bar{x}})^2 + n_2(\bar{x}_2 - \bar{\bar{x}})^2 + \dots + n_k(\bar{x}_k - \bar{\bar{x}})^2]$	(k-1)	SS Between (k-1)	$\frac{\text{MS between}}{\text{MS within}}$
Within samples or categories	$[\sum(\bar{x}_{1i} - \bar{\bar{x}}_1)^2 + \sum(\bar{x}_{2i} - \bar{\bar{x}}_2)^2 + \dots + \sum(\bar{x}_{ki} - \bar{\bar{x}}_k)^2]$	(n-k)	SS Within (n-k)	
Total	$\sum(\bar{x}_{ij} - \bar{\bar{x}})^2$	(n-1)		

(प्रमाणित चाचणी प्रमाण पाच टक्के आहे.)

SS- Sum of Squares

MS-Mean Square

d.f.- Degrees of freedom

K- Samples (1,2,3....)

n- Total no. of Banks (1,2,3....)

i-1,2,3,...

j-1,2,3,...

7.7 सारांश

7.7.1 नागरी सहकारी बँकांची स्थिर आणि समाधानकारक वाढ

सुरुवातीस नागरी बँकांना सरकारकडून आर्थिक साहाय्य मिळत नव्हते, कारण त्यांनी सरकारी मदतीशिवाय प्रगती करावी अशी या बँकांकडून अपेक्षा केली जात होती. नागरी सहकारी बँकांच्या वाढीचा दोन कालखंडांमध्ये अभ्यास केला जाऊ शकतो.

- 1) बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट लागू करण्यापूर्वी, म्हणजेच 1 मार्च 1966 पूर्वी
- 2) 1 मार्च, 1966 नंतर, म्हणजेच अलीकडील कालखंड.

1 मार्च, 1966 पूर्वीच्या नागरी बँकांच्या वाढीचे जर निरीक्षण केले तर असे दिसते की, 1948-49 मध्ये नागरी बँकांची संख्या 815 वरून 1965-66 मध्ये 936 वर गेली आणि वाढीचा दर 14.84 टक्के होता. सभासदत्व, स्वनिधी, ठेवी, खेळते भांडवल व थकीत कर्जे यांनी देखील वाढता कल दर्शविला आहे.

बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट 1949 ची अंमलबजावणी केल्यापासून नागरी बँका वेगाने वाढल्या. 1967-68 पासून बँकांचा एकंदरीत कल वाढता असल्याचे दिसून आलेले आहे. 1968 ते 1988 या दोन दशकांच्या काळात बँकांची संख्या 1.37 टक्के वाढीचा वार्षिक दर राखत 1,127 वरून 1371 पर्यंत वाढली त्यानंतर 1988 ते 2011 या कालखंडात बँकांची संख्या 1371 वरून 1645 पर्यंत वाढली म्हणजेच बँक संख्या वाढीचा दर 19.19 टक्के होता. तथापि, वरील कालखंडामध्ये सभासदत्व वाढीचा दर अधिक (7.45 टक्के) होता. यावरून हे दिसते की, लोकांनी नागरी सहकारी बँकांमध्ये रस दर्शवला आहे. अभ्यास कालावधीमध्ये बँकांच्या स्वनिधीने अधिक वाढता

कल (21.10 टक्के) दर्शवला आहे. या बँकांच्या ठेवी 1967-68 मध्ये 110.00 कोटी रुपयांवरून 2010-11 मध्ये 212031 कोटी रुपयांपर्यंत वाढले.

7.7.2 नागरी सहकारी बँकांच्या विकासातील असमतोल

नागरी सहकारी बँकांची समाधानकारक प्रगती असून देखील अभ्यास कालावधीमध्ये काही निश्चित प्रादेशिक असमतोल असल्याचे दिसून आले. महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, तामीळनाडू, केरळ आणि आंध्र प्रदेश या सहा राज्यांचे 2010-11 या कालावधीत भारतातील बँकांच्या एकूण संख्येच्या 82.71 टक्के बँका, 82.52 टक्के सभासदत्व, 92.66 टक्के एकूण ठेवी आणि 94.73 टक्के वितरित केलेली कर्जे असे योगदान होते. उर्वरित 29 राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांचा वाटा दुर्लक्षणीय होता.

प्रति बँक सरासरी ठेवीचा विचार करता, महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक होता. त्यानंतर गुजरात व केरळ या राज्यांचा क्रमांक येतो. अशा प्रकारे, आपण जर वरील सहा राज्यांमधील नागरी बँकांचा विकास वगळला तर उर्वरित राज्यांनी केलेला विकासाचा फारच अल्प वाटा असलेला दिसतो.

7.7.3 नागरी सहकारी बँकांच्या विकासात भारतीय रिझर्व्ह बँकेची सक्रिय व परिणामकारक भूमिका

2010-11 अखेर रिझर्व्ह बँकेने 298 दुर्बल बँकांपैकी 129 बँकांचे पुनर्वसन हाती घेतले आहे. या बँकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टिकोनातून रिझर्व्ह बँकेची या बँकांवर सातत्यपूर्ण नजर आहे. 31 मार्च 2011 अखेर रिझर्व्ह बँकेने, ज्या बँकांच्या मुदत व मागणी ठेवी 100 कोटी रुपयांच्या आहेत, अशा 53 नागरी सहकारी बँकांना शेड्युल्ड बँकेचा दर्जा दिल्याची सूचना प्रसिद्ध केली आहे. परिणामस्वरूप, रिझर्व्ह बँकेच्या दुसऱ्या शेड्युलमध्ये समावेश असलेल्या व्यापारी बँका जे फायदे घेत आहेत ते फायदे नागरी बँकांसुद्धा घेतील. अशा प्रकारे भारतीय रिझर्व्ह बँक भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या प्रगतीमध्ये सक्रिय व परिणामकारक भूमिका बजावत आहे.

7.7.4 महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची वाढ

नागरी सहकारी बँकांमध्ये देशातील इतर राज्यांमध्ये महाराष्ट्र आघाडीवर आहे आणि इतर राज्यांसाठी महाराष्ट्र एक विशेष उदाहरण बनले आहे. महाराष्ट्रातील बहुतांश नागरी सहकारी बँका सुरुवातीस नागरी वित्त संस्था म्हणून स्थापित झाल्या होत्या, ज्या नंतर नागरी बँकांमध्ये परिवर्तित झाल्या. नागरी सहकारी बँकांच्या प्रगतीचा, पूर्वीच्या मुंबई राज्यातील नागरी बँका आणि महाराष्ट्रातील नागरी बँका असा अभ्यास करता येऊ शकतो. मुंबई राज्यातील (जून 1949) नागरी सहकारी बँकांची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे होती.

1. नागरी बँकांच्या अदा केलेल्या भांडवलाची रक्कम फारच कमी होती.
2. नागरी बँकांचे प्रामुख्याने मोठी शहरे आणि व्यापारी नगरांमध्ये केंद्रीकरण झाले होते.
3. एकूण सभासदसंख्येत व्यापारांची टक्केवारी सर्वाधिक (31.5 टक्के) होती. कारागीर आणि लघुउद्योगात कार्यरत असणाऱ्या लोकांची संख्या फारच कमी (5 टक्के) होती.
4. सोने आणि चांदीच्या हमीवर कर्जांना मंजुरी देण्यासाठी अनेक बँकांनी नाममात्र सभासदत्वाची पद्धत स्वीकारली.

7.7.5 महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची अलीकडील स्थिती

1961 ते 2011 दरम्यान नागरी बँकांच्या सर्व आकडेवारीत वाढ झाली. नागरी बँकांची अलीकडील (2001 ते 2011) प्रगती दर्शवते की, बँकांच्या संख्येत अल्प घट (14.07 टक्के) होती. तथापि, भाग भांडवल (82.28 टक्के), स्वनिधी (82.44 टक्के), वितरित केलेले कर्ज (254.22 टक्के), ठेवी (6.09 टक्के), खेळते भांडवल (26.15 टक्के) आणि यांमध्ये महत्त्वपूर्ण वाढ दिसून आली.

7.7.6 महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचा उगम

भारतातील महिला सहकारी बँकांमध्ये महाराष्ट्र हे अग्रणी राज्य आहे. पहिली महिला सहकारी बँक कोल्हापूर जिल्ह्यातील इचलकरंजी येथे ऑक्टोबर 1971 मध्ये स्थापन झाली होती. तदनंतर, सांगली आणि मुंबईमध्ये महिला बँका स्थापन झाल्या आणि 2011 मध्ये महिला बँकांची संख्या 27 वर गेली. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या यशाचे अनुकरण करीत

गुजरात, कर्नाटक, गोवा, आंध्र प्रदेश आणि मणिपूर या राज्यांतील नेत्यांनी महिला सहकारी बँका स्थापन केल्या आहेत.

7.7.8 महिला सहकारी बँकांची आवश्यकता

कामकाजाचा विचार करता, महिला सहकारी बँक ही इतर कोणत्याही सहकारी बँकेसारखीच आहे. जरी महिलांनी मोठ्या संख्येने सहकारी संस्थांमध्ये भाग घेतला पाहिजे अशी इच्छा व्यक्त करण्यात आलेली आहे, ज्या महिलांसाठी खुल्या आहेत, तरी स्त्रियांच्या समावेशासाठी कोणतेही धोरण नव्हते. स्त्रिया जेव्हा सहकारी संस्थांमध्ये सभासदत्व मिळवण्यासाठी जातात तेव्हा त्यांच्याकडे योग्य लक्ष दिले जात नाही. नागरी सहकारी बँका याला अपवाद नाहीत. बँक व्यवस्थापनात महिला सभासदांची टक्केवारी दुर्लक्षणीय आहे. त्यामुळे स्वतंत्र महिला सहकारी बँकांची आवश्यकता आहे.

7.7.9 महिला बँकांची अलीकडील स्थिती

राज्यातील एकूण नागरी सहकारी बँकांमध्ये महिला बँकांची टक्केवारी 5.01 टक्के होती. महिला बँकांचे सभासदत्व महाराष्ट्रातील नागरी बँकांच्या सभासदत्वाच्या केवळ 3.79 टक्के होते. 31 मार्च 2010 मध्ये राज्यातील नागरी बँकांच्या आकडेवारीची तुलना करता भाग भांडवल, ठेवी, खेळते भांडवल आणि वितरित केलेली कर्जांच्या हिश्याची टक्केवारी फारच कमी म्हणजे, अनुक्रमे 1.77, 3.74, 1.59 आणि 37.94 इतकी होती.

प्रति बँक सभासदत्व, प्रति बँक अदा केलेले भांडवल, प्रति बँक ठेवी, उसनवारी, इत्यादींवरून असे दिसते की, वरील घटकांच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांशी तुलना करता, महिला बँका मागे होत्या. महिला बँकांच्या अभ्यासावरून देखील असे दिसते की, राज्यस्तरीय सरासरीच्या बरोबरीने महिला बँका नव्हत्या. महिला सहकारी बँकांच्या मंद वाढीचे कारण म्हणजे मर्यादित कार्यक्षेत्र व मर्यादित शाखा होय. तथापि, अशी आशा करता येते की भविष्यात महिला बँका महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीतील मोठा हिस्सा काबीज करू शकतात.

7.7.10 महिला नागरी सहकारी बँकांचे विश्लेषणात्मक मूल्यांकन

इतर नागरी सहकारी बँकांच्या विरुद्ध महिला सहकारी बँकांनीदेखील त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील महिला सभासदांना मदत केली आहे. प्रस्तुत अभ्यासातील महिला बँकांचे नमुना अध्ययन दर्शवते की महिला बँक ही अलीकडील विकास आहे. 1972 ते 2003 दरम्यानच्या काळात सर्व महिला बँका एकामागे एक स्थापन झाल्या होत्या. या बँकांचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण जिल्हा व नंतर काही बँकांच्या बाबतीत संपूर्ण महाराष्ट्र राज्य होते आणि अतिशय कमी बँका त्यांच्या शाखांमार्फत त्यांच्या सेवा पुरवित होत्या. जरी जवळजवळ सर्व महिला बँकांचे सभासद शहरी भागात विखुरलेले होते, तरी या बँका थोड्या ग्रामीण भागात केंद्रीत झाल्या होत्या. यावरून हे दिसते की, महिला बँका त्यांच्या सेवा केवळ शहरी भागातच पुरवित आहेत.

महिला बँकांच्या सभासद संख्येच्या संदर्भात विचार केला असता असे आढळून आले की, 2001 ते 2011 दरम्यानच्या काळात महिला बँकांच्या सभासद संख्येने वाढता कल दर्शवला आहे. तथापि, समाधानकारक वाढ माणदेशी बँक (22.46 टक्के), भाग्यलक्ष्मी बँक (7.80 टक्के) आणि शताब्दी बँक (7.49 टक्के) या बँकांमध्ये दिसून आली. महिला बँकांच्या संदर्भातील निवडक आणि बंधनात्मक धोरणामुळे जिजामाता व भगिनी बँकांमध्ये मिश्र स्वरूपाचे सभासदत्व होते, म्हणजेच, स्त्री व पुरुष, तर इतर महिला बँकांमध्ये सभासदत्व केवळ स्त्रियांसाठी खुले होते असे आढळून आले तर पुरुष सभासदत्व बँकांसाठी कर्जवसुलीच्या दृष्टीने फायदेशीर होते, कारण महिला सभासदांच्या नावावर कोणतीही संपत्ती नव्हती आणि म्हणून पुरुष सभासदांचा समावेश बँकेसाठी सुरक्षित होता.

महिला बँकांच्या व्यवस्थापन समितीतील सभासद सर्व जातींतील आणि सर्व शैक्षणिक पातळ्यांवरील होते. तथापि, व्यवस्थापन समितीच्या एकूण सभासदांपैकी केवळ 39.91 टक्के सभासदांनी सहकारी शैक्षणिक व प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये भाग घेतला होता. या संदर्भात भगिनी बँकेचा प्रथम क्रमांकावर असून, त्यानंतर जिजामाता बँकेचा क्रमांक होता, तर उर्वरित बँकांमध्ये व्यवस्थापन समितीतील एकाही सदस्याला सहकाराच्या प्रशिक्षणाविषयी जाणीव नसल्याचे दिसून आले.

बहुतांशी बँकांचे अध्यक्ष व संचालक मंडळ यांची उपस्थिती नियमित नसल्याचे आढळून आले. व्यवस्थापन समितीची नियमित उपस्थिती अनेक बाबतींत बँकेला मदत करते. अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, संचालक मंडळ या कार्यालयीन अधिकाऱ्यांची दैनंदिन उपस्थिती बँकेच्या कामकाजावर सकारात्मक परिणाम घडवून आणते, म्हणून व्यवस्थापनाने या मुद्द्याकडे अधिक लक्ष द्यावयास पाहिजे. 2011 मध्ये नासिक जिल्हा विकास, जयकालीमाता व इचलकरंजी बँकांमध्ये वसूल न झालेल्या कर्जांच्या थकबाकीची टक्केवारी अनुक्रमे 37.89, 35.94 व 39.35 टक्के इतकी, महिला बँकांमध्ये सर्वाधिक होती असे आढळून आले.

महिला बँकांमधील व्यवस्थापकांच्या कार्यकालावधीचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, दहा वर्षांच्या काळात इचलकरंजी आणि सांगली बँकांमध्ये तेच व्यवस्थापक कार्यरत होते. तथापि, जिजामाता बुलढाणा बँकेमध्ये वरील दहा वर्षांच्या काळात अनुक्रमे 5 व्यवस्थापक 3 अध्यक्ष होते. महिला बँकांपैकी केवळ भगिनी बँकेमध्ये महिला व्यवस्थापक होत्या. यावरून हे दिसते की, महिला बँकांमध्ये कायमस्वरूपी व महिला व्यवस्थापकांची उणीव होती. महिला बँका त्यांच्या कर्मचाऱ्यांची निवड करण्यात, वेतन व सेवाविषयक नियम तयार करण्यातदेखील मागे होत्या. भगिनी बँक केवळ ही एकच अशी बँक होती, ज्या बँकेने रोजगार कार्यालयामार्फत कर्मचाऱ्यांची भरती केली. उर्वरित बँकांनी अर्जदारांची शैक्षणिक पात्रता, कामाचा अनुभव, लेखी परीक्षा, इत्यादी बाबी विचारात न घेता त्यांच्या कर्मचाऱ्यांची भरती केली. जिजामाता बँकेचा अपवाद वगळता महिला बँकांची वेतनश्रेण्या समाधानकारक नव्हत्या.

महिला बँकांतील प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी 57.65 टक्के होती. तथापि, प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची सर्वाधिक टक्केवारी जिजामाता, सातारा बँकेत 77.77 टक्के इतकी होती, त्यानंतर अंबिका महिला बँकेत 69.33 टक्के इतकी होती. शताब्दी, अमरावती व प्रियदर्शनी या महिला बँकांमध्ये प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी अत्यंत कमी होती व उर्वरित महिला बँकांमध्ये प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी 45 ते 60 दरम्यान होती. महिला बँकांमध्ये प्रशिक्षणासाठीची इच्छा व उत्कटता अजूनही अत्यंत कमी असलेली दिसते.

महिलांमध्ये उद्योजकतेच्या विकासासंदर्भात महिला सहकारी बँकांनी फारच थोडे योगदान दिले आहे. तथापि, काही अभ्यास प्रकल्प असे दर्शवितात की, महिला बँका आर्थिक मदत उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांच्या पातळीवर सर्वोत्तम प्रयत्न करीत आहेत. म्हणून, प्रामुख्याने महिला उद्योजक या सभासदांच्या नवीन वर्गाची ओळख करून देण्याची आवश्यकता आहे. त्यामुळे, या संदर्भात भविष्यात महिला सहकारी बँकांकडून बरेच काम करावयाचे आहे.

7.7.11 भाग भांडवल

माणदेशी (25.03 टक्के), जिजामाता, पुणे (24.00 टक्के), भाग्यलक्ष्मी (17.27 टक्के), वसुंधरा (16.24 टक्के) व आदर्श (16.17 टक्के) या बँकांतील भाग भांडवलाचा वार्षिक सरासरी वाढीचा दर जास्त होता. उलटपक्षी, भगिनी निवेदिता, अजिंक्यतारा, श्री लक्ष्मी, शिवपार्वती, दि महिला अर्बन गोंदिया व जिजामाता बुलढाणा या बँकांतील वाढीचा दर फारच कमी म्हणजे 1.32 ते 4.38 टक्के या दरम्यान आहे.

संचालक मंडळाने नवीन सभासद करून घेण्याची जास्त जोखीम घेतली नाही हे या मंद वाढीमागील कारण असू शकते. महिला बँकांपैकी केवळ सांगली बँकेचा अपवाद वगळता इतर कोणत्याही बँकेने सरकारी भाग भांडवलाचा फायदा घेतला नाही, असे आढळून आले. यावरून हे दिसते की, या बँका स्वावलंबी होत्या.

7.7.12 राखीव आणि इतर निधी

2000-01 ते 2010-11 या कालावधीत राखीव व इतर निधी रकमेत पुढीलप्रमाणे सरासरी वाढ झालेली आहे. सर्वात जास्त सरासरी वाढ शताब्दी महिला सहकारी बँक लि. ठाणे 77.64 टक्के असून त्यानंतर सन्मित्र महिला सहकारी बँक, चंद्रपूर या बँकेची सरासरी वाढ 60.96 टक्के असून त्या नंतर आदर्श औरंगाबाद (55.39 टक्के) यानंतर इंदिरा, मालेगाव (36.20 टक्के) तर माणदेशी म्हसवड (33.23 टक्के) असून जय कालीमाता (35.68 टक्के) तर जिजामाता सातारा (27.37 टक्के), इचलकरंजी (25.54 टक्के) या बँकांची राखीव व इतर निधीतील सरासरी वाढ 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. तर इतर बँकांची सरासरी वाढ 3.40 टक्के ते 24.76 टक्के या दरम्यान आहे. अभ्यासासाठी घेतलेल्या एकूण बँकांपैकी 13 बँकांची दरवर्षी सातत्याने राखीव व इतर

निधीत वाढ झालेली असून 14 बँकांमध्ये मात्र 2006-07, 2007-08 व 2008-09 या वर्षांमध्ये घट झाल्याचे दिसून येते.

7.7.13 ठेवी

अभ्यास कालावधीमध्ये शताब्दी बँकेची नोंदणी 2003-04 या वर्षातील असल्याने अभ्यासासाठी आठ वर्षे असून या वर्षातील सरासरी वाढ 42.76 टक्के, माणदेशी बँक सातारा 27.78 टक्के, जिजामाता बँक सातारा 25.52 टक्के तर वर्धा जिल्हा आशिर्वाद बँक हिंगणघाट 17.25 टक्के असून त्यानंतर इंदिरा बँक मालेगाव नासिक 16.26 टक्के तर जिजामाता बँक पुणे 15.95 टक्के असे या सहा बँकांच्या ठेवीमध्ये दरवर्षी सतत वाढल्याचे दिसून आले. इतर एकवीस बँकांच्या ठेवीतील सरासरी वाढ समाधानकारक आहे. परंतु या बँकांच्या ठेव रकमेत काही वर्षात घट झाल्याचे दिसून येते. त्यापैकी मातोश्री बँकेच्या ठेवीची सरासरी वाढ 68.90 टक्के असून 2009-10 मध्ये मात्र मागील वर्षीच्या तुलनेत 5.74 टक्के घट झाल्याचे दिसून येते. शिवाय या बँकेची नोंदणी 2002-03 मध्ये झाली असून अभ्यासासाठी नऊ वर्षे घेतलेली आहेत. शिवाय आदर्श (31.67 टक्के), सन्मित्र (26.82 टक्के), वसुंधरा (18.44 टक्के), वर्धा जिल्हा आशिर्वाद (17.25 टक्के), इंदिरा (16.26 टक्के), दि यवतमाळ (14.11 टक्के), दि अंबिका अहमदनगर (12.67 टक्के) व अजिंक्यतारा (11.67 टक्के) या बँकांची ठेवीतील सरासरी वाढ निश्चितच समाधानकारक आहे. मात्र 2003-04 ते 2009-10 या वर्षांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेने घट झालेली दिसून येते. इतर बँकांच्या ठेवीतील सरासरी वाढ 0.29 टक्के ते 10.89 टक्के आहे.

7.7.14 कर्ज प्रक्रिया आणि थकबाकी

महिला बँकांच्या कर्ज प्रक्रिया बदलत्या पातळ्यांवर होत्या. शिवपार्वती महिला बँक, परभणी बँकेमधील कर्ज वितरणाची वाढ फारशी समाधानकारक नव्हती. या बँकेची 2001 ते 2011 या दहा वर्षात कर्ज वितरणात घट झालेली असून तिची टक्केवारी 5.21 आहे. परंतु माणदेशी, जिजामाता सातारा, इंदिरा, भाग्यलक्ष्मी व शताब्दी, बँकांतील कर्जाची वार्षिक वाढ उर्वरित बँकांपेक्षा जास्त होती. यावरून हे दिसते की, पुणे, मुंबई, सातारा, नासिक व नांदेड यांसारख्या

मोठ्या शहरातील बँकांनी वाढते शहरीकरण, वाढणारे उद्योग आणि व्यापार यामुळे चांगली कामगिरी केली.

कर्ज वितरणाचे हेतुनिहाय विश्लेषण असे दर्शवते की सर्व बँकांनी कमी किंवा अधिक प्रमाणात सर्व हेतुंसाठी वित्तपुरवठा केला आहे. तथापि, कोल्हापूर (41.60 टक्के), भगिनी (55.65 टक्के), जिजामाता (45.02 टक्के) या बँकांनी सर्वाधिक कर्ज घरखरेदीसाठी दिले आहे. लघुउद्योग आणि कुटीर उद्योग तसेच किरकोळ व्यापार यांकडेदेखील योग्य लक्ष दिले गेले. सर्व महिला बँकांमध्ये उपभोग हेतुसाठी दिलेली कर्जे एकसारखी होती. बँकांनी 70 टक्क्यांपेक्षा जास्त कर्जे अग्रक्रमित क्षेत्रांसाठी दिलेले आहे. यावरून हे दिसते की, महिला सहकारी बँका ह्या रिझर्व्ह बँकेच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार कर्जे देत होती.

बँकांच्या थकबाकीच्या संदर्भातील स्थितीवरून असे दिसते की, इचलकरंजी, नासिक जिल्हा विकास, जयकालीमाता कोल्हापूर महिला बँकेचा अपवाद वगळता इतर बँकांमध्ये थकबाकीची गंभीर समस्या नव्हती. वसुलीसाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांच्या अभावामुळे या बँकेची थकबाकी अभ्यास कालावधीमध्ये 35 टक्क्यांपेक्षा जास्त राहिलेली आहे. महिला बँकांचे गुणोत्तर विश्लेषण दर्शवते की, सर्व महिला बँकांची रोखीतील रुपांतर क्षमता, परिवर्तन क्षमता व नफ्याची क्षमता प्रमाणित निकषांप्रमाणे होती. विविध गुणोत्तरे दर्शवतात की महिला बँकांची आर्थिक स्थिती समाधानकारक होती. तथापि, बँकांनी थकीत कर्जांच्या वसुलीकडे जास्त लक्ष दिले पाहिजे.

7.7.15 गुंतवणूक

शताब्दी महिला सहकारी बँक, ठाणे (45.77 टक्के), आदर्श महिला सहकारी बँक, औरंगाबाद (38.70 टक्के), माणदेशी महिला सहकारी बँक, म्हसवड (35.40 टक्के), मातोश्री महिला सहकारी बँक, अहमदनगर (34.39 टक्के), सन्मित्र महिला सहकारी बँक, चंद्रपूर (29.13 टक्के), जिजामाता महिला सहकारी बँक, सातारा (24.29 टक्के), वर्धा जिल्हा आशिर्वाद महिला सहकारी बँक, (19.64 टक्के), जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे (19.56 टक्के), इंदिरा महिला सहकारी बँक, मालेगाव (19.38 टक्के), अंबिका महिला सहकारी बँक, अहमदनगर (19.38 टक्के), यवतमाळ महिला सहकारी बँक, यवतमाळ (17.65 टक्के), वसुंधरा महिला

सहकारी बँक, बीड (18.44 टक्के) व शिवपार्वती महिला सहकारी बँक, परभणी (17.20 टक्के) या बँकांमधील गुंतवणूकीच्या सरासरी वाढीचा दर 15 टक्क्यांपेक्षा जास्त होता व इतर बँकांचा सरासरी वाढीचा दर 2.45 टक्क्यांपर्यंत खाली गेलेला दिसून येतो. लक्ष्मी महिला बँक सांगली या बँकेच्या गुंतवणूक वाढीचा सरासरी दर (-1.10 टक्के) आहे म्हणजेच लक्ष्मी बँकेने नवीन गुंतवणूक न करता आहे तीच गुंतवणूक काढून घेतलेली आहे. त्यामुळे सभासदांचा लक्ष्मी बँकेवरील विश्वास कमी होत असल्याचे दिसून येते.

7.7.16 खेळते भांडवल

अभ्यास कालावधीमध्ये खेळत्या भांडवलामध्ये सातत्याने वाढ होणाऱ्या महिला सहकारी बँका ह्या आठ आहेत. शताब्दी महिला सहकारी बँकेचा अभ्यासासाठीचा कालावधी फक्त आठ वर्षांचा असून या आठ वर्षातील खेळत्या भांडवलातील सरासरी शेकडा वाढ 40.96 टक्के असून त्या खालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा 35.40 टक्के असून त्या नंतर माणदेशी म्हसवड महिला सहकारी बँक सातारा 25.28 टक्के असून त्या खालोखाल इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नासिक 17.88 टक्के असून त्या खालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे 16.12 टक्के असून त्या खालोखाल दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक नांदेड 12.97 टक्के असून त्या नंतर दि अंबिका महिला सहकारी बँक अहमदनगर 12.39 टक्के असून त्या खालोखाल प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक बीड 9.70 टक्के असे दिसून येते.

अभ्यास कालावधीमध्ये खेळत्या भांडवलामध्ये दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली दिसून येत नाही मात्र त्याच्या सरासरी वाढीचे शेकडा प्रमाण निश्चितच समाधानकारक आहे अशा नऊ बँका आहेत. मातोश्री महिला सहकारी बँक पारनेर, अहमदनगर 47.33 टक्के असून त्या खालोखाल आदर्श महिला सहकारी बँक औरंगाबाद 30.64 टक्के असून त्या खालोखाल वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड सरासरी वाढ 21.44 टक्के असून सन्मित्र चंद्रपूर 16.33 टक्के असून त्या खालोखाल वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँकेची सरासरी वाढ 15.66 टक्के असून त्या खालोखाल दि यवतमाळ, यवतमाळ बँकेची सरासरी वाढ 14.55 टक्के असून त्या खालोखाल इचलकरंजी बँकेची सरासरी वाढ 10.76 टक्के असून त्या खालोखाल जय कालीमाता वसमत नगर

परभणी बँक 10.22 टक्के असून त्या खालोखाल अजिंक्यतारा सातारा बँकेची सरासरी वाढ 10.16 टक्के इतकी दिसून येते. या नऊ महिला बँकांच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण दहा टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे तर इतर दहा महिला बँकांच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण दहा टक्क्यांपेक्षा कमी आहे.

7.7.17 एन.पी.ए.

भगिनी निवेदिता सहकारी बँक, पुणे या बँकेने अभ्यास कालावधीतील प्रत्येक वर्षी एन.पी.ए.चे प्रमाण शून्य ठेवलेले आहे. एन.पी.ए.चे सरासरी शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असणाऱ्या बँका 20 आहेत. तर सरासरी शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त असणाऱ्या सात महिला बँका आहेत. लक्ष्मी, इचलकरंजी, अमरावती, नासिक जिल्हा विकास महिला अर्बन, शिवपार्वती व जयकालीमाता या महिला बँकांचे एन.पी.ए.चे सरासरी शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. या सर्व बँका तोट्यात आहेत यावरून असे दिसून येते की, या सात बँकांनी कर्जफेडीची क्षमता विचारात न घेता कर्जपूरवठा केलेला आहे. निश्चितपणे या सातही बँकांची आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक, गंभीर व धोकादायक वळणावर आलेली आहे. रिझर्व्ह बँकेकडून कोणत्याही क्षणी कोणताही आदेश (प्रशासक नेमणे, बँक बंद करणे, बँकेचे विलीनीकरण करणे इ.) येवू शकेल असे वाटते.

7.7.18 कर्जावरील व्याज

अभ्यास कालावधीतील 27 बँकांपैकी फक्त तीन बँका अशा आहेत की दरवर्षी कर्जावरील मिळालेल्या व्याज रकमेत सातत्याने वाढ झालेली आहे. त्यामध्ये शताब्दी, जिजामाता-सातारा व माणदेशी या तीन महिला बँकांचा समावेश आहे. इतर महिला बँकांच्या कर्जावरील मिळणाऱ्या व्याज रकमेत अभ्यास कालावधीत मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार झालेले आहेत. त्यापैकी 21 महिला बँकांची सरासरी वाढ झालेली दिसून येते. मात्र तीन महिला बँकांची सरासरी घट झालेली आहे. यामध्ये शिवपार्वती, श्रीलक्ष्मी व महिला अर्बन या तीन बँकांचा समावेश आहे. यावरून असे दिसून येते की, या तीन महिला बँकांचे कर्ज देणे-घेणेचे आर्थिक व्यवहार ठप्प झालेले आहेत.

7.7.19 ठेवीवर व्याज

अभ्यास कालावधीमध्ये 27 बँकांपैकी फक्त माणदेशी महिला सहकारी बँक म्हसवड ही अशी बँक आहे की ठेवीवर दिलेल्या व्याज रकमेत दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली आहे. इतर महिला बँकांच्या बाबतीत अभ्यास कालावधीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार दिसून येतात. झालेले आहेत. परंतू त्यांची सरासरी वाढ मात्र दिसून येते. परंतू शिवपार्वती, श्रीलक्ष्मी, अमरावती व महिला अर्बन या चार महिला बँकांच्या बाबतीत मात्र त्यांच्या एकूण सरासरीत घट झालेली आहे. यावरून असे दिसून येते की, या चार महिला बँकांचे ठेवीचे व्यवहार ठप्प झालेले आहेत.

7.7.20 नफा-तोटा

अभ्यास कालावधीमध्ये 2006-07 व 2007-08 या दोन वर्षात आर्थिक मंदी असल्याचे दिसून येते. कारण नफा मिळविणाऱ्या बँकांची संख्या सर्वात कमी व तोटा मिळविणाऱ्या बँकांची संख्या सर्वात जास्त 2006-07 व 2007-08 या दोन आर्थिक वर्षांमध्ये दिसून येते. यावरून असे दिसून येते की, सदरहू महिला बँकांनी रिझर्व्ह बँकेच्या नियमाप्रमाणे दरवर्षी थकीत व्याज रकमेची तरतूद कमी नफा दिसेल या भितीने केलेली नाही व नंतर 2006-07 व 2007-08 या दोन वर्षात थकीत व्याजाची तरतूद मोठ्या प्रमाणावर केल्याने संबंधित महिला बँकांना मोठ्या प्रमाणावर तोटा सहन करावा लागलेला आहे.

7.7.21 लेखापरिक्षण वर्ग

आर्थिक व्यवहार, कागदपत्रे, हिशेबलेखन, आर्थिक पत्रके व्यवस्थापन, थकबाकी व एन.पी.ए. प्रमाण या सर्व गोष्टींचा विचार करून लेखापरिक्षक लेखापरिक्षण करित असतात व नियमानुसार गुण देत असतात. त्यानुसार अ,ब,क व ड या श्रेणीमध्ये लेखापरिक्षण वर्ग दिला जातो यावरून असे दिसून येते की, अभ्यास कालावधीमध्ये बहुतांशी महिला बँकांना अ व ब श्रेणी मिळालेली आहे.

मात्र शताब्दी, प्रियदर्शनी-बीड, शिवपार्वती व नासिक जिल्हा विकास या चार बँकांना काही आर्थिक वर्षांसाठी 'ड' ही लेखापरिक्षण श्रेणी मिळालेली आहे. यावरून असे दिसून येते की, सदरहू चार महिला बँकांची आर्थिक परिस्थिती खालावलेली आहे.

7.7.22 महिला सहकारी बँकांच्या सभासदांचा सामाजिक-आर्थिक अहवाल

महिला बँकांच्या कर्जदारांच्या अहवालाचा अभ्यास सामाजिक आणि आर्थिक या दोन वेगवेगळ्या कोनांतून केला जातो. सामाजिक बाजूमध्ये सभासदांचे वय, जात, शिक्षण, पेशा आणि कुटुंबाचा आकार यांचा समावेश असतो; तर आर्थिक बाजूमध्ये सभासदांचे उत्पन्न, बँकेशी संलग्न होण्याचे कारण, घेतलेली कर्जे, बँकेने कर्जपुरवठा केलेल्या उद्योगाचे उत्पन्न आणि बँकेकडून निर्माण झालेला रोजगार, इत्यादींचा समावेश असतो.

सहज संपर्क आणि कर्जसुविधेमुळे बहुसंख्य सभासदांनी (50.20 टक्के) महिला बँकांशी संबंध जोडले. बँकांच्या स्थापनेने स्त्रियांमधील नेतृत्वगुणाला उत्तेजन मिळण्यास मदत केली आहे. महिला बँकांमध्ये सरासरी कर्ज रक्कम मर्यादा रुपये 2,00,000 होती. तथापि, सांगली, जिजामाता व बहुतांशी बँकांनी महिला बँकांच्या सरासरी कर्ज-रकमेपेक्षा जास्त रक्कम दिली आहे, परंतु इचलकरंजी आणि कोल्हापूर बँकांनी नमुना बँकांच्या सरासरीपेक्षा कमी कर्जे दिली. सद्यस्थितीतील महागाईची परिस्थिती विचारात घेतली तर वर नमूद केलेली कर्ज-रक्कम गरजेपेक्षा कमी असलेली दिसते.

महिला बँका सभासदांना अनेक आर्थिक फायदे उपलब्ध करून देतात. सहजपणे व वेळेवर मिळणाऱ्या कर्जसुविधेमुळे सभासद महिला बँकांच्या बाबतीत खुश होते. एकूण महिला कर्जदारांपैकी 73.3 टक्के कर्जदारांनी आपले मत व्यक्त केले की ते त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारू शकले, 9.9 टक्के सभासदांना स्वयंरोजागर मिळवता आला, तर 6.9 टक्के सभासदांना त्यांच्या व्यवसायवृद्धीसाठी कर्जाचा फायदा जाला. 9.9 टक्के सभासद सावकारांच्या पाशातून मुक्त झाले. कमी व्याजदरामुळे सभासदांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली. अशा प्रकारे, महिलांचा सामाजिक-आर्थिक विकास करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट काही प्रमाणात साध्य झाले.

महिला बँकांनी सभासदांमध्ये बचतीच्या सवयीचा विकास होण्यासाठीदेखील मदत केली आहे. 72.3 टक्के सभासदांच्या मुदत ठेव, छोट्या किंवा रिकरिंग ठेवींमध्ये बचती होत्या. अर्थातच, ज्यांनी बचत केली त्या सभासदांची सर्वाधिक टक्केवारी पुणे आणि सातारा यांसारख्या औद्योगिकदृष्ट्या विकसित भागातील बँकांमधील होती.

एकूण महिला सभासदांपैकी 47.4 टक्के सभासदांनी त्यांच्या स्वतःच्या जबाबदारीवर व्यवसाय सुरु केले होते. हे व्यवसाय श्रमसंबंधित नव्हते किंवा भांडवलसंबंधितही नव्हते, परंतु ते केवळ स्वयंरोजगार आणि उत्पन्नाभिमुख पूरक होते.

एकूण सभासदांपैकी, केवळ 33 टक्के सभासदांकडे काही औद्योगिक कौशल्य होते. यावरून हे दिसते की, कौशल्य विकसित करणाऱ्या प्रशिक्षण योजनांचे आयोजन करण्यासाठी महिला बँकांना भरपूर वाव आहे.

वार्षिक सर्वसाधारण सभेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग फारच कमी होता; केवळ 30.04 टक्के सभासद वार्षिक सर्वसाधारण सभेला उपस्थित राहिले.

ग्राहकांची सेवा, बँक व्यवस्थापन, अधिकाऱ्यांचे सहकार्य, सभासदत्व प्रक्रिया, कर्जवसुलीची पद्धत, इत्यादींबाबत सभासदांच्या समाधानाविषयी चौकशी करण्यात आली होती. चौकशीअंती असे आढळले की, बहुसंख्य सभासद (45.26 टक्के) वरील बाबतीत समाधानी होते.

सध्याच्या महागाईच्या काळात पतीच्या उत्पन्नाला पूरक म्हणून उत्पन्न मिळवणे हे गृहिणीसाठी आवश्यक बनले आहे. त्यामुळे जर महिला बँकांनी गरजू स्त्रियांना आणि ज्यांना छोटे व्यवसाय, उद्योग सुरु करायचे आहेत अशा स्त्रियांना आवश्यक भांडवल उपलब्ध करून दिल्यास ती त्यांना मोठी मदत होईल.

7.7.23 महिला सहकारी बँकांच्या समस्या

महिला सहकारी बँकांच्या समस्या आणि सर्वसाधारण नागरी सहकारी बँकांच्या समस्यांमध्ये फारसा फरक नाही. तथापि, सर्वसाधारण नागरी बँका आणि महिला बँकांच्या समस्यांमध्ये काही फरक आहे. महिला सहकारी बँकांना भेडसावणाऱ्या काही समस्या खालीलप्रमाणे आहेत. या समस्यांचे, रचनात्मक, संघटनात्मक किंवा व्यवस्थापकीय, आर्थिक, प्रत्यक्ष व इतर असे विस्तृत वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

महिला बँकांपैकी बारा बँकांनी नवीन शाखा उघडण्यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे अर्ज केला आहे. परंतु रिझर्व्ह बँकेने घातलेल्या अटींचे पालन या बँकांनी केलेले असले तरीही रिझर्व्ह बँकेने या बँकांच्या मागणीकडे दुर्लक्ष केले आहे.

महिला बँकांनी त्यांच्या सभासदांना जास्तीत जास्त सेवा पुरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, काही महिला बँकांच्या बाबतीत, जो उत्पादक आणि स्वयंरोजगाराभिमुख कारणांसाठी कर्जाचा उपयोग करू शकतो असा योग्य कर्जदार शोधून काढणे अवघड होते. ज्या बँकांचे सभासद ग्रामीण भागात विखुरलेले होते, अशा बँकांसाठी उत्पादक गुंतवणूक हेतुसाठी कर्जदार शोधणे अवघड होते.

महिला बँका ह्या अपुरी कार्यालयीन जागा आणि स्थान यांसारख्या प्रत्यक्ष समस्यांना तोंड देत होत्या. पुन्हा, त्या सेवकांच्या उत्पन्नाच्या समस्येलादेखील तोंड देत होत्या. हे सर्व लग्न, चांगले भवितव्य आणि कमी वेतनश्रेणी यांमुळे होते.

मर्यादित उत्पन्न आणि कमी वेतनामुळे अनुभवी व्यवस्थापकीय सेवकवर्गाचा अभाव होता. बहुसंख्य महिला बँका वरील कारणांमुळे पात्र सेवकवर्ग मिळवू शकल्या नाहीत.

7.7.24 गृहितकृत्याची चाचणी

महाराष्ट्र राज्यातील 27 महिला नागरी सहकारी बँकांचे एन.पी. ए.चे शेकडा प्रमाण 2001-2011 या कालावधीतील दिलेले असून रिझर्व्ह बँकेच्या सुचनेनुसार एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असावे असे सुचविलेले आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील कार्यान्वित असलेल्या महिला नागरी सहकारी बँकांपैकी 20 महिला बँकांचे 2001-2011 या कालावधीतील एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असून त्यात भगिनी निवेदिता, पुणे, 0.00 टक्के असून त्याखालोखाल दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज कोल्हापूर 1.60 टक्के असून त्याखालोखाल माणदेशी महिला सहकारी बँक सातारा 2.32 टक्के असून त्याखालोखाल शताब्दी महिला बँक, ठाणे 2.77 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे 3.05 टक्के असून त्याखालोखाल दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड 3.25 टक्के असून त्याखालोखाल कोल्हापूर बँक कोल्हापूर 3.25 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता बँक, सातारा 3.38 टक्के असून त्याखालोखाल आदर्श महिला बँक औरंगाबाद 3.42 टक्के असून त्याखालोखाल अजिंक्यतारा बँक सातारा 3.66 टक्के असून त्याखालोखाल दि यवतमाळ बँक, यवतमाळ 4.56 टक्के असून मातोश्री महिला बँक पारनेर, अहमदनगर, 4.74 टक्के असून त्याखालोखाल सन्मित्र,

चंद्रपूर 4.92 टक्के असून त्याखालोखाल इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नासिक 4.98 टक्के असून त्याखालोखाल वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँक वर्धा 5.50 टक्के असून त्याखालोखाल दि अंबिका महिला बँक अहमदनगर 6.39 टक्के असून त्याखालोखाल वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड 6.80 टक्के असून त्याखालोखाल प्रियदर्शनी बीड 7.29 टक्के नासिक जिल्हा बँक, नासिक 8.74 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, बुलढाणा 9.47 टक्के इतके दिसून येते. या सर्व बँकांचे एन.पी. ए.चे सरासरी प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असले तरी भगिनी निवेदिता, पुणे, या बँकेचा अभ्यास कालावधीतील सरासरी प्रमाण 0.00 टक्के आहे. बँकेच्या दृष्टीने ही बाब निश्चितच आनंददायक आहे.

बँकांचे एन.पी.ए. प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असले तरी आहे त्यापेक्षा कमीत कमी किंवा शून्य टक्के एन.पी.ए. प्रमाण होण्याच्या दृष्टीने बँकांनी आपली पाउले उचलणे महत्वाचे व आवश्यक आहे. 2001-2011 या कालावधीत सरासरी 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त असणाऱ्या महिला बँकांची संख्या सात असून त्यात श्री लक्ष्मी सांगली 11.24 टक्के असून त्याखालोखाल इचलकरंजी महिला, इचलकरंजी 11.81 टक्के असून त्याखालोखाल अमरावती जिल्हा, अमरावती 13.95 टक्के असून त्याखालोखाल नासिक जिल्हा विकास बँक, नासिक, 15.17 टक्के असून त्याखालोखाल दि महिला अर्बन गोंदिया 16.62 टक्के असून त्या खालोखाल शिवपार्वती परभणी, 18.39 टक्के असून त्या खालोखाल जय कालीमाता वसमत नगर, परभणी 32.75 टक्के इतके दिसून येते. या सात बँकांपैकी श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक, सांगली या बँकेचा अपवाद वगळता इतर सहा महिला बँकांना तोटा झालेला दिसून येतो. हा तोटा दिसण्याचे मुख्य कारण म्हणजे एन.पी.ए.ची तरतूद हे होय. सदर विवेचनावरून महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचा एन.पी.ए. (N.P.A.) ठरवून दिलेल्या मर्यादेच्या आत सातत्याने राहिलेला आहे.

7.8 निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासात महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांच्या संबंधित वेगवेगळ्या बाबींचा अभ्यास केला आहे. महिला सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन करणारे संचालक मंडळ सदस्य, बँकांचे दैनंदिन व आर्थिक कामकाज करणारे पदाधिकारी व कर्मचारी, बँकांचे सभासद तसेच

बँकांच्या ताळेबंद पत्रकातील भांडवल व मालमत्ता या सर्व बाबींचा सविस्तर अभ्यास केलेला आहे. या अभ्यासातून निघालेले निष्कर्ष थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. आशिया खंडात पहिला सहकारी तत्वावर चालणारा कारखाना महाराष्ट्र राज्यात 1949 मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरानगर येथे सुरू झाला. देशातील पहिली सहकारी सुतगिरणी कोल्हापूर जिल्हा शेतकरी विणकर सहकारी संस्था या नावाने इचलकरंजी येथे सुरू झाली म्हणजेच देशाची सहकाराची मुहूर्तमेढ महाराष्ट्र राज्यापासून सुरू झाल्याचे दिसून येते.
2. महाराष्ट्रात 2001 ते 2011 या कालावधीत सहकारी संस्थांची संख्या 1,58,016 वरून 2,18,320 पर्यंत वाढली, ही वाढ 38.16 टक्के इतकी दिसून येते. सभासद संख्या 430 लाखावरून 542 लाखापर्यंत वाढली, ही वाढ 26.05 टक्के इतकी दिसून येते. वसुल भागभांडवल 7560 कोटी रुपयांवरून 15,015 कोटी रुपयांपर्यंत वाढले, ही वाढ 98.61 टक्के इतकी दिसून येते. खेळते भांडवल 1,34,441 कोटी रुपयांवरून 2,46,162 कोटी रुपयांपर्यंत वाढले, ही वाढ 83.10 टक्के इतकी दिसून येते. सदरहू वाढ सहकार चळवळीला उत्तेजन देणारी दिसून येते.
3. मार्च, 2011 अखेर भारतातील नागरी सहकारी बँकांची संख्या 1,645 तर बँक शाखांची संख्या 8,157 होती. महाराष्ट्र, गुजरात व कर्नाटक या तीन राज्यांचा भारतातील एकूण नागरी बँकांच्या संख्येत 64 टक्के तर बँक शाखांच्या संख्येत 75 टक्के हिस्सा आहे. या तीन राज्यातील नागरी बँकांचा विकास वगळला तर इतर राज्यांनी केलेल्या विकासाचे फारच थोडे योगदान असल्याचे दिसून येते.
4. भारतातील 1,869 नागरी सहकारी बँकांपैकी 132 नागरी सहकारी बँकांचे परवाने रद्द झालेले आहेत तर 92 नागरी सहकारी बँकांचे विलीनीकरण झालेले आहे म्हणून मार्च, 2011 अखेर एकूण 1,645 नागरी सहकारी बँका कार्यरत असल्याचे दिसून येते. या नागरी सहकारी बँकांपैकी फक्त 267 नागरी सहकारी बँकांनी कोअर सिस्टिम सुरू केलेली आहे. म्हणजेच हे प्रमाण फारच अल्प 16.23 टक्के इतके दिसून येते.

5. मार्च 2011 अखेर भारतात एकूण महिला सहकारी संस्थांची संख्या 26,013 असून पैकी पंजाब राज्यात 11,879 (45.67 टक्के), मणिपूर राज्यात 2388 (9.18 टक्के), तर महाराष्ट्र राज्यात 1,893 (7.28 टक्के), महिला सहकारी संस्थांची संख्या व प्रमाण असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच तीन राज्यामध्ये 62.12 टक्के महिला सहकारी संस्था असून इतर राज्यामध्ये महिला सहकारी संस्था प्रमाण अल्प दिसून येते.
6. 31 मार्च 2011 रोजी भारतातील 8,157 शाखा असलेल्या एकूण 1,645 बँकांपैकी 539 बँका (32.77 टक्के) व त्यांच्या 835 शाखा (10.25 टक्के) केवळ महाराष्ट्रात आहेत. भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण भांडवलापैकी (43.08 टक्के) एकूण स्वनिधीपैकी (46.46 टक्के) एकूण ठेवीपैकी (65.14 टक्के) व एकूण कर्जापैकी (66.20 टक्के) संपूर्ण भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या आकडेवारीशी तुलना केली असता, महाराष्ट्र राज्य अग्रक्रमावर असल्याचे दिसून येते.
7. भारतात एकूण 53 शेड्यूल्ड बँका असून त्यापैकी महाराष्ट्रात 38 म्हणजेच हे प्रमाण 71.70 टक्के आहे. तसेच भारतात एकूण 1592 नॉन शेड्यूल्ड बँका असून त्यापैकी महाराष्ट्रातील नॉन शेड्यूल्ड बँकांची संख्या 501 म्हणजेच हे प्रमाण 31.40 टक्के आहे. भारतातील एकूण राज्यांपैकी महाराष्ट्र एकमेव राज्य असे आहे की एकूण नागरी सहकारी बँकांच्या आर्थिक व्यवहारांपैकी जवळजवळ 45 टक्के व्यवहार महाराष्ट्र राज्यात होताना दिसून येतात.
8. महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचे 2001 ते 2011 अखेर भाग भांडवल (82.28 टक्के), मालकीचे भांडवल (82.44 टक्के), वितरित केलेली कर्जे (254.22 टक्के), ठेवी (6.09 टक्के), खेळते भांडवल (26.15 टक्के) आणि नफ्याच्या रकमेत (1113.39 टक्के). हे अभिमानाने सांगता येते की, ह्या बँकांमध्ये सरकारी भाग भांडवलाची रक्कम अजिबात नव्हती आणि म्हणून बँकांची ही प्रगती स्वावलंबी व समाधानकारक असल्याचे दिसते. त्याच वेळेस, एका गोष्टीची गंभीरपणे दखल घेतली पाहिजे की तोट्यातील बँकांच्या संख्येत (3.28 टक्के) घट आणि तोटा रकमेचे प्रमाण (26.49 टक्के) वाढलेले आहे असे दिसून येते.

9. महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी प्रतिबँक सरासरी सदस्यसंख्या 2001 मध्ये 11939 इतकी होती, ती 2010 मध्ये 12081 पर्यंत वाढली. या कालखंडात 1.19 टक्के इतका विकास झाल्याचे यावरून दिसते. प्रतिबँक अदा केलेले भाग भांडवल, प्रतिसदस्य अदा केलेले भाग भांडवल, तसेच प्रतिबँक मालकीचे भांडवल व खेळते भांडवल अनेक वेळा वाढल्याचे दिसते. प्रतिसदस्य अदा केलेल्या भांडवलाची रक्कम वरील कालखंडात रुपये 1151 कोटीवरून रुपये 2452 कोटीपर्यंत 113.03 टक्के वाढली. प्रतिबँक वाटप केलेल्या कर्जांच्या सरासरीमध्ये घट 3.68 टक्के झाली होती. 2001 मध्ये प्रतिसदस्य वाटप केलेल्या कर्जाची रक्कम रुपये 41253.36 इतकी होती, त्यामध्ये घट होऊन 2010 मध्ये रुपये 39734.35 इतकी झाली. प्रतिबँक नफ्याची रक्कम 2001 मध्ये रुपये 8.72 लाख इतकी होती, ती 2010 मध्ये रुपये 127.48 लाख इतकी वाढली. यावरून नफ्यात 1361.93 टक्के इतकी समाधानकारक वाढ झाल्याचे दिसते. 2001 च्या तुलनेत 2010 मध्ये प्रतिबँक थकबाकी 135.41 टक्के आणि तोटा 32.83 टक्के वाढला. तथापि, यामुळे प्रतिबँक कर्जवाटपाशी सकारात्मक संबंध ठेवल्याचे दिसते.
10. महाराष्ट्रात 2001 ते 2010 या कालावधीत महिला सहकारी संस्थांची सभासद संख्या (91.54 टक्के), भाग भांडवल (9.84 टक्के), स्वनिधी (14.80 टक्के), देय कर्ज (30.00 टक्के) व नफा (23.33 टक्के) वाढ झाल्याचे दिसून येते मात्र शासनाचे भांडवल (94.52 टक्के), ठेवी (67.00 टक्के), व खेळते भांडवल (56.16 टक्के) इत्यादी मध्ये घट झाल्याचे दिसून येते.
11. महाराष्ट्रात 1971 ते 2003 या कालावधीत एकूण 42 महिला सहकारी बँकांची नोंदणी झाल्याचे दिसून येते. पैकी 9 महिला सहकारी बँका आर्थिक अडचणीमुळे दिवाळखोरीत निघाल्या व नंतर बंद पडल्या तर 6 महिला सहकारी बँका दुसऱ्या नागरी सहकारी बँकेत विलीन करण्यात आल्या म्हणजेच एकूण महिला बँकांपैकी 15 महिला बँका कमी झाल्याने मार्च 2011 अखेर 27 महिला सहकारी बँका कार्यरत असल्याचे दिसून येते.
12. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्र राज्यातील एकूण नागरी सहकारी बँकांमध्ये महिला बँकांचा हिस्सा केवळ 5.01 टक्के होता. महिला सहकारी बँकांची एकूण सदस्य संख्या

- 2,53,000 इतकी होती, जी महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण सदस्य संख्येच्या केवळ 3.79 टक्के इतकी होती. त्याचप्रमाणे अदा केलेल्या भांडवलातील हिस्सा, ठेवी, कर्जे आणि खेळते भांडवल यांचे प्रमाण, राज्यातील नागरी बँकांच्या आकडेवारीशी तुलना करता, अतिशय कमी म्हणजे अनुक्रमे 1.77, 3.74, 37.94 व 1.59 टक्के इतके होते असे दिसून येते.
13. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्रात एकूण महिला बँकांच्या शाखांची संख्या 128 असून पैकी शहरी भागात 87 तर ग्रामीण भागात 41 महिला बँकेच्या शाखा आहेत. महिला बँकेच्या शाखा विस्ताराविषयी असे आढळून आले की, ग्रामीण व शहरी भागात बँकिंग व्यवसाय महिलांपुरताच मर्यादित असल्याने, बँकिंग व्यवसायास मर्यादित वाव असल्यामुळे महिला बँकांची शाखा विस्ताराची इच्छा दिसून येत नाही.
14. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्र राज्यातील एकूण नागरी सहकारी बँकांच्या सभासद संख्येत केवळ माणदेशी बँकेत समाधानकारक वाढ (22.46 टक्के) झाल्याचे दिसून आले. त्यानंतर भाग्यलक्ष्मी, नांदेड (7.80 टक्के) व शताब्दी, ठाणे (7.49 टक्के) आदर्श, औरंगाबाद (7.22 टक्के) या बँकांचा क्रमांक येतो. हळू व नकारार्थी वाढीचा दर असे दर्शवतो की, एक तर नवीन सदस्य करून घेण्यासाठी संचालक मंडळाने त्यांच्याकडून जोमाने प्रयत्न केले नाहीत किंवा बँकेच्या सेवा आपल्यासाठी योग्य नाहीत असे या सदस्यांना दिसून आले.
15. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन समितीतील एकूण सदस्य संख्या 451 आहे. एकूण 451 व्यवस्थापन सदस्यांमध्ये, मराठा व्यवस्थापन सदस्य संख्या 232 असून ही संख्या सर्वात जास्त सरासरी 51.44 टक्के होती. अनुसूचित जाती/जमातीतील व्यवस्थापन समिती सदस्य संख्या 67 असून त्यांचे प्रमाण 14.86 टक्के तर ब्राह्मण व्यवस्थापन समिती सदस्य संख्या 62 असून त्यांचे प्रमाण 13.75 टक्के आहे. जैन व्यवस्थापन समिती सदस्य संख्या 30 असून त्यांचे प्रमाण 6.55 टक्के असून मुस्लिम व्यवस्थापन समिती सदस्य संख्या 8 असून त्यांचे प्रमाण केवळ 1.77 टक्के इतके कमी दिसून येते. वर नमूद केलेल्या जातींशिवाय उर्वरित इतर जातींच्या सदस्यांचा सहभाग 11.53 टक्के

इतका आहे. अनुसूचित जाती/जमातींचा सहभाग हा कायद्यातील तरतुदीनुसार असल्याचे दिसून येते.

16. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांच्या व्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांची शैक्षणिक पातळी प्राथमिक 15.96 टक्के, माध्यमिक 29.94 टक्के, पदवी 31.04 टक्के तर पदव्युत्तर 23.06 टक्के असे असून सर्वात जास्त पदवी घेतलेले संचालक आहेत. सर्व बँकांमधील संचालक सदस्य सुशिक्षित असल्याचे दिसून आले. मात्र 451 संचालक सदस्यांपैकी फक्त 180 सदस्यांनी सहकार प्रशिक्षण व शैक्षणिक कार्यक्रमात सहभाग घेतल्याचे दिसून येते.
17. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीत महिला बँकांतील प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी 57.65 टक्के होती. तथापि, प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची सर्वाधिक टक्केवारी जिजामाता, सातारा बँकेत 77.77 टक्के इतकी होती, त्यानंतर अंबिका महिला बँकेत 69.33 टक्के इतकी होती. शताब्दी, अमरावती व प्रियदर्शनी या महिला बँकांमध्ये प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी अत्यंत कमी होती व उर्वरित महिला बँकांमध्ये प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी 45 ते 60 दरम्यान होती. महिला बँकांमध्ये प्रशिक्षणासाठीची इच्छा व उत्कटता अजूनही अत्यंत कमी असलेली दिसते.
18. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्रातील सर्व महिला सहकारी बँकांचे अध्यक्ष कार्यालयाच्या प्रशासकीय कामकाजात पुरेसा वेळ देत होते. सर्वसाधारण सर्व बँकांच्या अध्यक्षांची दैनंदिन उपस्थिती अनुक्रमे 3 व 2 तास होती. निरीक्षणांती असे दिसून आले की, संचालक मंडळाच्या वारंवार उपस्थितीमुळे बहुतांशी बँकांमध्ये कर्जवसुलीवर परिणाम झाला आहे. काही बँकांच्या बाबतीत असे आढळले की, जिजामाता बँकेचे दोन संचालक आठवड्यातून दोनदा निश्चित दिवशी उपस्थित असत. संचालकांच्या या नियमित उपस्थितीमुळे सदस्यांच्या अडचणी सोडविण्यास आणि कर्जवसुली करण्यास मदत होते असे दिसून येते.
19. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांमधील एकूण कर्मचारी संख्या 1294 असून पैकी व्यवस्थापक 121, तपासणीस 80, रोखपाल 126, वसुली अधिकारी

- 94, कारकून 596 तर शिपाई 277 अशा विविध पदावर कार्यरत असल्याचे दिसून आले. एकूण कर्मचाऱ्यांपैकी 703 (54.33 टक्के) कर्मचाऱ्यांनी बँक अंतर्गत प्रशिक्षण घेतलेले दिसून येते.
20. प्रस्तुत अभ्यासाची माहिती संकलित करण्यासाठी महिला सहकारी बँकेच्या एकूण सभासदांपैकी 253 सभासदांची निवड करण्यात आलेली आहे. निवडलेल्या सभासदांचे वयोगटानुसार व त्यांच्या शिक्षण पात्रतेची माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. 21 ते 60 वर्षे वयोगटातील एकूण सभासद संख्या 208 असून त्यांचे प्रमाण 82.21 टक्के आहे. तर शिक्षित व उच्चशिक्षित असे एकूण सुशिक्षित सभासद संख्या 244 असून त्यांचे प्रमाण 96.44 टक्के इतके दिसून येते. यावरून असे निदर्शनास येते की, महिला सहकारी बँकांचे सभासद होतकरू वयोगटातील व आवश्यक ज्ञान प्राप्त केलेले शिक्षण त्यांच्याकडे आहे. महिला सहकारी बँकांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासातील एक महत्वाचा दुवा हा सभासद आहे असे दिसून येते.
21. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीतील महिला सहकारी बँकांच्या एकूण कामकाजाबाबत सभासद समाधानी आहेत किंवा नाहीत याबाबतची माहिती सभासदांकडून संकलित केली असता, असे निदर्शनास आले की, बँकांची ग्राहक सेवा, अधिकारी वर्गाचे सहकार्य, कर्ज व ठेवीवरील व्याज इत्यादींबाबत सरासरी 62.85 टक्के सभासद समाधानी तर 37.15 टक्के सभासद असमाधानी असल्याचे दिसून येतात. तर बँकांचे व्यवस्थापन, सभासदत्व प्रक्रिया, कर्ज प्रक्रिया व कालावधी, बँकेची संचालक निवडणूक, बँकेचे सामाजिक कार्य, लाभांश दर व बँकांच्या सुविधा इत्यादींबाबत सरासरी 37.72 टक्के सभासद समाधानी तर 62.28 टक्के सभासद असमाधानी असल्याचे दिसून येतात.
22. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीची माहिती संकलित करण्यासाठी निवडण्यात आलेल्या सभासदांना प्रश्न विचारून सभासदांना स्वतःविषयी काय वाटते याविषयी माहिती संकलित केलेली आहे. इतर बँकांपेक्षा महिला बँकांचे सभासदत्व फायदेशीर वाटते का? याबाबत सभासदांचे प्रमाण 50.20 टक्के होय असल्याचे दिसून येते तर 49.80 टक्के सभासदांचे प्रमाण नाही असे

असल्याचे दिसून येते. बँकांच्या कर्जमर्यादा योग्य वाटतात का? कर्जाचा विनियोग संबंधित कारणास्तव केला जातो का? कर्जाची थकबाकी झालेली आहे का? कर्ज एन.पी.ए. मध्ये आहे का? वार्षिक सर्वसाधारण सभेला उपस्थिती होती का? व्यवस्थापन प्रक्रियेत सहभागी होता का? व आलेल्या शंका, अडचणी किंवा सुचना बँकांना कळविता का? इत्यादी प्रश्नाबाबत सभासदांचे प्रमाण 50 टक्क्यांपेक्षा जास्त म्हणजेच 52.17 टक्के ते 91.30 टक्के या दरम्यान नाही असे दिसून येते. यावरून असे निदर्शनास येते की, सभासदांच्या सदोष व्यवहारामुळे महिला बँकांच्या आर्थिक विकासाला गती मिळत नसल्याचे दिसून येते.

23. 2001 ते 2011 या कालावधीत महिला सहकारी बँकांच्या भाग भांडवल रकमेत सर्वात कमी सरासरी वाढ शिवपार्वती महिला सहकारी बँक (1.33 टक्के) तर सर्वात जास्त सरासरी वाढ माणदेशी महिला सहकारी बँक (25.03 टक्के) असल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये सरासरी कमी वाढ होण्याचे कारण म्हणजे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या नियमाचे उल्लंघन करणे तसेच व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे महिला बँकेच्या एकूण आर्थिक कामकाजावर दुर्लक्ष करणे हे आहे. तर भाग भांडवल रकमेत सातत्याने सरासरी वाढ होण्याचे कारण म्हणजे नफ्याचे प्रमाण वाढत जाणे व दरवर्षी सातत्याने वाजवी दराने लाभांशाचे वाटप केले जाते असे दिसून आले. प्रादेशिक विभागानुसार सर्व बँकांचे भाग भांडवल तुलनेने एकसारखेच आहे असे दिसून येते.

24. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीत महिला सहकारी बँकांची राखीव निधितील सरासरी वाढ 3.40 ते 77.64 टक्के या दरम्यान असल्याचे दिसून आले. महिला सहकारी बँकेच्या नफ्यातील वाढ, कर्ज वसुलीतील नियमितता व अल्प थकबाकी प्रमाण या कारणास्तव 13 महिला सहकारी बँकांची दरवर्षी सातत्याने राखीव व इतर निधित वाढ झाल्याचे दिसून येते.

25. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये 27 महिला सहकारी बँकांपैकी सहा महिला सहकारी बँकांच्या ठेव रकमेत दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली आहे. सर्व सभासदांचा बँकावर असलेला विश्वास, ठेवीवरील वाजवी व्याजदर व ठेवीदारांना वाजवी सुविधा या कारणास्तव दरवर्षी सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते. सर्व महिला सहकारी बँकांची सरासरी वाढ 0.29 टक्के ते 42.76 टक्के

या दरम्यान आहे. प्रादेशिक विभागानुसार सर्व महिला सहकारी बँकांतील ठेवीचे प्रमाण तुलनेने एकसारखेच असल्याचे दिसून येते.

26. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये 27 महिला सहकारी बँकेच्या गुंतवणूकीत मोठ्या प्रमाणावर चढउतार झाल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीत श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँकेची गुंतवणूकीतील शेकडा वाढ -1.10 टक्के असून ही वाढ सर्वात कमी आहे. तर शताब्दी महिला सहकारी बँकेची शेकडा वाढ 135.47 टक्के असून ही वाढ सर्वात जास्त आहे. फक्त चार महिला सहकारी बँकेच्या गुंतवणूकीत दरवर्षी सातत्याने वाढ झालेली आहे. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या नियमानुसार महिला सहकारी बँकांनी राखीव निधीची गुंतवणूक न केल्याने गुंतवणूक कमी प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. एकूण महिला बँकांपैकी फक्त शताब्दी महिला सहकारी बँक, आदर्श महिला सहकारी बँक, मातोश्री महिला सहकारी बँक, माणदेशी महिला सहकारी बँक, सन्मित्र महिला सहकारी बँक, जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा, जिजामाता महिला सहकारी बँक पुणे, अंबिका महिला सहकारी बँक व भगिनी महिला सहकारी बँक या बँकांची गुंतवणूक समाधानकारक असल्याचे दिसून येते.

27. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महिला सहकारी बँकांची कर्ज वाटप प्रक्रिया व कर्ज येणे प्रमाण शिवपार्वती महिला बँक सोडल्यास सर्व महिला बँकांमध्ये समाधानकारक असल्याचे दिसून येते. मात्र शिवपार्वती महिला सहकारी बँक परभणी ही एकमेव महिला बँक अशी आहे की, अभ्यास कालावधीत 2002-2003 या वर्षात 10.67 टक्के 2003-04 या वर्षात 21.82 टक्के व 2010-11या वर्षात 18.93 टक्के कर्ज येणे रकमेतील वार्षिक वाढ दिसून येते. मात्र इतर सात वर्षांमध्ये कर्ज येणे रकमेत वार्षिक घट झालेली दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून शिवपार्वती महिला सहकारी बँकेची अभ्यास कालावधीतील कर्ज येणे रकमेत सरासरी घट 5.21 टक्के दिसून येते. यामुळे बँकेचे सभासद, ठेवीदार व खातेदार संख्या कमी होण्याचे प्रमाण वाढत असल्याचे निदर्शनास आले.

28. 2001 ते 2011 या अभ्यास कालावधीत महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांचे खेळते भांडवल श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक सांगली सोडल्यास इतर सर्व बँकांमध्ये सरासरी वाढीचे प्रमाण

समाधानकारक आहे. खेळते भांडवलाच्या सरासरी वाढीचे प्रमाण 0.49 टक्के ते 47.33 टक्के या दरम्यान होते. श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक सांगली या बँकेचे खेळते भांडवल फक्त 0.49 टक्के इतकी सरासरी वाढ दिसून येते. या बँकेची एकूण आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्याचे दिसून येते. कारण या बँकेच्या व्यवस्थापन समिती सदस्याकडून तसेच कर्मचारी वर्गाकडून सभासद संख्या भाग भांडवल, ठेवी व मालमत्ता वाढविण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नसल्याचे दिसून आले. एकंदरीत श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँकेवर प्रशासक नियुक्त करण्याची वेळ येईल असे निदर्शनास आलेले आहे.

29. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीत 27 महिला बँकांबैकी 24 महिला बँकांना कर्जावर मिळणारे व्याज व ठेवीवर द्यावे लागणारे व्याज यामधील सरासरी वाढीचे प्रमाण समाधानकारक असल्याचे दिसून येते. मात्र शिवपार्वती महिला सहकारी बँक 13.27 व 6.66 टक्के, श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक 2.35 व 4.84 टक्के तर दि महिला अर्बन सहकारी बँक गोंदिया 0.19 व 0.84 टक्के या बँकांमधील जमा होणारे व्याज व ठेवीवरील दिलेल्या व्याज रकमेत सरासरी घट झाल्याने या बँकांची आर्थिक स्थिती फारच असमाधानकारक व बिकट असल्याचे दिसून येते.
30. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीतील 2006-07 व 2007-08 या दोन वर्षामध्ये बँकांना आर्थिक मंदी असल्याचे दिसून येते कारण 27 महिला बँकांपैकी 2006-07 या वर्षात 16 बँकांना तर 2007-08 या वर्षामध्ये 18 बँकांना नफा मिळण्याचे ध्येय साध्य झालेले दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यात कार्यान्वित असलेल्या 27 महिला बँकांचा 2001-11 या कालावधीचा अभ्यास करताना असे निदर्शनास आले की, 2006-07 व 2007-08 या आर्थिक वर्षामध्ये तोटा झालेल्या बँकांची संख्या सर्वाधिक आहे. 27 महिला बँकांपैकी 2006-07 या वर्षामध्ये 11 बँकांना तर 2007-08 या वर्षामध्ये 9 बँकांना तोटा झालेला दिसून येतो. 2001-11 या कालावधीचा आर्थिक अभ्यास करताना असे निदर्शनास आले की, मागील वर्षीच्या तुलनेने पुढील वर्षात नफा वाढविणाऱ्या बँकांची संख्या 2005-06 व 2006-07 या वर्षामध्ये कमी दिसते. 2005-06 या वर्षामध्ये 7 बँकांचा तर 2006-07 या वर्षामध्ये 5 बँकांचा मागील वर्षीच्या तुलनेत पुढील वर्षात नफा वाढलेला दिसून येतो. 2001-11 या कालावधीचा आर्थिक

अभ्यास करताना असे निदर्शनास आले की, मागील वर्षीच्या तुलनेत पुढील वर्षी नफ्यातील घट झालेल्या बँकांची संख्या 2005-06 या वर्षात 20 तर 2006-07 या वर्षामध्ये 22 इतकी आहे असे दिसून येते.

31. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महिला सहकारी बँकांना सरासरी अ वर्ग 12, ब वर्ग 10, क वर्ग 4 तर ड वर्ग एक याप्रमाणे महिला सहकारी बँकांना लेखापरिक्षण वर्ग मिळालेला आहे. क व ड लेखापरिक्षण वर्ग मिळालेल्या ज्या बँका आहेत त्या बँकांनी आपापल्या आर्थिक व्यवहाराबाबत सावध पवित्रा घेणे महत्वाचे आहे. अशा बँकांना आपली आर्थिक स्थिती व एकूण आर्थिक व्यवहार सुधारणे शक्य असते. परंतू त्यांनी त्यासाठी प्रयत्नशील राहून प्रत्यक्षात आर्थिक व्यवहार सुधारण्याची कृती करणे आवश्यक आहे असे वाटते. ज्या बँकांना 'ड' वर्ग मिळालेला आहे अशा बँका आपला बँक व्यवसाय चालविण्यास असमर्थ आहेत असे म्हटले जाते. अशा बँका कोणत्याही क्षणी रिझर्व्ह बँकेच्या आदेशान्वये बंद होऊ शकतात. एकूण बँकांचे लेखापरिक्षण वर्ग पाहता असे निदर्शनास येते की 'अ' व 'ब' लेखापरिक्षण वर्ग मिळालेल्या बँकांची संख्या निश्चितच समाधानकारक आहे. अशा बँकांकडून समाजाचे जास्तीत जास्त आर्थिक हित साधले जात आहे असे दिसून येते.

32. 2001-2011 या कालावधीतील चार बँकांच्या सरासरी थकबाकीचे शेकडा प्रमाण 5 टक्क्यांपेक्षा कमी दिसून येते. त्यात सर्वात कमी व प्रथम क्रमांकावर भगिनी निवेदिता, पुणे 2.61 टक्के असून त्या नंतर दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज कोल्हापूर, माणदेशी महिला सहकारी बँक सातारा व जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे यांचा क्रमांक लागतो, त्याची सरासरी थकबाकी अनुक्रमे 3.16, 4.28 व 4.52 टक्के इतकी दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यात फक्त चारच महिला बँकांचे सरासरी थकबाकीचे प्रमाण 5 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. तर आठ बँकांचे सरासरी थकबाकीचे टक्केवारीतील प्रमाण 5 टक्क्यांपेक्षा जास्त व 10 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. त्यात वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँक 9.77 टक्के त्यानंतर दि यवतमाळ बँक, यवतमाळ 8.69 टक्के असून त्यानंतर अजिंक्यतारा बँक सातारा कोल्हापूर बँक कोल्हापूर या दोन्ही बँका 8.22 टक्के असून त्यानंतर आदर्श बँक औरंगाबाद 6.62 टक्के असून त्यानंतर शताब्दी महिला बँक,

ठाणे 6.12 टक्के असून त्यानंतर जिजामाता महिला सहकारी बँक सातारा 6.07 टक्के आहेत. तर दहा टक्क्यापेक्षा जास्त असणाऱ्या 15 महिला बँका असून या महिला बँकांची थकबाकी सरासरी शेकडा प्रमाण 10.14 टक्के ते 43.72 टक्क्याच्या दरम्यान आहेत. रिझर्व्ह बँकेच्या सुचनेनुसार निव्वळ अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण हे 10 टक्क्यापेक्षा जास्त असू नये. थकबाकीचे सरासरी शेकडा प्रमाण असे दर्शवितो की 27 महिला बँकांपैकी 15 महिला बँका आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत झालेल्या असून यापैकी जय कालीमाता महिला बँक 43.72 टक्के, शिवपार्वती महिला बँक 25.96 टक्के, नासिक जिल्हा विकास महिला बँक 24.68 टक्के तर दि महिला अर्बन बँक 23.80 टक्के या चार महिला बँकांच्या थकबाकीचे सरासरी शेकडा प्रमाण 20 टक्केपेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. या चार महिला बँकांची आर्थिक परिस्थिती फारच बिकट व चिंताजनक असल्याचे दिसून येते.

33. महाराष्ट्र राज्यातील कार्यान्वित असलेल्या महिला नागरी सहकारी बँकांपैकी 20 महिला बँकांचे 2001-2011 या कालावधीतील एन.पी.ए.चे शेकडा प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असून त्यात भगिनी निवेदिता, पुणे, 0.00 टक्के असून त्याखालोखाल दि प्रियदर्शनी गडहिंग्लज कोल्हापूर 1.60 टक्के असून त्याखालोखाल माणदेशी महिला सहकारी बँक सातारा 2.32 टक्के असून त्याखालोखाल शताब्दी महिला बँक, ठाणे 2.77 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, पुणे 3.05 टक्के असून त्याखालोखाल दि भाग्यलक्ष्मी नांदेड 3.25 टक्के असून त्याखालोखाल कोल्हापूर बँक कोल्हापूर 3.25 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता बँक, सातारा 3.38 टक्के असून त्याखालोखाल आदर्श महिला बँक औरंगाबाद 3.42 टक्के असून त्याखालोखाल अजिंक्यतारा बँक सातारा 3.66 टक्के असून त्याखालोखाल दि यवतमाळ बँक, यवतमाळ 4.56 टक्के असून मातोश्री महिला बँक पारनेर, अहमदनगर, 4.74 टक्के असून त्याखालोखाल सन्मित्र, चंद्रपूर 4.92 टक्के असून त्याखालोखाल इंदिरा महिला सहकारी बँक मालेगाव नासिक 4.98 टक्के असून त्याखालोखाल वर्धा जिल्हा आशिर्वाद हिंगणघाट बँक वर्धा 5.50 टक्के असून त्याखालोखाल दि अंबिका महिला बँक अहमदनगर 6.39 टक्के असून त्याखालोखाल वसुंधरा बँक अंबाजोगाई, बीड 6.80 टक्के असून त्याखालोखाल प्रियदर्शनी बीड

- 7.29 टक्के नासिक जिल्हा बँक, नासिक 8.74 टक्के असून त्याखालोखाल जिजामाता महिला सहकारी बँक, बुलढाणा 9.47 टक्के इतके दिसून येते. या सर्व बँकांचे एन.पी. ए.चे सरासरी प्रमाण 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असले तरी भगिनी निवेदिता, पुणे, या बँकेचा अभ्यास कालावधीतील सरासरी प्रमाण 0.00 टक्के आहे. बँकेच्या दृष्टीने ही बाब निश्चितच आनंददायक आहे. म्हणजेच या 20 महिला बँकांनी एन.पी.ए.चे प्रमाण ठरवून दिलेल्या मर्यादेच्या आत सातत्याने राखलेले असल्याचे दिसून आले आहे.
34. महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार विचार केल्यास कोकण 100.00 टक्के, उत्तर महाराष्ट्र 80.00 टक्के व पश्चिम महाराष्ट्र 77.80 टक्के विभागातील बँकांच्या एन.पी.ए. व एकूण आर्थिक परिस्थिती उत्तम असल्याचे दिसून येते. मात्र विदर्भ 66.67 टक्के व मराठवाडा 66.67 टक्के विभागातील महिला बँकांची एन.पी.ए. व एकूण आर्थिक परिस्थितीबाबत स्थिती बिकट नसली तरी समाधान करता येईल अशी परिस्थिती दिसून येत नाही.
35. प्रस्तुत अभ्यास कालावधीत महिला सहकारी बँकांचे Co-efficient of Variation चे मोजमाप असे दर्शविते की, जयकालीमाता महिला बँक, शिवपार्वती महिला बँक, नासिक जिल्हा विकास महिला बँक, दि महिला अर्बन महिला बँक गोंदिया या महिला बँकां व्यतिरिक्त इतर सर्व बँकांच्या आर्थिक घटकांमध्ये सातत्य असल्याचे दिसून येते.
36. संख्याशास्त्रीय मोजमाप एफ् चाचणीच्या आधारे असे दिसून येते की, प्रस्तुत अभ्यास कालावधीमध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या प्रादेशिक विभागानुसार असणाऱ्या महिला सहकारी बँकांचे भाग भांडवल, राखीव निधी, ठेवी, गुंतवणूक, कर्जे, खेळते भांडवल, मिळालेले व्याज, दिलेले व्याज व नफा-तोटा इत्यादी आर्थिक घटकांमध्ये प्रगती झालेली आहे. महाराष्ट्रातील महिला सहकारी बँकांची आंतरप्रादेशिक तुलना करताना एफ्चे गुणात्मक मुल्य हे टेबल मुल्यापेक्षा जास्त असल्याने सर्व प्रादेशिक विभागाचा महिला सहकारी बँकांमुळे आर्थिक विकास होत असल्याचे दिसून येते. आंतरप्रादेशिक तुलना केल्यानंतर असे दिसून येते की, बँकेच्या आर्थिक घटकाचे एफ् चाचणी प्रमाण 41.10 ते 81.30 टक्के या दरम्यान आहे.

म्हणजेच प्रत्येक विभागातील महिला सहकारी बँका आर्थिकदृष्ट्या तुलनेने एकसारख्याच आहेत असे दिसून येते.

महिला बँकांची एकूण आर्थिक परिस्थिती निश्चितपणे कौतुकास्पद असून राज्याच्या व देशाच्या अर्थव्यवस्थेला महिला बँकांची मदत झालेली आहे.

7.9 शिफारशी

आतापर्यंत केलेल्या अभ्यासाच्या आधारावर हे स्पष्ट आहे की, जरी विविध घटकांमध्ये असमतोल असला तरी एकंदरीत महिला सहकारी बँकांची वाढ समाधानकारक होती. तथापि, महिला सहकारी बँकांच्या कार्यात सुधारणा करण्यासाठी मदत होईल अशा शिफारशी सुचविलेल्या आहेत.

1. बँकांनी शाखा उघडताना ग्रामीण भागाचा योग्य विचार केला पाहिजे.
2. महाराष्ट्रातील अव्याप्त जिल्हे व नगरांमध्ये महिला सहकारी बँकांना वाव आहे. सद्यःस्थितीत राज्यामध्ये असे 18 जिल्हे आहेत जेथे महिला बँका नाहीत. अव्याप्त प्रदेशांमध्ये महिला सहकारी बँकांचे संघटन करण्यासाठी महिलांनी पाऊले उचलली पाहिजेत.
3. बँकांनी नवीन सभासदत्वावर कृत्रिम बंधने लादू नयेत. पात्र व गरजू स्त्रियांना विनाविलंब मदत केली पाहिजे.
4. पुरुष सभासदांचा समावेश बँकांसाठी सुरक्षित होता आणि म्हणून शक्य आहे तोवर सर्व महिला बँकांमध्ये विशिष्ट पातळीपर्यंत (30 टक्के) पुरुष सभासदत्वाला परवानगी दिली पाहिजे.
5. सभासद संख्या, ठेवी आणि कर्ज वितरण विचारात घेतले असता, महिला बँका त्यांच्या कामाचे, विभागप्रमुख आणि संचालक मंडळाच्या सदस्यांकडून नियमन केले जाणाऱ्या उपविभागात विभाजन करू शकते. कर्ज, प्रशासन, नियोजन आणि विकास, लेखा परीक्षण यांसारख्या समित्या नियुक्त केल्या पाहिजे. हे विभाग बँकांच्या कामकाजाचा वेग वाढविण्यास मदत करू शकते.
6. अनुभवी व खुल्या विचारसरणीचे संचालक मंडळ बँकेचे व्यवस्थापन कार्यक्षम करेल. यासाठी संचालक मंडळाला प्रशिक्षण देण्याची गरज आहे, असे म्हटले जाते की, 'चांगल्या कायद्यांमुळे

चांगले बँकिंग चालत नाही, परंतु चांगले लोक चांगल्या बँका चालवितात'. बँकेने संचालक मंडळ सदस्यांना प्रशिक्षण देण्याची सुविधा प्राप्त करून द्यावी.

7. विविध प्रकारच्या सेवकवर्गांच्या भरती प्रक्रियेच्या प्रमाणिकरणाची आवश्यकता आहे. नागरी सहकारी बँकांवरील समितीनुसार (माधव दास समिती, 1978) सर्व रिक्त पदांची जाहिरात दिली पाहिजे आणि लेखी परीक्षा व मुलाखती घेतल्यानंतर निवड केली पाहिजे. नागरी बँकांच्या राज्यस्तरीय संस्थेने सेवकवर्गांच्या विविध प्रकारांची पात्रता आणि श्रेणी, बँकेचे स्थान आणि खेळते भांडवल विचारात घेऊन, निश्चित केली पाहिजे.
8. महिला बँकांनी सर्व पदांवर महिला कर्मचाऱ्यांच्या भरतीवर जास्त लक्ष दिले पाहिजे, विशेषतः महिला कर्मचारी काउंटरवर नियुक्त केले पाहिजे.
9. महिला बँकांतील सेवकवर्गांमधील उत्पन्नविषयक वाद टाळण्यासाठी वेतनासंबंधीच्या नियमांची प्रत्येक पाच वर्षांनंतर पुनर्रचना केली पाहिजे. वेतन भत्ते, जादा काम भत्ता, बोनस, भविष्यनिर्वाह निधी, इत्यादींवरील खर्च बँकेच्या खेळत्या भांडवलाच्या 2 टक्क्यांपर्यंत स्वीकारार्ह असू शकतो. एकदा जर ही रचना स्थापित झाली तर कर्मचारी आणि व्यवस्थापनात कोणताही वाद नसला पाहिजे. वेतनश्रेण्या ह्या बँकेच्या खेळत्या भांडवलाशी संबंधित आहेत याविषयी कर्मचाऱ्यांमध्ये जाणीव निर्माण केली पाहिजे.
10. कर्मचारी संघटनेशी विचारविनिमय करून सेवाविषयक नियम तयार केले पाहिजेत. सेवाविषयक नियमांमध्ये खालील घटकांचा समावेश केला पाहिजे :
 - i. कर्मचाऱ्यांचा प्रकार आणि पद स्पष्टपणे नमूद केले पाहिजे.
 - ii. भरतीच्या वेळेस कर्मचाऱ्यांची शैक्षणिक पात्रता, वय, अनुभव, इत्यादींचा उल्लेख केला पाहिजे.
 - iii. भरतीसाठी लेखी परीक्षा आणि मुलाखत ही पद्धत हा एकमेव निकष असला पाहिजे.
 - iv. रिक्त पदे नवीन भरतीद्वारे तसेच पदोन्नती देऊन भरली पाहिजेत. अशा प्रकारच्या भरतीची स्पष्ट टक्केवारी नमूद केली पाहिजे.
 - v. पदोन्नतीच्या वेळेस गोपनीय अहवाल, शिक्षण, अनुभव यांचा विचार केला पाहिजे.

- vi. गोपनीय अहवालात कर्मचाऱ्याची उपस्थिती, वैयक्तिक वागणूक, ग्राहकांशी आणि सहकर्मचाऱ्यांशी वर्तणूक, वक्तशीरपणा, व्यवस्थितपणा, कामाची जबाबदारी, इत्यादींचा समावेश असला पाहिजे.
 - vii. किरकोळ रजा, वैद्यकीय रजा, विशेष रजा इत्यादींचा समावेश असलेल्या रजेचे नियम केले पाहिजेत.
 - viii. वाहतूक भत्ता, महागाई भत्ता, धुलाई भत्ता आणि इतर भत्यासंबंधीचे नियम केले पाहिजेत.
 - ix. गृहकर्ज आणि इतर हेतुंसाठी कर्जे यांसाठीचे नियम केले पाहिजेत.
 - x. बोनस आणि भविष्यनिर्वाह निधीविषयक नियम राष्ट्रीय धोरणानुसार केले पाहिजेत.
 - xi. कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाकडे बँक व्यवस्थापनाने अधिक लक्ष दिले पाहिजे. त्यांना सहकारी प्रशिक्षण केंद्रांवर प्रशिक्षण दिले पाहिजे. महाराष्ट्र राज्य सहकार संघटना, राज्य सहकारी बँकेच्या बँकरचे प्रशिक्षण महाविद्यालय आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून चालविल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षण केंद्रांमध्ये पूर्वप्रशिक्षण व पश्चातप्रशिक्षण दिले पाहिजे. शक्यतो महिला बँकांच्या मुख्यालयात अल्प कालावधीचे अभ्यासक्रम चालविले पाहिजे.
 - xii. प्रशिक्षण विषयक विविध प्रकारचे कार्यक्रम राबविण्यासाठी राज्य सरकारने त्याच्या नियोजित खर्चातून सहकारी प्रशिक्षण संस्थांना निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे.
 - xiii. बँक व्यवस्थापनाने कर्मचारी संघटनेशी विचारविनिमय करून कायमस्वरूपी नियम बनवले पाहिजेत.
11. महिला बँकांनी भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि भारतीय लघुउद्योग विकास बँकेकडून पुनर्वित्त सुविधा मिळविली पाहिजे. कोल्हापूर बँक वगळता उर्वरित सर्व बँका अशा प्रकारच्या पुनर्वित्त सुविधेसाठी पात्र आहेत.
 12. राष्ट्रीय गृह बँकेची पुनर्वित्त सुविधेची नागरी सहकारी बँकांमार्फत अंमलबजावणी केली पाहिजे. सर्वसाधारणपणे, नागरी बँकेकडून देण्यात येणारे कर्ज पाच वर्षांच्या कालावधीचे होते. परंतु बांधकामासाठीचे कर्जाला मोठ्या रकमेची आणि दीर्घ कालावधीची गरज असते आणि म्हणून

या संदर्भात बँकेने सभासद व ग्राहक यांची गरज भागविण्यासाठी नियमावलीत दुरुस्ती ठराव संमत केला पाहिजे.

13. बँक पुनर्वसनाखाली जाण्याअगोदर काही उपाययोजना करणे शहाणपणाचे ठरेल. बँकेत जेव्हा आर्थिक दुर्बलतेची लक्षणे दिसू लागतील तेव्हा योग्य उपाययोजना करता येऊ शकते, जेणेकरून बँक दुर्बल होणार नाही यादृष्टीने संचालक सदस्य, पदाधिकारी व सभासद यांनी प्रयत्नशिल राहणे आवश्यक आहे.
14. सद्यःस्थितीत, पुनर्वसन समितीमध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक आणि सहकार विभागाच्या प्रतिनिधींचा समावेश आहे. या सदस्यांबरोबरच जिल्ह्यातील यशस्वी नागरी बँक किंवा शेजारच्या जिल्ह्यातील बँकेतील एका सदस्याची नियुक्ती करता येते. त्यामुळे या सदस्याला बँकेत सुधारणा करण्याविषयी उपाययोजना सुचविता येऊ शकतात.
15. बँकेच्या वार्षिक अहवालाच्या सादरीकरणात एकसारखेपणा असला पाहिजे. वार्षिक अहवालाने सभासद संख्या, अदा केलेले भाग भांडवल, ठेवी, कर्जे, थकबाकी, नफा व तोटा, लेखा परीक्षण, इ. या संदर्भात किमान पाच वर्षांचा प्रगती अहवाल दिला पाहिजे. यामुळे सभासद तसेच सामान्य जनतेला बँकेच्या कामकाजाविषयी माहिती मिळेल.
16. सभासदांना कर्ज पत्रे दिली पाहिजे. अशा कर्जपत्रांवरून सभासदांना कर्जाचा कालावधी, व्याजदर आणि कर्जबाकी यांविषयी माहिती मिळेल.
17. महिलांसाठी असलेल्या सरकारी व निमसरकारी संस्थांच्या मदतीने महिला बँका कौशल्य निर्मिती प्रशिक्षण कार्यक्रम हाती घेऊ शकतील असे कार्यक्रम वारंवार राबविणे आवश्यक आहे.
18. सभासद तसेच व्यवस्थापन सदस्यांचा सभामधील सहभाग जास्तीतजास्त असणे आवश्यक आहे.
19. महाराष्ट्र सहकारी बँकेच्या संचालक मंडळात राज्यातील सहकारी बँकांमधील किमान एक महिला संचालिकेचा समावेश असला पाहिजे.
20. नागरी सहकारी बँकांची काळजी घेण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांसाठी केंद्रीय बँक असली पाहिजे.

21. महिला बँकांमध्ये सभासद कर्ज व ठेव खातेदारांना तक्रारी दूर करण्याच्या दृष्टीने 'सूचना पेटी' ठेवली पाहिजे.
22. महिला बँकांच्या सभासदांकडे कर्ज येणे बाबीकडे महत्वपूर्वक लक्ष देणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे महत्वपूर्ण कारणास्तव कर्जाचे वाटप आणि भाग भांडवलामध्ये वाढ होईल.
23. महिला बँकांचे कार्य अधिक पारदर्शकपणे व कर्जवाटपामध्ये कायदेशीर तरतुदीचे पालन करणे, कर्जवसुलीतील कायदेशीर व तांत्रिक सक्षमता, बँकांची आर्थिक ताकद वाढणे आवश्यक आहे.
24. महिला बँकांच्या ठेवीचे प्रमाण जास्तीत जास्त वाढविण्यासाठी संचालक सदस्य, पदाधिकारी व सभासद यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
25. कर्जवसुली साठीचे प्रयत्न करून थकबाकी राहणार नाही या दृष्टीने संचालक सदस्य, पदाधिकारी व सभासद यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
26. थकबाकीची समस्या अधिक तिव्र आहे. संबंधित अधिकाऱ्यांनी सर्व प्रकारच्या कर्जाची वसुली शंभर टक्के होण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
27. व्यवस्थापन खर्च व इतर अतीरिक्त खर्चावर नियंत्रण आणण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
28. बँकेकडून कर्ज खातेदारांना ज्या कारणास्तव कर्जाचे वितरण केले जाते त्याच कारणास्तव कर्ज खातेदाराने कर्जाचा विनियोग केलेला आहे किंवा नाही याचा पाठपुरावा बँकेच्या पदाधिकारी वर्गाकडून होणे आवश्यक आहे.
29. महिला सहकारी बँकांमध्ये ग्राहकांना पिण्याचे पाणी, बसण्याची व्यवस्था व सुरक्षा रक्षक इत्यादी विविध सुविधांची उपलब्धता करून द्यावी.

वरील सर्व शिफारशी महिला बँकेच्या सर्वांगीण कार्यपध्दतीची महाराष्ट्रामध्ये सुधारणा होण्याकरीता आवश्यक आहेत. जर या शिफारशी योग्य पध्दतीने स्विकारल्या व त्याची अंमलबजावणी व्यवस्थितपणे केली तर महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकासात महिला बँकांचे योगदान महत्वाचे ठरेल असे वाटते.

BIBLIOGRAPHY

BOOKS

1. **Ajit Singh**, (1966) 'Rural Development & Banking in India', Theory & Practice, Deep & Deep Publication, p 59.
2. **Antony, T.S. & others** (1984.) 'Guide for Co-operative Banks': Tamil Nadu Co-operative Union, Madras.p.84
3. **Baou, N.** (1932) 'Co-operative banking': P.S. King and Sons, CTD Orchard House, Westminster. p. 63
4. **Choubey, B.N.** (1968) 'Principles and Practices of Co-operative Banking in India': Asia Publishing House Bombay, p140.
5. **Collins, N.J.** (1966) 'The Bankers' Handbook: Edited by Baughn, W.N.' : Walkers C.E. & others, U.S.A.p 37.
6. **Crowther, G.** (1962) 'An outline of Money': The English Language Book Society, London.,p 189
7. **Desai, Vasant**, (1987) 'Indian Banking- Nature and Problems' : Himalaya Publishing House, Bombay, pp 12-17
8. **Hough, E.M.** (1966) 'The Co-operative Movement in India': Oxford University Press (7th Ed.), London.pp158-164
9. **Indule, C.B.** (1968) 'Co-operative banking in India' : Continental Prakashan, Pune, p 66
10. **Kadam, D.B.** (1983) 'Seven Decades of Innovative Banking' : The Maharashtra State Co-operative Bank Ltd, Bombay.p38
11. **Laud, G.M.** (1965) 'Co-operative banking in India' Himalaya Publication, Bombay.p 96
12. **Mathur, B. S.** (1975) 'Co-operation in India': Sahitya Bhawan, Agra.p 270
13. **Meir, G.M. & Baldwin, R.E.** (1977) 'Economic Development': Asia Publishing House, New Delhi. Pp 203-210
14. **Naik, K.N.** (1953) 'The Co-operative Movement in The Bombay State': The Popular Book Depot, Bombay.p 112
15. **Nakkiran, S.** (1982) 'Urban Co-operative Banking in India': Rainbow Publications, Coimbatore. P 127
16. **Odeyar , S.S.** (1981) 'Urban Co-operative Banks, A Study' : Karnatak University, Dharwar p 178

17. **Ram, D.** (1985) 'Applied Co-operative Banking': Urmila Publishers, Chandigarh. P91
18. **Sayers, R.S.** (1972) 'Modern banking': (7th Ed.) Oxford University Press, London,. P2
19. **Sharma B.P.** (1975) 'Role of Commercial banks in India's Developing Economy': S. Chand and Co., New Delhi. P 201
20. **Shrishrimal, W.C.** (1978) 'Co-operative Economy': The Maharashtra State Co-operative Bank Ltd. Bombay. P 176
21. **डांगे मानकर** , (2000) ' प्रगत बैकिंग', फडके प्रकाशन, पृ. 148-149.
22. **डॉ. दास्ताने संतोष** (2006) 'महाराष्ट्र 2008', दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे, पान नं. 37-41
23. **Dutta Ruddar, Sundharam K.P.M.** (2004) 'Co-operative Movement in India – An Evaluation' Chand and company Ltd. Ramnagar, New Delhi – 110055. Pp 271-276
24. **Agrawal A.N.** (2005) 'Co-operative Movement in India – An Evaluation' in Wishwa Prakashan New Delhi-110002 p.p 340 to 349.
25. **Choudhari C.M.** (2004) 'Co-operative Banking in India' in sublime publications Jaipur, India (302006) P.P. 60 to 66.
26. **देव झामरे** (2001) भारतीय अर्थशास्त्र पिंपळपुरे अॅन्ड पं. पब्लिशर्स नागपुर पान नं. 161 ते 172.
27. **देसाई भालेराव** (2001) 'सहकारी पत सोसायट्या' निराली प्रकाशन, पुणे पान नं. 156 ते 167.
28. **बुरंगे, चापळगावकर** (1993) . 'महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ' नरेंद्र प्रकाशन पुणे पान नं. 435 ते 448.
29. **दास्ताने संतोष** (2006) 'सहकार' महाराष्ट्र 2006 दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, सदाशिव पेठ पुणे -30 पान नं. 85 ते 94.
30. **सोळुंके आर एस.** (1999) 'महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ' कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद पान नं. 101 ते 121.
31. **चव्हाण बी.जी.** (1993) 'सहकार' मयुर प्रकाशन, इंदापूर, पुणे पान नं. 63 ते 74.

32. महाजन मुकुंद (1996) 'सहकार चळवळ' निराली प्रकाशन, पुणे, पान नं. 263 ते 280.
33. तापकीर मुकुंद , साबळे आर. के. (1999) - 'सहकार तत्वे आणि व्यवहार'. निराली प्रकाशन पुणे, पान नं. 24 ते 29.
34. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टिक्षेपात (2010) 'सहकार आयुक्त व निबंधक', सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे. पान नं. 86 ते 17
35. तुपे सु.दा.(1998)- 'बँक व्यवसायाची मुलतत्वे आणि भारतातील बँक व्यवसाय', द्वारका प्रकाशन पुणे, पृ. 123-124.
36. यादव जी.पी. - (1994) 'क्षेत्रीय ग्रामीण बँक' : कार्यप्रणाली एवं उपलब्धीया, आदित्य पब्लिशर्स बीना (म.प्र.)पृ. 16
37. देशपांडे श्रीधर आणि देशपांडे विनायक (2004)- 'भारतीय अर्थव्यवस्था संक्रमण आणि विकास', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस मुंबई, , पृ. 185.
38. ढगे एस.के.आणि हासे सी.पी., (2011) 'संशोधन पध्दती' के. एस. पब्लिकेशन्स पुणे 30 पान नं. 268 ते 280.

Ph.D. THESES

1. **Shaikh T.S.** (1978) Personal Policies and Administration in Urban Banks, University of Poona.
2. **Wani, B.P.** (1981) Industrial Financing by the Urban Co-operative Banks in Maharashtra, University of Poona.

ARTICLES

1. **Deshmukh , M.A.** (1986-87) 'Resource for the Smooth Working of the Urban Co-operative Banks and their Services': Interstate Yearbook of Urban Co-operative Banks (IYUCOB), Pune .
2. **Deshmukh , M.A.** (1988) 'Urban Co-operative Banks 2000 A.D.' : Conference Special Issue, The Maharashtra State Co-operative Banks' Association, Mahad (Dist. Raigad).
3. **Deshpande, R.S.** (1989) 'Paper submitted in the Executive Development Programme for the Urban Co-operative Banks'. VMNICM, Pune.
4. **D'Silva, John** (1988) 'Scheduled banks': Urban Credit, NFUCBCS. New Delhi,.
5. **Garg, D.P.** (1987) A case Study of Bahgini Nivedita Co-operative Banks Ltd. VMNICM. Pune (Undated)
6. **Garg, D.P.** (1983) 'Urban Co-operative Banks and Twenty-Point Economic Programme' : Co-operative, VMNICM, Pune,.
7. **Govaikar, S.** (1983) 'Bahgini Nivedita Sahakari Bank Ltd., Pune, Co-operative Perspective', VMNICM, Pune,.
8. **Gundecha, S.** (1988) 'Apex Co-operative Bank for Urban Co-operative Banks': Vivek, Hindustan Prakashan Society, Bombay.
9. **Joglekar, V.M.** (1973) 'Women's Co-operative Banks': A Year of Retrospect: Maharashtra Co-operative Quarterly, The Maharashtra State Co-operative Union, Bombay.
10. **Kamat, G.S.** (1989) 'Hundred Years of Urban Co-operative Banking': Sahakarita Samshodan, Indian Society for Studies in Co-operation, Pune.

11. **Kunden, H.N.** (1988) 'Urban Co-operative Banks and Loans to Priority Sectors Special Issue'. MSCB Association, Bombay.
12. **Kulandswamy, V. and Nagarajan, C.** (1986) 'Viability of Urban Co-operative Banks': Indian Co-operative Review, NCUI, New Delhi.
13. **Mukherjee, U. A.** (1983) 'Involvement of Women in Urban Co-operative Banks': The Co-operator, NCUI, New Delhi.
14. **Nadkarni, R.V.** (1987) 'Co-operatives in 2000 A.D.': Urban Credit NFUCBCS, New Delhi.
15. **Ojha, P.D.** (1987) 'Whither Urban Co-operative Banking': Key Note Address delivered at the Seminar of Urban Co-operative Banks Pune'.
16. **Pedharkar, Sushama,** (1984) 'Involvement of Women in Co-operatives in India'. National Convention organized by ISSC, Pune.
17. **Rao, Prabha.** (1976) 'Cooperative Banking': Maharashtra Co-operative Quarterly, The Maharashtra State Co-operative Union Bombay.
18. **Rathod, C.S.** (1984) Perspective Planning for the Development National Convention organized by ISSC, Pune.
19. **Sisodia, S.S.** (1987) 'Urban Credit', NFUCBCS, New Delhi.
20. **Sonarikar, Sunanda.** (1982) 'Women in Co-operative Banks Seminar Delhi'.
21. **Surya Kumari.** (1982) 'Women's Interests': University News, AIU, New Delhi.
22. **Verulkar, A.A.** (1989) 'Mahila Sahakari Banks': A New Challenge: The Banker, New Delhi.

REPORTS

1. **Government of India:** (1991) 'The Seventh Five Year Plan', Planning Commission, New Delhi.
2. **Government of India:** (1972) 'Report of The Banking Commission New Delhi'.
3. **Government of India:** (1963) 'Report of the Study Group on Credit Co-operatives in the Non-Agricultural Sector', New Delhi.
4. **International Co-operative Alliance** – (1974) 'Report on the Proceedings of the Regional Seminar on Women Co-operators' Ka pala.
5. **Maharashtra State Co-operative bank:** (1984-85) 'Urban banking in Maharashtra', Bombay.
6. **NABARD:** (1983-84 to 1987-88) 'Important Items of Data, Credit and Non-credit Co-operative Societies', Bombay.
7. **Reserve Bank of India:** (1983-84 to 1988-89) 'Report on Currency and Finance', Vol. I, Bombay.
8. **Reserve Bank of India:** (1974-75) 'Annual Report on Trend and Progress of Banking in India', Bombay.
9. **Reserve Bank of India:** (1979) 'Report of the committee on Urban Co-operative Banks', Bombay.
10. **Reserve Bank of India:** (1961) 'Report on the Survey of Urban Co-operative Banks' 1957-58 Bombay.
11. **Reserve Bank of India:** (1980) 'Compendium of Instructions. Guidelines Issued by RBI, Urban Banks Department'.

वार्षिक अहवाल (2000-01 ते 2010-11)

1. जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, पुणे
2. भगिनी निवेदिता सहकारी बँक मर्यादित, पुणे
3. माणदेशी महिला सहकारी बँक मर्यादित, म्हसवड, सातारा
4. अजिंक्यतारा महिला सहकारी बँक लि. सातारा
5. जिजामाता महिला सहकारी बँक मर्यादित, सातारा
6. कोल्हापूर महिला सहकारी बँक मर्यादित, कोल्हापूर
7. इचलकरंजी महिला सहकारी बँक मर्यादित, इचलकरंजी
8. दि प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि. गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर
9. श्री लक्ष्मी महिला सहकारी बँक मर्यादित, सांगली
10. दि अंबिका महिला सहकारी बँक लि. अहमदनगर
11. मातोश्री महिला सहकारी बँक लि. पारनेर, अहमदनगर
12. दि नासिक जिल्हा महिला सहकारी बँक लि. नासिक
13. नासिकजिल्हा महिला विकास सहकारी बँक लि. नासिक
14. इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. मालेगाव जि. नासिक, 423203
15. अमरावती जिल्हा महिला सहकारी बँक लि., अमरावती
16. जिजामाता महिला सहकारी बँक लि. बुलढाणा
17. दि भाग्यलक्ष्मी महिला सहकारी बँक लि. नांदेड
18. दि यवतमाळ महिला सहकारी बँक लि. यवतमाळ
19. सन्मित्र इंदिरा महिला सहकारी बँक लि. चंद्रपूर
20. दि महिला अर्बन सहकारी बँक मर्यादित, गोंदिया.
21. वर्धा जिल्हा महिला सहकारी बँक मर्यादित, हिंगणघाट, वर्धा
22. आदर्श महिला सहकारी बँक मर्यादित, औरंगाबाद
23. जयकालीमाता महिला अर्बन को-ऑप बँक लि. वसमतनगर परभणी
24. वसुंधरा महिला नागरी सहकारी बँक मर्यादित, अंबाजोगाई, बीड
25. शिवपार्वती महिला सहकारी बँक मर्यादित, परभणी
26. शताब्दी महिला सहकारी बँक लि. ठाणे
27. प्रियदर्शनी महिला सहकारी बँक लि. बीड

अनुसूची

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन एक अभ्यास (2000-01 ते 2010-11)

चेअरमन / कार्यकारी व्यवस्थापकांसाठी अनुसूची

संदर्भ वर्ष - 2000-01 ते 2010-11

I. ओळख

1. बँकेचे नाव
2. नोंदणी दिनांक
3. कार्यक्षेत्र
4. भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून परवाना (मान्यता) मिळालेली आहे काय?
 - अ. होय
 - ब. नाही
5. शाखांची संख्या
 - अ. नागरी
 - ब. ग्रामीण
 - क. एकूण
6. जबाबदार व्यक्तीचे नाव व पद
7. लेखापरिक्षण वर्ग
 - अ. सद्य स्थितीत
 - ब. मागील दहा वर्षांत

II. बँकेची उद्दिष्ट्ये व गरजा

III सभासदत्व

1. पुरुषांकरीता सभासदत्व खूले आहे का?
 - अ. होय
 - ब. नाही

2. होय असल्यास कारणे देवून सभासद संख्या किती?
 - अ. पुरुष
 - ब. महिला
 - क. इतर
 - ड. एकूण
3. नवीन सभासदत्व घेणेसाठी काही बंधने आहेत का?
 - अ. होय
 - ब. नाही
4. होय असल्यास कारणे द्या.
5. मागील दहा वर्षातील सभासद संख्येत झालेली वाढ द्या.

वर्ष	सभासद संख्या	शेरा
2000-01		
2001-02		
2002-03		
2003-04		
2004-05		
2005-06		
2006-07		
2007-08		
2008-09		
2009-10		
2010-11		

IV. व्यवस्थापन

1. संचालक मंडळातील संचालकाचे जात व शैक्षणिक पात्रतेची वर्गवारी द्या.

जात	संख्या	शैक्षणिक पात्रता			
		प्राथमिक	माध्यमिक	पदवी	पदवीत्तोर
मराठा					
मुस्लिम					
जैन					
ब्राम्हण					
अनुसूचित					
जाती/जमाती					
इतर					
एकूण					

2. किती संचालकांनी सहकाराविषयीचे प्रशिक्षण घेतले आहे?
3. संचालक मंडळाच्या मागील वर्षात झालेल्या एकूण सभा किती?
- अ. 12 पेक्षा कमी
- ब. 12 ते 15
- क. 15 पेक्षा जास्त
4. बँकेत उपसमित्या आहेत का?
- अ. होय
- ब. नाही
5. होय असल्यास उपसमितीची नावे द्या.
6. बँकेचे अध्यक्ष बँकेच्या कामकाजासाठी प्रत्येक दिवशी किती वेळ देतात/ थांबतात.

7. अध्यक्ष व संचालक यांना मानधन दिले जाते का?
 - अ. होय
 - ब. नाही
8. होय असल्यास तपशील द्या.
9. मागील दहा वर्षात संचालक निवडीसाठी विलंब झालेला आहे का?
 - अ. होय
 - ब. नाही
10. होय असल्यास कारणे सांगा.
11. अध्यक्ष व व्यवस्थापक यांची मागील दहा वर्षातील नेमणूक/निवड व कालावधी द्या.

तपशील	नाव	कालावधी	नियुक्तीचे स्वरूप
अध्यक्ष व्यवस्थापक			

V. सेवक वर्ग

1. बँकेतील सेवक वर्गाची पदनिहाय संख्या द्या.

तपशील	पुरुष	महिला	एकूण	एकूणात शेकडा प्रमाण
कार्यकारी संचालक				
व्यवस्थापक				
उप-व्यवस्थापक				
लेखापाल				
रोखपाल				
नियंत्रक				
कारकून				
टंकलेखनीस				
वसुली अधिकारी				

कायदा सल्लागार				
लेखापरिक्षक				
शिपाई				
सुरक्षारक्षक				
इतर				

2. नियुक्ती, वेतन व सेवा या बाबतची नियमावली तयार केलेली आहे का ?
 - अ. होय
 - ब. नाही
3. होय असल्यास नियमावली तयार करताना आलेल्या समस्या सांगा
4. सेवक वर्गाकडून नोकरी बाबतचे हमीपत्र घेतले जाते का ?
 - अ. होय
 - ब. नाही
5. कायम केलेल्या कर्मचाऱ्यांची संख्या किती ?

VI. निवड आणि प्रशिक्षण

1. एकूण कर्मचारी संख्येपैकी प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची संख्या द्या.

कर्मचारी	एकूण कर्मचारी संख्या	प्रशिक्षित कर्मचारी संख्या
इतर		
एकूण		

2. अप्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची संख्या द्या.

3. कर्मचाऱ्यांसाठी सूचना पेटी ठेवलेली आहे का ?
 अ. होय
 ब. नाही
4. होय असल्यास आलेल्या सुचनांची अंमलबजावणी कशी केली जाते ?
5. ग्राहकांसाठी तक्रार व सूचना पेटी ठेवलेली आहे का ?
6. होय असल्यास संबंधित ग्राहकांना बोलवले जाते का ?
 अ. होय
 ब. नाही
7. होय असल्यास दोघांमधील चर्चेचा तपशील द्या.

VII. नितीमुल्य व प्रोत्साहन

1. बँके कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या सेवेत असताना कसे प्रोत्साहन दिले जाते ? पुढीलप्रमाणे क्रमवार संदर्भ द्या.
 अ. नोकरीतील सुरक्षितता
 ब. बढतीच्या संधी
 क. चांगले वेतन
 ड. निणर्य प्रक्रियेत सहभाग
 इ. पदावरील अधिकाराची अंमलबजावणी
 ई. इतर कामासाठी स्वातंत्र्य
 उ. इतर
2. कर्मचाऱ्यांच्या कामाचे मुल्यमापन केले जाते का ?
 अ. होय
 ब. नाही
3. होय असल्यास कसे केले जाते ?

4. कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचे निराकरण केले जाते का ?
 - अ. होय
 - ब. नाही
5. होय असल्यास पुढील समस्यांची कारणे द्या.
 - अ. मिळणाऱ्या वेतनात कर्मचारी समाधानी नाही.
 - ब. कर्मचाऱ्यास निलंबित केलेले आहे.
 - क. नियमानुसार कर्मचाऱ्यास वेतनवाढ दिली नाही.
 - ड. नियमानुसार कर्मचाऱ्यास बढती दिलेली नाही.
 - इ. नियमापेक्षा जास्त कर्जाची गरज आहे.
 - ई. इतर समस्या
6. बँकेत मान्यताप्राप्त कर्मचारी संघटना आहे का ?
 - अ. होय
 - ब. नाही
7. होय असल्यास संघटनेचे सभासदत्व असणारे व नसणारे कर्मचाऱ्यांची संख्या द्या.
8. कर्मचाऱ्यांना वैद्यकीय सेवा दिली जाते का ?
9. कर्मचाऱ्यांना निवृत्तीनंतर पुढीलपैकी कोणती सेवा दिली जाते का ?
 - अ. भविष्यनिर्वाह निधी
 - ब. ग्रॅज्युटी
 - क. पेन्शन
 - ड. इतर सेवा

VIII उत्पन्नाचे विविध मार्ग

1. बँकेतील विविध बचत योजनांचा तपशील द्या.

2. बँकेत बचतीसाठी विशेष सवलत दिली जाते का ?
- अ. होय
ब. नाही
3. होय असल्यास तपशील द्या.
4. पिंग्मी एजंट किती आहेत.
5. बँक ठेवी वाढविण्यासाठी व प्रसिध्दीसाठी पुढीलपैकी कोणती पध्दती वापरली जाते ?
- अ. दैनंदिन वृत्तपत्र
ब. सार्वजनिक कार्यक्रम
क. सदिच्छा पत्र
ड. का गरज नाही.
6. दि. 31/3/2011 अखेर बँकेच्या आर्थिक उत्पन्नाचे पुढीलपैकी कोण कोणते मार्ग आहेत ?
- अ. सभासद भाग भांडवल
- ब. ठेवी
1. बचत खाते
 2. चालू खाते
 3. कायम ठेव खाते
 4. रिकरिंग खाते
 5. इतर खाते
- क. इतर व्यवसायापासून
1. एल.आय.सी. एजंट
 2. फ्रँकींग
 3. सोने खरेदी
 4. इतर मार्ग
- ड. राखीव निधी
- इ. कर्जावरील व्याज
- ई. कमीशन

IX. कर्ज व्यवहार प्रक्रिया

1. कर्ज रकमेची मर्यादा किती?

अ. किमान मर्यादा रूपये

ब. कमाल मर्यादा रूपये

2. दि. 31/3/2011 अखेर विविध कारणास्तव दिलेल्या कर्ज रकमेचा तपशील द्या.

कारण	दिलेले कर्ज	एकूण कर्जाशी टक्केवारी
------	-------------	------------------------

1. व्यवसाय

2. लघुउद्योग

3. स्वयंरोजगार

4. वहातूक

5. किरकोळ व्यापारी

6. घाऊक व्यापारी

7. शेती व्यवसाय

8. शिक्षण

9. घर बांधकाम / दुरुस्ती

10. घर खरेदी

11. कर्जाची परतफेड

12. फर्निचर

13. इतर

3. सभासदांना वित्तपुरवठा करताना काही समस्यांना तोंड द्यावे लागते का?

अ. होय

ब. नाही

4. होय असल्यास खालीलपैकी कोणत्या समस्या आहेत.

- अ. तारणाची कमतरता
- ब. जामीनदाराची कमतरता
- क. मागील व्यवहार असामाधानकारक
- ड. परतफेडीतील असमर्थता
- इ. कागदपत्रातील कमतरता
- ई. नोकरी/ व्यवसायातील अस्थिरता
- उ. नियमित ओळख नसेल.

X. थकबाकी, एन.पी.ए. व कर्ज वसुली

1. कर्ज वसुलीची प्रक्रिया व व्यवस्था यांचा थोडक्यात तपशील द्या.
2. थकबाकी वाढीची कारणे द्या.
3. थकबाकी वसुलीसाठी व कमी होण्यासाठी काय प्रयत्न केले जातात व कोणती कायदेशीर कार्यवाही केली जाते.
4. थकबाकी एन.पी.ए.मध्ये येणार नाही यासाठी कोणते प्रयत्न केले जातात.
5. एन.पी.ए प्रमाण वाठल्यास बँकेला कोणते प्रश्न भेडसावतात.
6. थकबाकी वसुलीसाठी किती कोर्ट केस केल्या व वसुली किती झाली.

XI. महिला आणि उद्योजक

1. महिला उद्योजकांना उत्तेजक देण्यासाठी बँकेकडून विशेष कोणते प्रयत्न केले जातात ?
2. महिला उद्योजकांना पुढील बाबतीत सरकारकडून मदत मिळते का ?
 - अ. वित्तपुरवठा
 - ब. सब्सिडी
 - क. अनुदान
 - ड. सवलत

3. महिला उद्योजकांसाठी काही योजना राबविल्या आहेत का ?
- अ. होय
ब. नाही
4. होय असल्यास योजनांची माहिती द्या.
5. महिला उद्योजकांच्या विकासासाठी पुढील संस्थांमार्फत प्रयत्न केले जातात का ?
- अ. जिल्हा औद्योगिक केंद्र
ब. लघु औद्योगिक सेवा केंद्र
क. मिटकॉन
ड. चेंबर ऑफ कॉमर्स
इ. खादी ग्रामोद्योग
ई. स्टेट बँक ऑफ इंडिया

स्थळ :

सही

दिनांक :

चेअरमन /कार्यकारी व्यवस्थापक

अनुसूची

महाराष्ट्रातील महिला नागरी सहकारी बँकांचे अर्थप्रबंधन एक अभ्यास (2000-01 ते 2010-11)
सभासदांसाठी अनुसूची

बँकेचे नाव

पत्ता

1. सभासद तपशील

- 1.1 नाव
- 1.2 वय
- 1.3 धर्म व जात
- 1.4 विवाहित /अविवाहित
- 1.5 शैक्षणिक पात्रता
- 1.6 व्यवसाय
- 1.7 अवलंबून असणाऱ्या व्यक्ती

2. सभासदत्व

- 2.1 बँकेचे केंव्हापासून सभासदत्व आहे?
- 2.2 सभासदत्व घेण्यासाठी कोणी प्रेरीत केले?
- 2.3 सभासदत्व मिळणेसाठी काही अडचणी आलेल्या होत्या का?
 - अ. होय
 - ब. नाही
- 2.4 होय असल्यास कोणत्या अडचणी ते थोडक्यात सांगा.
- 2.5 आपल्या कुटूंबापैकी कोणी सभासद आहे का?

2.6 इतर बँकांपेक्षा महिला बँकेचे सभासदत्व फायदेशीर आहे असे वाटते का ?

अ. होय

ब. नाही

2.7 होय असल्यास फायदे सांगा.

3. बँक कर्जाचा तपशील

3.1 महिला बँकेचे सभासदत्व घेण्यापूर्वी कर्ज घेण्याचे मार्ग कोणते होते ?

3.2 सद्य परिस्थितीत बँकेची कर्ज मर्यादा योग्य वाटते का ?

अ. होय

ब. नाही

3.3 नाही असल्यास कर्ज मर्यादा किती असावी ?

3.4 बँकेकडून कर्ज घेताना काही अडचणी आल्या का ?

अ. होय

ब. नाही

3.5 होय असल्यास अडचणी सांगा.

3.6 भविष्यामध्ये याच बँकेकडून कर्ज घेण्यास प्राधान्य द्याल का ?

अ. होय

ब. नाही

3.7 होय असल्यास कारणे सांगा.

4. कर्जाचा उपयोग

4.1 घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग संबंधित कारणास्तव केला जातो का ?

अ. होय

ब. नाही

4.2 होय असल्यास विनियोग कसा केला जातो ह्याचा तपशील द्या.

4.3 कर्ज घेताना कोणती कागदपत्रे बँकेत दिली जातात ?

5. थकबाकी

5.1 आपल्या कर्जाची थकबाकी झाली का ?

अ. होय

ब. नाही

5.2 होय असल्यास पुढील बाबतीत तपशील द्या.

अ. थकबाकीचा कालावधी

ब. थकबाकी रक्कम

क. थकबाकीची कारणे

6. बँकेविषयी सभासदांचे समाधान

6.1 पुढील बाबतीत सभासद समाधानी आहेत का ?

6.1.1 ग्राहक सेवा

6.1.2 बँक व्यवस्थापन

6.1.3 अधिकारी वर्गाचे सहकार्य

6.1.4 कर्मचाऱ्यांचा दृष्टीकोन

6.1.5 सभासदत्व प्रक्रिया

6.1.6 कर्ज प्रक्रिया व कालावधी

6.1.7 बँक निवडणूक

6.1.8 पिण्याचे पाणी, बसण्याची व्यवस्था व इतर सुविधा

6.1.9 बँकेचे सामाजिक कार्य

6.1.10 व्याज दर

6.1.11 लाभांश दर

7. रोजगार संधी

- 7.1 स्वयंरोजगारासाठी बँक कर्जाची मदत करते का ?
- अ. होय
ब. नाही
- 7.2 होय असल्यास दिलेली कर्ज संख्या किती ?
- 7.3 तुमच्या कुटुंबातील इतरांनी बँकेची सेवा घेतलेली आहे का ?
- अ. होय
ब. नाही

8. सभासदांचा सहभाग

- 8.1 बँक व्यवस्थापन प्रक्रियेत सहभागी होता का ?
- अ. होय
ब. नाही
- 8.2 होय असल्यास सहभागाचे स्वरूप थोडक्यात द्या.
- 8.3 मागील वार्षिक सर्वसाधारण सभेला उपस्थिती होती का ?
- अ. होय
ब. नाही
- 8.4 नाही असल्यास कारणे द्या.

9. दर्जात्मक व विकासात्मक दृष्टीने सूचना

- 9.1 बँकेची आर्थिक वाढ होण्याच्या दृष्टीने पुढील बाबतीत कोणत्या सुचना द्याल ते थोडक्यात सांगा.
- 9.1.1 सभासदत्व
- 9.1.2 कर्ज प्रक्रिया
- 9.1.3 व्यवस्थापन मंडळाची भूमिका

- 9.1.4 कर्मचाऱ्याची भूमिका
- 9.1.5 आर्थिक उत्पन्नाचे मार्ग
- 9.1.6 लेखापरिक्षण
- 9.1.7 इतर सूचना

स्थळ :

सही

दिनांक :

सभासदाचे नाव
बचत खाते क्रमांक